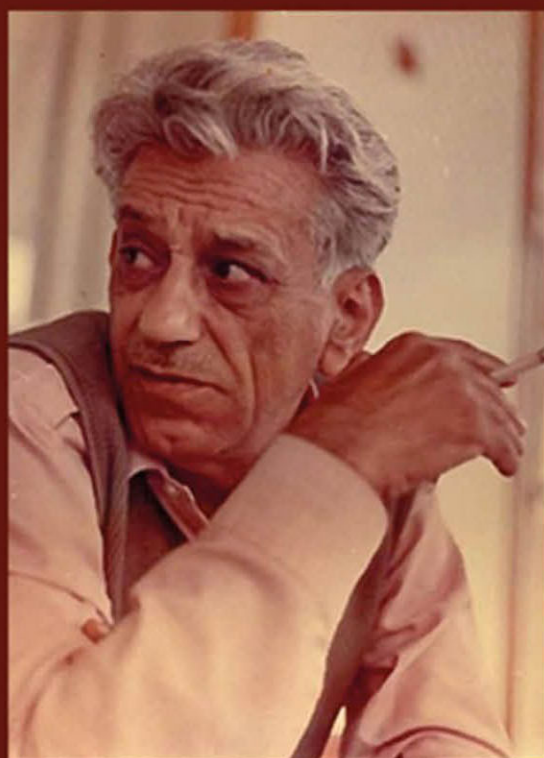

**THE VI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
DEDICATED
TO THE 95th ANNIVERSARY OF BAHTİYAR VAHABZADE**

***Europe and Asia:
history, culture and mutual cooperation***

**25-26 August 2020
Kars, Turkey**

**THE VI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
DEDICATED TO THE 95th ANNIVERSARY OF
BAHTİYAR VAHABZADE**

Europe and Asia: history, culture and mutual cooperation

© Bu kitabın her türlü yayın hakkı Kafkars Eğitim Yayınları'na aittir. Tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamen veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni olmadan elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

Editör : Dos. İlkin QULUSOY
(Türkiye Cumhuriyeti Kafkas Üniversitesi)

Baskı :

UZUN DİJİTAL MATBAA,
SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48
İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67
www.uzundijital.com - uzun@uzundijital.com

1. Baskı Yılı : 25-26 Ağustos 2020

Diller : Türkçe, Azerice, Rusça (Özetler İngilizce)

Yer : Kars, Turkey (Türkiye)

ISBN : 978 - 605 - 06348 - 2 - 2

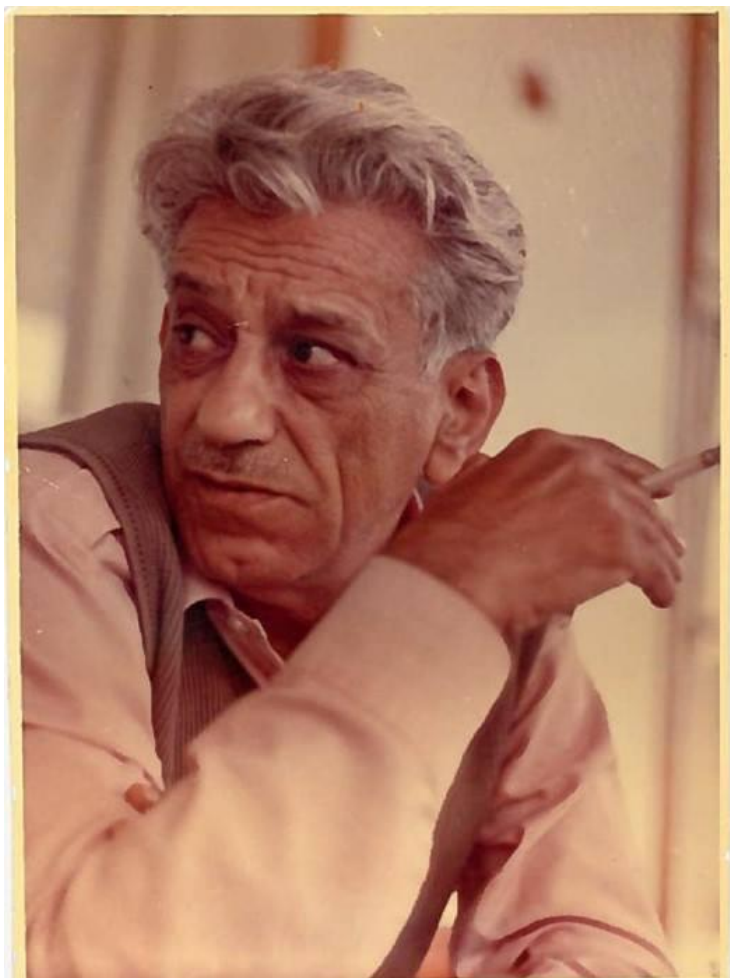
KAFKARS EĞİTİM YAYINLARI

Adres : Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi-KARS
Tel : (474) 225 14 10
Şube - 1 : Şehitler Mah. Ahmet ARSLAN Cad. No: 3/2-KARS
Tel : (474) 212 57 93
Şube - 2 : Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi B Blok Zemin Kat-KARS
Tel : (474) 225 20 57
GSM : (535) 082 16 16 – (538) 278 68 78
e-mail : kafkarskirtasiye@hotmail.com kafkarsyayincilik@hotmail.com

*Europe and Asia: history, culture and mutual cooperation , 25-26 August 2020,
Kars, Turkey. ISBN: 978-605-06348-2-2*

**THE VI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
DEDICATED
TO THE 95th ANNIVERSARY OF BAHTİYAR VAHABZADE**

*Europe and Asia:
history, culture and mutual
cooperation*

25-26 August 2020

Kars, Turkey

Editor-in-Chief:

İlkin Gulusoy

PhD, Associate Professor of the Department of Modern Turkic Languages and Literature
Kafkas University (Turkey)
gulyevilkin@mail.ru

ORGANIZATION BOARD OF THE CONGRESS:

ORGANIZING COMMITTEE:

Ellada Gerayzade

Honorable Professor of the International Academy of Human Resources
PhD, Associate Professor of the Department of Modern Turkic languages and literature
Kafkas University, Turkey
e-mail: ladaisa@rambler.ru

Ulviyya Huseynova

Doctor of philosophy in philology, leading researcher of Baku State University
Azerbaijan

Niyazi Mammedov

Office Manager of Scientific and Education Center “Elger”
Sweden
e-mail: niyazimammedov@hotmail.se

Elman Gerayzade

Director of Scientific and Education Center “Elger”
Azerbaijan
e-mail: elgeretm2019@gmail.com

MEMBERS OF THE BOARD:

Prof. Dr. Nizami CAFAROV (Azerbaijan)
Prof. Dr. Anna DIBO (Russia)
Prof. Dr. Peggy Simcic BRØNN (Norwvey)
Prof. Dr. Asif HACILI (Azerbaijan)
Prof. Dr. Andrey MELKOV (Rusiya)
Prof. Dr. Pekka KORVENMAA (Finland)
Prof. Dr. Samal TULEUBAYEVA (Kazakhstan)
Prof. Dr. Remzi DEVLETOV (Russia)
Prof. Dr. Dulatbey KIDIRBEKULI (Kazakhstan)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Poland)
Prof. Dr. Roin MALAKMADZE (Georgia)
Prof. Dr. Flora NADJİ (Azerbaijan)

Europe and Asia: history, culture and mutual cooperation , 25-26 August 2020,
Kars, Turkey. ISBN: 978-605-06348-2-2

Prof. Dr. Asmed MUKHTAROVA (Azerbaijan)
Prof. Dr. Gulnara MURTAZAYEVA (Russia)
Prof. Dr. Leyla GERAYZADE (Azerbaijan)
Prof. Dr. İndira DZAGANİA (Georgia)
Prof. Dr. Hacı NACAFOĞLU (Turkey)
Prof. Dr. Tahira MAMMAD (Azerbaijan)
Prof. Dr. Bedirhan AHMADOV (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shushana PUTKARADZE (Georgia)
Prof. Dr. Maharram MAMMEDLI (Azerbaijan)
Prof. Dr. Mahire HUSEYNOVA (Azerbaijan)
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uzbekistan)
Prof. Dr. Gocha KUCHUKHIDZE (Georgia)
Prof. Dr. Akif GERAYZADE (Azerbaijan)
Prof. Dr. İnga SHAMİLİSHVİLİ (Georgia)
Prof. Dr. Tamar KHVERDELİANİ (Turkey)
PhD, Associate professor Olga KLİMİKİNA (Ukraine)
PhD, Associate professor Vladimir TİSHİN (Russia)
PhD, Associate professor Alsu NİGMATULİNA (Russia)
PhD, Associate professor Chulpan CHETİN (Turkey)
PhD, Associate professor Maryam YAGUBOVA (Azerbaijan)
PhD, Associate professor İrina MATVEYEVA (Rusiya)
PhD, Associate professor Maria ISAKSSON (Norway)
PhD, Associate professor Obidjon SHOFİYEV (Uzbekistan)
PhD Dr. Muhammed Ibrahim HAMOOD (İraq)

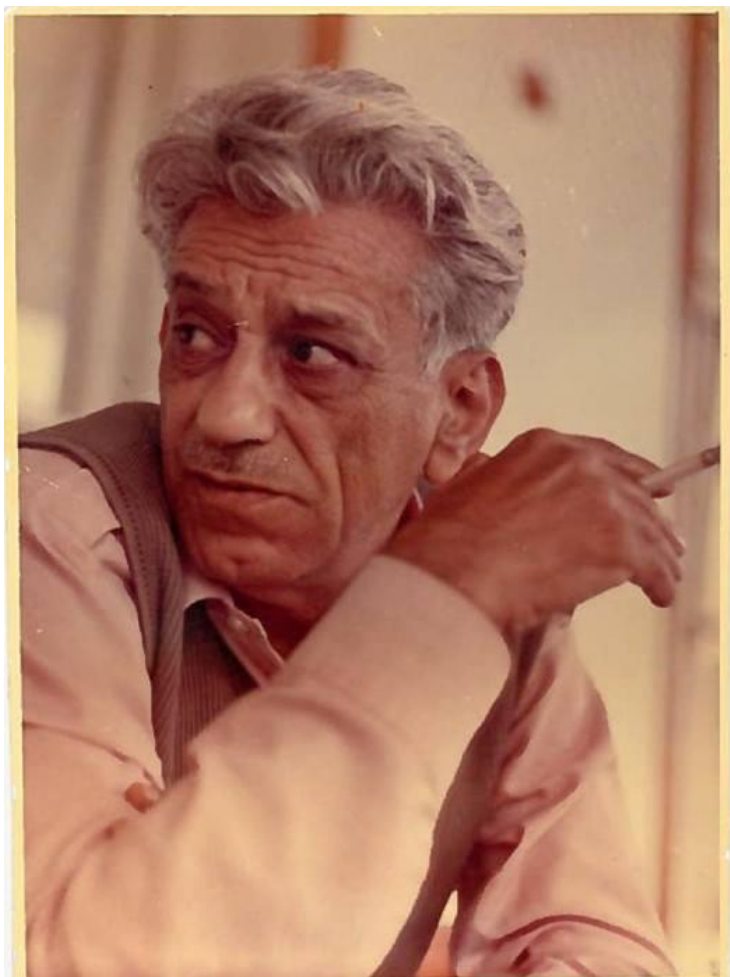
The VI International Scientific Conference “*Europe and Asia: history, culture and mutual cooperation*” was held in Kars, Turkey on the 25-26.08.2020. More than 41 scientists from 7 countries (Azerbaijan, Turkey, Russia, Sweden, Austria, Germany, Georgia) submitted their articles and only 33 articles were accepted by the relevant referees and published in the paper book.

We express our gratitude to the Consulate General of the Republic of Azerbaijan in Kars for supporting the conference.

*Europe and Asia: history, culture and mutual cooperation , 25-26 August 2020,
Kars, Turkey. ISBN: 978-605-06348-2-2*

**Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 95 illik yubileyinə
həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfrans**

*Europe and Asia:
history, culture and mutual
cooperation*

25 avqust 2020

Qars, Türkiyə

REDAKTOR

İlkin QULUSOY

Qafqaz Universitetinin Çağdaş Türk Dilləri və Ədəbiyyatları bölümünün dosenti
Türkiyə
guliyevilkin@mail.ru

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Gərayzadə Ellada İsa qızı

Beynəlxalq kadrlar akademiyasının fəxri professoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Qafqaz Universitetinin Çağdaş Türk Dilləri və Ədəbiyyatları bölümünün dosenti
Türkiyə
e-mail: ladaisa@rambler.ru

Hüseynova Ülviyyə Hüseyn qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin aparıcı elmi işçisi
Azərbaycan

Məmmədov Niyazi Sabir oğlu

“Elger” Elm-tədris mərkəzinin ofis meneceri
İsveç
niyazimammedov@hotmail.se

Gərayzadə Elman Tofiq oğlu

“Elger” Elm-tədris mərkəzinin direktoru
Azərbaycan
e-mail: elgeretm2019@gmail.com

KONFRANSIN ELMİ HEYƏTİ

Prof. Dr. Nizami CƏFƏROV (Azərbaycan)
Prof. Dr. Anna DIBO (Rusiya)
Prof. Dr. Peggy Simcic BRÖNN (Norveç)
Prof. Dr. Asif HACILI (Azərbaycan)
Prof. Dr. Andrey MELKOV (Rusiya)
Prof. Dr. Pekka Korvenmaa (Finlandiya)
Prof. Dr. Samal TULEUBAYEVA (Qazaxstan)
Prof. Dr. Remzi DEVLETOV (Rusiya)
Prof. Dr. Dulatbey KIDIRBEKULI (Qazaxstan)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Polşa)
Prof. Dr. Roin MALAKMADZE (Gürcüstan)
Prof. Dr. Flora NADJİ (Azərbaycan)
Prof. Dr. Rafal OZAROWSKI (Polşa)

*Europe and Asia: history, culture and mutual cooperation , 25-26 August 2020,
Kars, Turkey. ISBN: 978-605-06348-2-2*

Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA (Azərbaycan)
Prof. Dr. Gülnarə MURTAZAYEVA (Rusiya)
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbəkistan)
Prof. Dr. Leyla GƏRAYZADƏ (Azərbaycan)
Prof. Dr. İndira DZAGANİA (Gürcüstan)
Prof. Dr. Hacı NƏCƏFOĞLU (Türkiyə)
Prof. Dr. Tahirə MƏMMƏD (Azərbaycan)
Prof. Dr. Bədirxan ƏHMƏDOV (Azərbaycan)
Prof. Dr. Shushana PUTKARADZE (Gürcüstan)
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ (Azərbaycan)
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA (Azərbaycan)
Prof. Dr. Julibog ELTAZAROV (Özbəkistan)
Prof. Dr. Gocha KUCHUKHİDZE (Gürcüstan)
Prof. Dr. Akif GƏRAYZADƏ (Azərbaycan)
Prof. Dr. İnga SHAMİLİSHVİLİ (Gürcüstan)
Prof. Dr. Tamar KHVERDELİANİ (Türkiyə)
Dos. Dr. Olqa KLİMKİNA (Ukrayna)
Dos. Dr. Vladimir TİŞHİN (Russia)
Dos. Dr. Alsu NİQMATULİNA (Rusiya)
Dos. Dr. Çulpan ÇETİN (Türkiyə)
Dos. Dr. Məryəm YAQUBOVA (Azərbaycan)
Dos. Dr. Maria ISAKSSON (Norveç)
Dos. Dr. İrina MATVEYEVA (Rusiya)
Dos. Dr. Obidjon SHOFİYEV (Özbəkistan)
Dr. Muhammed Ibrahim HAMOOD (İraq)

25-26 avqust 2020-ci il tarixində Türkiyənin Qars şəhərində keçirilən “Avropa və Asiya: tarix, mədəniyyət və qarşılıqlı əməkdaşlıq” adlı Beynəlxalq Elmi konfransa ümumilikdə 7 ölkədən (Türkiyə, Azərbaycan, Rusiya Federasiyası, İsveç, Avstriya, Almaniya, Gürcüstan) 61 elm adamı məqalə göndərmiş, bunlardan 33 məqalə elmi heyətdəki hakim rəyləri əsasında qəbul edilərək konfrans materialları kitabında nəşr edilmişdir.

Konfransın keçirilməsində dəstəyini əsirgəməyən Azərbaycan Respublikasının Qarsdakı Baş Konsulluğuna minnətdarlığımızı bildiririk.

CONTENTS

BAHTIYAR VAHABZADE – 95.....	14
THE THEME OF FREEDOM AND INDEPENDENCE IN BAKHTIYAR VAHABZADE CREATIVITY	14
<i>Yegana Huseynova (Azerbaijan)</i>	
LANGUAGE AND STYLISTIC FEATURES OF BAKHTIYAR VAHABZADE'S CREATIVITY.....	20
<i>Gulara Abdullayeva (Azerbaijan)</i>	
LEXICO-RAGMATIC USE OF PROVERBS IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S POETRY.....	26
<i>Ulduz Murşudova (Azerbaijan)</i>	
STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF QUANTITATIVE UNITS USED IN “MOTHER TONGUE” AND “FLAG” POEMS OF THE PROMINENT POET OF THE TURKIC WORLD BAKHTIYAR VAHABZADE.....	31
<i>Aygun Amanaliyeva (Azerbaijan)</i>	
LITERARY STUDY.....	43
THE NOVEL OF AHMET MİTHAT EFENDİ “GEORGIAN GIRL OR REVENGE” REFLECTİNG THE HISTORICAL FACTS OF GEORGIA.....	43
<i>Avtandil Nikoleishvili (Georgia), Sudan Altun (Turkey)</i>	
PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT İN TRAGICOMEDY "THE MADMEN GATHERING " BY JALİL MAMMADGULUZADEH.....	53
<i>Ellada Gerayzade (Turkey), Nailya Mammedova (Germany)</i>	
JALİL MAMMADGULUZADE'S HERİTAGE AND HİS GREATEST WORK – "MOLLA NASREDDİN".....	60
<i>Aynur Safarli (Azerbaijan)</i>	
HUSEYN JAVİD’S DRAMATURGY İN TURKEY LITERARY CRITICISM.....	70
<i>Konul Meherremova (Azerbaijan)</i>	
A COLLECTION OF SHORT STORIES “DUBLINERS” AND ITS PLACE İN JAMES JOYCE’S CREATIVITY.....	77
<i>Sevinj Aliyeva (Azerbaijan)</i>	
FEATURES OF THE TEACHİNG MOTİF REFLECTION İN THE DASTAN “KITABI-DEDE GORGUD”.....	82
<i>Terane Memmedova (Azerbaijan)</i>	
MİRZAALEKPER SABİR ON THE UPBRİNGİNG AND EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION.....	87
<i>Hanna Winberg, Fidan Mammadova (Sweden)</i>	
LINGUISTICS.....	91
THE COMMUNICATIVE ASPECTS OF THE COMPONENTS ORDER OF COMPOUND SENTENCES İN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE (ON MATERIALS OF XIII-XIV CENTURIES).....	91
<i>Khalida Abdullayeva (Azerbaijan)</i>	
WAYS OF INFORMATION OF SYNONYMOUS WORDS İN ARABIC LITERARY LANGUAGE.....	96

<i>Sabina Mirzeyeva (Azerbaijan)</i>	
LINGUISTIC PECULIARITIES OF OFFICIAL BUSINESS PAPERS.....	103
<i>Mehdi Rahimov (Azerbaijan)</i>	
STYLISTIC FEATURES IN TRANSLATING A DETECTIVE STORY.....	106
<i>Samira Gasimova (Azerbaijan)</i>	
GRAMMATICAL ASPECT OF TRANSLATION OF OFFICIAL DOCUMENTS.....	109
<i>Sevda Kazimova (Azerbaijan)</i>	
THE ROLE OF PROSODIC MEANS IN EXPRESSING RHEMATIC NEGATION.....	112
<i>Ayshah Shirinova (Azerbaijan)</i>	
PHARENTHETICAL WORDS IN FRENCH AS INDICATORS OF EPISTEMIC MODALITY.....	116
<i>Narmina Nasrullayeva (Azerbaijan)</i>	
CAUSES AND WAYS OF BORROWINGS IN ENGLISH.....	120
<i>Kamala Latifova (Azerbaijan)</i>	
PEDAGOGICAL SCIENCES.....	125
STIMULATORY ROLE OF WURTZ REACTION IN THE TEACHING OF SATISFACTED CARBOHYDROGENS.....	125
<i>Isa Huseynov, Gunay Nuraliyeva (Azerbaijan)</i>	
LINGUISTIC-DIDACTIC BASES OF FORMATION OF SPEECH CULTURE.....	131
<i>Lachin Askarli (Azerbaijan)</i>	
PROBLEMS OF USING TEXTBOOKS IN THE EDUCATIONAL PROCESS.....	134
<i>Tarana Mammedova (Azerbaijan)</i>	
THE USE OF MUSIC AND SONGS IN TEACHING ENGLISH.....	139
<i>Safura Abdurahmanova (Azerbaijan)</i>	
PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LANGUAGE LEARNING.....	143
<i>Dilara Karimova (Azerbaijan)</i>	
AFRO-AMERICAN ENGLISH AND EDUCATION.....	146
<i>Parvana Ismayilova (Azerbaijan)</i>	
HISTORY.....	151
THE ISSUE OF IRANIAN TURKS AND SOUTH AZERBAIJAN IN THE RESEARCH OF HUSEYN BAYKARA.....	151
<i>Asim Jannatov (Azerbaijan)</i>	
POLITICAL SCIENCE.....	155
PECULIARITIES OF LABOR IMMIGRANTS PERCEPTION BY CITIZENS OF THE RUSSIAN FEDERATION.....	155
<i>Arina Kuznetsova (Russia)</i>	
THE ROLE OF THE OPPOSITION IN THE POLITICAL LIFE OF SOCIETY: (APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE INSTITUTE OF OPPOSITION).....	163
<i>Jeyhun Baylarov (Russia), Najafova Rena (Austria)</i>	
CULTUROLOGY.....	171
LITERARY ORIGIN OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN.....	171
<i>Nubar Bayramova (Azerbaijan)</i>	

SOCIOLOGY.....	179
INFORMATION SOCIETY: ESSENCE AND FEATURES.....	179
<i>Arzu Nadirzade (Azerbaijan)</i>	
THEOLOGICAL SCIENCES.....	184
HADITH CULTURE AND SUFISTIC INTERPRETATION IN HIDAYETU'L-IHVAN.....	184
<i>Alparslan Kartal (Turkey)</i>	
THE ESSENCE AND IMPORTANCE OF RAISING CHILDREN IN A MUSLIM FAMILY.....	189
<i>Sabina Mirzeyeva (Azerbaijan), Murad Aghayev (Turkey)</i>	
ANATOLIAN MYSTICISM AND TOLERANCE OF ABU'L-HASAN KHARAKANÎ.....	195
<i>Alparslan Kartal (Turkey)</i>	

MÜNDƏRİCAT

BƏXTİYAT VAHABZADƏ – 110.....	14
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA AZADLIQ VƏ MÜSTƏQİLLİK MÖVZUSU.....	14
<i>Hüseynova Yeganə Sabir qızı (Azərbaycan)</i>	
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	20
<i>Abdullayeva Gülarə Abdurahman qızı (Azərbaycan)</i>	
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ŞEİR YARADICILIĞINDA ATALAR SÖZLƏRİNDƏN LEKSİK- PRAQMATİK İSTİFADƏ EDİLMƏSİ.....	26
<i>Mürşüddova Ulduz Bəşir qızı (Azərbaycan)</i>	
TÜRK DÜNYASININ GÖRKƏMLİ ŞAİRİ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "ANA DİLİ" VƏ "BAYRAQ" ŞEİRLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN KƏMİYYƏT MƏZMUNLU VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ.....	31
<i>Amanəliyeva Aygün Balahüseyn qızı (Azərbaycan)</i>	
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ.....	43
GÜRCİSTAN'IN TARİHSEL GERÇEKLERİNİ YANSITAN AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN "GÜRCÜ KIZI YAHUT İNTİKAM" ROMANI.....	43
<i>Nikoləişvili Avtandil (Gürcistan), Altun Sudan (Türkiyə)</i>	
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DƏLİ YİĞİNCAGI” TRAGİKOMEDİYASINDA PSIXOLOJİ MÜHİT.....	53
<i>Gərayzadə Ellada İsa qızı (Türkiyə), Məmmədova Nailə (Almaniya)</i>	
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İRSİ VƏ ONUN YARATDIĞI ƏN BÖYÜK ƏSƏR “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI.....	60
<i>Səfərli Aynur Mətləb qızı (Azərbaycan)</i>	
HÜSEYN CAVİDİN DRAMATURGİYASI TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA.....	70
<i>Məhərrəmovə Könül Rauf qızı (Azərbaycan)</i>	
“DUBLİNLİLƏR” HEKAYƏLƏR TOPLUSU VƏ BU ƏSƏRİN CEYMS COYS YARADICILIĞINDA YERİ.....	77
<i>Əliyeva Sevinc Akif qızı (Azərbaycan)</i>	
NƏSİHƏT MOTİVİNİN “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ƏKS OLUNMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	82
<i>Məmmədova Təranə Yaşar qızı (Azərbaycan)</i>	
МИРЗА АЛЕКПЕР САБИР О ВОСПИТАНИИ И ОБРАЗОВАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ.....	87
<i>Винберг Ханна, Мамедова Фидан (Швеция)</i>	
DİLÇİLİK.....	91
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPONENTLƏRİ SIRASININ KOMMUNİKATİV ASPEKTİ (XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA).....	91
<i>Abdullayeva Xəlidə Firuddin qızı (Azərbaycan)</i>	
ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ SİNONİM SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARI.....	96
<i>Mirzəyeva Səbinə Həmid qızı</i>	

RƏSMİ İŞ SƏNƏDLƏRİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	103
<i>Rəhimov Mehdi Nizami oğlu (Azərbaycan)</i>	
DETEKTİV HEKAYƏNİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN TƏZAHÜRÜ.....	106
<i>Qasimova Samirə Firudin qızı (Azərbaycan)</i>	
RƏSMİ SƏNƏDLƏRİN TƏRCÜMƏSİNİN QRAMMATİK TƏRƏFİ.....	109
<i>Kazımova Sevdə Aqil qızı (Azərbaycan)</i>	
REMATİK İNKARLIĞIN İFADƏSİNDƏ PROSODİK VASİTƏLƏRİN ROLU.....	112
<i>Şirinova Aysən İbad qızı (Azərbaycan)</i>	
FRANSIZ DİLİNDƏ ARA SÖZLƏR EPİSTEMİK MODALLIQ GÖSTƏRİCİLƏRİ KİMİ.....	116
<i>Nəsrullayeva Nərimən Zülfəli qızı (Azərbaycan)</i>	
İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN SƏBƏBLƏRİ VƏ YOLLARI.....	120
<i>Lətifova Kəmalə Yaşar qızı (Azərbaycan)</i>	
PEDAQOJİ ELMLƏR.....	125
СТИМУЛИРУЮЩАЯ РОЛЬ РЕАКЦИИ БЮРЦА В ИЗУЧЕНИИ НАСЫЩЕННЫХ УГЛЕВОДОРОДОВ.....	125
<i>Гусейнов Иса Шахруddин оглы, Нуралиева Гюнай Хикмет гызы (Азербайджан)</i>	
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ LİNGVİSTİK-DİDAKTİK ƏSASLARI.....	131
<i>Əsgərli Laçın Əjdər qızı (Azərbaycan)</i>	
ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЧЕБНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	134
<i>Мамедова Тарана Галиб гызы (Azərbaycan)</i>	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MUSİQİ VƏ MAHNILARDAN İSTİFADƏ.....	139
<i>Abdurahmanova Səfurə Səlahəddin qızı (Azərbaycan)</i>	
DİL ÖYRƏNMƏNİN PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ.....	143
<i>Kərimova Dilarə Məmmədəli qızı (Azərbaycan)</i>	
AFRO-AMERİKA İNGİLİS DİLİ VƏ TƏHSİL.....	146
<i>İsmayilova Parvanə Mahir qızı (Azərbaycan)</i>	
TARİX.....	151
HÜSEYN BAYKARANIN ARAŞDIRMASINDA İRAN TÜRKLƏRİ VƏ GÜNEY AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ.....	151
<i>Cənnətov Asim Cənnət oğlu (Azərbaycan)</i>	
SİYASİ ELMLƏR.....	155
ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ТРУДОВЫХ ИММИГРАНТОВ ГРАЖДАНАМИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....	155
<i>Кузнецова Ирина Евгеньевна (Россия)</i>	
ROLƏ OPPOZİTSİYASI VƏ POLİTİK HƏYATIN ROLU: (PODHOĐY K ANALİZU İNSTİTUTU OPPOZİTSİYASI).....	163
<i>Beglyarov Dəjeyhun Samir oğlu (Россия), Nəjdəfəvə Rənə (Австрия)</i>	
KULTUROLOGİYA.....	171
MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ-BƏDİİ KÖKLƏRİ.....	171
<i>Bayramova Nübar İsmayıl qızı (Azərbaycan)</i>	

SOSİOLOGİYA	179
İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİ : MAHİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	179
<i>Nadirzadə Arzu Mais qızı (Azərbaycan)</i>	
İLƏHİYYAT ELMLƏRİ	184
HİDAYETU'L-İHVAN'DA HADİS KÜLTÜRÜ VE İŞÂRÎ YORUMLAR.....	184
<i>Alparslan Kartal (Türkiye)</i>	
MÜSƏLMAN AİLƏSİNDƏ UŞAQ TƏRBİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....	189
<i>Mirzəyeva Səbinə Həmid qızı (Azərbaycan), Ağayev Murad İbadullah oğlu (Türkiyə)</i>	
ANADOLU MİSTİSİZMİ VƏ ƏBU L-HƏSƏN HƏRAKANIN TOLERANTLIĞI.....	195
<i>Alparslan Kartal (Türkiyə)</i>	

Ey Vətən oğlu, düşün, bil ki, sənindir bu Vətən,
Sabahın, həm bu günün, həm dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz cəddin var
Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular.
Biz Vətən məcnunu, el aşiqi, sülh əsgəriyik
Biz Vətən naminə ölsək, dirilərdən diriyyik.
Mənim öz ulduzumu bağrına basmış hilalım,
Dedi öndər: “Yönü bayraqdakı üç rəngdən alım”
Sən bu gül bayrağm altında məramınca yaşa,
Qoyma düşmən nəfəsindən ona çirkab bulaşa.
Sənin öz bayrağınm kölgəsi cənnətdi sənə,
Günəş hər gün doğur ancaq içimizdən Vətənə.
Bizim iqbalımızı yazdı qılıncın kəsəri,
Bizi biz etdi Dədəm Qorqud oğuznamələri.
Ey Azərbaycanımız, türkün oğuzlar Vətəni,
Ər oğullar, ər igidlər, kişi – qızlar Vətəni,
Sənin haqqındır azadlıq, sənin eşqindir iman,
Tapmar haqqa və insanlığa haqqdan doğulan.
Bəşərin dərini öz dərni bilib millətimiz.
Bizim öz niyyətimizdən doğub hürriyyətimiz.
Gecələr yatmadan əvvəl sor özündən ki:
“Bu gün Mən nə etdim məni yurddaş edən öz yurdu üçün?”
<i>Bəxtiyar Vahabzadə</i>

BAHTİYAR VAHABZADE – 95

UOT: 82.(091).

THE THEME OF FREEDOM AND INDEPENDENCE IN BAKHTİYAR VAHABZADE CREATIVITY

Yegana Huseynova

PhD

Ganja State University, Azerbaijan

yeganesabirhuseynli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7431-0325

Abstract: Azerbaijan has rich historical past of the idea of independence, integrity and independence in the 50s of the last century epic poem, written by himself all showed the scale of Bakhtiyar Vahabzadeh, too. Historical fate of Azerbaijan Bakhtiyar Vahabzade's poem divided into two because of the treachery of exclusiveness in on who won from the area. In the second half of the 40s of the last century in South Azerbaijan liberation movement of the "Moonlight nights" in the poem, but at the end of the 50 s as a poet in deep psychological detail a rich works cause major totalitarian regimes chosen subject of the occasion remarkable pages of "Gulistan". It should be emphasized that his new approach from the point of view of historical topics and contemporary history and modernity, as B. Vahabzadeh was made in the doubles, always made. It is possible to see that Bakhtiyar Vahabzadeh's creative work is a great history of the idea of national independence. The poem "Martyrs" was, in fact, the result of the nation's struggle for national independence. Until that, he managed to create a poetic episode of the various stages of poet's struggle for national independence. If during the Soviet era, this struggle was different in different contexts, it was described with an open tendency in the late 80s and early 90s.

Key words: Poets, history, poem, present, society, Vahabzadeh

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA AZADLIQ VƏ MÜSTƏQİLLİK MÖVZUSU

Hüseynova Yeganə Sabir qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

yeganesabirhuseynli@gmail.com

Xülasə: Azərbaycanın zəngin tarixi keçmişi, bütövlüyü, istiqlalı, dövlət müstəqilliyi ideyası Bəxtiyar Vahabzadənin hələ keçən əsrin 50-ci illərində qələmə aldığı epik əsərlərində özünü bütün miqyası ilə nümayiş etdirirdi. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. XIX əsrdə azadlığa gedən yolun təməli qoyuldu da, artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Tarixi xəyanət üzündən ikiyə bölünmüş Azərbaycanın taleyi Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında müstəsna qazanan mövzu istiqamətindəndir. Keçən əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq hərəkatının diqqətəlayiq səhifələri "Aylı gecələr" poemasında münasibət predmeti seçilirdisə, 50-ci illərin sonlarında ciddi totalitar rejim şəraitində şair "Gülüstən" kimi son dərəcə dərin psixoloji təfərrüatlarla zəngin bir əsər meydana çıxarır. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, şairin yaradıcılığında tarixlə müasirlik həmişə qoşa çıxış etmişdir, belə ki, Bəxtiyar Vahabzadə tarixi mövzulara yeni- müasir baxış bucağından yanaşaraq çıxış etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli istiqlal düşüncəsinin təsvirinin böyük bir tarixi olduğunu görmək mümkündür. "Şəhidlər" poeması, əslində xalqın

milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizənin nəticəsi idi. Buna qədər şairin milli istiqlal uğrunda mübarizəsinin müxtəlif mərhələlərinin poetik sənaməsini yaratmağa nail olmuşdur. Əgər sovet dövründə bu mübarizə müxtəlif kontekstdə, müxtəlif şəkildə baş verirdisə, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində açıq tendensiya ilə təsvir edilir.

Açar sözlər: Şair, tarix, poema, müasirlik, cəmiyyət, Vahabzadə.

XX yüzil Azərbaycan poeziyasının ümumi mənzərəsini Bəxtiyar Vahabzadənin adı və imzası olmadan təsəvvürə gətirmək çətinidir. Ötən əsrin 40-cı illərinin birinci yarısında sənətə qədəm qoyan şair altmış ildən çox yaradıcılıq yolu keçmiş, orijinal poetik axtarışlardan keçərək, ölkədə və dünyada baş verən hadisələrə fəal vətəndaş və sənətkar mövqeyindən yanaşmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin hələ keçən əsrin 40-cı illərində qələmə aldığı “Aylı gecələr” poemasında və bir çox şeirlərində azadlıq və müstəqillik ideyaları birbaşa və dolayısıyla təsvir olunmuşdur. Sonrakı yaradıcılığında şair insanlığı narahat edən bu kimi problemlərə toxunmuş, milli istiqlal bədii düşüncədə yaşatmağa çalışmışdır. Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında tarixlə müasirlik həmişə qoşa çıxış edir, əsərlərində tarixi doğru-düzgün təsvir etdiyi kimi, hadisələri müasirlik mövqeyindən dəyərləndirir ki, bu da onun mövzu və problematika dairəsini genişləndirmiş olur. Topqapı sarayından, Gülüstən müqaviləsindən, Pişəvəri hərəkətindən yazarkən də şair hadisələrin inikasında tarixilik və müasirlik meyarlarını gözləmişdir. Şairin əsərlərində geniş ifadəsini tapan tarixilik və müasirlik problemi Çingiz Aytmatovun da diqqətini çəkmişdir: “Tarix çoxdan ötüb keçib. Nə haqlılar qalıb, nə haqsızlar. Adama elə gələ bilər ki, keçmiş “fəna mülkünə” qər q olubsa, əzab çəkməyə dəyməz. Lakin Bəxtiyar Vahabzadə tarixi bu günün gözü ilə mühakimə edir, bizi inandırır ki, bunun bilavasitə ona və müasirlərinə dəxli var və indiki adamların, indiki zamanın taleyi keçmişdən asılıdır. Əgər tarixin təkəri geri dönsə, keçmiş hökmdarlar, sultanlar “Doğru danışanı asdılar dardan” misrasında odlu sarkazma, qəzəb və nifrət toxumu səpdiyinə, komalarda tarix yaradanlara məhəbbət bəslədiyinə, öz xalqının, öz millətinin kökünü yaşatmaq cəhdinə görə şairi amansız cəzalandırırdılar” (Aytmatov 1987: s.9).

Dünya şöhrətli görkəmli yazıçı Ç. Aytmatov yalnız şairin tarixə deyil, rejimin ona münasibətini də doğru müəyyənləşdirir. Ciddi totalitar rejim şəraitində bütün açıq-saçıqlığı ilə “qan iyi” gələn bu cür tarixi hadisələrdən, taleyüklü məsələlərdən bəhs etmək heç də asan iş deyildi. “Gülüstən” poemasının yazılmasından sonra şairə qarşı görülən cəza tədbirləri də məhz onun tarixə və taleyüklü məsələlərə münasibətinə hesablanmışdı. Senzura və “Qlavlit” nəzarəti tamamilə fərqli üsul və vasitələrə əl atmaq zərurətini gündəmə gətirirdi. Buna görə də, şairin bəzən cərəyan edən hadisələri ya başqa coğrafi ərazilərdə vermək, ya da izi azdırmaq üçün digər ölkələrdəki proseslərdən bir vasitə kimi istifadə edərək əsas ideyanı ifadə etməsi qaçılmaz olurdu. Elə də olurdu ki, şair dövrün ideoloji meyilləri kontekstində poemalar yazsa da milli düşüncəni və tarixi əks etdirirdi. Bu mənada “Gülüstən”dan sonra “Leninlə söhbət” poemasının yazılmasını da başa düşmək olardı. Sonralar şair Leninə müraciətinin səbəbini belə açıqlayırdı: “Dərsimi” (“Gülüstən” poemasından sonrakı vəziyyətə işarə edir.) yaxşıca aldıqdan sonra açıq-saçıq yazmadım, sətiraltı yönətməliyə keçdim. “Leninlə söhbət” poemam da məhz bu məqsədə xidmət edirdi. Leninin özündən yeddi sitat götürüb hallandırmaya başladım. Məsələn, rüşvət olan bir məmlekətdə ədalət olmaz, yaxşı adam odur ki, məsləki, əqidəsi olsun və s. Və həmin sitatları üzümə qalxan edərək bir ucunu gətirib bağlayırdım çağdaş dövrə” (Vahabzadə 2001: s.446).

Əlbəttə ki, “Leninlə söhbət” poemasını heç də “inqilab dahisi”nə yazılan poema kimi dəyərləndirmək mümkün deyil. Doğrudur, şair bu poemanı yazmaqla, əslində özünə qarşı olan mənəvi inamsızlığı aradan qaldırmağa çalışmışdır. Lenin ideyalarının tənəzzülə yaxınlaşdığı bir dövrdə onun bu mövzuya müraciəti nədən qaynaqlanırdı?! Yalnız ideologiyanın rüporu olmaq missiyasının həyata keçirilməsindənmi? Demək çətinidir. Yalnız bunu demək lazımdır ki, şairin tarixə yanaşması və filosofluğu ona imkan vermişdir ki, poema ideoloji meyillərdən təmizlənsin.

Şair 1947-ci ildə azadlıq və müstəqillik mövzusunda yazdığı ilk poemasını – “Aylı gecələr”i – qələmə alır. Bəxtiyar Vahabzadəni bu epik nümunədə müharibə mövzusu ilə yaxından səsleşən milli istiqlal və azadlıq ideali düşündürür. Nəzərə alsaq ki, poemanın yazıldığı vaxt Cənubi Azərbaycanda Demokratik Respublika on bir aylıq müstəqillikdən sonra qan gölündə boğulmuş, İran rejimi tərəfindən süquta uğradılmışdı, onda mövzunun əhəmiyyəti bir qədər də artmış olur. Görünür, buna görədir ki, ilk poemalarında nəzərə çarpan mövzu yeknəsəkliyi, həyat həqiqətlərinin sxematik təsviri, demək olar ki, bu əsərdə nəzərə çarpmır, müəllif daha çox ümumiləşdirmə yolu ilə Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq mübarizəsinin ayrı-ayrı səhnələrini konkret obrazlar vasitəsilə təsvir etməyə təşəbbüs göstərir. Poemada Yavər və Kamalın şəxsində istiqlalın, milli müstəqilliyin xalqın yeganə çıxış yolu və nıcatı olması ideyası öz dərin ifadəsini tapır. Poemanın “Aylı gecələr” adlandırılması da təsadüfi deyil; bu, neçə il öncə azadlıq aşiqi Yavərin Gilandan Təbrizə çörək dalınca getməsi, yol boyunca keçirdiyi daxili həyəcan və hisslərinin ən səciyyəvi məqamlarını nişan verən tarixi anları, poemanın ayrı-ayrı epizodik səhnələri dolğun əks etdirilməsindən irəli gəlir. Çörək dalınca gedən gəncin az bir müddətdən sonra azadlıq mücahidinə qədər keçdiyi təkamül yolu poemada məntiqi ardıcılıqla davam və inkişaf etdirilir.

Dərdli, ələmli Təbrizin pərişan halı poemanın əsas konfliktini kimi müəyyənleşir və bu konflikt öz xarakterinə görə daha çox ictimai bir səciyyə daşımaqdadır. Haqsız, ədalətsiz rejimin mənğənəsində min bir bəlalara düşər olan insanların gün-güzəranı, bir qarın çörəkdən ötrü olmanın əziyyət və müsibətlərə qatlaşanların aqibəti poemanın ayrı-ayrı hissələrində təsvirə gətirilən ibrətamiz səhnələr kimi yadda qalır. Ağsaqqal və ixtiyar bir qocanın ajanlar tərəfindən dərədə şallaqla döyülmə səhnəsi poemanın qəhrəmanları olan Yavərlə Kamalı zülmə və zalıma qarşı amansız mübarizəyə qaldırır və bu əmalın ilhamvericisi isə məzlumların göz yaşlarını, ah-naləsini öz səhifələrində ürək qanı ilə, qeyrət və cəsərlə canlandıran “Hophopnamə”dir, onun təlqin etdiyi zülmə və əsarətə qarşı mübarizə üsullarıdır.

Poemanın qələmə alındığı illər həm də Cənubi Azərbaycanda milli istiqlal mübarizəsinin fəal bir məcraya yönəldiyi mərhələyə təsadüf edir. Şübhə yoxdur ki, Seyid Cəfər Pişəvərinin Milli Hökumətin təsis olunması yolunda apardığı ardıcıl və inamlı mübarizənin poemada ayrı-ayrı obrazların şəxsində aydın şəkildə öz ifadə və təcəssümünü tapması nəzər-diqqəti cəlb edir. Əslində hadisələrin başlanğıcını bu tarixdən götürmək doğru deyil, cənubdakı ictimai-siyasi prosesləri doğuran ayrı-ayrı dövr və mərhələləri, hərəkət və üsyanları da nəzərə almadan bu mübarizənin bütöv mənzərəsini təsəvvürə gətirmək çətindir. Poemanın ayrı-ayrı fəsil və bölmələrində ümumxalq mübarizəsinin müxtəlif vaxtlarda baş verən mücadilə səhifələrinin xatırlanması da təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərində nəzərə çarpan keyfiyyətlər konkret situasiyanın və obrazların daxili-mənəvi aləminin açılışına əlverişli zəmin hazırlayır.

Tarixi xəyanət üzündən ikiye bölünmüş Azərbaycanın taleyi Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında müstəsnaqlıq qazanan mövzu istiqamətindəndir. Keçən əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq hərəkatının diqqətəlayiq səhifələri “Aylı gecələr” poemasında münasibət predmeti seçilirdisə, 50-ci illərin sonlarında ciddi totalitar rejim şəraitində şair “Gülüstan” kimi son dərəcə dərin psixoloji təfərrüatlarla zəngin bir əsər meydana çıxarır. 1959-cu ildə qələmə alınan bu poema Azərbaycan xalqının birliyi və istiqlalı uğrunda yorulmaz mübarizələr – Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəvərinin xatirəsinə ithaf olunmuşdur. Poema B.Vahabzadə yaradıcılığında mühüm yer tutduğu kimi, Azərbaycan poeziyasına və poema janrına da təsir göstərmişdir. Xüsusilə poemanın yazılmasından sonra şairə edilən hücumlar, psixoloji, ideoloji təzyiqlər onun sonrakı yaradıcılığında müəyyən geriçəkilmələrə şərait yaratmışdır. Ancaq bütövlükdə götürdükdə, poema sonralar şairin həm şəxsiyyətinin, həm də yaradıcılığının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məhz bu poemadan sonra B.Vahabzadə poeziyasının və şəxsiyyətinin ictimai siqləti artır. Şair hər bir əsərində ictimai məsuliyyəti öz

üzərində hiss edir. “Gülüstan”ı yazan müəllifin ideoloji sapmalara, dövrün, rejimin, partiyanın ideyalarını təbliğ edən əsər yazmamasına nədən olur. “Gülüstan” poemasının elə ilk misralarından şair dili bir, dini bir xalqın parçalanma prosesini əks etdirən təsvirlər, əslində zülm və istibdadın, həsrət və ayrılığın təməlini qoyan bədnam bir müqavilənin imzalanma məqamlarını göz önünə gətirir:

İpək yaylığıyla o, asta-asta
Silib eynəyini gözünə taxdı.
Əyilib yavaşca masanın üstə,
Bir möhürə baxdı, bir qola baxdı (Vahabzadə 2001: s.532).

Xəyanətin, ədalətsiz hökmün icra olunduğu məqamları bütün dəhşəti ilə təsvir edən bəndlərdə laqeyd baxışları, biganə münasibətləri bürüzə verən anları həyəcansız qarşılamaq çətindir. Şair böyük məharətlə bu psixoloji ovqatı, qarşı tərəfin məkrli və riyakar niyyətlərini nəzərə çatdırmağa müvəffəq olur:

Kağıza həvəslə o da qol atdı,
Dodağı altından gülümsəyərək.
Bir qələm əsrlik hicran yaratdı,
Bir xalqı yarıya böldü qılınc tək (Vahabzadə 2001: s.533).

Bir millətin, bir xalqın tarixi faciəsini bir anın içərisində, bir göz qırpımında gerçəkləşdirən canilərin dodağındakı gülüş, üzündəki təbəssüm adi prosedur kimi tərəfləri qane edir. Ancaq bir xalqın heysiyyəti, mənliyi, gələcəyə dikilən ümid və inamı bu andan etibarən qırılır. Şairin tərəfləri təmsil edən nümayəndələrə münasibətində paradoksal məqamları bütün mənzərəsi ilə izləmək mümkündür:

Qoyulan şərtlərə razıyıq deyə,
Tərəflər qol çəkdi müqaviləyə...
Tərəflər kim idi?
Hər ikisi yad!
Yadlarını edəcək bu xalqa imdad?! (Vahabzadə 2001: s.533).

Bu ironiyaqarışıq hissiyyatlar olduqca təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Öz azadlıq mübarizələri və qəhrəmanları ilə əsrləri, qərinələri lərzəyə salan bir xalqın qoluna əsarət zəncirinin vurulması poemanın ən təsirli səhnələri kimi yadda qalır. Şair bu tükürpədicə epizodları son dərəcə ustalıqla, böyük sənətkarlıqla təsvir etməklə, milli müsibət və fəlakətlərin başlanma tarixini cızır, xalqın tarixi taleyinə vurulan zərbənin mahiyyətinə nüfuz etməyə çalışır. Burada da Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına xas olan özünüttiham və özünüməzəmmət stixiyası önə çəkilir.

Poema konkret hadisəyə münasibət əsasında qələmə alındığından, burada bir obrazın səciyyəsinə, ən xarakterik xüsusiyyətlərini açmaq, bütün təfərrüatı ilə sərgiləmək çətindir. Sadəcə olaraq müqaviləni imzalayan tərəflərin hər biri ümumiləşdirilmiş bir obraz səciyyəsi daşıyır, burada haqqın, ədalətin qəsdinə duranlar da onlardır. Bu cəhət poemaya lirik-psixoloji ovqatın, təəssürat xarakterli haşiyə və ricətlərin gətirilməsini labüd edir. Bunu gəlmələrin dədə malı kimi böldükləri, parçaladıqları bir ərazidə qonaq kimi yox, hökm çıxaran, qərar verən sahibi-ixtiyar kimi davranışları da açıq-aydın göstərir:

Necə ayırdınız dırnağı ətdən –
Ürəyi bədənədən, canı cəsəddən?
Axı kim bu haqqı vermişdir Sizə,
Sizi kim çağırmış, Vətənimizə? (Vahabzadə 2001: s.534).

Ümumxalq nisgilinə çevrilmiş ayrılıq motivləri poemanın hər misrasından boy göstərməkdədir. Əsərin son hissələrində yenidən Araza müraciət, “Yanıq Kərəmi”n sədalarından qopan ah-nalə, Füzuli kədərinin qərib notları üstündə köklənməklə önə gətirilir. Ərazi bütövlüyünün bölünməsinin fəsadları yalnız gediş-gəlişin yasaq və qadağalara səbəb olması ilə müşayiət edilmir,

bir xalqın mənəvi bağlarının, milli-tarixi dəyərlərinin bütövlüyünə də xələl gətirilməsi ideyası poemada özünün poetik ifadəsini tapır:

Taxta dirəkləri torpağa deyil,
Qoydular Füzuli divanı üstə.
Yarıya bölündü yüz, yüz əlli il,
Gəraylı, bayatı, muğam, şikəstə (Vahabzadə 2001: s.537).

Ancaq bununla yanaşı, əsərdə monolit birliyin və bütövlüyün heç zaman öləzəməyən işartıları da boyaboy görünməkdədir. Belə bir inam gələcəyə nikbin baxmağı təlqin edir, ayrılığın vüsalla əvəzlənməsinə dərin ümid aşılayır:

Ayrmaq kimsəyə gəlməsin asan,
Bir xalqın bir olan dərdi-sərini.
O taydan., bu taya Mustafa Payan,
Oxuyur Vahidin qəzəllərini (Vahabzadə 2001: s.538).

Poemanın sonunda Azərbaycanın bütövlüyünü, bölünməzliyini öz əsərləri ilə əyani surətdə nümayiş etdirən ustad Şəhriyarın Heydər babaya müraciətlə başlayan tanış misralarıyla tamamlanması poemanın ümumi ahəngi və ideyası ilə yaxından səsləşdiyi kimi, onun yazılmasında da oynadığı rolu üzə çıxarmış olur:

“Heydər baba, göylər qara dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı.
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən aldılar,
Yaxşı bizi yaman günə saldılar (Vahabzadə 2001: s.538).

“Gülüstan” poeması bütövlükdə sovet dönməndə yaranan dissident ədəbiyyatın parlaq nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının azadlıq, milli müstəqillik və istiqlal düşüncəsinin formalaşmasına, bir məfkurə istiqaməti kimi təşəkkül tapmasına fəal təsir göstərən ədəbi nümunə olaraq dəyərləndirilməlidir.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlanan xalq azadlıq hərəkatının oyanış və özünüdərkindəki rolu Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında bariz şəkildə büruzə verirdi. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələrinə həsr olunan “Şəhidlər” poemasında Azərbaycan xalqının əsrlər boyu zülm və istismar altında yaşamağa məcbur olduğu bir quruluşdan: siyasi-ideoloji yasaq və təzyiqlərdən qanı-canı bahasına, qurtulmaq uğrunda apardığı mübarizənin ibrətamiz səhnələri ilə qarşılaşırıq. Poemanın “Proloq” hissəsi vaxtilə qadağan olunmuş bir müraciətlə –Allaha ünvanlanmış suallarla başlayır. Nicat və xilas yolu, haqqın nahaqqa əyilməməsi təmənnası burada əsas qayədən xəbər verir:

Şəhidlər bu torpağa, xalqa səcdə qıldılar,
Haqsızlığın üstündən haqqa körpü saldılar.
Vətəni sevmək üstə günahkar sayıldılar,
Vətəni sevmək niyə günah olmuş, ay allah? (Vahabzadə 1990: s.3).

Poemanın misralarında şəhidlərin tarix içərisində öz əməlləri ilə tarix yazmalarından qürur hissi keçirmək, milləti bir anın içində yumruq kimi birləşdirmək eşqi, canlarını xalqın azadlığı yolunda fəda edən Vətən aşıqlərinin adı ilə bağlı olan bir əməl kimi dəyərləndirilməsi xüsusi olaraq nəzərə çarpır.

Keçmiş rus-sovet qoşunlarının tərkibindəki çağırılmamış qonaqların içərisində xüsusi təlim keçmiş, bədnam qonşuları təmsil edən şəxslərin olması bir tərəfdən erməni fitnəkarlığını açıq-aydın büruzə verməklə bərabər, milliyətcə erməni olan təyyarəçi Georgi Rantikoviçin erməni mundarlığına etiraz əlaməti olaraq özünü intihar etməsini təsvir edən səhnələr hələ insanlar arasında haqq və ədalət hissinin itmədiyini aydın şəkildə göstərir. Ancaq poemada on üç yaşlı məktəbli qızçıgəzin–Larisanın,

ömrünün ixtiyar çağlarını yaşayan yetmiş yeddi yaşlı Sürəyya Lətif qızının, həyata yenidən atılan Ülvi Bünyadzadənin, yaralılara, imdad istəyənlərə yardım edən Baba müəllimin, öz həkimlik borcunu yerinə yetirməyə can atan Aleksandr Marxevkanın... günahsız qanlarının axıdılması poemada təzadlı və ziddiyyətli drammatizmi bütün miqyası ilə əks etdirməkdədir.

Poemanın finalı şəhidlər haqqında, onların xalqın azadlıq və istiqlalı yolunda fədakarlığını tərənnüm edən notlarla tamamlanır. Bu həm də şəhidlik haqqında, qəhrəmanlıq və şücaət barədə əbədiyyət nəğməsi kimi səslənir:

... O şənbə gücəsi, o qətl günü, -
Mümkünə döndərdik çox namümkünü.
Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü,
O gecə dağıdıb sökdü şəhidlər (Vahabzadə 1990: s. 45).

Qanlı yanvarda doğulan körpələrin onundan doqquzunun oğlan uşağı olmasını şair "... şəhidlərin boşalan yeri"nin əvəzlənməsi kimi qiymətləndirməsi poemaya nikbin ovqat aşılayır, qəm-qüssədən silkinib çıxmaq, gələcəyə nikbinliklə yanaşmağı təlqin edir.

Beləliklə, keçən əsrin 50-ci illərinin sonlarında qələmə alınan "Gülüstan"da Azərbaycan istiqlalının labüdlüyü və zərurəti idealına edilən xəyanət əsas ideya və məqam kimi müəyyənləşirsə, artıq 90-cı ildə Qızıl ordunun öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda ayağa qalxan dinc əhalinin, Vətən mücahidlərinin qızıl qanını axıtmaqla öz simasızlığını, ölənin imperiyanın süqutunu bariz şəkildə nümayiş etdirməsi "Şəhidlər"də gerçəkləşir. Əslində "Gülüstan" və "Şəhidlər" və daha sonralar "Gülüstan"ın ikinci hissəsi və davamı kimi qələmə alınan "İstiqlal" poemalarını vahid ideya istiqaməti birləşdirir. Müəllifin zaman kəsiyində yaranan bu əsərlərini bir trilogiya da adlandırmaq olar.

"Gülüstan"ın ikinci hissəsi kimi nəzərdə tutulan "İstiqlal" poeması Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda yorulmaz mübariz Mahmud Çöhrəqanlıya ithaf olunub. Şair poemada yalnız cənublu, şimalı Azərbaycanda deyil, bütün müstəmləkə əsarəti altında yaşayan xalqlarda oyanış və intibahı bir təkamül və özünəinam faktı kimi dəyərləndirərək, bunu bir dövrün, zamanın tələbatı olmaq etibarilə labüdlüyünü özünəməxsus üsul və vasitələrlə ifadə edir. Dünya çapında gedən ictimai siyasi təbədüllətlər poemada əsas baxış və münasibət üçün əsaslı fakt kimi seçilir. Məsələn, bir-birinə nə az, nə çox düz qırx il həsrət qalan almanların beton sədləri yararaq qovuşmaq əzmi poemada haqqın tez-geç qələbə çalacağına dərin inam hissini poetik şəkildə ifadə edir. Azadlığı, istiqlalı öz idealı seçən hər bir xalqın sonda çalacağı qələbəyə qovuşmaq üçün əzmkarlıq nümayiş etdirməsi, qanı-canı hesabına öz istəyinə çatmağın yeganə yolunun məhz mübarizələrdən keçildiyi poemada ucadan səsləndirilir:

Torpağı yoğurur vaxt özü qanla
Vaxt gəldi, bircə söz min dünya açar.
Artıq anlamışdıq ahla, amanla
Nə məftil əriyir, nə sərhəd uçar (Vahabzadə 2003: s.712).

Şairin istiqlalın nəticəsi kimi güneyli-qüzeyli Azərbaycanın nə vaxtsa (yaxın müddət ərzində) bütövləşən xəritəsinin görünəcəyinə dərin inam bəsləməsi bu istəyin gerçəkləşəcəyini şübhə altına almır:

Salaq yadımıza bu gün, cahanın
Rəngləri dəyişən beş qitəsini.
Biz də görəcəyik Azərbaycanın
Güneyli-qüzeyli xəritəsini (Vahabzadə 2003: s.712).

Əslində, milli istiqlal düşüncəsi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığa başladığı ilk vaxtlardan onun şeirlərində bu və ya digər şəkildə poetik ifadəsini tapmışdı; poemalarında isə şair problemi konflikt şəklində qoymağa çalışmış və buna nail olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında bəhs etdiyi istiqlalın poetik səlnaməsinin son duracağı "Şəhidlər" poemasıdır. Məsələ burasındadır ki, şairin bu mövzuda yazdığı "Aylı gecələr" poeması ilə "Şəhidlər" arasında təxminən əlli illik bir zaman məsafəsi

dayanır. Bu zaman məsafəsində şairin yaradıcılığında istiqlal qırmızı xətt kimi keçmişdir. 1990-cı ilin yanvar qətləməsindən cəmi bir neçə ay sonra yazılan poemada hadisənin təsirilə yazılmış sətirlər qırğını törətmiş orduya və onu Azərbaycana qarşı göndərənlər üçün bir ittihamdır:

Dözdü hər zillətə, dözdü hər şeyə,
"Dünyada mənim də haqqım var", - deyə.
Kütləni xalq edən müqaviləyə
Qanıyla qolunu çəkdi şəhidlər.
İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyri, şəriylə.
Torpağın bağrına cəsədləriylə,
Azadlıq tumunu əkdə şəhidlər (Vahabzadə 1990: s.46).

Beləliklə, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli istiqlal düşüncəsinin təsvirinin böyük bir tarixi olduğunu görmək mümkündür. "Şəhidlər" poeması, əslində xalqın milli istiqlalı uğrunda apardığı mübarizənin nəticəsi idi. Buna qədər şair milli istiqlal uğrunda mübarizəsinin müxtəlif mərhələlərinin poetik sənəməsini yaratmağa nail olmuşdur. Əgər sovet dövründə bu mübarizə müxtəlif kontekstdə, müxtəlif şəkildə baş verirdisə, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində açıq tendensiya ilə təsvir edilir. Bu ondan irəli gəlirdi ki, bu mərhələdə xalqı onun istiqlalından cəmi bir neçə ay və il ayırırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aytmatov, Ç. (1987). Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam (Ön söz) // B. Vahabzadə "Axı dünya fırlanır". – Bakı: Yazıçı. – 208 s.
2. Vahabzadə, B. (2001). Əsərləri: 11 cildə. I c. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 544 s.
3. Vahabzadə, B. (2003). Əsərləri: 11 cildə, VI c. – Bakı: Çarşıoğlu nəşriyyatı. – 776 s.
4. Vahabzadə, B. (2005). Əsərləri: 11 cildə, XI c. (publisistika). – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 784 s.
5. Vahabzadə, B. (1990). Şəhidlər (Poema). Azərbaycan Mədəniyyət Fondu. – Bakı: Elm nəşriyyatı. – 48 s.

UOT 811: 512.162

LANGUAGE AND STYLISTIC FEATURES OF BAKHTIYAR VAHABZADE'S CREATIVITY

Gulara Abdullayeva

PhD, Associated Professor, Leading Scientific Researcher
Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki branch

gularabdullayeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1162-0275

Abstract. Bakhtiyar Vahabzadeh not only created valuable literary works, but also played an exceptional role in bringing Azerbaijan language to its current level. We see the position of a citizen who does his best for the development of this language in the works and. Throughout his career, the poet instills in the reader this love, this spiritual greatness.

The poems of Bakhtiyar Vahabzadeh, who used the opportunities of his native Azerbaijan language to the maximum level in his works attract attention with their richness of language, originality of style and colorfulness of expression. The main features of Bakhtiyar Vahabzadeh's poetry are his skillful use of means of artistic description and expression, rich system of metaphors, parallels, synonyms, antonyms, examples of folklore, proverbs and parables.

The language of B. Vahabzadeh's poems attracts attention in terms of word and creative expression. The poet used proverbs and parables, which are closely connected with our folklore, on the one hand, as a suitable tool

for the artistic description of his thought, on the other hand, he skillfully used the idea expressed in them in an artistic way.

Figurative metaphors, emotional exaggeration, and humiliation attract attention in his poems as a means of artistic expression.

Keywords: figurative meaning, exaggeration, abbreviations, figurativeness, double words, means of fiction, parallel words, antonyms, synonyms.

ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ

Абдуллаева Гюлар Абдурахман гызы
кандидат филологических наук, доцент, зам.директора по учебной работе
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Шекинский филиал
gularabdullayeva@mail.ru

Аннотация. В своих работах Бахтияр Вахабзаде максимально использовал возможности родного языка, его стихи привлекают внимание богатством языка, оригинальностью стиля, красочностью выражения.

Будучи прочно связанный с нашим фольклором, поэт с одной стороны использовал пословицы и притчи, как подходящее средство для художественного описания своей мысли, с другой стороны, он мастерски смог художественно изобразить выраженную в них идею.

Одной из главных черт поэзии Бахтияра Вахабзаде является умелое использование средств художественного описания и выражения, богатая система переносных значений, парцелляции, синонимов, антонимов, образцов фольклора, пословиц и притчей, способов художественной росписи.

Язык стихов Б.Вахабзаде привлекает к себе внимание и словесно-выразительным творчеством. Бахтияр Вахабзаде, создавая бесценные литературные образцы, сыграл исключительную роль в достижении современного уровня нашего языка. Этот гражданин, на протяжении всего своего творчества, прививает читателю духовное величие этой любви.

В творчестве писателя мы видим позицию гражданина, который прилагал всевозможные усилия для развития языка. Образные метафоры, эмоциональное преувеличение и преуменьшение -привлекает внимание как средство художественности в его стихах.

Ключевые слова: переносное значение, преувеличение, преуменьшение, образность, парные слова, средство художественности, параллельные слова, антонимы, синонимы.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abdullayeva Gülarə Abdurahman qızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, tədris işləri üzrə direktor müavini
ADPU-nun Şəki filialı
gularabdullayeva@mail.ru

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə ölməz incilər, tanınmış simalar, görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Nizami dühası, Nəsimi fəlsəfəsi, Füzuli sevgisi ilə süslənən yaradıcılıq nümunələri bu gün də öz müasirliyini, bədii tərəvətini saxlamaqda, oxucuları heyrləndirməkdədir. Adlarını həmişə böyük ehtiramla xatırladığımız və daim uca tutacağımız belə qüdrətli söz ustalarından biri də Azərbaycanın xalq şairi, bütün türk dünyasının azman sənətkarı Bəxtiyar Vahabzadədir. Tanınmış filosof-şair Bəxtiyar Vahabzadə sənət aləminə gəlişi ilə öz xalqını, onun milli-mənəvi sərvətlərini, tarixini, dilini sevən və varlığı, inkişafı, müstəqilliyi, azadlığı uğrunda bir an belə yorulmadan mübarizə aparan əsl vətəndaş-şair nümunəsini yaratdı.

Şair – fikirlərin çırpınan seli,
Şair – həqiqətin müğənnisidir.

Şair – təbiətin danışan dili,
Şair – cəmiyyətin üsyan səsidir.
Şair – zamanənin, əsrin vicdanı,
Şair – tarixlərin şərəfi, şanı,
Şair - bu dünyaya zamanın sözü.

Şair – həqiqətin, haqqın güzgüsü (Vahabzadə, 2008: s. 367) – deyən ədib şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ən parlaq nümunələrindən öyrənərək daim axtarışda oldu, öz poetik təfəkkürünün gücünə söykənərək həyat hadisələrinə münasibətdə orijinallığı ilə fərqləndi. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı həm mövzu, həm də mündəricə etibararı ilə zəngin və əhatəlidir. Onun sənətkar qələmində adidə qeyri-adini, sadədə böyüklüyü göstərmək, damlada ümman yaratmaq qüdrətinə heyran olmamaq mümkün deyil. Elə buna görə də Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası zaman-zaman sərhədlər aşdı, dünyanı dolaşdı, onun haqqında ən yüksək fikirlər söyləndi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev də Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xüsusi diqqət göstərmiş, haqqında həmişə yüksək fikirlər söyləmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsində dayanan şair, publisist, dramaturq, ədəbiyyatşünas Bəxtiyar Vahabzadə əvəzsiz ədəbi nümunələr yaratmaqla bərabər, dilimizin hazırkı səviyyəyə çatmasında da müstəsna rol oynamışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə dilin inkişafı, onun lüğət ehtiyatının zənginləşməsi həmin dövrdə yaşayıb-yaradan ədiblərin, şair və yazıçıların adı ilə bilavasitə bağlıdır. Nəsimi, M. Füzuli, Ş.İ. Xətayi, M.P.Vaqifin yaşadıkları əsrin ədəbi dilinin inkişafında çəkdikləri yük XX əsrdə S.Vurğundan sonra B.Vahabzadənin çiyinlərinə düşmüşdür.

Yaşadığı dövr, zaman-zaman xalqımızın başına gətirilən müsibətlər, dilimizin sıxışdırılması, "daxmalarda dustaq olması" şairi narahat edən ən böyük məsələ olmuş, buna görə də o, hər şeydən əvvəl, bu dilin inkişafı naminə əməli fəaliyyət göstərmişdir. B. Vahabzadənin yaradıcılığının dil xüsusiyyətlərindən danışmadan əvvəl onun dilə münasibəti, ana dilimiz haqqında düşüncələrinə toxunmaq vacib məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, ana dili məsələsi "Öz yurdunun, ana dilinin divanəsi" olan Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının ana xəttini təşkil etməklə bərabər, iki istiqamətdə özünü göstərir. Birinci növbədə, ədibin həm publisistik məqalələrində, həm də şeirlərində bu dili bütün varlığı ilə sevən, onun gələcəyi üçün narahat olan, inkişafı uğrunda əlindən gələni əsirgəməyən bir vətən oğlunu görürük. Ədibin fikrincə, şair ilk növbədə əsl vətəndaş olmalı, torpağı, milləti üçün hər əzaba qatlaşmalı, onun sevincinə, kədərinə şərik olmalıdır. B.Vahabzadə yaradıcılığına üz tutan şəxs hər kəlmənin, hər sözün arxasında vətəninə, millətini dəlicəsinə sevən, dilinə, torpağına qırılmaz tellərlə bağlı olan, "xalqla sevinən, xalqla gülən" bir vətəndaşı görür. Həmin vətəndaş bütün yaradıcılığı boyu oxucusuna bu sevgini, bu böyüklüyü, bu mənəvi ucalığı təlqin edir. B.Vahabzadə yaradıcılığı sanki oxucusuna bu mənəvi kamilliyə gedən yolda bələdçilik edir. Bu müqəddəs missiyanı həyata keçirən ədib ilk növbədə ulu babalarımızdan bizə miras qalmış, ən qiymətli xəzinə olan ana dilimizi qorumağı, onu gələcək nəsillərə ötürməyi özünə və başqalarına müqəddəs borc hesab edir:

Bu dil – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil – bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiztək
Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə, 2008: s. 416) - deyir.

Uzun illər sovet imperiyasının əsarətinə məruz qalan, milləti var olduğu halda, özü daxmalarda dustaq olan ana dilimizi, olmayan millətin yaşayan dili ilə - latın dili ilə müqayisə edir və onu narahat edən bir sualla: "Hansı dilə ölü deyə bilərik?" sualı ilə oxucunu baş-başa buraxır. Şair bu dilin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda bütün ömrü boyu mübarizə aparır və bu mübariz ruh onun hər misrasından boylanır, hər kəlməsində tariximizin dəhşətli məqamları öz əksini tapır:

Ey bu günü dilim-dilim
Parçalanan ana dilim,
Sinəsində od qalanan ana dilim.
Qapıların arxasında
Boynubükük qalan dilim.
Var ikən yox olan dilim,
Ayaqlarda kilim dilim,
Savaşlarda bir qəhrəman,
Barışlarda həlim dilim (Vahabzadə, 2008: s. 408).

Ana dili məsələsi onun yaradıcılığının daimi mövzularındandır. Dili xalqın mənəvi dünyası hesab edən B. Vahabzadə "Dil yoxsa, millət də yoxdur!" fikrini bütün yaradıcılığı boyu bayraq etmiş, ana dilinə ögey münasibətin əslində özümüzə - milli varlığımıza ögey münasibət olduğunu vurğulamışdır.

Anasının dilində dil açmayan kəs
Millətin dərini anlaya bilməz.

O, bütün yaradıcılığı boyu xalqa yaxın olmuş, onun düşüncə tərzı, poetik təfəkkürü, dilindən faydalanmışdır. Bunun nəticəsidir ki, onun əsərlərində xalq ruhu, xalq dili özünün parlaq ifadəsini tapmışdır.

Mən bu dildə hiss etmişəm
Həm sevinci, həm də qəmi,
Bu dil ilə yaratmışam
Hər şeirimi, hər nəğməmi (Vahabzadə, 1977: s. 72).

İkinci bir tərəfdən, Bəxtiyar Vahabzadə öz əsərlərində ana dilimizin imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə etməyi bacaran, sözdən al-əlvan çəlgəng hörən sənətkarlardandır. Dərin psixologizmi, incə lirikası, kəskin ictimai məzmunu, həyat hadisələrinə fəlsəfi yanaşma tərzı ilə seçilən Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı həm də özünün dil zənginliyi, üslub orijinallığı, ifadə əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edir. Şairin poetik dili bir tərəfdən özünəqədərki ədəbi-bədii dildən, digər tərəfdən isə xalq danışığı dilindən, zəngin folklor qaynaqlarından bəhrələnməmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı ulu babalarımızdan bizədək uzun bir yol keçən folklorumuzun üzərində köklənmiş, Şərq ədəbiyyatından qidalanmış, S. Vurğun bulağından su içmişdir. Bədii təsvir və ifadə vasitələri, zəngin məcazlar sistemi, parselyasiyalar, sinonim, antonimlərdən, folklor nümunələrindən, atalar sözləri və məsəllərdən bədii boyalama yolu ilə məharətlə istifadə Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindəndir.

B. Vahabzadə poeziyası həqiqi sənət əsəri olub, dilin bütün leksik və frazeoloji qatlarına nüfuz edir. Onun poeziyasının böyüklüyü fikir və düşüncələrinin necə ifadə olunmasında, bəzən ildırım kimi parlaq işıq saçan, bəzən də kaman kimi həzin və kövrək duyğular yaradan dilindədir. Elə B. Vahabzadə poeziyasının qüdrətinin sirri onun ana dilinin bütün imkanlarından, incəliklərindən bacarıqla istifadə edə bilmə məharətindədir. Şairin özünəməxsus ifadə tərzı, təsvir üsulu vardır. Şeirlərinin dili söz və ifadə yaradıcılığı etibarlı ilə də diqqəti özünə cəlb edir. Dilindəki canlılıq, güclü lirizm, fikrin yığcam, qısa, təsirli bir dil ilə ifadəsi oxucunu istər-istəməz özünə cəlb edir, onu düşündürür, ilk misralardan öz arxasınca çəkib aparır.

Cavanlıqda əllər uzun, dillər qısa,
Qocalıqda dillər uzun, əllər qısa.
Cavanlıqda günlər qısa, illər uzun,
Qocalıqda günlər uzun, illər qısa (Vahabzadə, 2008: s. 317).

- misraları başdan-başa həyatımızın fəlsəfəsi deyilmi? İnsan ömrünün iki dövrü və onların paradoksal müqayisəsi. Cavanlıq və qocalıq, günlər və illər, əllər və dillər, uzun və qısa. Fikrin ifadəsi üçün müəllif yalnız bu paralel sözlərdən istifadə etmişdir. Lakin sözlər az olsa da, fikrin dərinliyi, genişliyi, nəhayət, mənanın dərinliyi oxucunu özünə cəlb edir. Sonda insan misraların təsiri altında

düşünür: "Deməli, cavanlıqda gücünə çox da güvənmə, əbədi deyil. Deməli, cavanlıqda ömrü mənalı keçir, gedən ömür bir də geri qayıtmayacaq. Deməli, elə yaşamalısən ki, çevrilib arxada qalan ömür yoluna baxanda təəssüflənməyəsən". Elə Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının gücü də dərin mənalı az sözlə, ustalıqla ifadə edərək oxucusuna təlqin etmə gücündədir.

Folklorumuza möhkəm tellərlə bağlı olan şair atalar sözləri və məsəllərdən bir tərəfdən, öz fikrinin bədii təsviri üçün tutarlı vasitə kimi istifadə etmiş, digər tərəfdən, onlarda ifadə olunan fikri bədii şəkildə məharətlə boyamışdır. Məsələn, "Bağa çanağından çıxdı, çanağını bəyənmədi" atalar sözü:

Sərçə uçdu budağından,

Budağını bəyənmədi,

Bağa çıxdı çanağından,

Çanağını bəyənmədi, (Vahabzadə, 2008: s. 392) - formasında,

"Zər qədrini zərgər bilər" atalar sözü:

Sapı dərziyə ver, zəri zərgərə,

Qiyətdə su hara, simuzər hara! (Vahabzadə, 2008: s. 406) - formasında, "Tək əldən səs çıxmaz"

atalar sözü:

Od vurmasa, qabda su daşa bilməz,

Quş da tək qanadla dağ aş bilməz.

Kösöyün ikisi çöldə də yanar,

Biri ocaqda da alışa bilməz (Vahabzadə, 2008: s. 442) – şəkildə, "Ot kökü üstə bitər" atalar

sözü;

Ağaclar kök üstə qalxır, yüksəlir,

Meyvənin şirəsi rüşdədən gəlir (Vahabzadə, 2008: s. 456) - kimi, "Artıq tamah daş yarar, daş

qayıdıb baş yarar" - atalar sözü;

Bilmədik tamahın min bəlası var,

Tamah girən evdən səadət qaçar, - misraları ilə, "Taylı tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər" -

atalar sözü:

Yel əsər, ağaca ağac sürtüşər,

Meşədə başlanır yangın o anda.

Ürək də odlanır, gözə yaş düşər,

Evdə də zövqlər bir olmayanda – kimi oxucuya təqdim edilir, bəzən də atalar sözləri yeni

məzmununda öz ifadəsini tapır:

Kor kora kor desə, bu, keçib gedər,

Gözlüyə kor deyən kor, daha dəhşət (Vahabzadə, 2008: s. 334).

Nağıl dedim yalançının sözünə,

Söz yalansa, buna nağıl neyləsin?

Bu dünyada fəsil dördür, ağıl bir,

Yazla qışa bircə ağıl neyləsin? (Vahabzadə, 2008: s. 400).

Şairin yaradıcılığında fikri antonimlərlə (*gənclik/qocalıq, sevinc/kədər, eniş/yoxuş, işıq/zülmət, bahar/qış, dolu/boş, vüsəl/həsrət, gəliş/gediş, qorxu/cəsarət, yalan/gerçək, dağ/dərə, dost/düşmən, gəlsən/getsən, toy/yas, doğum/ölüm*) qoşa sözlərlə, həmciins və ya sinonim söz və ifadələrlə (*söz/söhbət, yurd/məskən, el/oba, şübhə/şəkk, sel/su, dərd/ələm, məqsəd/məram*) qollu-qanadlı ifadə etmək bir üslubi keyfiyyət kimi özünü göstərir. Obrazlı məcazlar ("*Vaxtın dəyirmanında daş əridi qum oldu*", "*Bulaqlar dağlarda ağlamasaydı, Qəhqəhə çəkməzdi dərədə sellər*", "*Həsrət ürəyimdə qaladan möhkəm*"), emosional mübaliğə ("*Şairçün boş ürək tonlardan ağır*", "*Göydəki buludlar insan ahıdır*", "*Əgər olmasaydı dəryaca dərdim, Dərdin yoxluğunu mən dərd edərdim*") və kiçiltmələr ("*Bizim sənət dünyasının qırıq telli sazıyam, Bircə ondan razıyam ki, özümdən narazıyam*") onun şeirlərində bədiiləşdirmə vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir. Antonimlər şairin yaradıcılığında məharətlə istifadə olunan

vasitələrdəndir. Antonim sözlər həyatın müxtəlif sahələrində mövcud olan təzadların nəzərə çatdırılmasında, obrazların daxili aləminin bədii şəkildə ifadə olunmasında mühüm rol oynayır: Gəl qışa "zəhrimar", yazı "can" demə,

Qışın dəhşətləri yaz içindədir.

Enişdə yoxuş var, yoxuşda eniş,

Ən böyük atəş də buz içindədir.

Yüz təpə boyu var bir uca dağda,

Yaxından yaxındır bəzən uzaq da.

Nifrət də, sevgi də, qara da, ağ da,

İşıq da, zülmət də göz içindədir (Vahabzadə, 1991: s.43);

Hər kədəri səadət, hər sevinci qəm izlər (Vahabzadə, 2008: s. 481);

İşıqlı saraydan zülmət axanda

Qaranlıq daxmadan nur axdı ancaq (Vahabzadə, 1991: s.96).

Dilimizin lüğət tərkibində mövcud olan sinonim sözlərdən Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında fikrin ifadə olunmasında əlverişli vasitə kimi istifadə olunur:

Atasını söyən, yada baş əyən,

Rəhbərlər görmüşəm, qəddar, amansız (Vahabzadə, 1983: s.96).

Tikana «gül» deyən, gülə «kol» deyən,

Qaralar görmüşəm, dinsiz, imansız (Vahabzadə, 1984: s. 64).

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması çox geniş bir tədqiqat mövzudur. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı alimlər Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına müraciət etmiş, M. Məmmədov, O.Ağayev, T.Hacıyev, Y.Qarayev, A.Məmmədov, N.Cəfərov və başqalarının əsərlərində şairin əsərlərinin dili ilə bağlı məsələlər əhatəli şəkildə öz əksini tapmış, onun yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Lakin Bəxtiyar Vahabzadənin zəngin ədəbi-bədii irsi təkcə bu gün deyil, gələcək nəsillərin də döənə-döənə üz tutacağı çox qiymətli bir xəzinə olacaq, dilimizin istənilən sahəsi ilə bağlı araşdırmalar üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M. (1991). Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. – Bakı: Maarif. – 233 s.
2. Hacızadə N. (2003). Yaxşı ki, bu yurdumun Bəxtiyarı var. // Yeni Azərbaycan, 1 iyun.
3. Qafarlı R. (2003). Dilimiz - ruhumuz, eşqimiz cismimizdir. // 525-ci qazet, 8 noyabr.
4. Məmmədov M. B. (2005). Filoloji düşüncələr. – Bakı: Nurlan. – 305 s.
5. Vahabzadə B. (1977). Açıq söhbət. – Bakı: Gənclik. – 173 s.
6. Vahabzadə B. (1983). Seçilmiş əsərləri: iki cildə. I c. – Bakı: Yazıçı. – 384 s.
7. Vahabzadə B. (1984). Seçilmiş əsərləri: iki cildə. II c. – Bakı: Yazıçı. – 448 s.
8. Vahabzadə B. (1991). Nağıl-həyat. – Bakı: Yazıçı. – 240 s.
9. Vahabzadə B. (2001). Əsərləri: 12 cildə. I c. – Bakı: Azərbaycan. – 544 s.
10. Vahabzadə B. (2008). Əsərləri: 12 cildə. VIII c. – Bakı: Elm. – 518 s.

LEXICO-PRAGMATIC USE OF PROVERBS IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S POETRY

Ulduz Murşudova

PhD, Associate Professor, Leading Scientific Researcher
Azerbaijan National Academy of Sciences, Sheki Regional Scientific Center
Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki branch
ulduzshirin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6106-7100

Abstract. Bakhtiyar Vahabzade is one of the prominent representatives of Azerbaijani poetry, whose works are rich in proverbs. He was one of the well-known personalities in the literary, artistic, socio-political life of modern Azerbaijan. His work is closely connected with folklore, close to the spirit of the people.

Bakhtiyar Vahabzadeh is one of the artists who is deeply connected to his national-turkish past, history, homeland, language, culture, folklore and written literature, and is distinguished by his unique and colorful work. Bakhtiyar Vahabzadeh used proverbs from Azerbaijani oral folk literature in his artistic literary poems, and approached the national treasure in a creative way. Because of the use of folklore and folk wisdom in his works, he created new versions, which are still remembered today.

His ability and ability to invent folk wisdom and wise expressions in the poetic language of poems or to balance it with a similar choice of words in the expression of thought. For this reason, his work is loved and studied. In B. Vahabzadeh's works, proverbs are presented in the category of short forms. B. Vahabzadeh expresses his ideas more clearly and eloquently in his works, quoting them, and at the same time used them in a balanced way. Short forms are presented through concise expressions. There are several stylistic features found in proverbs. These features distract proverbs from direct expressions and allow them to be recognized for their uniqueness. These proverbs are characterized by alliteration, parallelism, rhyme and ellipsis. There are also some internal features of proverbs, including hyperbole, paradox, and personification.

The well-known poet of Azerbaijani literature Bakhtiyar Vahabzadeh used proverbs from Azerbaijani oral folk literature in his artistic literary poems, and approached the national treasure in a creative way.

Keywords: Literary and Figurative Meanings, Metaphor, Rhetorical Power, Personal and Public Opinion, The Experience of Wisdom, The Conclusion of Observations

ЛЕКСИКО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ

Муршудова Улдуз Башир гызы

Кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник
НАНА, Шекинский региональный научный центр
Азербайджанский государственный педагогический университет, Шекинский филиал
ulduzshirin@gmail.com

Аннотация. Бахтияр Вахабзаде является одним из выдающихся представителей азербайджанской поэзии, чьи произведения богаты пословицами. Он был одним из известных деятелей литературной, художественной, общественно-политической жизни современного Азербайджана. Его творчество тесно связано с фольклором, близко к духу народа.

Бахтияр Вахабзаде – один из поэтов, который глубоко связан со своим национально-турецким прошлым, историей, родиной, языком, культурой, фольклором и письменной литературой, и отличается своей уникальной и красочной работой. Бахтияр Вахабзаде использовал в своих художественных литературных поэмах пословицы из азербайджанской устной народной литературы и творчески подходил к национальному достоянию. Благодаря использованию фольклора и народной мудрости в своих произведениях он создал новые версии, которые до сих пор помнят сегодня.

Его умение и способность изобретать народную мудрость и мудрые изречения на поэтическом языке поэмы или уравнивать ее подобным выбором слов в выражении мысленных показов. По этой причине

его работа любима и изучена. В поэзии Б. Вахабзаде пословицы представлены в категории коротких форм. Б. Вахабзаде более четко и красноречиво выражает свои идеи в своих стихах, цитирует их и в то же время сбалансированно использует их. Краткие формы представлены в виде кратких выражений. В пословицах есть несколько стилистических особенностей. Эти особенности отвлекают пословицы от прямых выражений и позволяют им быть признанными за их уникальность. Эти пословицы характеризуются аллитерацией, параллелизмом, рифмой и многоточием. Есть также некоторые внутренние особенности пословиц, включая гиперболу, парадокс и персонификацию.

Ключевые слова: литературные и фигуративные (образные) значения, метафора, риторическая сила, личное и общественное мнение, опыт мудрости, заключение наблюдений

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ŞEİR YARADICILIĞINDA ATALAR SÖZLƏRİNDƏN LEKSİK- PRAQMATİK İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Mürşüdova Ulduz Bəşir qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şəki Regional Elmi Mərkəzi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı
ulduzshirin@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli şairi Bəxtiyar Vahabzadə öz bədii yaradıcılığında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının müdrik kəlamları olan atalar sözlərindən bəhrələnməklə bu xalq xəzinəsinə yaradıcı şəkildə yanaşmış və əsərlərinin dilini xalqın dilinə yaxınlaşdırmaqla oxucu rəğbəti qazanmışdır.

Əzizim dərdə mərdim,
Düşməsin dərdə mərdim.
Mənə dərman neyləsin?
Tifilkən dərd əmərdim

Bu bayatı B. Vahabzadənin həyat xəttidir desək yanılmarıq. "Bayatılar" şeirinin başında epiloq kimi verilən bu xalq deyimi şairin həmişə narahət, vətən üçün döyünən qəlbinin və duyğularının ifadəsi kimi verilmişdir. Şair qəlbi hələ tifilkən dərddə yüklənmişdir. Bu dərdin qaynağı tarixi saxtalaşdırılan, uzun illə müstəmləkə şəraitində yaşayan doğma vətəni Azərbaycan və ana dili Azərbaycan dili idi.

Azərbaycan xalqı dünya xalqları tarixində ən çox haqsızlıqlara məruz qalmış, torpaqları bölünmüş, yağmalanmış, sərvətləri talanmış, oğlu-qızı qətlə yetirilmişdir, lakin məğlub olmamışdır. Tarixin acımasız, sərt cığırlarından keçməyi bacarmış və nəhayət ki, müstəqil dövlətini quraraq onu inkişaf etdirməklə zənginləşdirmişdir.

Vətən və millətin ağrısını-acısını Azərbaycanın ləyaqətli oğulları öz bədii və publisistik əsərlərində qələmə almış və bütün dünyaya bəyan etmişlər. Belə dəyərli şəxsiyyətlərdən biri və öndə gedəni Bəxtiyar Vahabzadə olmuşdur ki, öz fikir və münasibətlərini şeirlərində, məqalələrində dilə gətirmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə bədii yaradıcılığında xalq hikmətindən geniş istifadə edərək haqqın tapdandığı, sözlərin şərdən utandığı bir zamanın problemlərini diqqətə çatdırmışdır.

Tədqiqat zamanı leksik- pragmatik çərçivədən istifadə edilmiş, mənanın nüvəsini təşkil edən leksik elementlər araşdırılmış və dinləyicilər tərəfindən qəbul edilən dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Bu araşdırma Azərbaycanda metaforik atalar sözlərinin təhlili zamanı çox əhəmiyyətlidir.

Uyğunluq nəzəriyyəsi yanaşmasından istifadə edilərək atalar sözlərinin anlaşılması araşdırılan problem məsələlərdən biridir. Atalar sözlərinin məcazi mənasının dinləyici tərəfindən necə anlaşılması, idiomalarla əlaqəli əhəmiyyətli bir həqiqətin dərk edilməsinin, və onları başa düşmək üçün daha çox kontekstli materialdan istifadə edilməsi atalar sözləri üçün vacibdir, çünki onlar müəyyən xüsusiyyətləri bölüşürlər.

Atalar sözü dünyanın hər yerində geniş yayılıb və onlar tədqiqatçıları klassikadan müasirliyə doğru müxtəlif istiqamətlərdə araşdırma aparmağa sövq edir. “əgər ayaqqabı ayağına yarayırsa, gey” atalar sözü “əgər atalar sözü situasiyaya uyğundursa, istifadə et” ifadəsi kimi alterasiya etmişdir.

Türk dünyasının şairi B. Vahabzadə öz yaradıcılığında atalar sözlərinə müraciət etməklə fikirlərini daha dəqiq və mükəmməl ifadə etmiş, xalqın, “yazıq vətənin” dərdlərini poeziyaya gətirmişdir.

Hər bir atalar sözünün ədəbi və fiqurativ(məcəzi) mənalara mövcuddur. Atalar sözü ədəbi ifadələrlə işlədilməli və hər yerdə istifadəsi mümkün olan dildə deyilməlidir, qədimliyi qorunub saxlanmalıdır.

B. Vahabzadə bu ənənəyə sadıq qalmış, çoxlu sayda atalar sözlərindən öz bədii əsərlərinin dilini zənginləşdirmək məqsədi ilə istifadə etmişdir. Bu zaman atalar sözləri müəyyən dəyişikliyə uğramış və poeziyanın qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Şair mənanı saxlamaqla qalmamış, eyni zamanda daha da genişləndirmişdir.

“Yazıq vətən” şeirində şair fikrini dolğun ifadə etmək üçün bir-neçə atalar sözünə müraciət edir: “Olan olub torba dolub, əsil düşməni unudulub” (Vahabzadə 2000: s.22).

B. Vahabzadənin inkişaf etdirdiyi atalar sözləri öz müdrikliyi və fəlsəfi fikirləri ilə diqqəti cəlb edir. Qəlbi ilə düşünən şairin istifadə edərək yeni variantlarını yaratdığı deyimlər insanlığın keyfiyyətlərindən xəbər verir: “Öz gözündəki tiri görmür, başqasının gözündən qıl axtarır” atalar sözünü poeziya dili ilə belə ifadə edir:

Atam oğlu, niyə qardaş bağındakı
Gülü deyil, kolu gördün?
Öz gözündə tiri deyil,
Qardaşının gözündəki qılı gördün? (Vahabzadə 2000: s.23).

Yaxud “Axtarırsan” şeirində

Öz gözündə tiri görməyən gəda,
Özgənin gözündə qıl axtarırsan.
Köhnə şəkəridir, bulandıрмаğa,
Hər gün, hər ay təzə göl axtarırsan (Vahabzadə 2000: s.79).

Bu misralarda xalqın şüur səviyyəsi və praktikasına əks olunur. Hörmətli və nüfuzlu cümlə- fikir yaratmaq üçün, şair, atalar sözlərindən istifadə edir və bu atalar sözləri metafora ilə işlədilir. Şairin istifadə etdiyi atalar sözlərinin tipik xüsusiyyətləri onların müxtəsərliyidir və şair bu müxtəsərliyi və lakonikliyi qoruyub saxlamışdır.

Qarğa kimi leş üstünə gəl dərşaq (Vahabzadə 2000: s.24).

“Qapılar” şeirində:

Qapılardan qovulan boynu bükük bəndələrin
Ahı dəhşətli olur, ah ilə laxlar qapılar (Vahabzadə 2000: s.25).

“Bu qan, bu qada” şeirində güclü antiavtoritar atalar sözləri adamların arasında gərginlikləri göstərir və mədəni nümunələrlə, xalqı tənqid etməkdən boyun qaçıрмаq məqsədi ilə ‘paremioloji ifadələrdən istifadə edir.

Toyuq çaqqalınsa, çaqqal-pələngin,
Bu onun qisməti, o bunun payı (Vahabzadə 2000: s.27).

“Qürbət-vətən” şeirində “Ceyran belindədir bir loxma əppək” (Vahabzadə 2000: s. 35) ifadəsi vasitəsi ilə xalqın əzab-əziyyətinə diqqəti cəlb etmək istəmişdir

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, atalar sözləri həqiqət, təcrübə və müdrikliyin bir hissəsini ehtiva edir. Buna görə də, atalar sözləri nüfuzludur və diqqəti cəlb edir. Azərbaycan cəmiyyətində şifahi şəkildə istifadə edilərək sonrakı nəsillər tərəfindən yazılı ədəbiyyata gətirilən atalar sözləri həmişə yaşayacaq. Bu o deməkdir ki, atalar sözlərinə maraq göstərənlər onun uzunömürlü olmasının

səbəbləridir. Nəticədə, bəzi atalar sözləri asanlıqla unudula bilir, digərləri isə kontekstə uyğun olaraq geniş istifadə olunur.

B. Vahabzadənin bədii əsərlərində müraciət etdiyi atalar sözləri müdrikliyin ifadəsidir, çünki insan beyninin gerçək həyatda baş verən real hadisələrə öz fikirlərini büruzə vermə qabiliyyətini göstərir. Təcrübə yaşla əlaqədardır və buna görə böyükklər hadisələri gənclərdən daha düzgün ümumiləşdirən atalar sözlərindən istifadə edə bilirlər, çünki onlar belə hadisələrdən keçmiş və ya kiminsə keçməsinə görmüşlər. Beləliklə, aqıl və müdrik insanlar bu kəlamlara daha çox inanır və istifadə edirlər. Yəni, atalar sözləri, hər qrup insanlara məxsus olan mədəni bankdır. Sözlər, elementlər və mədəni ifadələr istənilən mədəniyyətdə hazırlanan və istifadə edilənlər həyatı, insanları və onları əhatə edən mühit haqqında çox şey söyləyir.

B. Vahabzadə üsyankar şair idi və onun istifadə etdiyi atalar sözlərində gərginlik, həyəcan, narahatlıq və haqsızlığa qəzəb mövcud idi. Bu zaman zərb-məsəllər də fikrlərin ifadə edilməsinə kömək edən vasitələrə çevrilir. Ümumiləşdirilmiş ifadələr şəxsi narahatlıq və gərginlikləri söyləyir. Beləliklə, şəxsi və ictimai rəy Atalar sözləri ilə birləşdirilir və sanki siyasət dilində danışır. “*Yalan bazarı*” seirində

Bu yalan bazarında mətah yaman ucuzdur,

Aldığımız da sözdür, satdığımız da (Vahabzadə 2000: s.39).

B. Vahabzadə atalar sözlərindən məqsədinin müxtəlifliyi üçün istifadə edir. Bəzən onlardan nəyi isə daha yumşaq deməyin yolu kimi istifadə edir. Eyni zamanda müzakirələr zamanı atalar sözlərindən daha çox ideyanın dəyərini artırmaq üçün istifadə edir, (Mürşüdoğlu 2014, s.7.) öz münasibət və vəziyyətini dəstəkləmək üçün əcdadların ənənəsini müzakirəyə cəlb edir. Sair atalar sözlərindən, həmçinin danışmaq və müzakirələri daha canlı və müdrik etmək üçün istifadə edir. Atalar sözlərinin istifadəsi, hörmətli müdrik şairin yaxşı nətiq olmasının da nişanəsidir (The Advanced Learners' Dictionary 2013, s 4).

Qıpqırmızı yalanı bülbül kimi ötürsən,

Riə dəyirmanında sən yalan üyüdürsən (Vahabzadə 2000: s.39).

B. Vahabzadə atalar sözlərinin tədqiqatı göstərir ki, onlar müəyyən sayda tətbiqə malikdirlər. Onlardan insanların fikirləşməsi və həyatda yaşamaq və mübarizə aparmaq təcrübələrini öyrənməsi üçün geniş istifadə edilmişdir. Şairin atalar sözlərinin daha bir kateqoriyası “**anti-atalar sözüdür**”. Bu zaman, şair mənəni dəyişmək üçün tanış atalar sözlərini təhrif edir. Bəzən nəticə sadəcə yumoristik olur, ancaq ən cəlbədicə nümunələr standart atalar sözlərini dəyişir.

“*Yaş ağrısı*” şeirində

Diş ağrısı,

Göz ağrısı

Özgəsinin ağrısını kimsə bilməz,

Hər adamın öz ağrısı” (Vahabzadə 2000, s.47).

Şairin atalar sözləri həyat qanunlarını diqtə edir: “*Dialog*” şeirində

Gəl ölçmə parçanı öz arşınınla

Sənə gen gələrsə, mənə dar gələr (Vahabzadə 2000: s.69).

Atalar sözləri məntiqi, fəlsəfi sistem deyil, lakin o, xüsusi situasiya üçün seçilirsə, onun effekti çox güclü olur və ünsiyyətin keyfiyyətini artırır. Bəzi ziddiyyətli, izolyasiya olunmuş fikirlərinə baxmayaraq, atalar sözü müasir cəmiyyətdə də öz əhəmiyyətini itirməyib. Onlar insanlara həm şifahi, həm də yazılı nitqinin rəngarəng olması və daha təsirli olmasına xidmət edir.

Şairin istifadə etdiyi atalar sözünün ünsiyyət zamanı ritorik gücü vardır; dostcasına səmimi söhbət zamanı, siyasi fikirlər söyləyən zaman fikrin ifadə vasitələrindən istifadə etməklə dilin gücləndirilməsi üçün, lirik poeziyada fikrini təsdiqləmək məqsədi ilə atalar sözlərinə müraciət etmişdir..

B. Vahabzadə atalar sözlərinin bəşəriyyətin müdriklik təcrübəsi və müşahidələrinin yekunu olduğunu bildirdi. Onları öz yaradıcılığına gətirməklə insanlar arasındakı əlaqə və münasibətlər və sosial fəaliyyətlərinin hazır şərtlərindən yararlanmış və xalq dilini öz şeirlərinə gətirmişdir.

“*Qul bazarı*” şeirində

Qış ötdü, yaz gəldi, bitmədi yonca

Xəzana döndümü şirin xəyallar? (Vahabzadə 2000: s.6).

“Ölmə eşşəyim yaz gələr, yonca bitər” atalar sözü beləcə poeziya dili ilə yeni formada işlənmiş və əsas ideya qorunmuşdur.

“Ağ yalan” (Vahabzadə 2000: s.59), “düşüncəmin sapı” (Vahabzadə 2000: s.60).

B.Vahabzadənin yaradıcılığı folklorla yaxından bağlı, xalq ruhuna doğma olduğu üçün bu metforalardan geniş istifadə edilmişdir.

Xalq arasında populyar olan “Qınından çıxmayan qılınc paslayar” atalar sözü Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına daxil edilərək aforizmləşmişdir:

Qılınc bu gün varsa, sabah pas tutar,

Sözünsə qılıncı həmişə parlar.

“Dostsuz insan qanadsız quş kimidir” atalar sözü

Kolların dibində tək bitdiyindən,

Boynu bükük olur bənövşənin də

“Tək əldən səs çıxmaz” deyimi

Göydə buludlar da qoşalaşmasa,

Nə ildırım çaxar, nə yağış yağar.

kimi aforizmləşdirilmişdir (Vəliyev 2015).

Yuxarıda göstərilən təsnifatının faydası ondan ibarətdir ki, atalar sözləri şotfom (qısa forma) kateqoriyası ilə təqdim edilir. B.Vahabzadə öz əsərlərində onlardan sitat gətirərkən fikirlərini daha aydın və sərraf ifadə edir, eyni zamanda balanslı istifadə etmişdir. Qısa formalar yığcam ifadələr vasitəsi ilə təqdim edilir. Atalar sözlərində rast gəlinən bir neçə stilistik xüsusiyyət vardır. Bu xüsusiyyətlər, atalar sözlərini birbaşa ifadələrdən yayındırır və bənzərsizliyinə görə tanımağa imkan verir. Bu atalar sözləri, alliterasiya, paralelizm, qafiyə və ellipsis xüsusiyyətlərinə malikdir. Hiperbola, paradoks və personifikasiya daxil olmaqla atalar sözlərinin bəzi daxili xüsusiyyətləri də vardır.

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan və bütün Türk dünyasının nəhəng şairidir və onun bütün bədii yaradıcılığı xalqına, dilinə, vətəninə, adət-ənənəsinə bağlı milli duyğu və ideyalarla zəngindir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. (2000). Ağıl başqa, ürək başqa. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.
2. Vahabzadə B. (2004). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Öndər nəşriyyatı.
3. The Advanced Learners' Dictionary. (2013). 8th edition. Oxford University Press. – 1796 p.
4. Mürşudova U. (2004). Rəşidbəy Əfəndizadə və folklor. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı
5. Mürşudova U. (2014). Atalar sözləri ümumxalq təfəkkürünün məhsuludur. // ADU Elmi xəbərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). – Bakı: № 2. – 22-31 s.
6. Vəliyev Ə. (2015). Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında hikmətli kəlamlar və aforizmlər // Kaspi. 31 iyul // <http://www.kaspi.az/az/bextiyar-vahabzade-yaradiciliinda-hikmetli-kelamlar-ve-aforizmler/>

**STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF QUANTITATIVE UNITS USED IN “MOTHER TONGUE” AND “FLAG” POEMS OF THE PROMINENT POET OF THE TURKIC WORLD
BAKHTIYAR VAHABZADE**

Aygün Amanaliyeva

PhD student

Institute of Linguistics named after İmadaddin Nasimi, Azerbaijan National Academy Sciences

amaneliyeva@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7744-5433

Abstract: One of the prominent representatives of Azerbaijani poetry, dramaturgy and science is the national poet Bakhtiyar Vahabzade. The national poet, who guarded our native language and tirelessly propagated it, has left us a great literary heritage. Researchers write that each of Bakhtiyar Vahabzadeh's works resonated and spread among readers in a short time. Because this poetry is a wise poetry kneaded from the milk and warm breath of a mother named Azerbaijan. The works of Bakhtiyar Vahabzadeh, a great poet of our people, an outstanding representative of modern Azerbaijani poetry, playwright, literary critic, who fulfilled his historical duty to the people, are distinguished by their beautiful patriotic content. The article analyzes the structural and semantic units of the rich quantitative content reflected in the “Mother tongue” and “Flag” poems of the great poet. It is stated that the concept of quantity is specific to all languages of the world, has a wide range of expressive features, several categories related to quantity, and these categories can cover almost all (notional and functional) parts of speech. The article also discusses the active participation of the quantitative suffix “-lar, -lər” in word creation, especially in the native language of the folk poet Bakhtiyar Vahabzade.

Key words: Bakhtiyar Vahabzade, Mother tongue, Flag, quantitative categories, quantitative units.

**TÜRK DÜNYASININ GÖRKƏMLİ ŞAİRİ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "ANA DİLİ" VƏ
"BAYRAQ" ŞEİRLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN KƏMİYYƏT MƏZMUNLU VAHİDLƏRİN
STRUKTUR-SEMANTİK CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ**

Aygün Amanəliyeva

doktorant

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

amaneliyeva@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan poeziyasının, dramaturgiyasının, elminin görkəmli nümayəndələrindən biri də xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir. Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi və zənginləşməsi uğrunda mübarizə onun yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edib. Ana dilimizin keşiyində duran, onu yorulmadan təbliğ edən xalq şairi böyük bir ədəbi irsi bizə yadigar qoyub. Tədqiqatçılar yazır ki, Bəxtiyar Vahabzadənin hər bir əsəri əks-səda doğurmuş, qısa vaxtda oxucular arasında geniş yayılmışdır. Çünki bu poeziya Azərbaycan adlı ananın südündən, isti nəfəsindən yoğrulmuş müdrik bir poeziyadır. Xalqımızın dahi şairi, çağdaş Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, dramaturqu, ədəbiyyatşünası, xalq qarşısında öz tarixi vəzifəsini yerinə yetirən Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri biri-birindən gözəl vətənpərvər məzmunu ilə seçilir. Məqalədə dahi şairin “Ana dili” və “Bayraq” şeirlərində öz əksini tapan zəngin kəmiyyət məzmunlu vahidlər struktur-semantik cəhətdən təhlil edilir. Kəmiyyət anlayışının dünyanın bütün dillərinə xas olması, geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malik olması, kəmiyyətə aid bir neçə kateqoriyaların mövcud olması, həmin kateqoriyaların demək olar ki, bütün (əsas və köməkçi) nitq hissələrini əhatə edə bilməsi haqqında məlumat verilir. Məqalədə həmçinin, “-lar, -lər” kəmiyyət şəkilçisinin söz yaradıcılığında, xüsusilə də xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilində fəal iştirakından bəhs olunur.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, Ana dili, Bayraq, kəmiyyət kateqoriyaları, kəmiyyət vahidləri.

*“Dünya quru bir səs, qəm çəkməyə dəyməz.
Yüz-yüz itən olsun, min-min də bitən var.
Şükür eyliyəlim ki, bizlərdən həm əvvəl,
Həm sonra Vətən var”.*

Giriş

Hər bir xalqın ana dili onun varlığının ən başlıca göstəricisi, özünütdəsidir. Ana dili millətin formalaşmasında vacib olan amillərdən biridir. Xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, ilk növbədə onun dilində öz əksini tapır. Dil, həm də, çətin tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığını sürdürməsi üçün əsas vasitədir. Dilini itirən xalq məhvə məhkumdur. Ana dili xalqın, millətin özünəməxsusluğunu, tarixi keçmişi və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə daşıyan, əsrlərdən-əslərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. Ana dili hər bir xalqın milli sərvəti, həmin xalqın varlığının təsdiqidir. Çünki ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrikcəsinə dediyi kimi: *«Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Dil böyük bir aləmdir. Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır!»*. Əsərlərində qəlbinin genişliyi boyda Vətən yaşadan Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə də müdrikcəsinə *«Bu dil, tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi. Bu dil, əcdadımızın bizə qoyub getdiyi ən qiymətli mirasdır. Onu gözlərimiz tək qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək»* deyə qeyd etmişdir. O Bəxtiyar Vahabzadə ki, təkcə xalqı üçün yaşamayıb, həm də xalqının dərdini yaşayıb, xalqının ürəyində yaşayıb. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairi, böyük azərbaycançı Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında vətən, ana, bütöv Azərbaycan mövzusu oxucuların diqqətini özünə cəlb edir. Ustad şair xalqının tarixi arzularının reallaşması üçün bu müqəddəs yolda həyatını qurban deyib, həm də bu arzuların qurbanı olub. Göründüyü kimi, ana dili hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Xalqımız, millətimiz tarix durduqca bu sərvətin qayğısına qalmalı və dilimizi gələcək nəsillərə ötürməlidir (Xəlilov, 2013; Xudiyev, 2014; Vahabzadə, 2004; Nağısoylu, 2016).

1. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq elementləri

Ədəbi yaradıcılığını Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulmasına, inkişafına, tərəqqisinə həsr edən Bəxtiyar Vahabzadə ədəbiyyatımızda, ictimai fikrimizdə, elmimizdə elə bir zirvə fəth edib ki, o yer əlçatmazdır. Bəxtiyar Vahabzadənin adı gələndə yada böyük vətənpərvər şair, Azərbaycan dilinin mübariz mühafizəçisi gəlir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq yazır ki, Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və sənətkarlıq imkanlarının genişlənməsində Bəxtiyar Vahabzadənin müstəsna xidmətləri var. Dilimizin poetik imkanlarından məharətlə bəhrələnən şair fəlsəfi məzmunlu lirikanın gözəl nümunələrini yaratmağa müvəffəq olub. Mənəvi ucalıq, dünya və zaman, təbiət və insan həyatının mənası haqqında düşüncələrlə zəngin poeziyası ictimaiyyət tərəfindən daim rəğbətlə qarşılanıb. Şairin dərin lirizmi ilə səciyyələnən sözlərinə çoxsaylı mahnı bəstələnib. Bəxtiyar Vahabzadənin tariximizin bir çox hadisələrini canlandıran dram əsərlərinin gənc nəslin tərbiyəsində böyük rolu olub. Müasir həyatdakı ziddiyyətlərin, qarşıdurmaların və mənəvi sarsıntıların təsviri ilə yanaşı, yüksək, pak və ülvi hisslərin tərənnümü Vahabzadə dramaturgiyasında böyük mərhələ təcəssümünü tapıb. Onun pyesləri Azərbaycan və eləcə də xarici ölkə teatrlarının səhnələrində uğurla tamaşaya qoyulub, müəllifinə geniş şöhrət gətirib. Bəxtiyar Vahabzadə həm də alim kimi Azərbaycan elmi qarşısında xidmətlər göstərib. Şifahi ədəbi irsimizin, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində axtarırlarının bəhrəsi olan əsərlərini elmi ictimaiyyət həmişə dərin maraqla qarşılayıb (Xəlilov, 2013).

2. Müasir Azərbaycan dilində kateqoriya anlayışı və qrammatik kateqoriyalar

Dilimizin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdətdə olub, daim bir-birini zənginləşdirməkdədir. Dilimizin qrammatik quruluşunun təşəkkül tarixi qədim olsa da, onun tədqiq və öyrənilmə tarixi çox qısadır. Qrammatikanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri qrammatik kateqoriyalardır. Kateqoriyaya bir anlayış olaraq dilçilik nəzəriyyəsində müxtəlif aspektlərdə

yanaşılmışdır. Bizim bu gün anladığımız, bildiyimiz *qrammatik kateqoriya* dildə forma və məzmun vəhdətilə qrammatik ifadəsini tapmış eynicinsli hadisələrin kompleks şəklidir. Qrammatik kateqoriya ilə digər qrammatik vahidləri, konkret olaraq desək, nitq hissələrini, onların digər morfoloji əlamətlərini fərqləndirən xüsusiyyətlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, qrammatik kateqoriya dedikdə burada qeyd etdiyimiz kimi, ümumiləşmiş əlamətlər, eyni zamanda bir formal əlamətin bir neçə nitq hissəsində özünü təzahür etdirməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan “kateqoriya dediyimiz bu anlayışa hansı morfoloji qanunauyğunluqlar aid edilə bilər?” sualına dilçilikdə fikir birmənalı deyil. Belə ki, kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, şəxs(xəbərlilik), inkarlıq, zaman kateqoriyaları ilə yanaşı sifətin dərəcə, feilin növ, tərz, şəkil, təsirlilik kimi kateqoriyaları da verilir. Bundan əlavə, ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusi olması baxımından da bölgülərdə fərqlilik özünü göstərir. Nəticədə bu gün dilçiliyimizdə kəmiyyət kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya olaraq qəbul edilmişdir. Sadəcə, nitq hissələrindən isimlərdə bu anlayış üstünlük təşkil etdiyi üçün ismin tərkibində və ona istinadən öyrənilir. Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət kateqoriyasının mövcudluğu, formalaşması, inkişafı və müəyyənlişməsi kimi məsələlər həm bir fəlsəfi, həm də dilçilik aspektində tarixi və təsviri metoddan istifadə edilərək milli dilimiz zəminində, o cümlədən müxtəlif dillərlə müqayisədə müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən işlənmişdir (Axundov, 2006: s.3).

3. Kəmiyyət anlayışı və kəmiyyət kateqoriyaları

Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət kateqoriyasının mövcudluğu, formalaşması, inkişafı və müəyyənlişməsi kimi məsələlər geniş şəkildə işlənmişdir. Lakin kəmiyyət kateqoriyası ilə kəmiyyət anlayışı bəzi vahidlərin fəvqündə aydınlaşdırılmamışdır. Çox tədqiqatlarda yanaşma fərqli olduğu üçün topluluq, təklik, cütlük, cəmlilik kimi anlayışların, sayıla bilən və bilməyən isimlərin də məzmunu dəqiqləşməmişdir. Kəmiyyət anlayışı, başqa sözlə, kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik və qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. Kəmiyyət anlayışı obyektiv realılıqla sıx əlaqədardır. Kəmiyyət anlayışı və ya kəmiyyət o zaman yaranır və mövcud olur ki, həyatda, obyektiv aləmdə müəyyən kəmiyyətə və keyfiyyətə malik olan əşya və ya hadisə mövcud olsun. Əşya və ya hadisə olmayan yerdə kəmiyyətdən və eləcə də keyfiyyətdən bəhs etmək olmaz. Əgər keyfiyyət əşya və hadisələrin mahiyyətini bildirərək onlara müəyyənlik xüsusiyyəti verirsə, kəmiyyətin köməyiylə biz həmin müəyyənliyi öz şüurumuzda əks etdiririk. Dünyanın inkişaf etmiş əksər dillərində, o cümlədən türk dillərində kəmiyyət anlayışı qrammatik vasitələrlə ifadə oluna bilər (Kazımov, 2010: s.9).

Kəmiyyət kateqoriyasından bəhs olunan bir sıra əsərlərdə bu ümumi qrammatik kateqoriya bir neçə hissəyə parçalanmış və hər biri «kateqoriya» adlandırılmışdır. Nəticədə kəmiyyətə aid «təklik və cəmlilik kateqoriyası», «topluluq kateqoriyası», «müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası», «təxminilik kateqoriyası» və s. bir neçə kateqoriya meydana çıxmışdır. Əlbəttə, həmin bölgülər altında verilmiş «kateqoriya»ların hamısı kəmiyyəti ifadə edir və hər birinin özünəməxsus həm formal, həm də məzmun xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan ayrı-ayrılıqda bəhs etmək olar, lakin bunların hər birini ayrıca bir kateqoriya adlandırmaq və beləliklə də kateqoriya anlayışını məhdudlaşdırmağa, kateqoriyaların sayını çoxaltmağa ehtiyac yoxdur. Çünki bütün bunların hamısı bu və ya digər forma və məzmununda kəmiyyət ifadə etdiyindən onları yalnız bir kateqoriya adı altında, yəni kəmiyyət kateqoriyasında birləşdirmək daha düzgün və məqsəduyğundur. Kəmiyyət kateqoriyasını isə bir neçə bölmədə izah etmək, tədqiq etmək daha doğru olar. Kəmiyyət öz mahiyyəti etibarlı ilə konkret və mücərrəd ola bilər. Kəmiyyət konkret riyazi saylarla ifadə olunduğu zaman konkret xarakter daşıyır. Qalan kəmiyyətlər isə mücərrəd, qeyri-müəyyən xarakterdədir. Yəni kəmiyyətin mücərrəd xarakter daşması o deməkdir ki, əşya və hadisələrin sayı sonsuzdur, sayılması mümkün deyildir. Onlar konkret şəkildə kəmiyyətlənmir və ya onların sayı müəyyən bir həddə dairəsində, müəyyən bir çərçivə içərisində götürülmür (Xəlilov, 2007: s.10).

Kəmiyyət kateqoriyası digər ümumi qrammatik kateqoriyalardan (məsələn, cins, hal, mənsubiyyət, inkarlıq və s.) bir də onunla fərqlənir ki, bu kateqoriya xarici aləmdə mövcud olan əşya və hadisələri əks etdirən bir kateqoriya kimi təhlil edilir. Kəmiyyət kateqoriyası qeyri-real təsəvvürün məhsulu deyildir. Bu, insanın real, həyatı təsəvvürlərindən doğmuş və müəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. Məhz buna görə də kəmiyyət kateqoriyası digər qrammatik kateqoriyalardan fərqlənir. Digər qrammatik kateqoriyalar (məs.: cins kateqoriyası) ismin bir sıra müxtəlif əlamətləri ilə qarışmış və ya ondan asılıdırsa, kəmiyyət kateqoriyasında bu hal mövcud deyildir. Digər qrammatik kateqoriyalarda müəyyən dərəcədə məhdudiyyət mövcuddur, məsələn, hal kateqoriyası və cins kateqoriyası, əsasən, isimlərə aiddir. Lakin kəmiyyət kateqoriyasında bu məhdudiyyət yoxdur, bu kateqoriya bir növ «universaldır». Yəni kəmiyyət kateqoriyası *isimləri, sifətləri, əvəzlilikləri, felləri, zərfləri, bağlayıcıları* və s. kimi əsas və köməkçi nitq hissələrini əhatə edə bilər. Kəmiyyət kateqoriyasının belə geniş yayılmasının və əhatə dairəsinə malik olmasının səbəbi onun mövcud real aləmlə bağlı olmasından irəli gəlir (Axundov, 2003: s.3).

Kəmiyyət kateqoriyasının geniş olmasına baxmayaraq, türk dillərinə aid əsərlərdə bu kateqoriyaya az yer verilir. Kəmiyyət kateqoriyasının formalaşmasında əsas vasitə morfoloji üsuldur. Kəmiyyət ismin qrammatik kateqoriyalarından biri olub, söhbətin bir və ya daha çox əşya haqqında getdiyini göstərir. Buna müvafiq olaraq da isim iki formada — tək və cəm formada işlənir. İsmi özünəməxsus əsas cəhətləri onun *tək, cəm* və *toplu* halda olmasıdır. Həm Avropa dillərində, həm türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində nitq hissələrinə aid iki kəmiyyət mövcuddur: *tək (təklilik)* və *cəm (cəmlilik)*. Mənasına görə təklilik yalnız əşya, şəxs, hərəkət və s.-nin vahid, tək olmasını bildirir. Cəmlilik isə göstərilənlərin cəm halda olduğunu, topluluğunu, çox olmasını (çoxluluğu) bildirir, əksəriyyəti *-lar, -lər* şəkilçisi ilə və ya müxtəlif dillərdə bu şəkilçinin ekvivalent şəkli ilə düzəlir. Deməli, cəmliliyin əsas qrammatik ifadə vasitəsi *-lar, -lər* şəkilçidir. Türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edilərkən saylara olduqca az yer verilir. Bu bəhs altında ən çox *-lar // -lər* cəm şəkilçisindən və bir neçə toplu isimdən bəhs olunur (Axundov, 2003: s.9).

4. Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilində “-lar, -lər” kəmiyyət şəkilçisinin söz yaradıcılığında fəal iştirakı

Azərbaycan dilində isimlər cəm şəkilçisi qəbul edərək cəmlənir. Əgər söhbət bir isimdən gedirsə, tək forma, iki və ya daha artıq isim haqqında danışılırsa, cəm forma işlənir. Cəm şəkilçisi qəbul etməmiş isimlər təkdə, cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlər cəmdə hesab olunur. Təkdə olan isimlər əşyanın ümumi adıdır və qrammatik cəhətdən təkdə hesab olunur; cəmdə olan isimlər isə eyni əşyanın çoxluğunu bildirir.

Cəmlilik bildirən sözlərə birmənalı şəkildə *-lar* şəkilçisi ilə düzələn sözlər aid edilir. Azərbaycan dilində **-lar, -lər** şəkilçiləri cəmlilik bildirən əsas şəkilçilər sayılır. İsimlər cəmdə işlənərkən ən çox bu şəkilçisini qəbul edir. Bu şəkilçilər vasitəsilə cəm isimləri tək isimlərdən fərqləndirmək daha asan olur. İsim iki və ya daha artıq əşyanı bildirərsə, o zaman *-lar, -lər* cəm şəkilçisi qəbul edərək əşyanın “bir”dən artıq olduğunu bildirir (Novruzov, 2000: s.11). Məs.:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,

Bunu iftixar bilən, modalı ədabazlar

Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar (Vahabzadə, 2004: s. 9).

Zəfər günlərini dövri-qədimdən,

Bayraq işığında bitən görmüşəm.

Bu bəndlərdə işlədilən *-lar²* şəkilçisi iki və ya ikidən artıq olan çoxluğu bildirir. Həmçinin, üslubla bağlı olaraq şəxs adlarına qoşulmaqla kinayə, rişxənd mənə çalarlarını da bildirir. Əşyanın konkret miqdarını bildirmək üçün isə ismin əvvəlinə müəyyən miqdar sayı artırılır. Məs.:

Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu

*Tarixi varaqlanır,
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır* (Vahabzadə, 2004: s. 8, 9).

Belə hallarda isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir, «*neçə min illik mənim mədəniyyətim*» yazıldığı və deyildiyi halda, «*neçə min illik mədəniyyətlərim*» yazmaq və demək olmaz.

Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə məxsus deyildir. Lakin bəzi morfoloji əlamətlər isimlərlə birlikdə kəmiyyətin çoxluğu və ya azlığını daha aydın göstərir. Azərbaycan dilində ümumi isimlər kəmiyyət baxımından tək və cəm olur, bir qismi isə topluluq bildirir. Bəzən qürur, vətənpərvərlik, fərəh hisslərini qabarıq vermək üçün ümumi isimlər -lar, -lər cəm şəkilçisi qəbul etmədən belə cəmlük və topluluq bildirir (Hüseynzadə, 2007: s.11). Məs.:

*Mənim mənliyimin füsunkarlığı
Danışan kamalı, ağıldır dilim.
Millətin varlığı, yurdun varlığı,
Sənin varlığına bağlıdır, **dilim*** (Vahabzadə, 2004: s. 178).

*Ana **dilim**, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi **səndə** dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış* (Vahabzadə, 2004: s. 8).

***Torpağım** üstünə kölgələr salan,
Mənim varlığımın cilası - **bayraq!**
Zəfərdən doğulmuş, **Göytürkdən** qalan
Qurdbaşlı bayrağın balası **bayraq!***

***Daim** ucalasan! **Savaş** günündə,
Əsgər silahıyla **səni** tən görüm.
Yalnız **zəfər** çalmış **şəhid** önündə
Səni alqış üçün əylən görüm.*

Bəzən üslubla bağlı olaraq, cəmlənə də bilirlər. Bu hala belə sözlər yalnız nəsil, davamçılar mənasını ifadə etdikdə cəmlənə bilər. Ümumi isimlərin çoxu ayrı-ayrı varlıqların adını ifadə edir və təkde olur:

*Nə **yarpaq**, nə **külək**, nə **metal**, nə **quş**,
Səslənmir, oxumur özgə dilində.*

Azərbaycan dilində bu iki kəmiyyət arasında (tək və cəm) fərq çox azdır. Məsələn, bənddə göstərilən **yarpaq**, **külək**, **metal**, **quş** sözləri qrammatik cəhətdən təkde olsa da cəm kimi də dərk edilir. Dilimizdəki bunlara bənzər isimlərin müəyyən qismi məzmunca həm tək, həm də cəm kimi başa düşülür. Daha çox ümumi isimlər cəmlənir. Məs.:

*Mənim ana dilim, möcüzəm, sehrim,
Çəpərlər dağdadır, **qapılar** qırar* (Vahabzadə, 2004: s. 178).

-lar, -lər cəm şəkilçisi əvəzliliklərə, xüsusilə də, **bu** işarə əvəzliyinə, **siz** şəxs əvəzliyinə qoşulduqda kəmiyyətin qeyri-müəyyənliyini, o cümlədən əvəz etdiklərini bölüşdürür və nəzərə çarpdırır (Axundov, 2003: s.11). Məs.:

*Qoy **bunlar** mənim olsun,
Ancaq Vətən çörəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun!* (Vahabzadə, 2004: s. 9)

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilində elə sözlər var ki, üslubla bağlı olaraq insan bədəninin qoşa və ya cüt üzvlərini bildirən **göz, diz, qaş, qol, əl, dodaq, çiyin, yanaq, üz, ayaq** və s. tipli sözlərə -lar, -lər şəkilçisi qoşulmaqla dinləyicinin, oxucunun diqqətini bu obyektlərə daha da artırır. Eyni zamanda onu fərqləndirir. Məs.:

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

*Onu **gözlərimiz** tək qoruyub,*

Nəsillərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə, 2004: s. 8).

Nümunədə işlədilən **gözlərimiz** sözü cütlük, qoşalıq anlayışını ifadə edir, eyni zamanda əşyanın kəmiyyətini də bildirir (Kazımov, 2010; Vahabzadə, 2004).

Hər hansı *istək və arzusun ifadəsi* üçün -lar, -lər cəm şəkilçisi ümumi isimlərə əlavə edilməklə üslubi əhəmiyyət daşıyır. Məs.:

Harda əcdadımın ayaq izi var,

Bu zəfər bayrağım orda dikəlsin!

*Keçdiyi yerlərdə **dağlar, yamaclar,***

Onun hüsurunda salama gəlsin!

-lar, -lər kəmiyyət bildirən şəkilçilər sifətlərə əlavə edilərək müəyyən ictimai-tarixi hadisələrlə əlaqədar isim əmələ gətirir. -lar, -lər cəm şəkilçisi həmçinin söz yaratmaq imkanına da malikdir və onun söz yaradıcılığında iştirakı **omonim funksiyaları** ilə bağlıdır (Tanrıverdi 2010).

5. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında işlədilən kəmiyyət məzmunlu vahidlər

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilində elə sözlər də vardır ki, bunlar heç bir şəkilçi qəbul etmədən eyni cinsdən olan çoxlu əşyanın məcmusunu bildirir və onların məzmununda topluluq anlayışı özünü göstərir. Belə isimlərə dilçilik ədəbiyyatında *topluluq bildirən isimlər* deyilir. Topluluq cəmliyin formalarından biridir. Topluluq bildirən isimlərin bir qismi heç bir şəkilçi və köməkçi vasitələr olmadan topluluq bildirir. Topluluq bildirən isimlər təklik bildirən isimlərlə qarşı-qarşıya dayanır. Topluluq dünyanın əksər dillərində yayılmışdır və bu dillərdə sözlər adlıq halında heç bir şəkilçi qəbul etmədən cəmlik bildirir. Topluluq mənasında olan söz bir neçə şəxsin, əşyanın və s.-nin toplu halda olmasını bildirir. Topluluq bildirən sözlər dedikdə ayrı-ayrı vahidlərə ayrılı bilməyən sözlər nəzərdə tutulur: *xalq, dünya, aləm, millət, vətən, el, xəzinə* və s. (Axundov, 2006; Vahabzadə, 2004). Məs.:

*Sən **xalqımın** aldığı ilk nəfəsdən yarandın.*

*Ana dilim, səndədir **xalqın** əqli, hikməti,*

Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış (Vahabzadə, 2004: s. 8).

Topluluq bildirən isimlər qrammatik cəhətdən təkde hesab olunur. Toplu isimlərlə əlaqədə olan xəbər təkde işlənir. Məsələn: Sən xalqımın *aldığı* ilk nəfəsdən yarandın cümləsinin əvəzinə, Sən xalqımın *aldıqları* ilk nəfəsdən yarandın cümləsini işlətmək mümkün deyildir. Azərbaycan dilindəki bütün toplu isimlərin məzmununda kəmiyyət kateqoriyası leksik yolla ifadə olunur. Belə isimlər formaca təkde işlənsə də, heç bir morfoloji əlamət və ya cəmlik bildirən şəkilçisi qəbul etmədən mənaca topluluq, çoxluq bildirir. Yəni formaca tək olurlar, məzmunca cəm, topluluq anlayışını ifadə edirlər. Bunlara toplu isimlər deyilir (Hüseynzadə, 2007: s. 11). Məs.:

*Bu dil, - tanıtmış bizə bu **dünyada** hər şeyi,*

*Bu dil, - **əcdadımızın** bizə miras verdiyi*

*Qiymətli **xəzinədir** (Vahabzadə, 2004: s. 8).*

*Bu **torpaqdan**, bu **yerdən**,*

***Elin** bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən.*

***Aləmə** nur saçdı **tarix** boyunca,*

Məbədlər başına tac olan hilal.

Millətin varlığı, **yurdun** varlığı,
Sənin varlığına bağlıdır, dilim!

Vətənin dilini sevməyən nadan,
Vətənin çörəyi *haramdır sənə* (Vahabzadə, 2004: s. 178).

Tək halda sayılması (sadalınması) mümkün olmayan əşyaları göstərən sözlər (adlandıran) kəmiyyət etibarilə topluluq bildirir. Məs.:

*Ağ saçlı babaların **əqlindən**, **kamalından**,
Düşmənin üstünə cuman o Qıratın **nalından**
Qopan **səsdən** yarandın* (Vahabzadə, 2004: s. 8).

*Mənim məniyəmin füsunkarlığı
Danışan **kamalı**, **ağıldır** dilim.*

Namusdan bixəbər, **vicdandan** uzaq,
Vəzifə kürsüsü məramdır sənə.

*Mənim **adım-sanımsan**,
Namusum, **vicdanımsan*** (Vahabzadə, 2004: s. 9).

*Hansıni söyləyim, misim, dəmirmi?
Yalnız öz **səsi** ilə cingildəmirmi?
Məs **səsi** bənzəməz dəmir **səsinə**,
Onların dilidir onların **səsi**.
Bənzəməz bülbülün **təranəsinə**,
Qarğa **qarılısı**, hop-hop **nəğməsi**.*

*Bəzən bircə **kəlmən**, ən dərin **fikrin**,
Üstünə **nur** salıb, **cilalandırar*** (Vahabzadə, 2004: s. 178).

*Aləmə **nur** saçdı tarix boyunca.
Məbədlər başına **tac** olan hilal.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, kəmiyyət anlayışının dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin – şəkilçilərin olması bir o qədər də vacib deyil. Əgər dildəki hər hansı leksik vahid şəkilçi qəbul etmədən çoxluq – topluluq ifadə edə bilirsə, cəm şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac duyulmur. Yəni dildəki sözün özü topluluq bildirir və bu topluluq fasiləli (diskret) çoxluqdan fərqli olaraq fasiləsiz (adiskret) olur. Bu cümlələrdə işlədilmiş *əql*, *kamal*, *ağıl*, *namus*, *vicdan*, *vəzifə*, *ad-san*, *səs*, *təranə*, *qarılı*, *nəğmə*, *kəlmə*, *fikir*, *nur*, *tac*, *nal* kimi sözləri tək halda düşünmək mümkün deyildir. Bütün bu kimi əşyalar toplu haldadır (Novruzov, 2000: s.11).

Topluluq bildirən isimlərə də *-lar*, *-lər* şəkilçisi əlavə edib onları cəmləndirmək olur. Toplu isimlərin kökü topluluq bildirsə də, onların bir qismi cəm şəkilçisi də qəbul edə bilər. *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisi toplu isimlərə artırılan zaman onların bir neçə hissədən olduğunu bildirir. Azərbaycan dilində topluluq bildirən isimlər eyni zamanda qeyri-müəyyən cəmlilik bildirir. Məs.:

*Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə **dünyalara** yol açmış* (Vahabzadə, 2004: s. 8)

Onu gözlərimiz tək qoruyub,

Nəsillərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə, 2004: s. 8)

Bu bəndlərdə işlədilən *dünya, nəsil* kimi sözlər topluluq məzmunu daşıyan sözlərə -lar, -lər cəm şəkilçisi artırılan zaman alınan *dünyalar, nəsillər* kimi sözlərdə həmin topluluğun bir neçə toplu hissədən ibarət olması aydın olur. *Dünya, nəsil* kimi toplu isimlərdə kəmiyyət konkret deyildir. Eyni zamanda toplu isimlərə cəm şəkilçisi qoşulduqda (məs.: *dünyalar, nəsillər*) kəmiyyət konkret olmur. *Dünyalar* dediyimiz zaman məcazi mənada ingilis xalqı, rus xalqı, fransız xalqı və s. kimi müxtəlif xalqlar və ölkələr nəzərdə tutulur. Həmçinin *nəsillər* deyildiyi zaman onun müxtəlif toplu hissələrdən ibarət olması məlum olur. Eləcə də bütün toplu isimlərdə bu cür toplu hissələri ayırmaq olar. Əgər topluluq bildirən isimlər cəm isimlərdən fərqlənməsəydi, onlara cəm şəkilçisi əlavə etmək olmazdı. Bəzən toplu isimlərlə cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlər bir-birilə qarışdırılır. Lakin, ismin mənaça topluluq bildirməsi ilə onun kəmiyyət göstəricisi qəbul edərək cəmlilik bildirməsi eyni deyil. Birincinin əsasında sözün leksik-semantik mənası durur, formaca təkdə olur və onun tərkibində heç bir kəmiyyət göstəricisi iştirak etmir. İkincidə qrammatik proses gedir, yəni şəkilçi vasitəsilə formalaşır. Məs.: *ürəklər, gözlər*.

Yaxın mənalı iki isimdən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərdə topluluq, cəmlilik ifadə olunur. Məs.:

Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,

Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən (Vahabzadə, 2004: s. 8).

Dünənim, sabahım, üstəlik hələ,

Mənim söz hünərim, səs bayrağımsan!

Zəfərdən doğulmuş, Göytürkdən qalan.

Tarixdən qədimdir, zamandan qoca.

Mənim ana dilim, möcüzəm, sehrim,

Çəpərlər dağıdar, qapılar qırar (Vahabzadə, 2004: s. 178).

Bu torpaqdan, bu yerdən,

Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən.

Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından.

Danışan kamalı, ağıldır dilim.

Namusdan bixəbər, vicdandan uzaq.

Mənim adım-sanımsan,

Namusum, vicdanımsan!

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır (Vahabzadə, 2004: s. 8).

Bəzən güllər-çiçəklər, söz-səs, qədim-qoca, çəpərlər-qapılar, torpaq-yer, əql-kamal, kamal-ağıl, namus-vicdan sözlərinə nisbətən *adım-sanım, namusum-vicdanım, ruhumuz-canımız, əhdi-peymanımız* misallarında ifadə olunan topluluq, kəmiyyət daha konkret olur (Hüseynzadə, 2007; Xəlilov, 2007; Vahabzadə, 2004).

Eyni qaydada mücərrəd mənalı sözlər də fərdiləşdirilə bilər və onlardan cəm halda istifadə olunur. Məsələn: *şadlıq, xeyirxahlıq, qəm, kədər, qüssə, qaranlıq, aydınlıq, vəzifə* kimi ümumi isimlərdə cəmlik-topluluq mövcud olduğu halda, onları fərdiləşdirmək məqsədilə yenidən cəmdə işlətmək mümkündür. *Şadlıq* sözü mücərrəd mənalı, kəmiyyətə toplu-cəm olduğu halda, ona cəm şəkilçisi əlavə etmək olar. *Şadlıqlar* sözündə -lar cəm şəkilçisinin işlədilməsi, həmin toplu ismi hissələrə ayırmaq, şadlığın müxtəlif növlərini nəzərə çatdırmaq üçündür. *Şadlıqlar* dediyimiz zaman şad xəbərlər, şad hadisələr bildirilir, yaxud *xeyirxahlıqlar* dediyimiz zaman xeyirxah adamın müxtəlif keyfiyyətləri nəzərə çatır. Burada cəm şəkilçisinin işlədilməsi həmin məfhumları məhdudlaşdırır. Məs.:

*Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından,
Düşmənin üstünə cuman o Qıratın nalından
Qopan səsdən yarandın.*

Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın (Vahabzadə, 2004: s. 8).

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində *öz* əvəzliyindən sonra işlədilən kəmiyyət məzmunlu vahidlərə də çox rast gəlinir. Məs.:

*Bayraq mənliyimdir, bayraq kimliyim.
Bayraq - öz yurduma öz hakimliyim.*

*Mənim ana dilim, mənim kimliyim!
Pasportum, özümə öz hakimliyim!*

*Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən
Bunu iftixar bilən
Modalı ədabazlar* (Vahabzadə, 2004: s. 9).

*Bəs sənə nə düşüb ay dili yanmış,
Yad dildə ötürsən öz mənzilində* (Vahabzadə, 2004: s. 178).

Bu kimi beytlərdə işlədilən *öz* əvəzliyi və onun müxtəlif hal formaları (məs.: *özü, özümə*) özündən sonra işlədilən ismin kəmiyyətə tək olduğunu və yalnız bir şəxsə mənsub olduğunu bildirir.

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilində kəmiyyət anlayışı təkcə obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrə şamil olunmur. Onun əsərlərində iş, hal və hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi kəmiyyət anlayışının digər daşıyıcıları olan: *sonsuz, sənsiz, kimi, zaman-zaman, harada ... orada, dum-duru, tən, yalnız, ağ-qara, yad, mənim, həm ... həm də, ilə (la-lə), bir-birimizlə, ilk, özgə, hər şey* və s. kimi əsas və köməkçi nitq hissələrinə məxsus kəmiyyət məzmunlu sözlərlə də ifadə olunur. Məs.:

*Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən.*

*Sənsiz adım haram, vətənim haram,
Ana südü kimi, halalım dilim.*

*Harda sən varsansa, orda mən varam,
Ey mənim ulduzum, hilalım dilim!*

*Daşlardan süzüldün, sən zaman-zaman,
Gözəldir suların daşdan keçməsi,
Yarandı **dum-duru** damcılarında,
Bayatı çeşməsi, dastan çeşməsi (Vahabzadə, 2004: s. 178).*

*Daim ucalasan! Savaş günüdə,
Əsgər silahıyla səni **tən** görüm.
Yalnız zəfər çalmış şəhid önündə
Səni alqış üçün əylən görüm.*

*Fərqini bilməyib **ağdan-qaranın**,
Adam var bu dili, **yad** sayar bu gün (Vahabzadə, 2004: s. 178).*

***Mənim** bayrağıma taxılan hilal.*

*Məni **həm** babamla, **həm də** nəvəmlə,
Bağlayıb, uzanan tarix bağimsan.*

*Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil **bir-birimizlə** əhdi-peymanımızdır (Vahabzadə, 2004: s. 9).*

*Sən xalqımın aldığı **ilk** nəfəsdən yarandın.*

*Nə yarpaq, nə külək, nə metal, nə quş,
Səslənmir, oxumur **özgə** dilində.*

6. Bəxtiyar Vahabzadənin söz yaradıcılığında kəmiyyət göstəricisi olan digər şəkilçilər

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilində kəmiyyət və ya cəmlilik göstəricisi kimi digər şəkilçilərdən də istifadə olunur: isimlərdə xəbərlilik göstəricisi və ya mənsubiyyət şəkilçiləri. İsimlər xüsusi kəmiyyət göstəricisini qəbul etməsə belə, aşağıda göstərilən şəkilçilərlə işlənersə müəyyən miqdar anlayışı yaranır ki, bu da kəmiyyət kateqoriyasının varlığını göstərir. Cəmlilik bildirən digər şəkilçilər bunlardır:

1. **-lıq, -liq(lik), -luq, -lülük(lük)** şəkilçisi ilə düzələn bir qrup sözlər kəmiyyətə topluluq, qeyri-müəyyən cəmlilik və atributivlik bildirir. Bu şəkilçilər Azərbaycan dilində kəmiyyətlə bağlı mücərrəd isimlər də yaradır. Məs.:

*Mənim mənliyimin **füsunkarlığı**,
Danışan kamalı, ağıldır dilim.
Vətənin **varlığı**, xalqın **varlığı**,
Sənin **varlığına** bağlıdır, dilim (Vahabzadə, 2004: s. 178).*

2. Bəzi hallarda **-lı, -li, -lu, -lül** şəkilçili sifətlərin bir qismində də kəmiyyətə topluluq, qeyri-müəyyən cəmlilik məzmunu vardır. Məs.:

*Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən **qiymətli** mirasdır, onu gözlərimiz **tək**
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə, 2004: s. 9).*

***Üç rəngli** bayrağın kölgəsində mən,
Qaraca torpağı vətən görmüşəm.*

Qurd başlı bayrağın, balası bayraq.

Azərbaycan dilində **-lar, -lər** cəm şəkilçiləri əşyanın çoxluğunu bildirirsə, digər cəm şəkilçiləri isə əlamətin şəxsə görə çoxluğunu bildirir:

3. **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz** mənsubiyyət göstəricisi olub, yalnız şəxsin çoxluğunu ifadə edir. Məs.:

Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,

«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.

İlk mahnımız laylanı anamız öz südiylə

İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə (Vahabzadə, 2004: s. 8).

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır (Vahabzadə, 2004: s. 8).

4. **-ız, -iz, -uz, -üz** və **-q, -k** xəbərlilik şəkilçiləri isimlərə qoşularaq, ikinci və üçüncü şəxsin cəmini bildirir. Xəbərlilik göstəricilərinə diqqət etsək, indiki zamanda olan xəbərlə keçmiş zamanda olan xəbərin şəkilçilərində fərqliliyin olduğunu görürük:

a) birinci şəxsin cəmində işlənən **-ız, -iz, -uz, -üz** şəkilçisi keçmiş zaman göstəricisi ilə bərabər işləndikdə **-k, -sınız** şəkilçisi isə **-nız** şəkilçisi ilə əvəz olunur. Bu hal nəqli keçmiş zamanda da təkrarlanır. **-ız, -iz, -uz, -üz** şəkilçiləri aşağıdakı halda morfoloji yolla kəmiyyət kateqoriyasının istifadəsinə ixidmət edir:

b) birinci (**-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -mız, -miz, -muz, -müz**) və ikinci (**-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz; -nız, -niz, -nuz, -nüz**) şəxsin cəmində olan mənsubiyyət şəkilçili sözdə mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibində işlənir: *bizim ilk dərsliyimiz, ilk mahnımız, bizim anamız, bizim ruhumuz, eşqimiz, canımız, əhdi-peymanımız* və s.

Azərbaycan dilində mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarına və ya işlənməməsinə bəzi istisna hallarda yalnız I və II şəxsin cəmində görmək mümkündür. Məsələn: *bizim ilk dərsləklərimiz-bizim ilk dərsliyimiz, ilk mahnılarımız-ilk mahnımız, bizim analarımız-bizim anamız, bizim ruhlarımız-bizim ruhumuz, eşqlərimiz-eşqimiz, canlarımız-canımız, əhdi-peymanlarımız-əhdi-peymanımız* və s. (Hüseynzadə, 2007: s.5; Kazımov, 2010: s.11).

Öz mənalarına görə cəm halda işlədilməsi mümkün olmayan bir qisim ümumi isimlər vardır ki, bu sözlər fərdiləşmə xüsusiyyətinə də malik olur, yəni bunlar tamamilə bölünməz kütlə halında düşünülə bilməz. Bunları xüsusi növə bölüb fərdiləşdirmək mümkündür. Məs.:

Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu tarixi varaqlanır,

Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim, şan-şöhrətim saxlanır (Vahabzadə, 2004: s. 8, 9).

Nümunədə verilən *tarix, mədəniyyət, şan-şöhrət sözləri* formaca təkdir, lakin məna, məzmun, mahiyyət etibarı ilə cəmlik bildirir. Bu qisim sözlər fərdiləşdirilərkən onun müxtəlif növləri aşkara çıxır. Məsələn: *Azərbaycan tarixi, qarabağ tarixi, islam mədəniyyəti, dünya mədəniyyəti* və s. İsimlərin belə fərdiləşməsinə, onların toplu, cəm halda olmasına baxmayaraq, cəmdə işlənə bilər. Toplu və ya cəm isimlərin yenidən cəm şəkilçisi qəbul etməsi onları yalnız müxtəlif növlərə bölmək üçündür. Məsələn: *tarixlər, mədəniyyətlər, şan-şöhrətlər* və s. cəm formalı sözlərdə tarixin, mədəniyyətin müxtəlif növləri nəzərə çarpdırılır (Axundov, 2003: s.10).

Nəticə. Beləliklə, aparılan tədqiqatlar aydın şəkildə göstərir ki, kəmiyyət insan idrakının ən ümumi və mücərrəd kateqoriyalarından biri olmaq etibarı ilə dil sisteminə güclü şəkildə nüfuz etmiş, həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrində özünü açıq-aşkar göstərmişdir. Təklif və cəmlik kəmiyyətin müxtəlif vasitələri ilə ifadə olunmuşdur. Morfoloji kateqoriya olmaq etibarilə kəmiyyət kateqoriyası haqqında verilənləri yekunlaşdıraraq belə deyə bilərik:

1) kəmiyyət kateqoriyası qrammatik (morfoloji) kateqoriya olaraq qrammatik formalarla, bilavasitə *morfoloji üsulla* yaranmasına görə kəmiyyət anlayışından fərqli termindir;

2) kəmiyyət kateqoriyasının əsas formal əlaməti olan *–lar*, digər çoxluq, cəmlilik anlayışını ifadə edən *–lıq*, *–ız* formantları ilə birgə müxtəlif qrammatik mövqelərdə özünü göstərməsi ilə *ümumi qrammatik kateqoriyaya* daxildir;

3) kəmiyyət kateqoriyasına daxil olan sözlərin içərisində *tək* və *cəm* oppozisiyasından başqa *toplu* isimlər də vardır ki, onlara əslində *tək* – *cəm* mövqeyində yeri müəyyənləşdirilən, yəni leksik cəhətdən topluluq bildirdiyinə görə cəmlənməsində digər sözlər qrupu kimi, üslubi deyil, qrammatik mövqedən cəmləndiyinə görə digər kəmiyyət anlayışı bildirən sözlərdən fərqli olaraq bu bəhsdə yer verilmişdir.

Təqdim olunan nümunələrdən göründüyü kimi, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında, ictimai fikir tariximizdə müstəsna rol oynayan Azərbaycanın görkəmli xalq şairi, alimi və ictimai xadimi Bəxtiyar Vahabzadə özündən sonra böyük bir irs qoyub. Həm şair, həm alim, həm də ictimai xadim kimi Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin inkişafına bənzərsiz töhfə verib. Onun “Ana dili” və “Bayraq” şeirlərində əsas nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf) və köməkçi nitq hissələrində (qoşma, ədat) öz əksini tapan kəmiyyət məzmunlu vahidlərindən geniş istifadə edilmiş, gənc nəsil üçün ibrətamiz ola biləcək, müdrik sözlər ilə zəngin olan olan mükəmməl sənət əsərləri yaradılmışdır. B.Vahabzadə gənc nəslin qürurlu və başqalarına hörmət ruhunda böyüməsini istəyir və istər bədii əsərlərində, istərsə də adi söhbətlərində bunu təbliğ edirdi. O yazırdı: “Şagird qrammatika fənni ilə dilin qanun-qaydalarını öyrənirsə, ədəbiyyat vasitəsilə bu dilin nələrə qadir olduğunu bu dilin əzəmət və böyüklüyünü görür, incəlik və gözəlliyinə heyran qalır”.

Azərbaycan dövləti hər zaman: “*Bir millətlik, iki dövlət. Eyni arzu, eyni niyyət. Hər ikisi Cümhuriyyət Azərbaycan-Türkiyə*”deyən Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına, onun fəaliyyətinə, şəxsiyyətinə hər zaman böyük hörmət bəsləyib və ədibin əməyi, zəhməti dövlət tərəfindən qiymətləndirilib. Ölkəmizdə və Türkiyədə dahi şairin dəfələrlə yubileyləri qeyd edilib. Ədəbiyyat, ictimai fikir tariximizdə böyük azərbaycançılardan biri kimi qalan Bəxtiyar Vahabzadə azərbaycançılığın ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olaraq xatırlanacaq. Onun yaratdığı külliyyat azərbaycançılıq məfkurəsinə ən dəyərli töhfədir. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında Bəxtiyar Vahabzadənin dilə, dil tarixinə, onun saflığına, qorunmasına həsr etdiyi şeirlər nəinki uşaqlar, hətta böyüklər tərəfindən sevilməkdədir. Bunun səbəbi isə şairin dil haqqında bu təəssübkeşliyinin dil daşıyıcısı olan Azərbaycan xalqının mənafeyi ilə üst-üstə düşməsidir. Təkcə xalqı üçün yaşamayıb, həm də xalqının dərini yaşayan türk dünyasının ustad şair Bəxtiyar Vahabzadə hər zaman ürəklərdə yaşayacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. (2003). Dil və ədəbiyyat: iki cildə. I c. – Bakı: Gənclik. – 658 s.
2. Axundov A. (2006). Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb.
3. Hüseynzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. – Bakı: Maarif. – 280 s.
4. Xəlilov B. (2007). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. – Bakı: Nurlan. – 235 s.
5. Xəlilov B. (2013). Azərbaycan dili: milli varlığımız, mədəni sərvətimiz. – Bakı: Bakı çap evi. – 268 səh.
6. Xudiyev N. (2014). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili /N. Xudiyev Seçilmiş əsərləri. X c. – Bakı: Elm və təhsil. – 542 s.
7. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: Nurlan. – 400 s.
8. Nağısoylu M. Z. (2016). Azərbaycan Respublikasında dövlət dili siyasətinin möhkəmləndirilməsi // Müstəqillik yollarında. – Bakı: Şərq-Qərb. – S. 11-19.
9. Novruzov M. (2000). Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Tarixi-tipoloji tədqiqat. – Bakı: Elm. – 455 s.
10. Tanrıverdi Ə. (2010). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı: Elm və Təhsil. – 462 s.
11. Vahabzadə B. (2004). Seçilmiş əsərləri: iki cildə. I c. (Şeirlər). – Bakı: Öndər nəşriyyatı. – 328 s.
12. Vahabzadə B. (2008). Əsərləri: 12 cildə, VIII c. – Bakı: Elm. – 463 s.
13. Vahabzadə B. (2009). Seçilmiş əsərləri: 12 cildə. VII cild. – Bakı: Elm. – 616 s.

LİTERARY STUDY

THE NOVEL OF AHMET MİTHAT EFENDİ "GEORGIAN GIRL OR REVENGE" REFLECTİNG THE HISTORICAL FACTS OF GEORGIA

Avtandil Nikoleishvili

Doctor of Philology, Professor
Akaki Tsereteli State University, Kutaisi, Georgia

avtandil.nikoleishvili@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2612-8291

Sudan Altun
PhD

Kafkas University, Kars, Turkey
sudancetinkaya2010@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0227-4219

Abstract: The historical novel "Georgian Woman or Revenge" by the famous Turkish prose writer Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) is the first fictional text in Turkish literature to reflect the historical past of Georgia. Originally published in 1889 in the Ottoman Language. The novel mainly tells the historical truth about the assassination of the Russian general Lazarev in 1803 by the wife of the last king of Kartli-Kakheti - George XII - Queen Mariam. In order to achieve the set goal and to present the depth of the historical reality related to the mentioned event, according to the writer himself, he studied the materials related to the mentioned situation thoroughly for two years. It would not be an exaggeration to say that Ahmed Mithat Efendi is quite deeply aware and correctly oriented in the essence of the historical events that take place in the imaginary space of his novel. Of particular importance to the author's narrative is the fact that Queen Mariam portrays the national vision of the Turkish writer in a way that contrasts with the anti-Georgian activities of the governor of the Caucasus, Tsitsyanov.

In evaluating Ahmet Mithat's novel, special mention should be made of the benevolent attitude that the writer expresses in his verbal abundance towards Georgia and the Georgian people.

Key words: Georgia, Kartli-Kakheti, Russia, Ahmed Mithat Efendi, Tsitsyanov, Queen Mariam.

GÜRCİSTAN'IN TARİHSEL GERÇEKLERİNİ YANSITAN AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN "GÜRCÜ KIZI YAHUT İNTİKAM" ROMANI

Avtandil NİKOLEİŞVİLİ

Filoloji Doktoru, Profesör,
Akaki Tsereteli Devlet Üniversitesi, Kutaisi, Gürcistan

avtandil.nikoleishvili@gmail.com

Sudan ALTUN

Arş. Gör. Dr.
Kafkas Üniversitesi, Kars, Türkiye
sudancetinkaya2010@hotmail.com

Özet: Ünlü Türk nesir yazarı Ahmet Mithat Efendi'nin (1844-1912) tarihi romanı "Gürcü Kızı yahut İntikam", Gürcistan'ın tarihi geçmişini yansıtan Türk Edebiyatındaki ilk kurgusal metindir. İlk olarak 1889'da Osmanlı dilinde yayınlandı. Roman, esas olarak Rus general Lazarev'in 1803'te Kartli-Kakheti'nin son kralı Giorgi XII - Kraliçe Mariam'ın karısı tarafından öldürülmesiyle ilgili tarihi gerçeği anlatıyor. Belirlenen hedefe ulaşmak ve söz konusu olayla ilgili tarihsel gerçekliğin derinliğini ortaya koymak için yazarın kendisine göre söz konusu durumla ilgili materyalleri iki yıl boyunca derinlemesine inceledi. Ahmed Mithat Efendi'nin romanının hayali

mekânında meydana gelen tarihi olayların özünde oldukça derin bir farkındalığa ve doğru yönetime sahip olduğunu söylemek abartı olmaz. Yazarın anlatısı açısından özellikle önemli olan şey, Kraliçe Mariam'ın Türk yazarın ulusal vizyonunu Kafkas valisi Tsitsyanov'un Gürcü karşıtı faaliyetleriyle tezat oluşturacak şekilde tasvir etmesidir.

Ahmet Mithat'ın romanını değerlendirirken, yazarın Gürcistan'a ve Gürcü halkına karşı sözlü bolluğuyla ifade ettiği iyiliksever tavrına özel olarak değinmek gerekir.

Anahtar kelimeler: Gürcistan, Kartli-Kakheti, Rusya, Ahmed Mithat Efendi, Tsitsianov, Kraliçe Mariam.

აჰმეთ მითჰათ ეფენდის „ქართველი ქალი ანუ შურისძიება“ როგორც საქართველოს ისტორიული რეალიების ამსახველი რომანი

ავთანდილ ნიკოლეიშვილი

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი,

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის

ქართული ფილოლოგიის დეპარტამენტის

ხელმძღვანელი

ქუთაისი, საქართველო

avtandil.nikoleishvili@gmail.com

სუდან ალთუნ

ფილოლოგიის დოქტორი, ასისტენტი,

ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტის

ქართული ენისა და ლიტერატურის განყოფილება

ყარსი, თურქეთი

sudancetinkaya2010@hotmail.com

რეზიუმე:

ცნობილი თურქი პროზაიკოსის - აჰმეთ მითჰათ ეფენდის (1844-1912 წწ.) ისტორიული რომანი „ქართველი ქალი ანუ შურისძიება“ თურქულ ლიტერატურაში საქართველოს ისტორიული წარსულის მასშტაბურად ამსახველი პირველი მხატვრული ტექსტია, რომელიც თავდაპირველად 1889 წელს დაიბეჭდა ოსმალურ ენაზე. რომანში უმთავრესად ისტორიული სიმართლითაა მოთხრობილი ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის - გიორგი XII-ის მეუღლის - მარიამ დედოფლის მიერ 1803 წელს რუსი გენერლის - ლაზარევის მკვლელობასთან დაკავშირებული ამბები. დასახული მიზნის მისაღწევად და აღნიშნულ მოვლენასთან დაკავშირებული ისტორიული რეალობის სიღრმისეულად წარმოსაჩენად, თავად მწერლისავე თქმით, იგი ორი წლის განმავლობაში საფუძვლიანად სწავლობდა ხსენებულ ვითარებასთან დაკავშირებით არსებულ მასალებს. გადაჭარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ აჰმედ მითჰათ ეფენდი საკმაოდ ღრმად გააცნობიერებული და სწორად ორიენტირებული მისი რომანის წარმოსახვით სივრცეში მოქცეულ ისტორიულ მოვლენათა არსში. ავტორისეულ მონათხრობს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ის ფაქტიც სძენს, რომ მარიამ დედოფლის ეროვნულ თვალთახედვას თურქი მწერალი კავკასიის მთავარმართებლის - ციციანოვის ანტიქართულ საქმიანობასთან შეპირისპირებული სახით წარმოაჩენს.

აჰმეთ მითჰათის რომანის შეფასების დროს საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ხაზგასმულად კეთილგანწყობითი ის დამოკიდებულება, რომელსაც მწერალი სიტყვიერი სიუხვით გამოხატავს საქართველოსა და ქართველი ხალხის მიმართ.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ქართლ-კახეთი, რუსეთი, აჰმედ მითჰათ ეფენდი, ციციანოვი, მარიამ დედოფალი.

ცნობილი თურქი პროზაიკოსის - აჰმეთ მითჰათ ეფენდის (1844-1912 წწ.) ისტორიული რომანი „ქართველი ქალი ანუ შურისძიება“ თურქულ ლიტერატურაში საქართველოს ისტორიული წარსულის მასშტაბურად ამსახველი პირველი მხატვრული ტექსტია. ქართულ ენაზე დღეისათვის ხსენებული რომანის ორი თარგმანი არსებობს: თამარ ალფენიძისა - სახელწოდებით: „ქართველი ქალი ანუ შურისძიება“ და თამარ თევდორაძისა - ოდნავ სახეცვლილი სათაურით: „ქართველი ასულის შურისძიება.“ თამარ ალფენიძემ ნაწარმოები ოსმალურიდან თარგმნა, თამარ თევდორაძემ კი თურქულ ენასთან ადაპტირებული იმ ვარიანტიდან, რომელიც 2015 წელს დაიბეჭდა თურქეთში. ორივე თარგმანი 2016 წელს გამოიცა თბილისში.

ამ ნარკვევის ერთ-ერთი ავტორის - სუდან ალთუნის ხაზგასმით, „აჰმედ მითჰათ ეფენდი თურქული ლიტერატურის ისტორიაში დღემდე ითვლება ყველაზე ნაყოფიერ მწერლად. მის კალამს ეკუთვნის 36 რომანი და 200-ზე მეტი სხვადასხვა ჟანრის ნაწარმოები. მისთვის მეტსახელიც კი შეურქმევიათ მწერლებს - „მწარმოებელი მანქანა.“ თურქული ლიტერატურის ისტორიაში აჰმეთ მითჰათი ითვლება ნოვატორ მწერლად, პირველი თურქული ნოველებისა და რომანების ავტორად (ალთუნი, 2018: 80).

აჰმეთ მითჰათ ეფენდის ხსენებული „ნაწარმოები თავდაპირველად გაზეთში - „მაცნე ჭემმარიტებისა“ დაიბეჭდა ოსმალურ ენაზე, წიგნად კი 1889 წელს გამოვიდა. რომანი მეორედ 2003 წელს, თურქული პალატის ინიციატივით, თანამედროვე ანბანით გამოიცა. თანამედროვე თურქულ ენაზე რომანის თარგმანი 2015 წელს გამოვიდა. ეს რომანი ლიტერატურის ისტორიკოსების, კრიტიკოსებისა თუ მკვლევართა მიერ ბიბლიოგრაფიებში იხსენიება, თუმცა მისი შინაარსის მიმოხილვა არსად გვხვდება“ (ალთუნი, 2018: 104).

იქიდან გამომდინარე, რომ აჰმეთ მითჰათის ნაწარმოებში საქართველოს ისტორიიდან კარგად ცნობილი ერთ-ერთი ტრაგიკული ეპიზოდია მოთხრობილი, რომანის წერის დაწყებამდე მწერალს საფუძვლიანად შეუსწავლია ამ მოვლენასთან დაკავშირებით მისთვის ხელმისაწვდომი სპეციალური ლიტერატურა. მისივე ინფორმაციით, ისტორიული ცნობებისა და მასალების საფუძვლიანად შესასწავლის ეს პროცესი „დაახლოებით წელიწად-ნახევარი-ორი წელიწადი“ გაგრძელებულა (აჰმეთ მითჰათი, 2016: 11).

ამ გარემოებამ არსებითად განაპირობა ის ფაქტი, რომ აჰმეთ მითჰათის რომანში ქართლ-კახეთის მეფის - გიორგი XII-ის მეუღლის მიერ რუსი გენერლის - ლაზარევის მკვლელობასთან და შესაბამისი პერიოდის ქართულ რეალობასთან დაკავშირებული ამბები უმთავრესად ისტორიული სიმართლითაა მოთხრობილი. მიუხედავად იმისა, რომ ლაზარევის მკვლელობასთან და საქართველოს მთავარმართებელ ციციანოვთან დაკავშირებულ სიუჟეტურ ეპიზოდთა ცალკეული განშტოებანი ავტორისეული ფანტაზიის ნაყოფს წარმოადგენს, ნაწარმოების უმთავრეს სიუჟეტურ ღერძად ქცეული ამბავი უცდომელი სიმართლით წარმოსახავს ისტორიულ რეალობას.

გადაჭარბებული არ იქნება, აქვე იმასაც თუ ვიტყვით, რომ აჰმედ მითჰათ ეფენდი საკმაოდ ღრმადაა გაცნობიერებული და სწორად ორიენტირებული მისი რომანის წარმოსახვით სივრცეში მოქცეულ ისტორიულ მოვლენათა არსში. ყოველივე ზემოთქმულის დასტურად განსაკუთრებული ყურადღება ნაწარმოების იმ ეპიზოდებს უნდა მივაქციოთ, სადაც თურქი მწერალი საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის შენარჩუნებასთან დაკავშირებულ პრობლემებს მართებულად და სიღრმისეულად

წარმოაჩენს საქართველოს დასაპყრობად პერმანენტულად მებრძოლი სამი დიდი აგრესორი სახელმწიფოს: ირანის, ოსმალეთისა და რუსეთის მიერ ამ რეგიონში გატარებული კოლონიზატორული პოლიტიკის კონტექსტში.

ნათქვამის დასტურად, ვფიქრობ, რომანიდან ციტირებული ეს ფრაგმენტებიც იქნება საკმარისი: „XVIII საუკუნის ბოლოს საქართველო დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო, რომელსაც მეფე მართავდა. დედაქალაქი იყო ტფილისი. ჩვენმა ქვეყანამ რამდენჯერმე გადაიტანა ომი ოსმალებთან და ირანთან და მიუხედავად იმისა, რომ ქვეყანა ხან ერთს რჩებოდა და ხან - მეორეს, აქ სამეფო დინასტია არ მოშლილა.“ ჩვენს ქვეყანასთან დაკავშირებულ ისტორიულ მოვლენათა მთხრობელს, საქართველოში მცხოვრებ სომეხ ტიგრანს თურქი მწერალი იქვე იმასაც ათქმევინებს, რომ ჩვენს რეგიონში პოლიტიკურ ასპარეზზე რუსეთის აქტიურად გამოსვლის შემდეგ ვითარება არსებითად შეიცვალა.

კერძოდ, შავი და კასპიის ზღვების გასასვლელებისკენ დაძრულმა რუსეთმა საქართველოს დაპყრობა გადაწყვიტა, რაც წარმატებით განახორციელა კიდეც. ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში მომხდარ ამ გარდამტეხ მოვლენას კი ის შედეგი მოჰყვა, რომ რუსეთის საიმპერატორო ხელისუფლებამ ქართლ-კახეთის მეფის - გიორგი XII-ის გარდაცვალების შემდეგ ქვეყანაში მეფობა გააუქმა და „საქართველოში მეფის რწმუნებულის თანამდებობაზე თავადი ციციანოვი დანიშნა.“ ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის მემკვიდრის მაგივრად „მეფისნაცვლის თანამდებობაზე არასამეფო შტოდან ვიღაცის დასმა საქართველოში მეფობის ძირიანად განადგურებას ნიშნავდა“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2016: 50-53).

როგორც უკვე აღინიშნა, ნაწარმოებიდან ციტირებული ამ ფრაგმენტებიდან და შესაბამის პერიოდში განვითარებულ ისტორიულ მოვლენებთან დაკავშირებით გამოთქმული მწერლისეული კომენტარებიდან ნათლად ჩანს, რომ თურქი მწერალი საკმაოდ კარგად იყო გარკვეული ხსენებული ვითარების არსში.

ქართველი მკითხველის განსაკუთრებულ ყურადღებას ამ შემთხვევაში რომანის ის ეპიზოდები იქცევს, სადაც აჰმეთ მითჰათ ეფენდი საქართველოს მკვიდრთა, განსაკუთრებით კი მისი მთიანი მოსახლეობის, ანტიკოლონიურ სულისკვეთებას გამოხატავს და რუსეთის დამპყრობლურ პოლიტიკას წარმოაჩენს. თურქი მწერლის არაერთგზისი ხაზგასმით, მიუხედავად ტოტალურად გატარებული ანტიქართული პოლიტიკისა, რუსეთმა ქართველი ხალხის ეროვნული თვითშეგნების დათრგუნვა და ბოლომდე დამორჩილება ვერაფრით შეძლო.

აი, რას წერს თავად აჰმეთ მითჰათ ეფენდი ამასთან დაკავშირებით: „ჯერ კიდევ დარიალის ხეობაში ვიყავით, როცა ჩემი თარჯიმანი მომიტრიალდა და მითხრა:

- სენიორ, ამ კვალს ხედავთ? ეს კვალი ფშავსა და თუშეთში შეგხვდებათ. ქართველების ეს ორი მხარე რუსებს ჯერ არ დამორჩილებია... რუსები ძალიან ეცადნენ, ესენი დაემარცხებინათ, მაგრამ ვერაფერს გახდნენ“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2016: 22).

ან კიდევ: „ის მოსაზრება, თითქოს ამ რეგიონში რუსების თითქმის საუკუნოვანი მმართველობის გამო მათი ენაა გაბატონებული, მცდარია. რუსეთის მიმართ კავკასიელების დამოკიდებულება ჯერ კიდევ არ დამთბარა. ამიტომ, გარდა ვაჭრებისა, რუსული არავინ იცის“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2016:16).

აჰმეთ მითჰათ ეფენდის რომანის სიუჟეტურ საფუძვლად ქცეული ტრაგიკული მოვლენა - ქართლ-კახეთის მეფის - გიორგი XII-ის მეუღლის - მარიამ დედოფლის მიერ მისი

შეურაცხყოფელი რუსი გენერლის - ლაზარევის მკვლელობის ფაქტი საქართველოს ისტორიიდან კარგად ცნობილ ეპიზოდს წარმოადგენს. როგორც მწერლისეული მონათხრობიდან თვალნათლივ ჩანს, რომანის ავტორი საფუძვლიანად არის გარკვეული ამ ტრაგიკული მოვლენის არსში და ღრმად შთამბეჭდავი სახით წარმოაჩენს როგორც რუსული ოკუპაციის პირველ წლების საქართველოში არსებულ მდგომარეობას, ისე ამ ოკუპაციის მსხვერპლად ქცეულ ადამიანთა ტრაგიკულ ცხოვრებისეულ ხვედრს.

როგორც ცნობილია, რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის ოკუპაციისა და ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის გაუქმების შემდეგ იმპერიის მესვეურებმა აქტიურად დაიწყეს ამ დინასტიის წარმომადგენელთა გადასახლების პროცესი რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა რეგიონებში. მიზანმიმართულად განხორციელებული ეს მოვლენა არსებითად იყო განპირობებული იმით, რომ სამშობლოში დარჩენილ სამეფო კარის მემკვიდრეებს შესაძლებლობა არ ჰქონოდათ სათავეში ჩადგომოდნენ ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას, რომლის უმთავრესი მიზანიც იქნებოდა რუსული ოკუპაციისაგან ჩვენი ქვეყნის განთავისუფლება და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა.

ამ მოვლენის ერთ-ერთ აქტიურ მონაწილედ მაშინ მარიამ დედოფალიც იქცა. მისი და ბაგრატიონთა სამეფო კარის წარმომადგენლების ეს ეროვნული მიზანსწრაფვა კარგად იცოდა ქართლ-კახეთის მთავარმართებლად იმხანად მყოფმა ნაქართველარმა გენერალმა პავლე ციციანოვმა (აჰმეტ მითვათ ეფენდის რომანში იგი მეფისნაცვლადაა მოხსენიებული, რაც სიმართლეს არ წარმოადგენს. როგორც ცნობილია, მთავარმართებლობის ინსტიტუტი მეფისნაცვლის თანამდებობად 1844 წელს გადაკეთდა). ამიტომაც იგი ყველაფერს აკეთებდა რუსეთის ხელისუფლების იმპერიული მიზნის რეალობად ქცევისათვის.

მიუხედავად იმისა, რომ ციციანოვი და მარიამ დედოფალი ახლო ნათესავები იყვნენ, მან ისიც არ დაინდო, ოჯახთან ერთად სამშობლოდან გასახლა და ამით კიდევ უფრო მეტად განამტკიცა რუსული ხელისუფლების მმართველობა საქართველოში.

როგორც უკვე ითქვა, თურქი მწერლის რომანში საქართველოს ისტორიიდან კარგად ცნობილი ეს მოვლენები ძირითადად სწორად და აშკარად გამოხატული პროქართული თვალთახედვითაა წარმოსახული. ზემოთქმულისთვის მეტი დამაჯერებლობის მისაცემად ჯერ შესაბამისი დროის ისტორიული რეალობა გავიხსენოთ მოკლედ:

რუსეთში გადასახლების თავიდან აცილების მიზნით, მარიამ დედოფალმა 1803 წლის აპრილში თბილისიდან თიანეთში წასვლა გადაწყვიტა. თიანეთში „დედოფლის გამგზავრების ოფიციალური მიზეზი ლაშარისა და გუდანის ჯვრების მოლოცვა იყო. სინამდვილეში, დედოფალს სურდა, როგორმე თავიდან აეცილებინა რუსეთში გადასახლება“ (გურული, 2017: 121). მაგრამ ციციანოვმა დედოფლისთვის მიჩენილი ფარული მეთვალყურეების მეშვეობით მისი ეს განზრახვა შეიტყო და მარიამის ყოველგვარი მცდელობა - ზემოთ ნახსენები მიზნის ხორცშესახმელად საქართველოს მთიანეთის რომელიმე კუთხეში გახიზნვისა, უშედეგოდ დამთავრდა.

ციციანოვმა დედოფალზე მკაცრი და ფარული მეთვალყურეობა ლაზარეს დაავალა და უბრძანა, არავითარ შემთხვევაში არ დაეშვა თბილისიდან მისი წასვლა. რუსმა გენერალმა მარიამის სახლთან ჯერ ყარაულის დაყენება ბრძანა, მეორე დღეს, „1803 წლის 19 აპრილს, კი დილის 6 საათზე დედოფლის სახლში შევიდა... ოფიციალური რუსული

დოკუმენტების მიხედვით, მოვლენები ასე განვითარდა: გენერალი ლაზარევი რამდენიმე ოფიცრის თანხლებით დედოფლის საწოლში შევიდა და ოჯახთან ერთად თბილისიდან გასახლების შესახებ აცნობა. დედოფალი გენერალს ცივად შეხვდა და განუცხადა: „უმაღლესს მოვიკლავ, ვიდრე პეტერბურგში გამგზავრებაზე დავთანხმდები!“

დედოფლის საწოლ ოთახში შეჭრილი რუსი გენერალი და მისი თანმხლები პირები შეეცადნენ მარიამი ძალით მოემზადებინათ წასაყვანად. ლაზარევი ამ მიზნით საწოლზე მჯდომ ნახევრად შიშველ დედოფალთან მივიდა. მან მოულოდნელად საწოლში დამალულ ხანჯალს სტაცა ხელი და მარცხენა ნეკნების მხრიდან გენერალს მთელი ძალით ჩაართყა. ხანჯალი იმდენად ძლიერად იყო დარტყმული, რომ ლაზარევმა კარის ზღურბლამდე ძლივს მიაღწია და იქვე უსულოდ დაეცა...

ლაზარევის მკვლელობის ამ ვერსიას 1803 წლიდან უცვლელად იმეორებს რუსული ისტორიოგრაფია“ (გურული, 2017: 123).

დამოწმებული ვერსიისგან განსხვავებით, არსებობს ლაზარევის მკვლელობის მეორე, თავად მარიამ დედოფლისეული, ვერსიაც, რომლის მიხედვითაც რუსი გენერლის მკვლელად არა ქართველი დედოფალი, არამედ აზნაური ნიკოლოზ ხიმშიაშვილი გვევლინება. ამ ვერსიას ასევე ადასტურებენ სამეგრელოს დედოფალი ნინო - მეფე გიორგი XII-ის ასული და ალექსანდრე ორბელიანი (გურული, 2017: 124).

იმის გამო, რომ აღნიშნული საკითხის გარკვევა ჩემს კომპეტენციაში არ შედის, ამ მიმართულებით მსჯელობას მეტად აღარ გავაგრძელებ; საბოლოოდ ვიტყვი მხოლოდ იმას, რომ ამ ორი ვერსიიდან თურქი მწერალი პირველს იზიარებს და რუსი გენერლის მკვლელად მარიამ დედოფალი ჰყავს გამოყვანილი.

რომანის უმთავრეს სიუჟეტურ ღერძად ქცეული ამ ისტორიული მოვლენის წარმოსახვას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ის ფაქტიც სძენს, რომ მარიამ დედოფლის ეროვნულ თვალთახედვას აჰყვამთ მითჰათ ეფენდი ციციანოვის ანტიქართულ საქმიანობასთან შეპირისპირებული სახით წარმოაჩენს.

ყოველივე ზემოთქმულის ნათელსაყოფად გავიხსენოთ ამ ტრაგიკულ მოვლენასთან დაკავშირებული რამდენიმე ეპიზოდი რომანიდან.

აჰმეთ მითჰათ ეფენდის ხაზგასმით, ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის წარმომადგენლებთან, მათ შორის მის ღვიძლ ბიძაშვილ მარიამ დედოფალთან, პავლე ციციანოვის (ციციშვილის) დაპირისპირებამ განსაკუთრებით დიდი მასშტაბები კავკასიის მთავარმართებლად მისი დანიშვნის შემდეგ შეიძინა. ამ გარემოების განმაპირობებელ უმთავრეს ფაქტორად თურქი მწერალი ორი უმთავრეს მოვლენას მიიჩნევს: ერთის მხრივ, იმას, რომ ეთნიკურად ქართული წარმომადგენლობის მიუხედავად, ციციანოვი ეროვნულად იმდენად გადაგვარებულ პიროვნებას წარმოადგენდა, რომ თავისი მოღვაწეობის უმთავრეს მიზნად რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში საქართველოს მყარად დამკვიდრებასა და ქართველთა ეროვნული ცნობიერების რუსიფიკაციას ისახავდა. თურქი მწერლის სიტყვებით თუ ვიტყვით, „ციციანოვი, მართალია, ქართველი იყო, მაგრამ ოფიციალურ შეხვედრებზე ის ქართველებთან საკუთარ ენაზე არ ლაპარაკობდა და მათ თარჯიმნის საშუალებით მიმართავდა რუსულად“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2017: 56).

მეორე მხრივ კი იმას, რომ მარიამ დედოფლისა და სამეფო გვარის სხვა წარმომადგენლებისათვის პრინციპულად მიუღებელი იყო ის მოვლენა, რუსეთის მიერ

ჩვენი ქვეყნის დაპყრობისა და სამეფო დინასტიის გაუქმების შემდეგ იმპერიულმა ხელისუფლებამ „ტახტის ნამდვილი მემკვიდრის მაგივრად მეფისნაცვლის თანამდებობაზე არასამეფო გვარის წარმომადგენელი“ რომ დანიშნა, რაც „საქართველოში მეფობის ძირიანად განადგურებას ნიშნავდა“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2017: 53).

ციციანოვმა სამეფო ოჯახის წევრთა ამგვარი დამოკიდებულება მისადმი, ბუნებრივია, კარგად იცოდა, რის გამოც ყველაფერს აკეთებდა იმისათვის, რუსეთის იმპერიული ხელისუფლების აქტიური მხარდაჭერით, ბაგრატიონები საქართველოდან რუსეთში რომ გაესახლებინა და ამ გზით მიზანმიმართულად აეშორებინა თავიდან როგორც მის მიმართ მოსალოდნელი უსიამოვნებანი, ისე ანტირუსული საფრთხეც. კავკასიის გარუსებულ მთავარმართებელს მარიამ დედოფალიც, ბუნებრივია, ამ არასასურველ საქმეთა ერთ-ერთ პოტენციურ ორგანიზატორად მიაჩნდა, რის გამოც ისიც „თვალში ეჩხირებოდა.“ ამიტომაც იმპერიის ხელისუფლებას დაბეჯითებით თხოვდა რუსეთის რომელიმე ქალაქში მის დაუყოვნებლივ გადასახლებას. მისი მტკიცებით, „ტფილისში დედოფლის ყოფნა რუსებთან ქართველების დაახლოებას ხელს შეუშლიდა.“ ეს ყველაფერი მარიამ დედოფალმაც კარგად იცოდა, რის გამოც მისი ბიძაშვილი მან „გვარის ნადირალად“ მონათლა (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2017: 103).

სწორედ აღნიშნული გარემოების შედეგს წარმოადგენდა ის ფაქტი, რომ „დედოფლის სახლს მუდმივად უთვალთვალებდნენ“ ციციანოვის მიერ დანიშნული მეთვალყურენი.

არ გადავაჭარბებთ, თუ ვიტყვით, რომ აჰმეთ მითჰათ ეფენდის მწერლურ შესაძლებლობათა მაღალი სიტყვიერი ხელოვნებით წარმომჩენ ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ეპიზოდს წარმოადგენს სარეცენზიო რომანის ის მონაკვეთი, სადაც მარიამ დედოფლის მიერ გენერალ ლაზარევის მკვლელობის ამბავია მოთხრობილი. ნათქვამის ნათელსაყოფად ფრაგმენტული სახით დავიმოწმებ ხსენებულ ეპიზოდს: მარიამის საძინებელ ოთახში შეჭრილ „ლაზარევს სიშმაგისაგან თვალთ დაუბნელდა. საწოლში მყოფი დედოფლისაკენ გაიწია და მას გადასაფარებლიდან გამოყოფილ ფეხში სწვდა...

მარიამი ზიზღით შეკრთა, გეგონება გველი შეეხოო, ბალიშის ქვეშ ხელი შეაცურა, იქიდან ქმრის მიერ დატოვებული ხანჯალი ამოიღო და ლაზარევს ზურგიდან გულში ჩაასო.

ხანჯალი ამოიღო და ისევ რომ უნდა მოექნია, ლაზარევის ზურგიდან სისხლმა გადმოხეთქა და ჭერამდე აასხა. მეტი აღარ იყო საჭირო, ლაზარევმა წამოიყვირა და სული განუტევა“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2017: 69).

ამ მოვლენის შემდეგ, რის შესახებაც ციციანოვმა იმპერიულ ხელისუფლებას მისთვის სასურველი სახით შედგენილი მოხსენებითი ბარათი გაუგზავნა, მარიამ დედოფალი ოჯახთან ერთად რუსეთში გადასახლეს. მიუხედავად იმისა, რომ აჰმეთ მითჰათ ეფენდის რომანში რუსეთში მარიამის გადასახლებასთან დაკავშირებით მოთხრობილი ამბის ცალკეული დეტალები რეალურ სინამდვილეს არ, ანდა ნაკლებად, შეესაბამება, თურქი მწერალი მკითხველს მაინც უქმნის ნათელ წარმოდგენას სამშობლოს იძულებით მოწყვეტილი ქართველი დედოფლის სულიერ განცდებსა და ნოსტალგიურ განწყობილებაზე.

უმთავრესი სიუჟეტური სიახლე, რომელიც თურქმა მწერალმა ამ დრამატული ისტორიის ხორცშესხმის დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე მოვლენად აქცია, აღნიშნული ბოროტმოქმედების გამო ციციანოვისთვის სამაგიეროს მიზღვევაა. მართალია,

ავტორის მიერ მოთხრობილი ეს ეპიზოდი ისტორიულ რეალობას არ შეესაბამება, მაგრამ აჰმეთ მითჰათ ეფენდიმ იგი იმდენად მნიშვნელოვან მოვლენად აქცია, რომ ამ გმირული საქმის განამახორციელებელი პიროვნების ქმედება - შურისძიების გრძნობით შეპყრობილი ქართველი ქალის მიერ ბოროტების უმთავრესი შემოქმედის სიკვდილით დასჯისკენ მიზანმიმართულ სწრაფვა - რომანის სათაურადაც აქცია.

ამ შემთხვევაში განსაკუთრებული ყურადღება ნაწარმოების სახელწოდებაშივე ხაზგასმულ სიტყვა ქართველსაც მიიღწა მივაქციო, რითაც მწერალი პიროვნების მიერ საკუთარ ადამიანურ ღირსებათა ესოდენი მიზანსწრაფულობით დაცვას ქართველი ქალის პიროვნული ბუნების იდეალიზებულ თვისებად მიიჩნევს. მიუხედავად იმისა, რომ აჰმეთ მითჰათ ეფენდის რომანში ადამიანური კეთილშობილების რომანტიზებული სახით წარმომჩენი სხვა არაისტორიული პიროვნებანიც გვხვდებიან (მაგალითად, გადილა), დედოფალი ელენე მწერალს ამ თვალსაზრისით მაინც გამორჩეულად მნიშვნელოვან პერსონაჟად ჰყავს წარმოსახული.

თურქმა მწერალმა პირველ ყოვლისა სწორედ იგი აქცია იმ პიროვნებად, რომელმაც დედამისისა და, საერთოდ, ბაგრატიონთა მთელი სამეფო ოჯახის, წინააღმდეგ განხორციელებულ სადამსჯელო ღონისძიებათა გამო ციციანოვზე მიზანმიმართულად იმია შური და მისი სიკვდილის ერთ-ერთ აქტიურ თანამონაწილედ იქცა.

არ გადავაჭარბებთ, თუ ვიტყვით, რომ ავტორისეული მონათხრობის ამგვარი განვითარებით, რაც ისტორიულ სინამდვილეს არ წარმოადგენს და ციციანოვი რეალურად სულ სხვა ვითარებაში დაიღუპა, აჰმეთ მითჰათ ეფენდი თავადაც გვევლინება საკუთარი სამშობლოს გამყიდველი ამ ნაქართველარი კაცის მიმართ რომანის ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟის მიერ გამოტანილი ზნეობრივი განაჩენის თანაავტორად. ნათქვამის ნათელსაყოფად დავიმოწმებ შესაბამის ფრაგმენტებს ნაწარმოებიდან.

რუსი გენერლის მკვლელობის შემდეგ ციციანოვმა საწადელს მიაღწია და მარიამი თავისი ოჯახის წევრებთან ერთად რუსეთში გადასახლებინა. რომანის მიხედვით, დედოფალმა საცხოვრებელ ადგილად ქალაქი ყაზანი აირჩია, რადგანაც იქ „ბევრი ეკლესია და მონასტერი იყო“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2017: 127). თითქოსდა თავისუფლად ცხოვრების ნებადართულ დედოფალზე ხელისუფლებას მუდმივი თვალთვალი ჰქონდა დაწესებული. ამ საქმის უშუალოდ განმახორციელებელი, ავტორის ხაზგასმით, თავად გუბერნატორი იყო.

ასეთ უმკაცრეს პირობებში ცხოვრების მიუხედავად, დედოფალ მარიამსა და მისი ოჯახის წევრებს ციციანოვის მიმართ შურისძიების გრძნობა დაცხრომის მაგივრად კიდევ უფრო მეტად გაუმძაფრდათ და ამ საქმის აღმსრულებლად მარიამის ქალიშვილი ელენე მოგვევლინა. ფანტაზიით წარმოსახულ ამ ეპიზოდს თურქმა მწერალმა მეტი ემოციური შთამბეჭდაობა იმითაც შესძინა, რომ ეს შურისმაძიებლური აქტი ელენემ იმ ხანჯლით აღასრულა, რომლითაც დედამისმა რუსი გენერალი გამოასალმა სიცოცხლეს.

ეს რომ შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა, იმ დიალოგიდანაც თვალნათლივ ჩანს, რომელიც ყაზანიდან სამშობლოში ხსენებული მიზნის ხორცშესახმელად საიდუმლოდ გამომგზავრების წინ გაიმართა ელენესა და დედამისს შორის. „ეს ხანჯალი, შვილო, - უთხრა დედამ ქალიშვილს წამოსვლის წინ, - მამაშენისგან სახსოვრად დარჩენილი ერთადერთი

საჩუქარია... შენ თვითონ ნახე, რამდენად გამომადგა მტარვალებისთვის თავიანთი ადგილის მისაჩენად, როცა გენერალ ლაზარევს გავუყარე ზურგში...

ელენემ ხანჯალი გამოართვა, აღელვებულმა აკოცა, ტანსაცმლის სამკერდეში შეაცურა და უპასუხა:

- დიახ, ის საზარელი დღე სამუდამოდ ჩაიბეჭდა ჩემს გონებაში... მოვა დრო და იმ მტარვალ ციციანოვსა და სხვა ნაძირალებს ვანახებ, რომ მარიამ დედოფლის შვილი ვარ“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2017: 145).

დიდ სირთულეთა გადალახვის შემდეგ, ახალგაზრდა დედოფალმა დედისთვის მიცემული ეს პირობა მართლაც აღასრულა და რეალურად იქცა კიდეც არა მარტო მისი ოჯახის, არამედ მთელი ჩვენი ქვეყნის მოღალატე ამ ნაქართველარი კაცის სიკვდილით დასჯის ერთ-ერთ მთავარ აღმსრულებლად. არ გადავაჭარბებთ, თუ ვიტყვით, რომ მაღალი სიტყვიერი ხელოვნებით აღბეჭდილი ეს მონაკვეთი ღრმად შთამბეჭდავი ეპიზოდია მთელს ნაწარმოებში.

ყოველივე ზემოთქმულის დასტურად რამდენადმე შემოკლებული სახით გავიხსენოთ ხსენებული ფრაგმენტი: „მემატიანე ბურეს მიხედვით, ორმა ირანელმა ხანჯლით რომ მოკლა ციციანოვი, მერე ფეხზე თოკი შეაბა და ციხეში შეათრია. სინამდვილეში ასე არ ყოფილა. ციციანოვს ფეხზე მართლაც შეაბეს თოკი და წათრიეს, მაგრამ... ამ ორი ირანელი მეომრიდან ერთ-ერთი, წინასწარ გამზადებული თოკით ხელში, ელენე დედოფალი იყო. ციციანოვს თოკი ფეხზე წამოაცვა და წათრია... ელენე დედოფალი გვერდიდან მისდევდა და დასძახოდა:

- გაიბრძოლე, თავადო, გაიბრძოლე! ასე ნუ დანებდები! გრცხვენოდეს! რამეთუ ამ სამარცხვინო მდგომარეობას, შენს ამ გამასხრებას, შენი მამიდაშვილი, მარიამ დედოფალი უყურებს. გრცხვენოდეს მისი. შენი დამცირება მისი შურისძიებაა.

ეს რომ ციციანოვმა გაიგო, გააფთრდა, ფეხზე წამოდგომა სცადა, მაგრამ ხელფეხდაბმულმა ვერ მოახერხა და ისევ მიწას გაერთხა.

დედოფალი ელენე მიუახლოვდა ციციანოვს და თვალეში ჩახედა:

- ვერ მიცანი, ბიძაჩემო? შენი მამიდაშვილის, მარიამ ციციანოვის შვილი, ელენე დედოფალი ვარ... არ ვიცი, როგორ გადავუხადო მაღალ ღმერთს მადლობა, რადგან ამ დღეს მომასწრო... გენერალი ლაზარევი დედაჩემს ზუსტად ასე მოექცა. ისიც კი არად ჩააგდო, რომ ქალი იყო; ფეხში წაავლო ხელი... მაგრამ დედაჩემის ხანჯალმა იმ ნაგავს თავისი ადგილი მიუჩინა...

ციციანოვი ისე იყო გაცოფებული, ლამის საკუთარი კბილებით დაეგლიჯა ხორცი, მაგრამ თავს ველარაფრით შევლოდა.

მეფისნაცვალი ამ სიტყვებით შეათრიეს ჰუსეინ ყული ხანის ციხესიმაგრეში... ელენემ ხელებსა და ფეხებზე ბორკილები დაადო და კისერზე რკალი ჩამოაცვა“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2017: 194-195).

აჰმეთ მითჰათის რომანის შეფასების დროს საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ხაზგასმულად კეთილგანწყობითი ის დამოკიდებულება და სიყვარული, რომელსაც მწერალი უშურველად და სიტყვიერი სიუხვით გამოხატავს ჩვენი ქვეყნის მიმართ. მაგალითად: „საქართველოზე შეყვარებული ვარ. ამიტომ აქ მოგზაურობა არასდროს მომბეზრდება... რა სამწუხაროა, რომ აქ უკვე რუსული ცივილიზაცია შემოდის. რუსული

ცივილიზაციისა და კულტურის უარყოფითი გავლენის ალბათობა ამ კეთილშობილ ხალხზე ცუდ გავლენას მოახდენს“ (აჰმეთ მითჰათი, 2016: 123).

საქართველოსადმი სიყვარულის გამომხატველ ამ მონოლოგს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენს ხაზგასმულად ნეგატიური იმ პერსპექტივის ავტორისეული გააზრება, რაც რუსეთის მიერ ჩვენი ქვეყნის დაპყრობას მოჰყვებოდა შედეგად.

აჰმეთ მითჰათ ეფენდის რომანის ერთ-ერთ მთავარ მიმართულებას იმ დამოკიდებულების წარმოჩენაც წარმოადგენს, რომელსაც მისი ერთ-ერთი პერსონაჟი - გერმანელი გიომ სანი გამოხატავს საქართველოსადმი, როგორც ევროპელთაგან არსებითად განსხვავებული ადათ-ტრადიციების მქონე ეგზოტიკური ქვეყნისადმი. კერძოდ, ამ დამოკიდებულების წარმოსაჩენად მწერალი ევროპელთა ყოფა-ცხოვრებასთან შეპირისპირებულად, რომანტიზებული ფორმით, წარმოაჩენს როგორც ქართველთა ყოფა-ცხოვრების ცალკეულ მხარეებს, ისე მათ ფიზიკურ სილამაზეს, შინაგან კდემამოსილებას, სტუმარ-მასპინძლობასა და მსგავს საკითხებს.

მაგალითად, აი, როგორ აღწერს რომანის გერმანელი პერსონაჟი ფშაველ მასპინძლებთან გამომშვიდობების პროცესს: „დამშვიდობების ცერემონიალმა გული შემიკუმშა, ყელში ბურთი გამეჩხირა, თვალზე ცრემლი მომადგა. ჩემი თავის მე თვითონ გამიკვირდა, რადგან ჩვენ, ევროპელებმა, მსგავსი გრძნობები დავკარგეთ. საკუთარი ოჯახის წევრებსაც რომ ვემშვიდობებით, მაშინაც კი არ განვიცდით მსგავს რამეს. ამ დროს კი ამ წრფელ ადამიანებთან ორი ღამის გატარება და განშორება ძალიან მწარე იყო...

ევროპელებმა ცივილიზაციის გზაზე დიდი პროგრესი კი განვიცადეთ, მაგრამ ძალიან ბევრი კარგი თვისება დავკარგეთ... ეს ჭეშმარიტება ამ მოგზაურობის დროს აღმოვაჩინე“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2016: 91). ანდა: „აქაურები ძალიან სტუმართმოყვარეები არიან. რომელ სოფელშიც უნდა შეხვიდე, დიდ სუფრას გაგიშლიან. აქაურებს ის აქვთ სატრაბახოდ, წელიწადში რამდენ სტუმარს უმასპინძლებენ“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2016: 122). ან კიდევ: „განა საჭიროა ბრტყელ-ბრტყელი საუბარი იმაზე, თუ რა ლამაზი ქალები და მამაკაცები ვნახეთ საქართველოში? ეს მოხდენილი აღნაგობისა და ლამაზსახიანი ხალხის სამშობლოა, მათ შორის მახინჯი არავინაა, ჩვენ ამ ლამაზებში ლამაზებს ვგულისხმობთ“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2016: 36). ან კიდევ: „იმის დეტალურად მოყოლა, თუ რა ლამაზები არიან ქართველი ქალები, ზედმეტად მიმაჩნია... ჩემს სიცოცხლეში არაფერს მოუხდენია ისეთი შთაბეჭდილება, როგორიც ქართველ ქალებს... მათმა ამაყმა, კეკლუცმა ღიმილმა ჩემზე წარუშლელი შთაბეჭდილება დატოვა“ (აჰმეთ მითჰათ ეფენდი, 2016: 43).

ქართველთა ადათ-ტრადიციებთან და ყოფა-ცხოვრებასთან დაკავშირებით რომანიდან დამოწმებულ ამ ფრაგმენტებს, რომლებიც ავტორისეული მონათხრობის მხოლოდ მცირე ნაწილის წარმოადგენს, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენს ის ფაქტი, რომ ყველაფერს ამას უცხოელი წერს, ის მწერალი, რომელიც თავისი ცხოვრების არც ერთ ეტაპზე არ ყოფილა საქართველოსთან თავისი პიროვნული ცხოვრებით დაკავშირებული.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ალთუნი ს. მეოცე საუკუნის თურქულ-ქართული ლიტერატურული ურთიერთობები და აჰმეთ მითჰათ ეფენდის შემოქმედება, ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაცია, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2018 წ.

2. აჰმეტ მითჰათ ეფენდი, ქართველი ქალი ანუ შურისძიება, ოსმალურიდან თარგმნა თამარ ალფენიძემ, თბ. 2016 წ.
3. აჰმეტ მითჰათ ეფენდი, ქართველი ქალის შურისძიება, თურქულიდან თარგმნა თამარ თევდორაძემ, თბ. 2016 წ.
4. გურული ვ. საქართველოს ახალი ისტორია (1801-1918), წიგნი I, თბ. 2017 წ.

UOT: 82.(091)

PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT IN TRAGICOMEDY "THE MADMEN GATHERING " BY JALIL MAMMADGULUZADEH

Ellada Gerayzade

PhD, Associate Professor
Kafkas University, Turkey

ladaisa@rambler.ru

ORCID ID: 0000-0003-0299-390X

Nailya Mammedova

Richard-Riemerschmid-Beruskolleg, Köln, Germany

Abstract. «The madmen gathering» by J. Mammadguluzadeh is the second tragicomedy after "The dead" in the history of Azerbaijan dramaturgy. In this play, the artistic smile of the great writer is again very sharp, bitter, harsh, tragic. As in the play "The mother's book", laughter is in one direction, and it has a denouncing nature from head to toe. Although the satirical laugh of the playwright, born of endless hatred, civil anger, always standing at the level of murderous sarcasm, is against Ashraf, doctor Lalbyuz, Muhammad Fazil, in essence and content, it touches very deep, very serious socio-political and morality.

The psychological environment in tragicomedy "A bunch of crazy people" by J. Mammadguluzadeh investigated in the article.

Key words: J. Mammadguluzade, tragicomedy, madmen, psychological environment

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN "DƏLİ YIĞINCAĞI" TRAGİKOMEDİYASINDA PSIXOLOJİ MÜHİT

Gerayzadə Ellada İsa qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kafkas Universiteti, Türkiyə

ladaisa@rambler.ru

Məmmədova Nailə

Richard-Riemerschmid-Beruskolleg, Köln, Almaniya

Xülasə. Dramaturgiyamız tarixində «Ölülər»dən sonra tragikomediyanın ikinci klassik nümunəsi C.Məmmədquluzadənin «Dəli yığıncağı»dır. Bu pyesdə böyük ədibin bədii gülüşü yenidən çox kəskin, acı, sərt, faciəvi xarakter alır. «Anamın kitabı»nda olduğu kimi burada da gülüş vahid istiqamətdədir və başdan ayağa ifşaçı, ittihamçı mahiyyət daşıyır. Dramaturqun sonsuz nifrətdən, vətəndaşlıq qəzəbindən dogan, həmişə öldürücü kinayə, sarkazm səviyyəsində duran satirik gülüşü zahirən, üzdə həzrət əşrəflərə, doktor Lalbyuzlara, məhəmməd fazillərə qarşı dursa da, mahiyyət və məzmun etibarilə, çox dərin, çox ciddi ictimai-siyasi, əxlaqi mətləblərə toxunur.

Məqalədə C.Məmmədquluzadənin "Dəlilər yığıncağı" tragikomediyasında psixoloji mühit araşdırılır.

Açar sözlər: C.Məmmədquluzadə, tragikomediya, "dəlilər", psixoloji mühit

C. Məmmədquluzadə həmişə həyatın dərin mənasını, həqiqətin böyük və məğrur səsinə tərənnüm edən bir yazıçı olmuşdur. Bu xüsusiyyət onun dramaturgiyasında da səslənmiş, komediyasından komediyasına keçərək formalaşmış və daha dərin bir mahiyyət kəsb etmişdir.

Yazıcının qüdrətli fırçası həyatın elə ziddiyyətli, gizli, kəşf edilməmiş sahələrini rəsm etmişdir ki, bu canlı həyat lövhələrində bir sıra orijinal surətlər silsiləsinə rast gəlirik.

Dramaturgiyamız tarixində «Ölülər»dən sonra tragikomediyanın ikinci klassik nümunəsi C.Məmmədquluzadənin «Dəli yığıncağı»dır. Bu pyesdə böyük ədibin bədii gülüşü yenidən çox kəskin, acı, sərt, faciəvi xarakter alır. «Anamın kitabı»nda olduğu kimi burada da gülüş vahid istiqamətdədir və başdan ayağa ifşaçı, ittihamçı mahiyyət daşıyır. Dramaturqun sonsuz nifrətdən, vətəndaşlıq qəzəbindən doğan, həmişə öldürücü kinəyə, sarkazm səviyyəsində duran satirik gülüşü zahirən, üzdə həzrət əşrəflərə, doktor Lalbyuzlara, məhəmməd fazillərə qarşı dursa da, mahiyyət və məzmun etibarilə, çox dərin, çox ciddi ictimai-siyasi, əxlaqi mətləblərə toxunur. Adi bədii ifşadan siyasi ifşaya, öldürücü ittihamnaməyə, bütünlüklə köhnə cəmiyyətin inkarına və rəddinə cəvrilir.

Burada dramaturq addımbaşı «pul», «pul» deyərək qışqıran, xalqı vəhşicəsinə soyub-talayan müstəmləkəçi ağaları, dilindən, ruhundan, adət-ənənələrindən büsbütün xəbərsiz olan bir millətə, ölkəyə mənəvi nicat və dirçəliş vəd edən «Əmiristan» hakimlərini insanlığa qarşı işlətdikləri ağır cinayətlər üstündə, «dəli yığıncağına» çevrilmiş günahsız qurbanlarının qarşısında mühakiməyə çəkir, satiranın, ifşaçı gülüşün hökmü ilə ölümə məhkum edir.

X.Əlimirzəyev yazır: “C.Məmmədquluzadənin heç bir əsərində satirik gülüş «Dəli yığıncağı»nda olduğu qədər acı fəryadla, qəzəblə səslənməmişdir. Bu əsər əvvəldən-axıra, ilk səhifəsindən son sətirə qədər insanları mənən alçaldan, səfil və nadan bir vəziyyətə salan köhnə dünyaya qarşı kin, qəzəb, nifrət nümunəsidir. Bu mühitdə yeganə ağıllı adam olan Molla Abbasın başına gələn müsibətlərə nəzər salaq. Ürəyindən qara qanlar axan, həyatı dəhşət, faciə içində keçən bu adamın hıçqırıq, nalə andıran, arxasında qanlı göz yaşları dayanan qəhqəhələri nə qədər dərin istehzaya, nə qədər böyük ifşaçı təsirə malikdir (Əlimirzəyev, 2009: c. 71).

«Dəli yığıncağı» — acı həyatın mənalı bir təzahürü, canlı əksidir. Əsər komediya adlanır. Hadisələrin zahiri inkişafında komediyaya məxsus bir sıra ünsürlər var. Lakin «Dəli yığıncağı» komediya adlandırılsa da təsirli bir faciəni xatırladır, çünki kəskin ictimai təzadları, xalqın faciyanə vəziyyətini əks edir.

Əsərin məfkurə əsasını bir-birinə zidd olan iki əhval-ruhiyyənin, iki şüurun mübarizəsi təşkil edir. C. Məmmədquluzadənin realist qələminə və odlu qəlbinə xas olan ifşaçılıq və burjua dünyasına qarşı coşqun nifrət hissi şiddətlə səslənmişdir. Komediya ağıllıqlarla dəlilərin, həqiqətlə riyakarlığın, paklıqla çirkinliyin üz-üzə durduğu, din və mövhumatın həyatda dözülməz dəhşətlər törətdiyi dövrü əks edir.

Əsərin başlanğıcından eşidilən qorxunc bir səs dini ehkamın səsi get-gedə ucalır, insan idrakını, insan iradəsini mənhus bir pərdəyə bürüyür, gözəllik və yaşayış eşqini söndürüb, qızgın fəaliyyəti dayandırmaq, haqq deyən dilləri susdurmaq, hamını duyğusuz; şüursuz, donuq bir varlığa çevirmək istəyir. Yazıcının əsas tənqid hədəfi bu çürük etiqadları doğuran qara qüvvə, yəni islam dininin nümayəndələridir.

Pyes ideya istiqaməti cəhətdən «Ölülər»ə çox yaxındır. Bu əsər sanki «Ölülər»lə əkizdir. Hər iki komediyada gördüyümüz həyat bir-birinə çox oxşayır. Əgər islam dini «Ölülər»də «İsfahan lotularının» - din nümayəndələrinin əlində bir soyğunçuluq vasitəsi kimi ifşa olunursa, «Dəli yığıncağı»nda dinin mahiyyəti daha geniş və dərin surətdə - qəlbən pak, əqlən sağlam olanları dəlillərə çevirən, həqiqəti amansızcasına boğan, əxlaqsızlığı təbliğ edən, zülmə və istismara dayaq olan, feodal-patriarxal münasibətlərini möhkəmləndirən qara bir qüvvə kimi, xalqa düşmən olan irticaçı bir qüvvə kimi tənqid edilir.

«Dəli yığıncağı»nda din vaizlərinin, əxlaqca pozğun, fırıldaqçı «qırmızısaqqalların» çürük mənəvi aləmi üzə çıxarılır və amansızcasına ifşa edilir.

Bu əsərdə gördüyümüz adamlar da bizim köhnə tanışlarımızdır: qardaşlarının arvadını almış, yetimlərin malını yemiş, analarını döyə-döyə öldürmüş, çavan qızları həddi-buluğa çatmamış özlərinə siğə edən haçılar, məşədilər, seyidlər və başqa «mötəbər» şəxslərdir. Onların bu çirkin əməlləri bizə «Ölülər»dən məlumdur. «Ölülər»də dramaturq onları öldürücü satira atəsinə tutmuşdur. İndi isə növbə onların qardaşlarına çatmışdır ki, bunlar da Həzrət Əşrəf, Hacı Naib, Hacı Məhəmmədəli, Hacı Xudaverdi, Hacı Cəfər, Fərraş Şimirəli, Fazil Məhəmməd, Məşədi Zeynəb, Çavuş Əlifəllah adlı mənəvi cəhətdən pozğun olan bir yığın insan dəllallarından ibarətdir.

Muəllif patriarxal Azərbaycan həyatı üçün çox tipik olan bir mühiti təsvir edir. Bura Lalbyuz adlı psixiatr-həkim gəlmişdir. Şəhərin hakimi Həzrət Əşrəf və onun müavini Hacı Nayib zahirən bu işdən çox xoşhaldırlar, hətta müəyyən tədbirlər də fikirləşirlər. Bunun üçün şəhərin mötəbər şəxsləri (yuxarıda adları çəkilən haçıların əksəriyyəti) şəhər hakimi Həzrət Əşrəfin idarəsinə dəvət edilmişdir.

H a c ı N a y i b .

– Hacılar, əhvalat bu qərar ilədir ki, hər bir hakimin birinci vəzifəsi məmləkətin abad və əhalinin istirahət və səadətidir. Və Həzrət Əşrəfin amalı və arzusu, bu məmləkətə təşrif gətirəndən indiyədək həmişə bu yolda olubdur. Buna da allah-təala özü şahiddir; bu da ki, əzhər minəş-şəmsdir. Həmin bu cənab (doktora işarə edir) ki, ismi şərifləri doktor Lalbyuzdur (Məmmədquluzadə, 1983: s. 518).

Məsələnin çox ciddi olduğunu qeyd edərək, Hacı Nayib xəbər verir ki, şəhərdə dəlixana tikdirmək lazımdır. Bunun üçün böyük maddi vəsait toplanmalıdır:

H a c ı X u d a v e r d i .

– Ay həkim, Hacı Məhəmmədəli ağa yaxşı deyir, bu dəlixana söhbəti nə söhbətdi ki, bunun üstə özünü də, bizə də bu qədər dərdi-sər verirsiniz? Bu eşitdiyimiz budur ki, dəliliyin bir səbəbi var. Bu bir bəladır; bu bir qismətdir ki, hər bir yaranmış ki, bu dərdə mübtəla olur, gərəkdir ki, tutduğu işin müqabilində cəzasını çəksin. Bunun çarəsi “Gövşəni-kəbir” ya “Gövşəni-səğir” duasıdır ki, yazıb tikirlər dəlinin paltarına; özü də gərək sol qoluna tikilsin (Məmmədquluzadə, 1983: s. 522).

Demək, haçılar xeyli səxavət göstərməli, pullarından əl çəkməlidirlər. Burada iş çətinləşir. Hacıdan can almaq mümkündür, ancaq pul qopartmaq ağılaşıqan məsələ deyildir. Pul söhbəti ortalığa gəlməmiş, yəni konkret yardım göstərməyin zərurəti ortalığa atılmayınca haçılar ağız dolusu, ürəklə bu işə girişməyi vəd edirlər, bu tədbiri alqışlayırlar. Elə ki, iş sözdən pula, çibə keçir, sanki haçıların dili tutulur:

Hacı Məhəmmədəli (Hacı Nayibə).

– Hacı Nayib ağa, xub, bir sözü müzə yoxdu; pulu bu saat düzəldərik. Amma and verirəm səni İmam Müseyi-Kazimə, həkimin bir tövr başa sal, xərci azaltsın; yoxsa bizim şəhərimizdə o qədər çox dəli yoxdu ki, iyirmi min tümən onların müalicəsinə sərf olunsun.

Hacı Cəfər.

– Xeyr, xeyr, o qədər dəli harada idi? Cəmisi beş-altı nəfər ancaq olar (Məmmədquluzadə, 1983: s. 522-523).

Vəziyyəti belə görən Həzrət Əşrəf uçadan deyir: “Pul! Pul!” Bu qorxunc səs haçıları diksindirir, qurumuş əllər çibə tərəf uzanır, lakin dayanır. Söhbət yenidən uzanır və başqa mahiyyət alır. İndi də dəliliyin əleyhinə danışırlar. Ümumiyyətlə, bu işin zərərli, dəyərsiz bir iş olduğu haqqında hökm çıxardılar. Hətta Həzrət Abbasın kəsik qoluna, Sahibəzzamana and içirlər ki, bu şəhərdə dəli yoxdur. Yenidən Həzrət Əşrəfin boquq səsi eşidilir. Yalnız bu zaman hacılar pullarını çıxarıb Hacı Naibə təqdim edirlər, Hacı Naib də kamali-ədəblə həmin pulları Həzrət Əşrəfə verir, bununla da şəhər hakiminin və Hacı Naibin fəaliyyəti bitir. Ümumiyyətlə Həzrət Əşrəf surəti çox maraqlıdır. Həzrət Əşrəf o vaxta kimi canlıdır və səy göstərir ki, pul hacıların cibindədir. Elə ki, pul ona çatır, dərhal sakitləşir, daxilən sönür və bir daha qımıldanmağa səy etmir. Çünki məqsədinə çatmışdır. Bununla da şəhər hakiminin köməyi, fəziləti qurtarır. Hacı Naib də rolunu bitirir: çünki hacıları tovlamaq prosesi də sona çatmışdır. Meydanda doktor Lalbyuz, mötəbər hacılar və qəddar fərraş Şimirəli qalır. İndi “dəlilərin» müalicəsi bu üç qüvvənin

əlindədir. Bu üç qüvvəni daxilən birləşdirən ümumi cəhət vardır. O da budur ki, xalq, onun ictimai mənafeyi nə hacıları, nə doktoru, nə də despot fərraşı qətiyyənlə maraqlandırmır. Doktorun xasiyyəti və fikri, hacıların köməyi, Şimirlinin çənfəşanlılığı xalq ruhuna, xalq iradəsinə bütövlə yaddır. Bununla belə xalqın ictimai dərslərini azaltmağa kömək etmək, «dəlilərin» ruhunu və ağıllıq müalicə etmək onların öhdəsinə düşmüşdür. Komediyanın da gucu belə bir həyatı kontrastı əks etdirməsindədir.

Bu faciə deyilmi ki, xəstənin dilini bilməyən, qəlbini duymayan, fikrini anlamayan bir «həkim» onun dərslərinin tərcüməni kimi meydana çıxmışdır? Məsələnin çətinliyi orasındadır ki, həkim özü haqqında çox böyük fikirdədir. O, xalqın ictimai dərslərini görmək istəməyən, xalq ruhu və həyatına biganə olan, bununla belə zahirən çox tədbirli və ciddi görünməyə çalışan bir adamdır. O duymuşdur ki, ağıllılarla dəlillər arasındakı həddün pərdələndiyi, düşündüklərinə görə şüursuz hesab edilən, həqiqəti dərk etdikləri üçün dəli adlandırılan gücsüz və günahsız adamların halına yansa saxta mənliliyi, boş çibini bayağı həyatını itirməlidir.

Bəs o nə edir? Çox da yeni olmayan bir iş görür. Riyakarlıq maskasını taxıb Şeyx Nəsrullahın, Xudayar bəyin, Pirverdi bəyin irs qoyub getdiyi xasiyyət, əda, davranış və hərəkətlərdən istifadə edir. Başqa sözlə, pul və zorakılıqla hər cür rəzalət törədən yuxarı təbəqənin himayəsinə keçib, onun iradəsi altında fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Lalbyuz surəti müəllifin əlində çox da parlaq olmayan bir fənerdir. Düzdür, onun şöləsi yalnız və yalnız öz ətrafını işıqlandırır bilir və bu işıq hələ onun öz sifətini də lazımi dərəcədə aydınlaşdırmır. Bununla belə unutmamaq olmur ki, yalnız Lalbyuzün bu mühitə müdaxilə etməsi ilə dəlillərin dərslərinin səbəbi açılır. Lalbyuzün öz münasibətinə gəldikdə təkcə bununla kifayətlənmək olar ki, o, müalicə etdiyi xəstənin dərslərini, ürək ağrıları, ruhi sıxıntı və əzabını dərk etməkdən çox uzaqdır. O hətta müalicə edəcəyi xəstələrin dilini belə bilmir. Əsərin bir yerində Hacı Məhəmmədəlini heyratə salan bu məsələ onun öz dili ilə belə ifadə edilir:

– Haçı Ağa, and olsun allaha, mən ona təəccüb eləyirəm ki, bu zalım oğlu bizim dili bilməyə bilməyə dəlillərə necə müalicə edəcək? Genə özgə ola, genə bilməsə də o qədər eybi yoxdu. Amma, Hacı Naib Ağa buyurmuş kimi burada ruh məsələsi var, burada dəlinin əhvalını yoxlamaq məsələsi var (3, 520).

Bu fikir çox dərin bir məsələyə işarədir: «ruh məsələsi».

Xalqın ürək ağrıları kövrək bir qəlblə duymaqdan çox, ona həqarət hissi ilə xudbincəsinə yanaşmaq, həssaslıq və qayğıkeşlik pərdəsi altında rəzalətlər törətmək, qananların idrakı ilə hesablaşmamaq və xalqın əleyhdarı olmaq ideyasını vətənpərvərlik sözləri ilə pərdələmək – bütün bunlar vətən və xalq eşqinin gücü ilə çırpınan Cəlil Məmmədquluzadənin günış qəlbini həyaçana salmışdı. «Meşşanlıq səmasının günəşi doğrudan da qəpikdir və bu qəpik hamı adamlar arasında xırda və murdar ədavət törədir» (Qorki, 1951: s. 85) – deyən Qorki də sanki belə bir üfunətli mühiti və bu mühitdə zəif kölgələr kimi dolayan adamları nəzərdə tutmuşdur. Doktor Lalbyuz da yalnız belə bir qüvvəni – pulun təhriki, belə bir ehtirasın təsiri ilə cəşə gəlib dəlilləri müalicə etməyə girişmişdir.

Ümumiyyətlə doktor Lalbyuzlərin faydasızlığına alışmış cəmaat ondan heç bir yeni şey gözləmir və tələb etmir. Lakin heç olmasa bir şeyi başa düşmək istəyir. Hacı Məhəmmədəlinin təbirinə istinad etsək bu fikir bizim üçün aydınlaşar:

Hacı Məhəmmədəli Hacı Naibə

– Xeyr! Məni əfv buyurasınız, Hacı Afa. Həzrət Əsrəfin işi bir özgədir, o hakimdi, onun vəzifəsi ancaq əmr etməkdə, çığırab bağırmaqda ki, burada bir özgə dili bilmək əsla lazım deyil; amma həkim bir az bilsə nə eybi var.

Fikir aydındır. Dramaturq o zamankı hakimlərin xalqa nə qədər yad olduqlarını, hətta xalqın dilini, ruhunu belə bilmədiklərini nəzərə çatdırır. İş o yerə çatmışdır ki, Hacı Məhəmmədəli bunu təbii bir hal hesab edir. Lakin bəlanın başqa bir cəhəti orasındadır ki, zəhnə və ruha müalicə ədə, bilavasitə mənafeyyətlə bağlı olan adam dil bilmir, ruhsuzdur, mənafeyyətlə sönük, əqlən dayazdır.

Doktor Lalbyuzün fəaliyyət göstərdiyi «ağıllılarla» «dəlilər», ariflərlə nadanlar arasındakı fərqin, münasibətlərin mahiyyətə örtüldüyü, gizlədildiyi qaranlıq bir yerdir. Burada hakimiyyət həqiqəti başa düşənlər üzərində nəzarət edənlərin əlindədir. O adamın ki, məsləki var, böyük məqsədlər haqqında düşünür, o adamın ki, qəlbi istibdadın və haqsızlığın təzyiqinə qarşı şiddətli bir üsyan hissi ilə çırpınır, o adam ki, duyur, yaşayır və fəaliyyət göstərməyə çən atır, belə bir mühit ona yabançı, belə adamlar ona düşməndir.

Burada həqiqəti dərk edən, hiss edən adamı dəliyə çevirə bilirlər. Bu məsələni daha ətraflı başa düşmək üçün «ağıllıların» hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

«Ağıllılardan» biri və ən mötəbəri Molla Fazildir. Fazil köhnə adət və əxlaqın yaramaz etdiyi bir varlıqdır. Şüurun sağlamlığına, qüdrətinə, onun dərk etmək vasitəsi olduğuna bu şəxsdə zərrəçə də olsun inam yoxdur; çünki onun özündə bu şüur hələ lazımi dərəcədə formalaşmamışdır. Onun daxili aləmi elə düşgün hisslərlə doludur ki, hər addımı min rəzalət və xəyanətdir.

Fazil tutduğu mövqeyinə, zahiri ciddiyyətinə bir də «möminlik» pərdəsini əlavə etmişdir. Bu pərdə yalnız onun ağıllı görünməsi, hörmətli olması üçün lazımdır. Əgər bu pərdəni qaldırıb onun əsl məzmununa baxsaq görürük ki, əsl dəli Molla Fazil və onun kimi din nümayəndələridir.

Dini pərdə onun yırtıcı varlığına soyuqqanlı bir görkəm verir, avam camaat içərisində şöhrət qazanmasına, tədbirli, ağıllı və xeyirli bir adam kimi tanınmasına səbəb olur. Odu ki, ilk baxışda Fazil aliçənab, ağırdır. Onun bir sözü iki ola bilməz. O nə deyirsə hamı təsdiq etməli, gülürsə hamı sevinməli, düşünürsə hamı fikrə getməlidir. Həqiqəti yalan yerinə, haqqı nahaq yerinə irəli sürüb həyata keçirdikdə belə Fazil o qədər təmkinli, sərbəst və soyuqqanlıdır ki, camaat onun bütün alçaq hərəkətlərini qanuni bir iş kimi qəbul edir. Hətta ruhi xəstəliyi müalicə edən Lalbyuz belə onun saxta mənliliyini, süni hərəkətlərini seçə bilmir, onun əsl simasını bütün çılpəqlığı ilə görə bilmir.

Fazili ifşa etmək çox çətindir; çünki o elə bir hərəkət etmir ki, daxilən puç və yaramaz olduğu meydana çıxsın, öz hərəkətlərini ölçüb biçir.

Bütün bunlara baxmayaraq Fazil yenə də gülüncdür, O, din vaizidir, islamın etiqadlarını təbliğ üdir. Din, əlbəttə, onun əlində syğunçuluq alətidir. Yalnız dinin hökmünə əsaslanaraq, Fazil öz qardaşı arvadını və başqa dəlilərin arvadlarını ələ gətirməyə çalışır. Fazilin bu daxili puçluğunu «qara camaat» başa düşürsə də, «dəlilər» duyur.

Molla Fazilin və digər dostlarının «ağıllılığı» ondan ibarətdir ki, öz dəliliklərini gizlədə bilirlər, hər yerdə, hər zaman din, quran və Məhəmməd adından düzlük, həqiqət və təmizlik haqqında mühakimə yürüdüb, özlərini kamil, ədəbli, xeyirxah şəxslər kimi qələmə verirlər.

Qan qaraldıcı, tük ürpərdən işlər görüb, canilərin belə edə bilmədiyini alçaqlıqları edən kimlərdir? Molla Fazil, Hacı Bağdad, Kəblə Türbət, Məkkə Məhəmməd, Cəvş Əlifəllah.

«Hörmət» qazanan, asudə yaşayan, ağıllı görünən kimlərdir? Molla Fazil, Hacı Bağdad, Kəblə Türbət, Məkkə Məhəmməd, Cəvş Əlifəllah.

«Dəli yığıncağı» xüsusi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdə yetişmiş bu tüfeyliləri ifşa etməklə göstərmək istəyir ki, zülmə, zorakiliyə, birinin başqası üzərində təzyiqinə, istismara əsaslanan bir cəmiyyət daxilində hər şey tərsinə çevrilmiş, ağıllılar dəli, ağılsızlar «arif» adama dönmüş. həqiqət riyakarlıqla, mərdlik qorxaqlıqla, düzlük haqsızlıqla, dərinlik səthiliklə, nəciblik qabalıqla, yaxşılıq pisliliklə, işıqlıq qaranlıqla əvəz edilmişdir.

Həqiqəti bütün çılpəqlığı ilə açan, üsyankar bir ruhla çıxış edən birinci «dəli» Molla Abbasdır.

Molla Abbas «dəlilər»in bir növ nəzəriyyəçisidir. O, həqiqəti başa düşür, buna görə də faciə içərisindədir. Molla Abbasın rəftarı, danışığı və mühakiməsi göstərir ki, daxilən təmiz adamdır. Lakin gücsüzdür. Öz hüququnu, arvadının ləyaqətini müdafiə etməkdən belə acizdir. İsgəndər kimi o da rəzil münasibətləri görüb duyur və göz yaşı içində qəhqəhə çəkərək mühitinə açı-acı gülür. Onun gülüşü mənalı, “sözləri təsirli, fikirləri ciddidir. Molla Abbas həmişə, hər yerdə və hər zaman həqiqətə istinad

edir. O, fanatik təsəvvürlərin düşməni, təmizliyin və düzlüyün dostudur. Molla Abbasın birinci yaxşı cəhəti ondadır ki, öz qardaşı Molla Fazilin iyrənc hərəkətlərinə, bayağı hisslərinə qarşı çıxır:

Molla Abbas (həkimə yalvarır).

– Ay həkim, mənim bu Fazil qardaşım dəlidir. Ona bir dava ver. Ağlı başına kəlsin (Məmmədquluzadə, 1983: s. 529).

Müəllifin hüsn-rəğbəti Molla Abbasın tərəfində olsa da yenə onu qırmanclayır, ona gülür, bu adamın halına yanır; çünki bir dost, bir ər və qardaş kimi bu adam öz insanlıq borcunu yerinə yetirir, daha da irəllə getmək, vətəndaş olmaq, bu sahədə müəyyən rol oynamaq istəyir, lakin şəraitin çətinliyi və xarakterinin zəifliyi ona mane olur. Molla Abbasın ən yaxşı cəhətləri o zaman meydana çıxır ki, dostları arasındadır, arvadı Sonanın yanındadır. Bu vaxt Molla Abbas ürək sözlərini aydın bir şəkildə, hünər və qətiyyətlə söyləyir. Sanki ona güc gəlir, bir obraz kimi də oxucuların gözündə böyüyür. Elə ki, Molla Abbas doktor Lalbyuzlə üzləşir, elə ki, qardaşı Molla Fazilə rast gəlir, nə zaman ki, Fərraş Şimirlənin təqibinə məruz qalır, onun daxili sönüklüyü, gücsüzlüyü dərhal aşkara çıxır. Beləliklə, bu obrazın çəkdiyi ruhi əzablar, onun faciəli həyatı bizim üçün aydın olur.

Unutmaq olmaz ki, Molla Abbas məhdud və dayaz olsa da dindar deyil, dinin puç və əfsanə olduğunu hiss edən və dolayı yolla onu ifşa edən bir surətdir. Bu, Molla Abbasın ən yaxşı və müsbət cəhətidir. Bundan başqa Molla Abbasda daha bir sıra yaxşı keifyyətlər var. O, nəcib adamdır, əxlaqlıdır, məhz buna görə doğruluğa, təmizliyə, insan əməlinə böyük inam bəsləyəndir. Qardaşı Molla Fazilin pırpız Sonaya pis nəzərlə baxdığını duysa da yenə ona bəslədiyi inamı itirmir və arvadını ona etibar edir. O, dostları ilə də səmimi rəftar edir, onları sevir, onlardan ayrılmır. Bu da onun yaxşı cəhətidir. Lakin bütün bunların hamısından başqa Molla Abbasın öz arvadı ilə olan əlaqəsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu ər-arvadın həyatı dərin bir faciə içərisindədir. Molla Abbas pırpız Sonanı çox sevir. Sona – Molla Abbasın daxili keyfiyyətlərinin üzə çıxmasına səbəb olan əsas amildir.

Pırpız Sona maraqlı surətdir. O da «dəlidir». «Ağıllı» adamlar onu «çimdikləyə-çimdikləyə», «şeytana lənət» oxuya-oxuya «dəli» edib küçələrə salmışlar. Lakin onun dağınıq saçları və pərişan görkəmi arxasında gizlənən həqiqi simasına nəzər saldıqda, kimsəsiz və hüquqsuz bir insanın böyük faciəsini görürük.

Bu faciə nədədir? Sona gözəldir, namusludur, ərinə, məhəbbətinə sadıqdır. Eyni zamanda pisi yaxşıdan ayırd etməyi də bacarandır. Sonanı «dəli» vəziyyətinə salan budur ki, o, dərk etməyi bacarır, Molla Fazildən tutmuş doktor Lalbyuzədək hamının məqsədini anlayır. Nə zaman ki, doktor «dəlilərə» müalicə etmək məqsədilə işə başlayır, Sona deyir ki, «həkim, mən sizdən qorxuram», nə zaman ki, Molla Fazil nəsihətə başlayır, yenə Sona deyir ki:

– Fazil dadaş, mən səndən qorxuram.

F a z i l M ə h ə m m ə d (yumşaqlyqnan).

– Niyə məndən qorxursan, qızım?

P ı r p ı z S o n a.

– Qorxuram məni döyəsən.

F a z i l [M ə h ə m m ə d] (mehriban).

– Qorxma, qızım, döymənəm; niyə döyüm? (yavuş gedir).

P ı r p ı z S o n a.

– Axı mən sənin yanında oynadım, qorxuram acığın tuta.

F a z i l M ə h ə m m ə d

–Yox qızım, acığım tutmur. İstəyirsən genə oyn.

(Sona əllərini qalxızır, istəyir oynasın, o tərəf-bu tərəfə baxıb, istəyir gedə çölə).

P ı r p ı z S o n a. Qoy gedim Molla Abbası çağırım.

F a z i l M ə h ə m m ə d (qabağını kəsir). Yox, getmə, getmə, dayan, dayan, gör nə deyirəm.

(Sona Fazilə baxmayıb qaçır, çöl qapının ağzında durub, qorxa-qorxa Fazilə tərəf baxır. Fazil bir qədər

Sonaya baxandan sonra) Ay qız, bizə yazığın gəlsin; əgər o bədbəxt Molla Abbasa yazığın gəlmirsə, bari mənə yazığın gəlsin, ağlını yığ başına. Axı bir mənə də görüm, sən nə deyirsən, nə istəyirsən və özünü bu günə salmaqda xəyalın nədir? (Məmmədquluzadə, 1983: s. 126-527).

Sona bu həşəratın rəzil işlərindən, iyrənc əməllərindən, nacins ehtiraslarından qorxur. O bilir ki, «dəliliyinə» səbəb bu adamlardır. O duyur ki, bu adamların heç biri onu müalicə etməyəcəkdir. O, dərk edir ki, bu adamların fəaliyyəti müəyyən məqsədi həyata keçirmək üçündür və bu məqsəd hər nədirsə, dəliyərin xeyrinə deyildir. Məhz buna görə də, Sona axıradək öz dairəsindən uzaqlaşmır, həmişə «dəlilərlə» bir yerdə olmağa can atır. Çünki Sona görür ki, «ağıllılar» onu çimdikləyir, «dəlilər» isə ona hörmət edir, «ağıllılar» ona iyrənc nəzərlə baxır, «dəlilər» isə onu himayə altına alır və qoruyurlar. «Ağıllılar» onun sevimli əri Molla Abbası incidir, təhqir edir, ələ salırlar, «dəlilər» isə Molla Abbasa, Sonaya və bütün kimsəsiz və köməksiz insanlara arxa durur, kömək edirlər. «Ağıllılar» Sonaya bir qadın kimi baxırlar, «dəlilər» isə ona insan kimi, yoldaş kimi yanaşırlar. Bütün bu hadisə və münasibətlərin gedişindən çox düzgün və ağıllı nəticə çıxaran Sona da mənsub olduğu qrupa sadıq qalır, «ağıllılar» təbəqəsinə nifrət etdiyini gizlətmir.

Sonanın daxili inamının gücü və təmiz hisslərinin inkişafı o dərəcəyə çatır ki, nahaq yola düşənlərə nifrət edir, həqiqəti, paklığı uca tutub axıra qədər ona sadıq qalır. İnsan təbiətindən zövq alan yüksək duyğuların, insan ləyaqətinin tapdalandığını görərkən Sona dəhşətə gəlir və Molla Abbasa üz tutub deyir:

– Molla Abbas, qorxuram! Molla Abbas, mənə tut, mən qorxuram (əllərini qabağa uzadır və yalvarır). Molla Abbas, o arvadlar ki, öz ərlərini tullayıb, ərlərinin qardaşlarına qoşulub gedirlər, o arvadların ucundan qorxuram dünya və aləm dağıla, külli-küfan ola. Molla Abbas, qorxuram ulduzlar yerə tökülə (titrəyir). Bay, nələr gördüm, Molla Abbas. Molla Abbas, bunlar dəli yığıncağı imiş» (Məmmədquluzadə, 1983: s. 545-546).

Sona «dəli» olmasına baxmayaraq namusunu hər şeydən yüksək tutur. O, ətrafındakı hadisə və insanlara da daxilindən axıb gələn nəcib duyğuların hökmü ilə yanaşır. Sona duyur ki, «ağıllılar» nə qədər ağıllı olsalar da «dəlilər»dən murdar və amansızdırlar. Sona görür ki, «məşhur ağıllı» Molla Fazil ona bayağ və düşgün bir əlaqə bəsləyir. Sona isə bunu heç kimə deyə bilməz. Çünki fərqi yoxdur: desə də heç kim ona inanmayacaqdır. Ona görə ki, Sonanın nə hökmü, nə də pulu var, güc isə pulda, var-dövlətdədir.

Var-dövləti olan bu «ağıllılar» təkcə Sonanı deyil, minlərlə sonaları dəli etmiş, onların meyl və hisslərini boğmuşlar.

Dəli yığıncağına düşənn təkcə Molla Abbas və Sona deyildir. Bu qorxunc, çirkəbli mühit içərisində çabalayan, ruhən və əqlən zəlif olmuş Cinli Mustafa, Sərsəm Heydər, Kəblə Türbət, Həmzad Qurban və başqaları da vardır. Bunların da “mərazi” məzmunca, mahiyyətə Sonanın və Molla Abbasın “mərazinin” eynidir. Bunlar da başa düşdükəri üçün, başa düşüb susmadıqları üçün, susa bilməyəcəklərini bildirdikləri üçün «dəli» olmuşlar.

Komediyanın yeddici pərdəsində dəlilərin yığıncağı verilir. Burada onların naxoşluğunun səbəbi, niyyət və fikirlərinin mənası açılır. Oxucu “ağıllıların” fəaliyyət və düşüncəsi ilə tanış olduqdan sonra dəlilərin həyatına nəzər salır və görür ki, dəlilər həm əxlaq və fəaliyyətə, həm də şüur etibarilə birincilərdən üstüdürlər. Oxucu görür ki, «ağıllılar» Molla Abbası döyüb təhqir edir, Sonanı çimdikəyir, doktor Lalbyuzu ələ salırlar. «Dəlilər» isə Sonaya hörmət edir, Molla Abbasa qulaq asır, doktor Lalbyuzu görən kimi təzim üçün ayağa dururlar. Oxucu onun da şahidi olur ki, mötəbər şəxslər «Seyyidi Çühədanın» tumanbağısına təziyə saxlayır, dəlilər isə dinə, əfsanəvi təsirlərə gülür, möminləri ifşa edirlər. Oxucu duyur ki, «ağıllılar» həmişə təşviş içərisində, çox narahat yaşayırlar, «dəlilər» isə sərbəstdirlər, rahatdırlar, daxilən azad yaşayırlar. Molla Abbas həkimə müraciətlə deyir:

– Axı mən ki, oynayıram. Bunun kimə bir ziyanı var ki, bu dəli mənim oynamağıma lağ eləyir.

Bütün bu ziddiyyətlərdən bacını itirmiş həkim deyir: "Kim dali, kim dali?", yəni həkim bilmir ki, dəli kimdir. Seyyidi-şühədanın tumanbağısı üçün ağlayan, qardaşlarını divanə edib kuçələrə salan, qardaşı arvadlarını ziyarət adı ilə özlərinə siğə edən «ağıllılar», yoxsa dini zehniyyətin puçluğunu ifşa edən, açılı haqiqətlər söyləyə-söyləyə gülən, bir-birinə ehtiram göstərən «dəlilər». Həkimin çıxılmaz və gərkin bir vəziyyət içərisində qaldığını görən Molla Abbas qəlbindən qopub gələn şiddətli bir kinayə ilə deyir: «Ay müsəlmanlar, vallah bu həkim dəlidir».

Molla Abbasın bu fikrinə istinad edən Cinli Mustafa daha da irəli gedərək məsələni konkretləşdirir, qəzəbli bir kinayə ilə həkimə xitabən ucadan deyir:

– Hə, belə mətəl qalarsan ha! Elə bilirsən həkimlik asand işdir? De indi tap görüm dəli kimdir, ağıllı kimdir. Hə, niyə mətəl qalmısan? Niyə lal olmusan, cənab Lalbyuz?» (Məmmədquluzadə, 1983: s. 549).

Oxuçu belə bir nəticəyə gəlir ki, zəif və məhdud görüşləri ilə dalda qalan dəlilər (Molla Abbas, Sona, Cinli Mustafa və s.) «ağıllılara» nisbətən səmimi, işıqlı adamlardır. Əsl dəli isə xüsusi mülkiyyətçilik və cəhalət bataqlığında boğulan Molla Fazil, Çavuş Əlifəllah, Fərraş Şimireli və başqalarıdır.

Komediyada mülkədar-kapitalist cəmiyyətinin yaratdığı eybəcərliklərə qarşı ciddi və sağlam bir gülüş vardır. Bu gülüş, komediyanın əsas müsbət qəhrəmanı, aparıcı qüvvəsidir. Müəllif həm xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyası, dini etiqadları ilə gülünc vəziyyətə düşmüş «ağıllıları», həm də ruhən, şüurca gücsüz olan «dəliləri» kəskin tənqid atəşinə tutur.

Əsər dramaturji ustalıq cəhətdən bir qədər zəif olsa da, həqiqi sənətin canını təşkil edən dolğun fikir «Dəli yığıncağı» komediyasının özəyini təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev X. (2009). Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası: iki cildə. II c. – Bakı: Elm və Təhsil. – 668 s.
2. Qorki M. (1951). Ədəbiyyat haqqında. Tərcümə ed. M. Rzaquluzadə. – Bakı: Uşaqgəncnəşr. – 152 s.
3. Məmmədquluzadə C. (1983). Əsərləri: 6 cildə. I c. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 348 s.

UOT 82.(091).

JALİL MAMMADGULUZADE'S HERİTAGE AND HIS GREATEST WORK – "MOLLA NASREDDİN"

Aynur Safarli

lecturer, PhD student

Azerbaijan University of Languages

seferli_1988@bk.ru

ORCID ID: 0000-0002-0110-4569

Abstract. Jalil Mammadguluzadeh was born in 1869 in Nehram village of Babak district of Nakhchivan Autonomous Republic. Literary criticism and realism, literary criticism, literary allegorical play called "Tea Setting" has started with our literature. World Literature is one of the most beautiful examples of the genre genre, the first post-Soviet story, which has been published and published in several languages, has made Mammadguluzade the friend and philosopher of a simple Azerbaijani peasant. The ignorance of the upper layer to the lower layers was at that time one of the most important issues that prompted Jalil Mammadguluzadeh. In his book "My Mother's" Book, he again propagates the idea of "Azerbaijanism". The main idea of the "Mother's Book", which was written in 1920, is to call on the Motherland, the people and the mother tongue. On April 7, 1906, satirical "Molla Nasreddin" magazine, famous all over Middle and Middle East, published a new page in

ideology and artistic-aesthetic terms in the public opinion of Azerbaijan in the early 20th century by laying the foundations of Molla Nasreddin art school. Mammadguluzadeh's articles on "Molla Nasreddin" pages covered almost all the current political and social problems of Azerbaijani life. In one word, mullah-adminism is a textbook to realize the idea of Azerbaijanism. Mammadguluzade's poetics, and also the magazines created in Turkmenistan and Uzbekistan were published in the magazine "Molla Nasreddin". The attitude towards the issue of women's freedom has been reported. The researchers include acad.Habibbayli, Y.Vezirov, Islam Agayev and others.

Key words: publisher, playwright, journalist, journalist, magazine "Molla Nasreddin", ideology of Azerbaijanism

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İRSİ VƏ ONUN YARATDIĞI ƏN BÖYÜK ƏSƏR “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI

Səfərli Aynur Mətləb qızı
müəllim, doktorant
Azərbaycan Dillər Universiteti
seferli_1988@bk.ru

Xülasə. Cəlil Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun Nəhrəm kəndində anadan olmuşdu. Ədəbiyyatımıza “ədəbi tənqid və realizim”, “mollanəsrəddinçilik” anlayışlarını gətirən ədib, yarımcılığa “Çay dəstgahı” adlı bir pərdəli alleqorik pyeslə başlamışdır. Dünya ədəbiyyatı hekayə janrının ən gözəl nümunələrindən sayılan, bir neçə dildə nəşr edilib yayılan ilk mətbu hekayəsi olan “Poçt qutusu” C.Məmmədquluzadəni sadəcə Azərbaycan kəndlisinin dostu və xeyirxahı kimi məşhurlaşdırmışdır. Yuxarı təbəqənin aşağı təbəqəyə olan etinasızlığı o dövrdə C.Məmmədquluzadəni düşündürən mühüm məsələlərdən olmuşdur. “Anamın kitabı” əsərində o, bir daha açıqlığı ilə “Azərbaycançılıq” ideyasını təbliğ edir. 1920-ci ildə qələmə alınan “Anamın kitabı”nın əsas ideyası Vətənə, xalqa, ana dilinə sadıq olmağa çağırışdır. 1906-cı ilin 7 aprelində bütün Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə nail olmuş, “Molla Nəsrəddin” bədii mübarizə məktəbinin əsasını qoymaqla XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikrində ideya-məzmun və bədii-estetik cəhətdən yeni bir səhifə açmışdır. C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” səhifələrindəki yazıları ilə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan həyatının demək olar ki, bütün aktual siyasi-ictimai problemlərini əhatə edirdi. Bir sözlə, mollanəsrəddinçilik azərbaycançılıq ideyasını reallaşdırmaq üçün təlim kitabıdır. C.Məmmədquluzadənin poetikasına, “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri ilə Türkmənistan və Özbəkistanda yaranan məcmuələrdən də söz açılmışdır. Ədibin qadın azadlığı məsələsinə münasibət bildirilmişdir. Tədqiqatçılardan akad.İ.Həbibbəyli, Y.Vəzirov, İslam Ağayev və b. tədqiqatlarına nəzər salınmışdır.

Açar sözlər: nəşir, dramaturq, jurnalist yazıçı, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, azərbaycançılıq ideologiyası

*Qoca Şərqin güzgüsü idi Mirzə Cəlil,
Kim baxmadı o həqiqət güzgüsünə?!
Həqiqəti açıq demək asan deyil,
O, bu yolda hər əzaba gərdi sinə.*

Rəsul Rza

Gələcək həyatının böyük sınaq illəri olan XX əsrin əvvəllərində xalqımız, dövlətimiz böyük təhlükələrlə üz-üzə dayanmışdı. Xalqı milli kökə qaytarmaq, onu fanatizm bəlasından xilas etmək, nəhayət, müasir dünyanın sivil nailiyyətləri ilə zənginləşdirmək bir milli ideal, mənəvi borc olaraq qarşıda dururdu ki, bunun da nəticəsi olaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi-ictimai fikrində “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” devizi ilə böyük bir mübarizə cəbhəsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bu milli mücadilədə iştirak edənlər arasında realist yazıçı, böyük dramaturq, ən başlıcası XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrini ideya-estetik cəhətdən yeni inkişaf yoluna çıxaran məşhur “mollanəsrəddinçi”lər satirik publisistika məktəbinin banisi Cəlil Məmmədquluzadənin müstəsna rolu vardır.

Qalxdığı zirvədən hər şeyi olduğu kimi görmüş, eybəcərlikləri ustalıqla qələmə alaraq, ifşa etmiş, vətən sevgisi ilə doğulmuş bir qəhrəman olan Cəlil Məmmədquluzadənin milli şüurun oyanışında, milli

ruhun formalaşmasında yaratmış olduğu «Molla Nəsrəddin» məktəbi əvəzsiz rol oynamışdır. M.Cəlil xalq həyatı ilə yaşadığı üçün, xalqın faciələrini görüb, duyduğu, halına yandığı üçün böyük insan, böyük yazıçı idi. Qaranlıqda işıq axtaran, Azərbaycanın xəritəsini ilk dəfə əsərlərində əks etdirən yazıçının yaradıcılığına elmi və bədii cəhətdən dönə-dönə müraciət olunsada tədqiqə ehtiyacı olan məqamlar yetəri qədərdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun Nəhrəm kəndində anadan olmuşdu. Ədəbiyyatımıza “ədəbi tənqid və realizim”, “mollanəsrəddinçilik” anlayışlarını gətirən ədib, yardımçılığa “Çay dəstgahı” adlı bir pərdəli allegorik pyeslə başlamışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayələr müəllifi, dramaturq, eyni zamanda jurnalist kimi fəalliyət göstərmişdir. Hekayələrindən “Poçt qutusu” (1903), “Xanın təsbehi”, “İki alma”, “Qoşa balınc”, “Bəlkə də qayıtdılar”ın adını çəkə bilərik. Ancaq bunların içərisində “Poçt qutusu” hekayəsi xüsusilə seçilir. Dünya ədəbiyyatı hekayə janrının ən gözəl nümunələrindən sayılan, bir neçə dildə nəşr edilib yayılan ilk mətbu hekayəsi olan “Poçt qutusu” C.Məmmədquluzadəni sadəcə Azərbaycan kəndlisinin dostu və xeyirxahı kimi məşhurlaşdırmışdır. Hekayənin məzmunu da, quruluşu da cazibəlidir, təzədir. Süjeti ustalıqla inkişaf etdirilən bu əsər qeyri-adi bir sonluqla qurtardığından bir sıra alim və oxucular “Poçt qutusu”nu novella hesab etmişdilər. Baş surətlər olan Xan və onun rəiyyəti Novruzəli müəllifin satirik məramla qəsdən “İtqapan” adı verdiyi kənddendirlər. Zahirən sakit, qayğısız görünən bu kəndin həyatı, adamların məişəti, bir-biriləri ilə rəftarı o zamankı kəndin tipik mənzərəsini canlandırır. Burada, bir el məsəlində deyildiyi kimi, “bəyin bəy yeri var, kəndlinin kəndli yeri”. Bu, insanların danışığında, bir-birinə müraciətində, rəftarlarında da hiss olunur. Xüsusilə Novruzəlinin kəlməbaşı xana “qadan alım”, “xan başına dönüm”, “sənsiz mənim bir günüm olmasın!...”, “qurban olum sənə” deməsi onun xarakterinin açılmasına çox kömək edir. Novruzəli o qədər avamdır, dünyadan o qədər bixəbərdir ki, bəyin məktubunu poçt qutusuna salandan sonra bilmir ki, çıxıb getsin, ya dayanıb qutunun keşiyini çəksin. Elə bu vaxt rus poçtalyonun gəlib poçt qutusunda məktubları aparması ilə başlayan konflikt onun həbs olunması ilə nəticələnir. “Yazıq Novruzəli bir neçə dustaqla oturub uşaq kimi ağlayır, gözünün yaşını ətəyi ilə silir. Xanın xahişi ilə buraxılan Novruzəli olub keçən əhvalatı məzlum-məzlum nağıl eləyib “Başına dönüm, xan, ... bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi?” – deyəndə və hadisəni “İşdi, belə oldu. Bunlar hamısı Allahdandı. Görək belə olaymış” kimi mömin müsəlman şüuru ilə bağlayanda, kiçik bir parçada nə qədər mətləbə toxunulur! Novruzəli avamdır, itaətkardır, səmimidir, Allaha inanandır və i.ə.

Yuxarı təbəqənin aşağı təbəqəyə olan etinasızlığı o dövrdə C.Məmmədquluzadəni düşündürən mühüm məsələlərdən olmuşdur. Ədibin bütün əsərlərində ana dilinin saflığı məsələsi qırmızı xətt kimi keçmişdir. 1917-ci ildə Molla Nəsrəddin jurnalında nəşr olunan, publisistikasında xüsusi yer tutan “Azərbaycan” məqaləsi bu mənada diqqətəlayiqdir. Burada Azərbaycana olan müraciət, Azərbaycan övladlarına müraciət kimi səciyyəvləndirilmişdir. Azərbaycan bütövlükdə millətin, xalqın təmsili kimi qeyd edilmişdir. Milli teatrın bina, aktyor qüvvələri, rejissor, səhnə ləvazimatı, geyim və s. cəhətdən təmin olunmaması senzuranın törətdiyi maneələr idi. Amma bütün bunlar Mirzə Cəlili 1909-cu ildə, yəni “Molla Nəsrəddin” jurnalının artıq şöhrətləndiyi bir vaxtda “Ölülər” əsərini yazmaq fikrindən döndərə bilmədi. Milli-ictimai gerilik bəlası yazıçını daim düşündürmüş, bunun nəticəsi olaraq da O, 1907-1916-cı illər arasında bu mövzuda “Ölülər” adlı pyesini yazmışdır. 1909-cu ilin iyun ayında tamamlanan “Ölülər” M.F.Axundzadə və N.V.Qoqol ənənələri əsasında yetişib kamala çatmış realist bir sənətkar dühasının yaratdığı möcüzəyə bərabər əsər idi. “Ölülər” pyesi əslində Azərbaycan ictimai mühitinin dini fanatizmlə bağlı, tarixi dərdləri ilə sıx bağlıdır. Adından da göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadə bu əsərində islam aləminin dini fanatizm səbəbindən ölü vəziyyətinə düşdüyünü göstərmişdir. “Ölülər”i diriltmək fikri ilə meydana çıxan Şeyx Nəsrullah və onu ifşa edən Kefli İsgəndər obrazları arasında olan dramatik çəkişmələr əslində fanatik düşüncə ilə ayıq düşüncə arasında davam edən mübarizədir. “Ölülər” komediya olsa da cəhalətin, avamlığın kök saldığı “ölülər” mühitini tənqid etdiyi üçün və müsəlman

qardaşlarının ürək ağrıdıcı fəaliyyətini göstərdiyi üçün ədib komediyasını faciə adlandırır. Yazıçını bu məsələdə doğurdan da haqlı hesab etmək olar. Baş qəhrəman İsgəndər bir gözü ağlayan, digəri gülən obraz idi. İsgəndəri Azərbaycan ədəbiyyatında Hacı Nuru, Şahbaz bəy, N.Vəzirovun "Müsbəti Fəxrəddin" əsərindəki Fəxrəddin obrazları ilə müqayisə etmək olardı. Çünki bu obrazların hamısında dünyəvi elmə maraq var idi, dünyaya çıxış marağı var idi. Dünya ədəbiyyatında İsgəndər apardığı mübarizələrə görə Hamlet obrazı ilə müqayisə olunur. İsgəndər kamilləşdirilmiş bir obraz olsa da, ədibin yaratdığı Şeyx Nəsrullah İsgəndərdən də öndə dayanan bir obraz idi. Mirzə Cəlilin ustalığından irəli gələn bir şey idi ki, O, müsbət ideyaları mənfi obrazlarla təqdim edirdi. Demək olar ki, C.Məmmədquluzadəyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında və dramaturgiyasında buna heç bir ədibin yaradıcılığında rast gəlinməmişdir. Şeyx Nəsrullah mənfi tip idi, amma C.Məmmədquluzadənin müsbət ideyalarını əks etdirən bir obraz idi.

C.Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai mübarizəsinin Azərbaycan xalqının milli oyanışında oynadığı rolu onun "Anamın kitabı" pyesində görmək olar. Bu əsərində Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində baş verən hadisələrin tarixi mənzərəsini əks etdirir. Xalqına "Azərbaycançılıq" ideyasını oymaq üçün cəmiyyətə - "anam kimdir?", "dilim nə dildir?", "vətənim haradır?" - kimi konkret suallarla müraciət edən yazıçı oxucuya "Dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, vətənim də Azərbaycan vilayətidir" - sözləriylə cavab verir. Xalqı ana vətəni Azərbaycanın ətrafında birləşdirmək üçün özünün "Anamın kitabı" adlı əsərini yazır. Müxtəlif dövlətlərin siyasi mənafehlərini təmsil edən üç qardaş ilə, xalqının, vətənin taleyini düşünən Gülbahar adlı bacının dramatik münafiqləri üzərində qurulan "Anamın kitabı" əsərində o, bir daha açıqlığı ilə "Azərbaycançılıq" ideyasını təbliğ edir. Müəllif əsərin ideya rəpəsi olan Gülbaharın dili ilə "Axı adamlar nə üçün hərə bir yana gedir... niyə hamısı bir yerə getmir, niyə hamısı bir tərəfə getmir?" şəklində oxucuya suallar verir.

1920-ci ildə qələmə alınan "Anamın kitabı"nın əsas ideyası Vətənə, xalqa, ana dilinə sadıq olmağa çağırışdır. Əsərdə müxtəlif dövlətlərə meyli olan ziyalıların səhv yol tutduqları tənqid olunur. Müəllifə görə, xalqın nicat yolu kiminsə, hansısa dövlətin əlində atılmaq yox, Vətən ideyası ətrafında birləşməkdir. Əsərin əsas surətləri bir atanın, bir ananın övladları olan üç qardaşdır: Rüstəm bəy, Mirzə Məmmədəli və Səməd Vahid. Bu qardaşlar ilk növbədə geyimləri ilə fərqlənirlər. Rusca ali təhsil almış Rüstəm bəy "intelligent" paltarındadır, yəni pidjak və jilet geyib, qalstuk taxır. İranda oxumuş Mirzə Məmmədəlinin başında uca İran bərkü, əynində uzun İran geyimi. İstanbulda oxumuş Səməd Vahid isə başına qırmızı fəs qoymuşdur. Qardaşların geyimləri kimi zövqləri, dünyagörüşləri də fərqlidir. Ataları mərhum Əbdüləzim vətənpərvər və qeyrətli bir kişi olduğu halda, oğlanları milli ənənələrdən tamamilə uzaqdılar, demək olar ki, yaddırlar. Onlar təhsil aldıkları dillərə meyl göstərirlər. O qədər fərqlidilər ki, bir ailədə, bir otaqda belə qalıb işləyə bilmirlər.

Zəhrəbanu xanım vətənin təmsali kimi əks olunub. Əslində yazıçı Azərbaycanın özünün öz içindən parçalanmasını göstərirdi. Bildirirdi ki, hansısa dövlətin əlində atılmaqla vətənin problemlərini həll etmək mümkün deyil. Qardaşlardan Rüstəm bəyin Rusiyaya, Mirzə Məmmədəlinin İrana, Səməd Vahidin Türkiyəyə meyl etdiyini göstərməklə o dövr Azərbaycan cəmiyyətinin həqiqətlərini əks etdirirdi. Doğurdan da Azərbaycanın öz içindən parçalanması vətəni məhvə gətirib çıxartmışdı. Bacı doğma qardaşların bir-birinə qarşı yadlaşmasının səbəbini yazdıqları kitablarda gördüyü üçün həmin kitablara yandırır. Qardaşların bütün günü evdə kitab oxumaları hökumət nümayəndələrini şübhəyə salır. Sensor Mirzə Cəfərin bu 3 qardaşın kitablarnı yoxlamaq üçün gəlişi səhnəsində onlar arasında daha bir neçə fərq olduğu anlaşılır. Məlum olur ki, qardaşların soyadları müxtəlifdir, kitablarnı da bir-birindən fərqlənir. Rüstəm bəy Əbdüləzimovun kitablarnı lüğətlərdən ibarətdir, Mirzə Məmmədəli xələfi-mərhum Əbdüləzimin kitablarnı günün tutulması haqqında, Əbdüləzimzadəyi - Səməd Vahidin kitablarnı isə "həpsi əşardır" - yəni şer və əruz haqqındadır. Əsərdəki hadisələr son nəticədə Vətəni təmsil edən Ananın, yəni Zəhrabəyim surətinin

üzərində mərkəzləşir. Oğullarının bir-biri ilə dil tapa bilməmələri ananı dərddə salır. Bunu da yazıçı Zəhrəbanu xanımın obrazında əks etdirmişdi. Ana ölür, vətən dağılır!!!Ananın sözlərinin təsirsiz qaldığını gören Gülbahar qardaşlarının bir-biri ilə yadlaşmasında onların kitablarını günahkar bilir. Buna görə də həmin kitabları yandıraraq, anasının qoynunda gəzdirdiyi vəsiyyəti oxuyur. Müəllifin "Anamın kitabı" rəmzi adını verdiyi bu kitab əslində Vətənin kitabıdır. Kitabda ata öz övladlarına Ana ətrafında birləşməyi vəsiyyət edir (<https://kayzen.az/blog/edebiyat/2308/anam%C4%B1n-kitab%C4%B1.html>).

Məlum olduğu kimi, Cəlil Məmmədquluzadə özünün ədəbi-estetik mübarizəsi ilə XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin korifeyləri olan M.F.Axundov və H.Zərdabinin tarixi mübarizə idealları ilə sıx bağlı idi. Cəlil Məmmədquluzadə öz böyük sələflərinin ideallarını öz müasirlərindən tarixi-xronoloji cəhətdən daha əvvəl və daha uğurla davam etdirən söz sənətkarı və ictimai xadim idi. C.Məmmədquluzadə XX əsrin ilk illərində "Kafkazskiy raboçi listok", "Tiflisskiy listok", "Vozrojdeniye", "Kaspi" kimi qəzetlərdə iştirak etmiş, 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində bir müddət redaktor əvəzi kimi fəaliyyət göstərmiş, bir publisist kimi hazırlıq məktəbi keçmişdi. 1906-cı ilin 7 aprelində bütün Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə nail olmuş, "Molla Nəsrəddin" bədii mübarizə məktəbinin əsasını qoymaqla XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikrində ideya-məzmun və bədii-estetik cəhətdən yeni bir səhifə açmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə eyni zamanda bir jurnalist kimi də tanınmış, özünə yetərinə layiqli mövqe tutmuş bir şəxsiyyət idi. Hələ Molla Nəsrəddin jurnalını çap etməmişdən öncə, "Novruz" adlı qəzet çap etmək istəmişdi, amma çar senzurasının təziqləri ilə üzləşməli olmuşdur. Ancaq Mirzə Cəlil bu təziqlərdən lap da həvəslənmiş və fikirləşmişdi ki, oxucularına fikirlərini çatdırmaq üçün qəzet səhifələri yetməyəcək ona görə də 1906-cı il 7 aprel tarixində "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk nömrəsini buraxmışdı. Diqqət etsək ədibin bədii yaradıcılığının daha məhsuldar dövrünün həmin illərə təsadüf etdiyini görmüş oluruq. Ədibin publisist əsərləri "Kaspi", "Kafkaz", "Şərqi-rus", "Həyat", "İrşad", "Vozrojdeniye" və s. mətbuat orqanlarında, ən çox isə "Molla Nəsrəddin" jurnalında nəşr olunmuşdur. Milli mətbuatda publisistikanın müasir problemlərinin əməli həllinə, xüsusilə "Molla Nəsrəddin"də böyük yer verilir. Onun "Azərbaycan", "Millət", "Mikrobalar", "Mustafa bəy Əlibəyov", "Füyuzat", "Necə qan ağlamasın daş bu gün", "Filosoflar", "Əhməd bəy Ağayev cənablarına", "Rəhbər", "İrşad", "Tərcümanın fitvası", "Tarix", "Həman söz", "Qəzetlərdən", "İrani-nov", "Hacı İbrahimov" və s. məqalələri bu jurnalda nəşr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadə eyni zamanda həm mənşəyi, həyatı, bədii yaradıcılığı, həm də publisistikasının əsas problemləri ilə daim Arazın o tayında yaşayan cənublu qardaş və bacıları ilə bağlı olmuşdur (<https://celilmemmedquluzade.wordpress.com/yaradiciligi-2/>).

"Mollanəsrəddinçilik" anlayışını lüğətimizə gətirən Mirzə Cəlil bu anlayışı müxtəlif cür mənalandırırdı. Birinci mənada "Molla Nəsrəddin" azadlıq və demokratiyanı təbliğ edən jurnal idi. Çar imperalizminə qarşı mübarizə rəmzi idi, Azərbaycan dilində aydınlıq, sadəlik, dində ateizm və dünyəvilik, xalqların bir-birinə qarşı olan münasibətində "xalqlar dostluğu" yolunu tutan bir jurnal idi. Bir sözlə demək olar ki, "Molla Nəsrəddin" ədəbiyyatla siyasəti ustacasına birləşdirən bir jurnal idi (Səfərli 2018: s.552).

C.Məmmədquluzadənin zamanın "sifarişi" ilə meydana gətirdiyi yeni ideya-məzmun və yeni ədəbi-estetik keyfiyyətlərə malik olan "Molla Nəsrəddin" jurnalının ictimai-bədii əks-sədası müasirlərinin dediyi kimi, cəmiyyətdə bir bomba təsiri yaratmışdı. O dövrün ən görkəmli fikir sahibləri - Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Firudin bəy Köçərli və başqaları "Molla Nəsrəddin" in meydana çıxmasını bir tarixi hünər kimi qiymətləndirmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin"də dərc etdirdiyi publisistika, nəsr və poetik nümunələr ilə Azərbaycanda və ondan kənarda yaşayan onlarca yazıçı və şairi yeni yaradıcılıq yoluna salmışdı. Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Əli Razi Şamçızadə kimi bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "mollanəsrəddinçilər" adı ilə məşhur olan söz

sənətkarları yetişdirmişdi. Cəlil Məmmədquluzadənin məsləhət və sifarişləri ilə Oskar Şmerling, İosif Rotter, Əzim Əzimzadə kimi rəssamlar Azərbaycanda satirik qrafikanın parlaq nümunələrini yaratmışlar. Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi bütün Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə, o cümlədən romantizmə təsir göstərməkdə idi. Müasir həyatın real, konkret hadisələrini tənqid etmək işində romantiklər molla-nəsrəddinçilərin ədəbi təsirlərindən faydalanırdılar. Bu cəhətdən XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik şeirinin Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Əliabbas Müznib kimi nümayəndələri "Molla Nəsrəddin" satirasının təsiri altında uğurlu əsərlər yazmışlar. Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin təsiri ilə XX əsrin əvvəllərində təkcə Bakıda deyil, İran Azərbaycanında, Orta Asiya və Volqaboyu ölkələrində bir sıra satirik mətbuat orqanları çıxmışdır. C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" səhifələrindəki yazıları ilə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan həyatının demək olar ki, bütün aktual siyasi-ictimai problemlərini əhatə edirdi. Siyasi-ictimai məzmun, günün ən aktual və konkret həyat hadisələrinə müraciət etmək Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin başlıca xüsusiyyəti idi. Onun ədəbi-estetik konsepsiyası XX əsrin əvvəllərinin bütün ədəbi mühitinə təsir göstərirdi. Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" çağırışlarını bir konsepsiya şəklində Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə böyük filosof və ədib Əli bəy Hüseynzadə gətirmişdi. Onun 1905-ci ilin 7 iyunundan Bakıda nəşrinə başladığı "Həyat" qəzetində (1905-1906) bu problem "bütün dünya türklərinin birləşməsi" arzusu ilə meydana atılmışdı. Lakin Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətində bu problemin "türkləşmə" çağırışına özünəməxsus bir baxışı vardı. O, bütün dünya türklərinin birləşməsi ideyasına strateji cəhətdən etiraz etməsə də, lakin konkret olaraq Azərbaycan türklərinin taleyi uğrunda mübarizəni zamanına görə daha vacib bilirdi. Təsədüfi deyil ki, o, "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk sayında məhz Azərbaycan xalqına: *"Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım, ey mənim türk qardaşlarım, sizinlə türkün ana dilində danışacağam"* sözləri ilə müraciət edirdi. Jurnalın elə həmin sayında dərc etdiyi *"Bizim obrazovannılar"* adlı felyetonunda onun - *"mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır amma məni görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz"* - sözləri ilə müraciət etməsi əslində milli mənliliyini itirmiş azərbaycanlı müasirinə doğma türkçülük yolunu başa salırdı. Bununla C.Məmmədquluzadə əslində "Azərbaycançılıq" mövqeyini ön plana çəkir, özünün gələcək ədəbi-ictimai mübarizə xəttini elan edirdi. C.Məmmədquluzadənin XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikrindəki ən böyük xidmətlərindən biri - dövrün "İslamlaşmaq" çağırışları ilə bağlı idi. Məlum olduğu kimi, islam dininə münasibət məsələsi C.Məmmədquluzadədən də əvvəl Azərbaycan maarifçilərini düşündürmüşdü. Onuncu illərdə C.Məmmədquluzadə "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" uğrunda mübarizəsini nəsr və dram əsərlərində də aparırdı. Bundan əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, bu dövrdə də o, ədəbi-ictimai fikri geriliyə qarşı mübarizəyə çağırırdı. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadə cəmiyyəti tərbiyələndirən bir müəllim kimi çıxış edir, öz məqsədini xalqa çatdırmaq üçün bəzən eyni mövzunu müxtəlif bədii janrlarda işləyirdi. Bu cəhətdən onun XIX əsrin sonlarında qaldırdığı ədəbi-ictimai problemlərlə 1906-cı ildən sonra "Molla Nəsrəddin" jurnalında qaldırdığı problemlər arasında sıx bir yaxınlıq özünü göstərməkdədir (Ağayev, 2009: s.1-2).

Tədqiqatçı V.Məmmədovun dediyi kimi, "Əkinçi"-nin dövrün qulağına pıçıldadıqlarını "Molla Nəsrəddin" zamanın üzünə ucadan söyləməyə, öz ləyaqətli sələfinin məfkurəsini yeni şəraitdə, yeni müstəvidə işıqlandırmağa başladı. Azərbaycan milli ideyasının yaranmasında H.B.Zərdabının maarifçilik, C.Məmmədquluzadənin və ümumən "Molla Nəsrəddin"-in demokratizmi və azərbaycançılığı, demokratik respublika tərəfindən əsas qoyulan vahid Azərbaycan vətənsəverliyi ideyaları, sovet dövrü ziyalıların milli oriyentasiya istiqamətindəki konstruktiv müddəaları mühüm rol oynamışdır. Professor Y.Qarayev *"Nəsrin və səhnənin ağrı yaddaşı"* məqaləsində Mirzə Cəlilin *azərbaycançılıq və dövlətçilik ideyasına tam aydınlıq gətirərək qeyd edir: "Rəhbər tutduğu milli dövlət quruluşunun tipi xalq hakimiyyətinə əsaslanan demokratik suveren respublika quruluşu idi. Bu respublikanın perspektiv fəaliyyət proqramının isə o, üç əsas tərkib hissəsini milli dövlət, xalq hakimiyyəti, torpaq islahatı - kimi təsəvvür edirdi. Beləcə, Mirzə Cəlil ayrı-ayrı məqalələrlə yanaşı,*

"Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə dövlətçilik və vətəndaşlıq ölçüsünün bütöv təlimini özündə birləşdirərək, Azərbaycan xalqının tərəqqisinə doğru yol başlayan milli istiqlal ədəbiyyatının, istiqlal mübarizəsinin, həm də publisistikanın öndəri kimi ölçüsüz qiymətə layiqdir. Mirzə Cəlilin istiqlal ədəbiyyatı ilə birgə istiqlal meydanı olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı həm də fədakarlıq, milli qeyrət məktəbi idi. Bu məktəb şəxsi mənfəətdən çıxış edənləri deyil, boğazdan yuxarı xalq, vətən deyib qışqıranların və ya kürsü davasında xarici dövlətlərə agentlik edənlərin vətəni lazım gələndə qoyub qaçanların tribunası deyil, yurd, xalq, həmçinin, milli dövlətçilik ideyalarının təbliği üçün mücahidlik məktəbidir" (Ömərov 2012).

Ədibin yaratdığı bu jurnal çoxlarının ədəbi məcmuəsinə çevrilmişdir. C. Məmmədquluzadənin özü də 1924-cü ildə "Kommunist" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində etiraf edirdi ki, "Molla Nəsrəddin" tək bir nəfərin əsəri deyil. "Molla Nəsrəddin" mənim bir neçə əziz yoldaşımın qələminin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşıyam".

C.Məmmədquluzadə sonralar yazırdı ki, "Molla Nəsrəddin"-i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı". Ən maraqlısı və qeyri-adisi isə o idi ki, jurnal oxucuları ilə son dərəcə aydın, hamının başa düşəcəyi bir dildə danışır, dərdlərimizi, ehtiyaclarımızı bu dildə bəyan edirdi (Musayev, 2017: s.12). Bir sözlə, molla-nəsrəddinçilik azərbaycançılıq ideyasını reallaşdırmaq üçün təlim kitabıdır.

"Molla nəsrəddin" jurnalının təsiri ilə yaranan mətbuat

Ə. Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, M.S.Ordubadi, F.Köçərili, M.Sidqi, S.Mümtaz, gizli imza ilə çıxış edən digər şair və yazıçılar, O. Şmerlinq, J. Rotter, Ə. Əzimzadə kimi məşhur rəssamlar jurnalın daimi əməkdaşları idilər. Bunların köməyi ilə o zaman milli zəmində elə bir vacib ictimai-siyasi hadisə yox idi ki, "Molla Nəsrəddin" ona öz fəal münasibətini bildirməsin və onu demokratiya mövqeyindən həll etməsin. Həm də tək-cə milli zəmində deyil, beynəlxalq aləmdə, xüsusən yaxın və Orta Şərqdə, bütün müsəlman aləmində baş verən hadisələr jurnalın nəzərindən yayınmırdı. Onun İran və Türkiyə inqilabına, dünya xalqlarının milli azadlıq hərəkətinə sərrast münasibəti, müstəmləkə zəncirinin tezliklə parçalanacağı haqqında uzaqgörənliyi, xüsusən 1909-cu ildə Hindistan xalqının oyanış və intibahının gələcək nəticələrini son dərəcə dəqiqliklə əks etdirən materialları siyasi yetkinliyin nəticəsi idi. Bu cəhətlərinə görə də "Molla Nəsrəddin"-in döymədiyi qapı, girmədiyi ev qalmırdı. Məsələn, Türkmən satirik-yumoristik jurnalı "Toxmaq" "Molla Nəsrəddin"-in təsiri altında yaranmışdır. "Toxmaq"-ın meydana gəlməsi ideyası haqqında türkmən ədəbiyyatının görkəmli xadimi Berdi Kerbabayev yazır: *"...Məni bir məsələ düşündürürdü: nə üçün bizim belə bir jurnalımız yoxdur? Milli mətbuatımız imkan tapan kimi "Molla Nəsrəddin"-ə oxşar "Toxmaq" jurnalı çıxarmağa başladıq. "Molla Nəsrəddin" və "Hophopnamə" stolüstü kitabımız oldu. "Molla Nəsrəddin" və "Hophopnamə" "Toxmaq" əməkdaşlarının ensiklopediyası idi"*.

"Molla Nəsrəddin" Buxara əmirləri və din xadimlərinin özbaşnalığını, əxlaqsızlığını və riyakar siyasətini müntəzəm ifşa etməklə, xalqın gözünü açır, onları sıx birləşməyə çağırırdı. "Yamaq", "Osmanlı ilə İtaliya davası", "Köhnə il" kimi felyetonlarında və bir çox karikaturalarda Buxara əmiri Əhəd xanın, Səmərqənd müftisi Məhəmməd Baqi Xacənin və başqalarının özbək xalqının başına gətirdiyi müsibətlər kəskin tənqid olunur. Özbək şairi M. Məhəmmədcanov yazırdı ki, "Muştum" (1922) özbək satirik jurnalı köhnə adət-ənənələrə qarşı mübarizədə ancaq "Molla Nəsrəddin"-dən ilham almışdır. Q. Tukay "Molla Nəsrəddin" jurnalından satira sənətkarlığını, tənqid üsulunu öyrənmişdi. O, bu faydalı təsir altında 1906-cı ilin ortalarında ilk satirik tatar jurnalı "Uklar"-ı, sonralar isə "Yaşen", "Yalt-yult"-u nəşr etdi. Bu jurnalların səhifələrində arabir "Molla Nəsrəddin"-dən götürülmüş karikatura, felyeton və tənqidi məqalələr verilirdi. "Molla Nəsrəddin"-in tam yarısı, yəni 4 səhifəsi karikaturalardan ibarət idi. Bunlar sadəcə gülmək xətinə çəkilmiş şəkillər deyil, "dil açıb danışan", düşündürən, ifşa edən sənət əsərləridir. Ömər Faiq sonralar yazırdı: *"Molla Nəsrəddin"-də öz ictimai həyatımıza dair çəkilən şəkillərin çoxu karikatura, yəni uydurma, bənzətmə şəkil deyil, vaxiyənin, şəxslərin, tiplərin özü, bayağı fotoqrafıdır"*.

Bütün felyetonlarda olduğu kimi karikaturalarda da "Molla Nəsrəddin" çox sərt və prinsipial bir mövqedən çıxış edirdi. Məhz buna görə də, yeni dövrün Azərbaycan ədəbiyyatını böyük ədibin adı ilə

haqlı olaraq "Molla Nəsrəddin dövrü" ədəbiyyatı adlandırırlar.... Bu adın özü maarifçi demokrat ədəbiyyatımıza sima və sifət verən bir simvol olmuşdur (Musayev, 2017: s.13).

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını tədqiq edənlər

Dəyərli alimlərimizdən Abbas Zamanov, Qulam Məmmədli, Mir Cəlal Paşayev, Turan Həsənzadə kimi alimlərimizin yaradıcılığında görkəmli ədibimizə həsr olunmuş ən dərin tədqiqatlara rast gəlirik. Bir çox elmi məqalələrini Mirzə Cəlilə həsr etmiş Abbas Zamanov böyük ədib haqqında deyib: *"Mirzə Cəlil əsərlərini ürəyinin qanı ilə yazırdı"*.

Mir Cəlal Paşayev məqalələrinin birində deyir: *"Mirzə Cəlil ədəbiyyatımıza «xırda adamları», onların dərini, ürək döyüntülərini gətirdi. Xalqın dərini qələmə almaq - vətənə, xalqa sonsuz məhəbbətdən doğur"*. Mirzə Cəlil irsinin araşdırılması sahəsində böyük xidməti olan akademik İsa Həbibbəyli öz elmi-publisistik yaradıcılığını əsasən Mirzə Cəlilə həsr etmiş, ədib haqda bir neçə kitab çap etdirmişdir. Filologiya elmləri namizədi Allahverdi Məmmədlinin mətbuatda çap olunan məqalələrindən başqa, iki böyük əsəri «Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq» və «Yüz ilin ədəbi abidəsi» diqqəti daha çox cəlb edir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının Azərbaycançılıq ideyasının bədii ifadə üsulları A.Məmmədlinin tədqiqatında daha çox orijinal formada əks etdirilib: *"C.Məmmədquluzadə milli olduğu qədər bəşəri idi. Şərqli olduğu qədər Qərbli idi. Yeni dünyanın yeniliyini duyan və bu yenilikdən aralı düşməyin millət üçün faciəsini dərinədən dərk edən vətəndaş-sənətkar, ölçüyəgəlməz üslubi məqamları ilə bizi heyratə salan ustad olmuşdur. Bir də ona görə ki, onun «yaradıcı dühası və əməli fəaliyyəti bir çox sahələri əhatə etmişdir: maarif, bədii ədəbiyyat, jurnalistika, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir, ədliyyə, tərcümə, kitab mədəniyyəti... Bu sahələrin hər birinin arxasında Azərbaycan xalqının narahatlığı dayanır"*.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında elə bir əsərə rast gəlməzsən ki, orada böyük istedadla vətəndaşlıq vəhdət təşkil etməsin. Hörmətli akademik İ.Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi: *"Cəlil Məmmədquluzadə - Molla Nəsrəddin - Mirzə Cəlil ayrı-ayrı tələffüz qaydalarına tabe olan sözlərdir. Lakin onların hamısı bir mətləbi dolğun şəkildə ifa edir: Vətəndaş yazıçı"*.

Ulu öndər Heydər Əliyev böyük Mirzə Cəlil və onun «Molla Nəsrəddin»inə belə dəyər vermişdir: «Biz Cəlil Məmmədquluzadəyə sadəcə bir ədəbiyyatçı kimi, yazıçı kimi, publisist kimi yox, eyni zamanda böyük ictimai xadim və böyük siyasətçi kimi yanaşmalıyıq. Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının inkişafında, milli ruhun yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. Bu, təkcə ədəbiyyatda, mədəniyyətdə deyil, siyasətdə də, ictimai həyatımızda da böyük xidmətdir» [9].

C.Məmmədquluzadənin poeziya yaradıcılığı

Çox qısa şəkildə dahi yazıcının 15 illik fasilədən sonra müraciət etdiyi poeziyası haqqında qeyd etmək istərdik. Ədibin satirik şeirləri "Molla Nəsrəddin"lə eyni gündə dünyaya gəlmişdir. Onun "Lisan bəlası" adlı ilk satirik şeiri "Molla Nəsrəddin" jurnalının I sayında – 7 aprel 1906-cı ildə dərc olunmuşdur. Bu şeirlə C.Məmmədquluzadə gələcək molla-nəsrəddinçi satirik şairlərə nümunə olmuş, istiqamət vermiş, azərbaycanlıları özünüdərkə, oyanışa, hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. O şeirlərində milləti qəflət yuxusundan oyatmağa, təhsil almağa, elmə yiyələnməyə səsləyirdi. Mirzə Cəlil millətin mənəvi halına acıyırdı, ancaq ümidini üzmürdü, ona çarə axtarmağa, kömək etməyə çalışırdı. Bu yerdə şairin azərbaycançılığı – vətəndaş qeyrəti, millətin və məmləkətin istiqlalı yolunda fədakarlıq göstərməyə hazır olması özünü göstərirdi. "Nədir" satirik şeirində deyirdi:

*Baxma millət xəstədir, cindarə ümmid et, dadaş,
Bundan özgə ta sözün nə, özgə dərmanın nədir?
Sən deyirsən, qoymaram millət tamamən məhv ola,
Vallah, heç bir kəs də bilməz, böylə ehsanın nədir?*

C.Məmmədquluzadənin şeirlərində ana dilinin saflığı qorunur, gözəlliyi, incəliyi aydın duyulurdu. "Olacaqsan" şeirindəki bu misralar yad sözlərdən uzaq olan ana dilinin şirinliyi baxımından diqqət çəkir:

Məğrurisən indi, xəbərini yoxdur özündən,
Əldən vətənin getsə, xəbərdar olacaqsan.
Xar eylədi qəflət səni əğyar yanında,
Yatdıqca bu qəflətdə yenə xar olacaqsan (Məmmədli, 2014)

Mirzə Cəlil yaradıcılığında qadın azadlığı məsələsi

Qadın azadlığı məsələsi Azərbaycan maarifçi filosoflarının da həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bir növ, ənənə xarakteri almışdır. C.Məmmədquluzadə qadın köləliyini cahilliklə şərtləndirir, "Hicab"□ayəsi tərəfdarlarının qadına üzü açıq gəzməyi qadağan etdiklərini cahillik, nadanlıq sayır və quranda bu barədə heç bir əmrin olmadığını söyləyir: *"Bu ayələrin heç birində bir xırda da əmr olunmur ki, arvadlar üzlərini qapasınlar...Burada da biz ayənin ruhunu, arvadların övrəteynini gizlətməklə üzlərini gizlətməyi bərabər tuturuq ki, bundan da daha aşkar cəhalət ola bilməz"* (Məmmədquluzadə 2004: s.178-179). Qadın azadlığını milli tərəqqinin əlamətlərindən biri hesab edən C.Məmmədquluzadə istəyirdi ki, *"Azərbaycan qadınlarının mədəni səviyyəsi və hüquqları Avropa qadınlarından aşağı olmasın Avropa qadınlarının səviyyəsinə çatmaq üçün Şərq qadınları oxumalı, çalışmalı, vuruşmalı və cəmiyyətlər təşkil etməlidirlər, yoxsa yer üzündə heç bir islam milləti mədəniyyət meydanında irəli gedə bilməyəcəkdir"* (Məmmədquluzadə, 2004: s.590]. Ədib müsəlman aləmində dəbdə olan siğəni əxlaqa, ailə məsuliyyətinə zidd hesab edirdi. Bu cür fikirlərinə görə ruhanilər ədibi təqib edir, ölümə hədələyirdilər. Bu barədə Həmidə xanım öz xatirələrində belə yazırdı: *"Faiq əfəndi Mirzə Cəlilə bildirdi ki, evdən kənara çıxmasın, onu öldürmək istəyirlər. Şəhərin müsəlman hissəsi böyük həyəcan keçirirdi. Camaat mollaların başçılığı ilə məscidə toplanıb Mirzə Cəlilə lənət oxuyur, islama rəxnə yetirən o dinsizin qətlinə fərman verirdi. Başqa yerlərdən avamlar Mirzə Cəlilə söyüş və hədələrlə dolu məktublar göndərmişdilər"* (Məmmədquluzadə, 1976: s.29-30).

C.Məmmədquluzadə qadının şəxsiyyət azadlığı problemini islam ideologiyasının, feodal-patriarxal mühitin tənqidi ilə bağlayır, qadın ləyaqətini ucaltmaq üçün o zamanın mürəkkəb ictimai ideoloji şəraitində cəsarətlə mübarizə aparırdı: *"Qadın ləfzi islam aləmində indiyədək bir "od" olubdur ki, ona əl vurmaq baritə əl vurmaq kimi xətalı hesab olunubdur"* deyirdi (Məmmədquluzadə, C. 2004: s.568). C.Məmmədquluzadə Şərqdə rüsvayçılıq həddinə çatmış, ürəkbulandıran bir adət olan çoxarvadlılığı Qərbdə olan təkərvadlılığa qarşı qoyurdu. Qadın azadlığı Cəlil Məmmədquluzadə üçün həmişə əhəmiyyətli problem olmuşdur. *"Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Onun üçün də Şərq qadınlarının dərini mən hamıdan artıq anlaya bilirəm. Nədir onların dərini? Şərq qadını azad etmək. Nədən? Şəriətin kəməndindən, müsəlmanlığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara qarşabın zülmündən"* (Məmmədquluzadə, 2004: s.550).

Y.Vəzirov "Millət" qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: *"İslam aləmində həlli üsyana səbəb olan bir çox dini məsələləri "Molla Nəsrəddin"□ zəmanə nöqtəyi-nəzərini etibara alaraq, qolaylıqla həll yoluna saldı. Əski qanun və adətlər dairəsini pozub geniş bir vadiyə çıxdı...qadın məsələsi kimi zəruri, həyati və bununla belə qarışıq məsələni həll etdi. Zəmanə yazılmış qanunlardan qüvvətlidir" dedi. Zəmanə tələbatına tabe olunuz!"* (Məmmədli 1966: s.370-371). Cəlil Məmmədquluzadə öyrənmək istəyirdi ki, görsün Avropada qadın azadlığı məsələsi necə həll olunur, alimlər, siyasətçilər, filosoflar bu məsələyə necə yanaşırlar. Bu yanaşmalarda Şərq ilə Qərb arasında nə kimi fərqlər mövcuddur. Məsələni araşdıran ədib yazırdı: *"Avropa filosofları qadın məsələsindən danışanda çox millətlərin övrətlərindən söhbət açıblar, amma heç bir millətin övrətlərinin barədə ədəbsizlik və xarlıqla danışmayıblar. Amma bizim üləmaların yazıları başdan axıra kimi Qərb övrətlərinə fəhş demək və hörmətsizliklə danışmaqdır"* (Məmmədquluzadə, 2004: s.265). C.Məmmədquluzadə cəmiyyətin tərəqqisi, inkişafı, müəyyən məqsədlərə çatması üçün qadınlarla kişilər arasında hüquq bərabərliyinin olmasını zəruri sayır və deyirdi ki, *"oğlanları oxutmaq, xaricdə təhsil almaq, ixtisas sahibi olmaq məqsədilə xaricə göndəririksə, qızlarımıza da belə bir şərait yaratmalıyıq. Ədibə görə, "oğlanlar oxusa, qızlar savadsız qalsa, onda onlar evlənəndə bir-birini başa*

düşməzlər. Ona görə gərək oğlanlarımızı Avropa darsinə göndərəndə qızlarımızı da qoyaq darsə ki., heç olmasa Avropa elmindən, tərbiyəsindən bəri yarımçıq da olsa, bir az oxusunlar və öyrənsinlər” (Məmmədquluzadə 2004: s.246-247). Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qadınlarla ideya-tərbiyə işlərinin aparılmasından danışan ədib yazırdı: *“Azad edəndən sonra azad Şərq qadını tərbiyə etmək, ona həqiqi yol göstərmək, öz vəzifəsini bildirmək, qadınlıq şərtlərini anlatmaq, analıq borcunu dars vermək, övlad tərbiyəsinin nə olduğunu təlim etmək, ta ki, bəxti qara Şərq qadını gözünü açıb çıxsın Şura əsrimizin geniş meydanına və cürətlə desin: mənim də bu dünyada yaşamağa haqqım var! Çünki indi dəxi mən azad Şərq qadınıyam!”* (Məmmədquluzadə, 2004: s.550).

C.Məmmədquluzadənin qadın azadlığı uğrunda mübarizəsi öz dövrü üçün böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edirdi. Sovet hakimiyyəti C.Məmmədquluzadənin bütün arzularını, xəyal və istəklərini həyata keçirdi. İnsanlar arasındakı ayrı-seçkiliyə son qoyuldu, bütün təhsil ocaqlarının qapıları zəhmətkeş xalq kütlələrinin üzünə açıldı. Şərqin bir parçası olan Azərbaycan qadınlarının məğrur səsi insan fəaliyyətinin bütün sahələrindən eşidilməyə başlandı (Ağayev, 2012).

Əlbəttə, C.Məmmədquluzadənin sovet hakimiyyəti illərindəki fəaliyyəti uğurlu olmadı. Yazıçı sovet idarələrindəki qüsurları və ölkənin varidatını Rusiyanın talamasını tənqid etməsi üstündə siyasi dairələrin təzyiqlərinə məruz qalır. Ədəbiyyatşünas Əli Nazim "Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı" adlı məqaləsində ədibin sovet dövrü yaradıcılığından bəhs edərkən yazırdı ki, *“o bir dəfə yazdığı məsələlərdən artıq əl çəkə bilmir və həmin məsələlərdən eyni adət etdiyi üsulla danışır və gülür. Bu surətdə "Molla Nəsrəddin" gülüşü sovet dövründə öz kəskinliyini itirmiş və sovet satirasına çevrilə bilməmişdir”* (Məmmədquluzadə 1963). Əlbəttə, belə bir münasibət Cəlil Məmmədquluzadəni mənəvi sarsıntılara salırdı. Xüsusilə 1930-cu ildən jurnalın "Mübariz, Allahsızlar İttifaqının Mərkəzi və Bakı Şurasının Orqanı"na çevrilməsi C.Məmmədquluzadənin həyatı üçün daha sarsıntılı olur. Məhz bu sarsıntıların nəticəsi olaraq böyük ədib, dramaturq və publisist Cəlil Məmmədquluzadə 1932-ci ilin 4 yanvarında beyninə qan sızması nəticəsində vəfat etmişdir. Bu gün Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi irsi Müstəqil Azərbaycan Respublikasının böyük tarixi yaddaşı olaraq qalır. Onun müxtəlif janrlı ədəbi irsi xalqımızın tarixi bir abidəsi kimi qiymətləndirilməkdədir. Böyük sənətkarın yaradıcılığı XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, sonrakı illərdə Əli Nazim, Mirzə İbrahimov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Mir Cəlal Paşayev, Əziz Şərif, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Abbas Zamanov və onlardan sonrakı nəsil tərəfindən dəfələrlə tədqiq və təhlil edilməyinə baxmayaraq Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai irsi yeni tarixi şəraitdə yeni tədqiq və təhlilə möhtacdır. C.Məmmədquluzadə bu gün bizim böyük müasirimizdir. Onun Azərbaycan xalqını özünüdərkə çağıran əsərləri müstəqil Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının işığında özünün yeni dərkini gözləyir (Ağayev, 2009: s.1-2).

Cəlil Məmmədquluzadə elə bir zamanda dünyaya gəlmişdi ki, dünyanın işıqlı vaxtını görə bilmədi. Bu gün bəşəri və dünyəvi yazıçı olan Cəlil Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərlərində özünün Nəhrəm və Uluxanlı kənd məktəblərində gördüyü real hadisələri, təhsildəki əksiklikləri əsərlərinə gətirsə də, inanıram ki, onun ruhu bugünkü Azərbaycan təhsilini, xaricdə təhsil alan tələbələrimizi, gəncliyimizin inkişafını görür və sevinir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev, İ. (2009). Cəlil Məmmədquluzadə və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri. // Ədəbiyyat qəzeti. 26 iyun.-S.1, 2.).
2. Ağayev, M. (2017). Qadın azadlığının müdafiəçisi - Cəlil Məmmədquluzadə // <http://www.moderator.az/news/176058.html>).
3. Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri: 4 cildə. 3-cü c. Bakı: Öndər nəşriyyat. – 480 s.
4. Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri: 4 cildə. 2-ci c. – Bakı: Öndər nəşriyyat. – 584 s.
5. Məmmədquluzadə, C. (1963). Məqalələr və xatirələr məcmuəsi. – Bakı: Öndər nəşriyyatı

6. Məmmədquluzadə, H. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında xatirələr / Həmidə Məmmədquluzadə // Ədəbiyyat qəzeti. - 1944. - 24 dekabr.
7. Məmmədli, A. (2014). Cəlil Məmmədquluzadə: bu dəfə poeziya müstəvisində. // 525 qezet. 10 fevral.
8. Məmmədli, Q. (1966). Molla Nəsrəddin salnaməsi. – Bakı: Azərənşr. – 564 s.
9. Məmmədova, Y. (2009). Qoca Şərqi güzgüsü – Mirzə Cəlil. // Mədəniyyət qəzeti, 1 aprel.
10. Musayev E. (2017). Mirzə Cəlil və onun "Molla Nəsrəddin"i haqda bilinməyənlər. // Kultura.az. 19 yanvar.
11. Ömərov, C.V. (2012). Məmmədquluzadə və azərbaycançılıq ideyası. // Səs qəzeti. 30 Mart
12. Səfərli, A. (2018). Azərbaycançılıq ideyalarının coşğun təbliğatçısı Cəlil Məmmədquluzadə. Sözü işığında (Məqalələr toplusu). – Bakı: Desk çap evi. 2018, 552 s.
13. <https://kayzen.az/blog/edebiyat/2308/anam%C4%B1n-kitab%C4%B1.html>
14. <https://celilmemmedquluzade.wordpress.com/yaradiciligi-2/>.

UOT: 82-09

HUSEYN JAVID'S DRAMATURGY IN THE LITERARY CRITICISM OF TURKEY

Konul Meherremova

PhD student

ANAS Institute of Manuscripts named M.Fuzuli

konulmeherremli7@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9855-245X

Abstract. The literary works of the prominent Azerbaijani author Huseyn Javid is famous not only in Azerbaijan, but also in many Turkic countries, including Turkey. In Turkey, Huseyn Javid is known as a great poet, as well as a great playwright. His plays, especially the ones that were devoted to the history and modern times of Turkic world and particularly Turkey, are investigated by various literary critics of Turkey. According to some Turkish researchers Huseyn Javid is the greatest playwright of Azerbaijan. The plays such as *The Abyss*, *The Devil*, *Timur* are among the plays of Huseyn Javid that gained more attention in Turkey. The time, content, characters, and main ideas of the plays are among the most famous topics regarding to Javid's dramaturgy. According to the researchers of Turkey, Javid expresses his thoughts on such matters as wrongly westernization (in the play *Abyss*, the character Jalal), the history of the Turkic world (in the play *Timur*, the Turkic ruler and conquerer Timur), the fight between good and evil (in the play *The Devil*), etc. They assume that Javid's ideas are important for not only his times, but for the modern period of the Turkic countries and the whole world.

Keywords: Azerbaijani literature, playwright, play, tragedy, historical play, Turkic world

HÜSEYN CAVIDİN DRAMATURGİYASI TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Məhərrəmov Kənül Rauf qızı

dissertant

AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

konulmeherremli7@gmail.com

Xülasə. Gökəmli Azərbaycan yazarı Hüseyn Cavidin bədii əsərləri yalnız Azərbaycanda deyil, bir çox türk dövlətlərində, o cümlədən Türkiyədə məşhurdur. Türkiyədə Hüseyn Cavid yalnız böyük şair kimi yox, həm də böyük dramaturq kimi tanınmışdır. Onun pyesləri, xüsusilə də türk dünyasının, o cümlədən Türkiyənin tarixi və müasir dövrünə aid olanlar Türkiyədə müxtəlif ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bəzi türkiyəli tədqiqatçılara görə, Hüseyn Cavid Azərbaycanın ən böyük dramaturqudur. "Uçurum", "İblis", "Topal Teymur" kimi pyeslər Hüseyn Cavidin Türkiyədə ən çox diqqəti cəlb etmiş dram əsərlərindəndir. Bu pyeslərin yazılma dövrü, məzmunu, obrazları və əsas ideyası Cavidin dramaturgiyası barədə ən geniş yayılmış mövzulardandır. Türkiyə tədqiqatçılarına görə, Cavid öz pyeslərində yanlış qərbliləşmə ("Uçurum" pyesində Cəlal obrazı), türk

dünyasının tarixi (“Topal Teymur” pyesində türk hökmdarı və fatehi Teymur), xeyir və şər arasındakı mübarizə (“İblis” pyesində) və s. məsələlər barədə öz fikirlərini ifadə etmişdir. Onların fikrincə, Cavidin ideyaları yalnız öz dövründə deyil, həmçinin müasir dövrdə türk dövlətləri, eləcə də bütün dünya üçün əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, dramaturq, pyes, faciə, tarixi pyes, türk dünyası

Türkiyədə dahi Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin poeziyası ilə yanaşı, dramaturgiyası da geniş araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Doktor Yusuf Gedikli Hüseyn Cavidin bir dramaturq kimi çox yüksək qiymətləndirərək yazır: “Cavid Azərbaycan teatrının ilk və ən böyük təmsilçisidir” (Gedikli, 2012: s.117). Bu fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Bəli, Hüseyn Cavid Azərbaycanın ən böyük dramaturqlarından biri olsa da, ədəbiyyatımızdakı ilk dramaturq deyil. Hətta onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi olan Mirzə Fətəli Axundzadənin bütün müsəlman Şərqiində ilk pyes müəllifi kimi tanınması Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında da qəbul olunmuş faktdır. Lakin desək ki, Türkiyədə ilk ən böyük Azərbaycan dramaturqu kimi Hüseyn Cavid tanınıb, bu da doğru olar.

Cavidin dramaturgiyası sahəsində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti Cavidin türk dünyasına həsr olunmuş pyeslərinə (“Uçurum”, “Topal Teymur” və s.) aiddir. “Uçurum” pyesinə həsr edilmiş araşdırmalarda ilk növbədə onun “yanlış qərbliləşmə” mövzusunda yazıldığı vurğulanır: “Uçurum” pyesi Tənzimatla birlikdə rəsmiləşən qərbliləşmə prosesinin türk cəmiyyətində öz əksini tapan bir cəhətini göstərən ailə faciəsidir” (Uygur, 2006: s.10). Faciə “qərbliləşmə” mövzusunə aid olduğundan burada Qərb dünyasına dramaturqun və əsərdəki obrazların münasibəti də maraq doğurur. Professor Erdoğan Uygur göstərir ki, əsərdə Avropa bir simvol olaraq Firəngistan adı altında verilir və burada Parisdəki həyat tərzindən bəhs olunur. Tədqiqatçının fikrincə, mənfi əxlaqi xüsusiyyətlər, saxta hərəkətlər, ikiüzlülük və xəyanət Anjelin simasında Qərb mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Ancaq burada qərbin maarifçi xüsusiyyətləri də inkar olunmur (Uygur, 2006: s.11). İkili xarakter daşıyan Qərbin yaxşı xüsusiyyətlərini qəbul etməklə, pis cəhətlərini, mənfi xüsusiyyətlərini inkar etmək fikri əsərdə Uluğ bəy tərəfindən ifadə olunmuşdur. E.Uygura görə, əsərdə Uluğ bəy mədəniyyətlər arasında barışdırıcı mövqeyin tərəfdarıdırsa, Əkrəm saf mədəniyyət – Şərq və türk mədəniyyəti anlayışını qəbul etmişdir (Uygur 2006: s.14). Doktor Ümit Akın fikrincə, Əkrəm və Cəlal Şərq və Qərbi simvolizə edən iki əks qütbdür (Akın 2017: s.233). Bizcə, əsərdə Qərbi simvolizə edən obraz Anjeldir. Cəlal isə Qərb vasitəsilə öz köklərindən uzaqlaşan Şərqi təmsil edir. Ü.Akın Yıldırım surəti vasitəsi ilə Qərbin Şərq üzərində hakimiyyət qura bilməməsinin əks olunduğunu göstərir (Akın, 2017: s.237). Yıldırım da Cəlal kimi Avropaya gedir, ancaq öz milli-mənəvi dəyərlərini unutmur.

E.Uygur bu əsərdə ifadə olunan fikirləri Türkiyənin məşhur ictimai xadimi, şair Ziya Göyalpın düşüncələri ilə (1876-1924) müqayisə etmişdir. Onun fikrincə, Cavidin Şərqdən uzaqlaşmamaqla bağlı fikirləri onu Ziya Göyaldan fərqləndirmişdir. Əsərdə Şərq mədəniyyəti adı altında türk dünyası və islam dünyasına aid dəyərlərin birləşdirildiyi və Şərqə yönəlməyin təbliğ olunduğu göstərilir. Tədqiqatçıya görə, burada islam dəyərlərinə rəğbətlə yanaşılır (Peyğəmbəri Hira dağında mələklə rəsmə köçürmək arzusu), türk ailə quruluşu, türk qadınının vəfası (Göyərçin) dəstəklənir, türklərə məxsus etnoqrafik xüsusiyyətlər (məsələn, qımız içmək) vurğulanır (Uygur, 2006: s.12-13). E.Uygur yazır: “(Cavid) həyatı boyu gözəl əxlaq, gözəlliyə, insanın saf, müqəddəs sevgisinə çatmağa çalışır, dünyada müstəqilliyin və xoşbəxtliyin daimi olmasını arzulayır. Bu cəhətdən Turan onun üçün etibarlı sığınacaq kimi görünür” (Uygur, 2006: s.14). E.Uygurun irəli sürdüyü bu fikirlər sonralar bu sahəyə aid digər tədqiqatlarda da təkrarlanmış və genişləndirilmişdir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında “Uçurum” pyesinin yazılma tarixi ilə bağlı fikir müxtəlifliyi var. Ümit Akın Hüseyn Cavidin “Uçurum” əsərinə həsr etdiyi məqaləsində belə nəticəyə gəlir ki, H.Cavid bu əsəri İstanbulda təhsil aldığı dövrdə yazmağa başlamış, ancaq 1917-ci ildə tamamlamışdır (Akın, 2017: s.230). Ü.Akının dediyi ilə razılaşsaq, “Uçurum” Cavidin yazmağa başladığı ilk dram əsəridir. Müəllifin bu fikri Məmməd Cəfərlə uyğun gəlir (Cəfər, 1960: s.110). Cavidşünas alim İsgəndər Atilla isə 1925-cil ildə çap olunmuş “Şeyda” kitabında verilmiş məlumatlara əsaslanaraq, “Uçurum”un 1917-ci ildə yazıldığını

göstərir, H.Cavidin İstanbuldan yazdığı məktublara əsaslanaraq isə onun həmin dövrdə heç bir pyes yazmadığı nəticəsinə gəlir (Atilla, 2011: s.255). H.Cavidin “Əsərləri”ndə də 1917-ci il tarixi əsas götürülür. Ümumiyyətlə, bu əsər yazılma tarixi mübahisəli əsərlərdən biridir. Bu mübahisənin əsas səbəbi görkəmli dramaturqun “Şeyda”dan əvvəl çap etdirdiyi digər kitablarda çap olunmuş və olunmamış əsərləri haqqında verdiyi məlumatlarda “Uçurum” pyesinin adının çəkilməməsidir. Əziz Şərifin xatirələrində də Cavidin digər pyeslər (“Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”) üzərində işləməsi barədə məlumatlar olsa da, “Uçurum” barədə belə bir məlumat yoxdur (Şərif, 2012: s.12).

“Uçurum”da əks olunan əsas ideyanı Ü.Akın belə xülasə edir: “... Cəlalın özünə ilham mənbəyi olan, çox sevdiyi həyat yoldaşı Göyərçini Anjelə dəyişməsi Şərqin Qərb qarşısındakı yanlışlığını göstərir” (Akın, 2017: s.232). Burada Şərqin, həqiqətən, də yanlışlığa yol verdiyi görünür, ancaq bu yanlışlıq Şərqin Qərb qarşısında yox, Qərbin təsiri ilə öz tarixi keçmişi, adət-ənənələri, əxlaqı qarşısındakı yanlışlığıdır.

Professor Nuri Yüce də H.Cavidin yaradıcılığına müraciət edir, onun ayrı-ayrı əsərləri, xüsusilə də pyesləri barədə məlumat verir. “Şeyx Sənan”ı Azərbaycanda romantik istiqamətin ilk nümunələrindən hesab edən N.Yüce bu əsərdə təsəvvüfə müasir yanaşmanın əks olunduğunu qeyd edir (Yüce, 2008: s.221). Mövzunu sufi mütəfəkkir Fəridəddin Əttarın (1136-1221) əsərindən götürən “Şeyx Sənan” faciəsinin təsəvvüflə əlaqəsi məsələsi ədəbiyyatşünaslıqda ən çox toxunulan mövzulardandır.

N.Yücenin fikrincə, “İblis” pyesində yaxşıqla pisləyin mübarizəsi öz əksini tapmışdır ki, bu da Şərq fəlsəfəsinin əsas mövzularından biri olan xeyir ilə şər qarşılığıdır. Ancaq əsər Şərq fəlsəfəsi ilə məhdudlaşmır, burada Şərq fəlsəfəsindən gələn fikirlər “Faust”dan və Qərb teatrından gələn təsirlərlə birləşir (Yüce, 2008: s.221). Qeyd edək ki, “İblis” pyesindəki fikirlərin Şərq və Qərb fəlsəfəsi ilə müqayisəsi məsələsi bu əsərin təhlili zamanı ən geniş yayılmış yanaşmadır. Fikrimizcə, burada ümumbəşəri məzmun güclüdür. Cavid xeyri şərə qarşı qoyduğu zaman bütün insanlığın mənafeyindən çıxış edir.

Doktor Afina Barmanbay “İblis” faciəsinə xüsusi tədqiqat həsr etmişdir. O, bu əsərlə bağlı araşdırmalara belə münasibət göstərir: “Hüseyn Cavidin “İblis” adlı mənzum faciəsi fəlsəfi cəhətdən nə qədər araşdırılsa da, dini cəhətdən tədqiqi tamamilə əskikdir (çatışmır)” (Barmanbay 2009: s.371). Qeyd edək ki, A.Barmanbay “İblis”i simvol kimi götürür. Alim yazır: “İnsanın daxili aləmindəki qarışıqlığı, mübarizə və təzadları mənalandırmaq cəhətdən İblis ideal bir simvoldur. ... İblis xarakteri o qədər güclü və təsirlidir ki, insanların düşünüb dilə gətirmədiklərini, ürəyindən keçənləri üzlərinə deyir” (Barmanbay, 2009: s.373).

“Bəs şər insanın genetik kodundan gəlir, yoxsa sonradan ətrafdan qazanılır?” (Barmanbay, 2009: s.373) - fikri onun da bu pyeslə bağlı tədqiqatlarında əsas yer tutur. Tədqiqatçı əsərdə insanın şər mənbəyi kimi qəbul olunmadığını, içində həm xeyir, həm də şər daşıyan insanın İblisin təsiri ilə də şərə meyil edə biləcəyi fikrindədir.

Sırr deyil ki, pyeslə bağlı aparılan bəzi tədqiqatlarda İblisin dili ilə deyilən bir qisim sözlər müəllifin fikri kimi təqdim olunur. Bu barədə tədqiqatçı maraqlı bir fikir söyləyir: “İblis simvolunun yalnız oxucunu deyil, bəzən ədəbi tənqidi belə inandıracaq gücə malik olması Hüseyn Cavidin sənətkarlıq qüdrətinin vüsətindən xəbər verir” (Barmanbay, 2009: s.377).

Elxan obrazı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən əsərdəki əsas müsbət obraz kimi qəbul edilmiş və ona yüksək qiymət verilmişdir. A.Barmanbay isə öz düşüncələrini mütləq həqiqət kimi qəbul edən bu obraz barədə yazır ki, Elxan realist və mətin xarakterə sahib olsa da, bir qədər dayaz düşüncəlidir. Məsələn, o, belə deyir: “həp mələk olmalı, yaxud şeytan” (Barmanbay 2009: s.377); “Tanrının yaratdığı dünyaya bu şəkildə etirazını bildiren Elxanın bunun ardınca söylədiyi: “Yerdə qoymaz qanı adil Yaradan” sözləri də dualizm nümunəsidir” (Barmanbay, 2009: s.378). Göründüyü kimi, tədqiqatçı sənətkarın yaratdığı obrazlarda ideallığı deyil, reallığı əsas götürdüyünü duya bilir.

H.Cavidin ədəbiyyat zirvəsini fəth etmiş bütün dövrlər üçün aktual olan əbədi dramaturgiyası Türkiyə universitetlərində tədqiqat işləri səviyyəsində də araşdırılmışdır. Havva Nur Atuk “Uçurum” və “Şeyda” pyeslərinin təhlili ilə bağlı magistr dissertasiyası yazmışdır. H.N.Atuk bu tədqiqatında H.Cavidin ictimai məsələlərlə yaxından maraqlandığını bildirir və bu barədə aşağıdakıları qeyd edir: “Ədib ictimai problemləri müəyyənləşdirmək istiqamətində ilk addımlarını sosioloji adlandırdığımız pyeslərində atır” (Atuk, 2014: s.7). Qeyd edək ki, H.N.Atuk “Şeyda” pyesini “ilk dəfə birbaşa iş şəraiti və işçilərin vəziyyəti ilə bağlı” yazılmış əsər adlandırır (Atuk, 2014: s.9).

“Uçurum” pyesinin qəhrəmanı Cəlal kimi şəxslərin faciəsini H.N.Atuk belə izah edir: “Türk cəmiyyəti sürətli bir inkişaf və dəyişmə prosesinə daxil olmuşdur. Bu dərin dəyişmənin fəlsəfəsini başa düşməyən və yalnız müasir həyat tərzini kimi qavrayan gənclər səhvlər edir və səhvlərini ağır şəkildə ödəyirlər” (Atuk 2014: s.11). Tədqiqatçı bu hadisənin başqa bir səbəbini Cəlalın xəyalpərvər xarakterində görür. Cəlalın qüdrətli sənətkar olması da bu xəyalpərvərliklə bağlıdır. Müəllif Cəlal obrazını belə xülasə edir: “Mədəniyyət böhranı yaşayan və xaricilərə heyran olan, xalqdan qopmuş ziyalı tipidir” (Atuk, 2014: s.12).

H.N.Atuk yanlış qərbliləşmə mövzusunə müxtəlif yazıçılar tərəfindən toxunulduğunu, onların bir qisminin bunun əsasında maddi vəziyyət, digərlərinin isə mədəniyyət və təhsil məsələsini gördüklərini qeyd etmiş, H.Cavidin burada mədəniyyət məsələsinə əsaslandığını göstərmişdir (Atuk, 2014: s.17). Bunu Cavidin öz əsərinin qəhrəmanı kimi bir rəssamı seçməsində görürük.

Göyərçin, adətən, əsərin müsbət obrazı və hadisələrin qurbanı kimi qəbul olunur. H.N.Atuk isə göstərir ki, Göyərçin təmizürəkli, yaxşı insan olsa da, ailəsinin faciəsində onun da rolu vardır, çünki o, ərinin niyyətini başa düşsə də, ona qarşı gələ bilməmiş, mane ola bilməmişdir (Atuk, 2014: s.17). Ancaq daha sonra o yazır ki, Cəlalın fərqli olaraq, Göyərçinin həmişə düzgün hərəkət etməsi, yaxşılıq düşünməsi onu əsərin baş qəhrəmanı olmağa daha çox yaxınlaşdırır (Atuk, 2014: s.20). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əsərin baş qəhrəmanının müəyyənləşdirilməsi üçün əsas onun xaraktercə yaxşılığı və ya pislili yox, əsərdə baş verən hadisələrdə oynadığı mərkəz roludur.

H.N.Atuk da, professor E.Uygur kimi, Uluğ bəyin qərbliləşmə barədə fikirlərini Ziya Göyöləp ilə müqayisə edir və yazır: “Göyöləp türklüyün və müsəlmanlığın qorunması şərti ilə Qərb sivilizasiyasına keçməkdə problem görmür, hətta Rumun və Bizansın mirası hesab etdiyi Şərq elminin yerinə, Qərbin elm və fəlsəfə anlayışını qəti şəkildə müdafiə edir. Daha geniş çərçivədə isə Şərq sivilizasiyasını tərək edərək Qərb sivilizasiya dairəsinə girməyi tövsiyə edir” (Atuk, 2014: s.21). Z.Göyöləpın fikirləri ilə Uluğ bəyin düşüncələri arasındakı ən böyük fərq də budur. Uluğ bəy Şərq mədəniyyətindən tamamilə ayrılmağın yox, Şərq və Qərbin mədəni dəyərlərini birləşdirməyin tərəfdarıdır.

H.N.Atuk əsərdə Əkrəm obrazının milliyyətçi fikirlər ifadə etdiyini vurğulayır. Əkrəmin “Turan”ı özü üçün etibarlı sığınacaq kimi görməsinin səbəbini müəllif onun çox səyahət etməsi, müxtəlif ölkələrə getməsi, Qərbi görməsi və Şərqlə Qərb mədəniyyətini müqayisə etməsi ilə bağlayır. Daha sonra isə bu nəticəyə gəlir ki, Hüseyn Cavid bu obraz vasitəsilə bir Azərbaycan mütəfəkkirinin fikirlərini ifadə etmiş və onun timsalında öz düşüncələrini təqdim etmişdir (Atuk 2014: s.30-31). Müəyyən mənada tədqiqatçı haqlıdır. Həqiqətən, turançılıq Cavidin yaradıcılıq fəlsəfəsinin əsas dayaqlarından, sütunlarından biridir.

Anjeldən bəhs edən H.N.Atuk yazır: “Cəzbedici qadın tipi Cümhuriyyətdən dərhal sonrakı illərdə həyat tərzinin dəyişməyə başlaması, ailə qurumunu təhdid edən təhlükə kimi qiymətləndirilmişdir. Ailə faciələri simvolunu əks etdirən günahkar qadın tipi yaradılmışdır” (Atuk 2014: s.36). Müəllif ümumiyyətlə, belə tiplərin cümhuriyyətdən sonrakı pyeslərdə əks olunduğunu göstərsə də, bu məqamda “Uçurum” əsərinin 1917-ci ildə, yəni Şərqdə ilk cümhuriyyətin yaranmasından əvvəl yazıldığını xatırlatmaq lazımdır.

H.N.Atuk əsərdə hadisələrin baş verdiyi məkandan da danışır. Xüsusilə Göyərçinin evi barədə yazır: “Bura – Göyərçinin evi bütün saxtakarlıqlara, çürümüşlüklərə baxmayaraq, hələ də çirklənməmiş

bir dünyanı ifadə edir” (Atuk, 2014: s.41). Tədqiqatçının bu müşahidəsi təqdirəlayiqdir. Bu evin vətən simvolu kimi xarakterizə edilməsinə cəhddir.

Əsərdə müxtəlif ictimai məsələlərə də toxunulduğu göstərilir. İrəli sürdüyü ictimai ideyalar cəhətindən bu əsər N.Kamalin “İntibah” romanı ilə müqayisə olunur. Bu cəhətdən “Uçurum” əsərinin xalqa təsiri göstərilir: “Ədibin xalqın öyrənməsinə istiqamətlənmiş baxışı cəmiyyətdə böyük əks-səda tapmış, insanlara güclü təsir etmişdir. Tənqidin yaratdığı uzaqlaşdırıcı güclə cəmiyyətdə yer tapmış bəzi yanlış fikirlər üzə çıxmışdır” (Atuk, 2014: s.45). H.N.Atuka görə, “Uçurum” əsəri yanlış qərbliləşmənin təsviri ilə məhdudlaşmamış, buraya ictimai münasibətlərdəki pozuntular, mənfəətpərəstlik, qadının cəmiyyətdəki rolu kimi məsələlər də daxil edilmişdir (Atuk, 2014: s.46).

H.N.Atuk eyni qayda ilə “Şeyda” pyesini də təhlil etmişdir. Şeydanı həyata fəlsəfi cəhətdən baxan obraz hesab edən müəllif onun faciəsinin, həyatdan narazılığının səbəbini belə izah edir: “Onu kədərləndirən qüvvət həyatdakı boşluq və mənasızlıqdır” (Atuk, 2014: s.52). Rauf obrazını Şeyda ilə müqayisə edən müəllif qeyd edir ki, Şeyda ilə oxşar fikirlərə sahib olsa da, Rauf “cəsarətsiz, taleyə boyun əyən, itaətkar bir tip”dir və Şeydadan fərqli olaraq, həyata daha nikbin baxır (Atuk, 2014: s.54).

Müəllif onu da əlavə edir ki, əsərin sonunda baş verən hadisələr bunların 1917-ci ildə cərəyan etdiyini göstərir (Atuk 2014: s.62). “Şeyda” əsərinin 1916-cı ildə yazıldığını nəzərə alsaq, burada baş verən üsyanın dəqiq olaraq, 1917-ci il inqilabı olmadığını qətiyyətlə deyə bilərik. Lakin dramaturqun sənətkar fəhmi ilə fəhlələrin gələcəkdə həyata keçirəcəyi bir inqilabı təsvir etmək istədiyini güman edə bilərik. Əsərdə ictimai-siyasi məsələlərin tam açılmaması və əsərin sonunda məhəbbət mövzusunun ön plana keçməsinə isə tədqiqat işinin müəllifi siyasi idarənin təsiri ilə izah edir (Atuk, 2014: s.64).

Cavid dramları dosent Mustafa Yeniasırın tədqiqatlarında da yer almaqdadır. O, Hüseyn Cavidin hələ ilk əsərlərindən başlayaraq qüvvətli ədəbi nümunələr yaratdığı fikrindədir. Alim bu xüsusa yazır: “Ana” onun ilk dramatik əsəri olsa da, olduqca müvəffəqiyyətlidir” (Yeniasır, 2010: s.122). O, “Maral” barədə isə aşağıdakıları qeyd edir: “Hüseyn Cavid bu əsəri ilə şeyrdə olduğu qədər nəsrə də iddialı olduğunu sübut edir” (Yeniasır, 2010: s.122). “Şeyx Sənan” əsərində Şərqi mistik fəlsəfəsinin təsirini görən tədqiqatçı Cavidin sonralar yazdığı “Afət” və “Peyğəmbər” əsərlərində daha realist bir müəllif olduğunu qeyd edir (Yeniasır, 2010: s.122).

Fikrimizcə, M.Yeniasırın ən çox maraq doğuran qənaəti: “Cavid 1925-ci ildə yazdığı “Topal Teymur” adlı əsəri ilə sənətinin zirvəsinə çatmışdır”, - qeydidir (Yeniasır, 2010: s.126). H.Cavidin ən yaxşı əsəri, sənətkarlıq zirvəsi kimi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif əsərlər müəyyənləşdirilmişdir: “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Azər” və s. Ancaq bunlar arasında adətən, “Topal Teymur” əsərinin adı çəkilir. M.Yeniasırın bu əsərə verdiyi yüksək qiymət, yəqin ki, onun türk tarixinə həsr olunması ilə bağlıdır.

M.Yeniasırın “Şeyx Sənan” əsəri barədə verdiyi bir məlumat diqqəti cəlb edir: “Əsərin ilk variantında Sənan və Xumar özlərini uçurumdan ataraq ölürlər və pyes sona çatır. Ancaq Cavid əsərə bir əlavə edir və bu əlavədə Sənan Xumarın öldüyünə heç cür inana bilmir, daha sonra öldüyünü başa düşür və özü də intihar edir” (Yeniasır 2010: s.136). Ancaq tədqiqatçı bu məlumatın mənbəyini göstərmir.

M.Yeniasır H.Cavidin “Afət” pyesini 1906-1909-cu illərdə yazmağa başladığını, ancaq 1917-1920-ci illərdə yenidən bu əsərə müraciət etdiyini yazır (Yeniasır, 2010: s.140). Bu qənaət bəzi müəlliflərin “Uçurum” barədəki fikrinə uyğun gəlir ki, bunun da səbəbi hər iki əsərin mövzusunun Türkiyə həyatından götürməsidir. Onun bu əsər barədə bir fikri də diqqəti çəkir: “Əsər azərbaycanlı bir qızın həyatından bəhs edir” (Yeniasır, 2010: s.140). Doktor Jalə Babəşova da “Afət” pyesində azərbaycanlı qızın həyatından danışıldığını göstərir (Babəşova, 2014: s.283). Halbuki əksər tədqiqatçılar “Afət”i Türkiyə həyatından götürülmüş əsər adlandırmışlar.

M.Yeniasıra görə, Cavid Teymurun Anadolu səfərinin yanlış olduğunu vurğulamışdır (Yeniasır, 2010: s.142). H.Cavid, həqiqətən də, türkün türklə vuruşmasının səhv olduğunu göstərmiş, bu hadisəyə

türklüyün tarixi faciəsi kimi baxmışdır, ancaq “Topal Teymur” əsərində H.Cavidin Bəyaziddən çox, Teymura qarşı daha rəğbətli olduğu görünür.

M.Yeniasır göstərmişdir ki, Cavid “Topal Teymur”la yanaşı, “Maral” və “İblis” kimi əsərlərində də türklərin müsbət keyfiyyətlərindən – yaşamaq və yaratmaqdan zövq aldıklarından, keçmişlərini unutmadan gələcəyə ümidlə baxdıqlarından, sözündən dönməzliyindən danışmışdır (Yeniasır 2010: s.332-333). “Uçurum” pyesində Əkrəmin türklərin şanlı əcdadlarının Altay dağlarında yaşaması ilə bağlı sözlərini xatırladır (Yeniasır, 2010: s.335-336).

Jalə Babaşova “Ana” pyesini “XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbiyyatı və Qərb fəlsəfəsində insan probleminə yeni baxış, yeni yanaşmanın başlanması” ilə əlaqələndirmişdir (Babashova 2014: s.238). Onun fikrincə, Səlmə insana məxsus yüksək keyfiyyətləri özündə birləşdirən qalib insan obrazıdır. O, bu barədə yazır: “Bir çox yazıçı və filosoflardan fərqli olaraq, Hüseyn Cavid insanı qadın və kişi olmaqla iki fərqli qütbə deyil, dünyadakı Şərə qalib gələ bilməsinə, yaxud dünyadakı Şərə məğlub ola bilməsinə görə qalib və məğlub varlıqlar olaraq təsnif etmişdir” (Babashova, 2014: s.239). Tədqiqatçı Səlmanın bu qələbəsinin səbəbini belə izah edir: “Milli analıq sevgisi öz şəxsi intiqam hissi üzərində qələbə qazanır” (Babashova, 2014: s.240). Qeyd edək ki, apardığı müqayisələr inandırıcıdır.

Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, “Ana” pyesinin mövzusu orta əsrlər italyan novellasından götürülmüşdür (Babashova, 2014: s.240). Bu fikir ilk dəfə Azərbaycanın xalq yazıçısı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas Elçin Əfəndiyev tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, 1982-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap olunmuş məqaləsində Cavidin əsərini XVI əsr italyan müəllifi Cambatista Ciraldu Çintonun (1504-1573) “Ekatommiti” adlı novellalar toplusundakı VI dekada, VI novella ilə səsləşdiyini göstərmişdir (Elçin, 2012: s.83). Hüseyn Cavidin həmin novella ilə tanış olub-olmadığını aydınlaşdırmaq çətindir.

J.Babaşova “Maral” dramında bəzi çatışmazlıqların olduğunu göstərir və yazır: “Bu əsərdə Hüseyn Cavid hələ özünü bir dramaturq kimi tam mənası ilə kəşf etməmişdir. Elə buna görə də, bu əsərin süjetində, inkişaf və nəticədə çatışmazlıqlar görünür” (Babashova, 2014: s.242-243). Daha əvvəl yazılmış “Ana” əsərini yüksək qiymətləndirən tədqiqatçının bu əsərdə “Cavid özünü tam mənası ilə kəşf etməmişdir” fikri təəccüb doğurur.

Müəllif bu əsəri insani eşqin təbliğ olunduğu əsərlərdən hesab edir (Babashova, 2014: s.247), ancaq daha sonra bu barədə yazır: “Hüseyn Cavid bu möhtəşəm əsərində sentimental faciədə ilahi eşq problemindən mövzu kimi istifadə etmişdir” (Babashova, 2014: s.250). Bundan əlavə, o qeyd edir: “Beləliklə, Hüseyn Cavid ilahi eşq sahibi Şeyx Sənanın Tanrıya qovuşma məkanı olaraq uçmağı, yəni cənnəti seçir. Təsəvvüf mədəniyyətində ümumi olaraq insani eşqdən ilahi eşqə keçid var. Burada ibadət, şeir, musiqi, rəqs kimi vasitələr mövcuddur. Cavid də bu uçuşla sufi yanaşmanı sona çatdırmışdır” (Babashova, 2014: s.253). J.Babaşova həmçinin qeyd edir ki, bu əsər sufizmi səhnəyə gətirən ilk dram əsəridir (Babashova, 2014: s.253).

Qeyd edək ki, “Uçurum” Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Hüseyn Cavidin ən çox öyrənilən, ən çox araşdırmaya cəlb olunan əsəridir. J.Babaşova da bu pyes haqqında müəllifin digər əsərlərinə nisbətən daha çox məlumat vermişdir. Əsərdəki Cəlal və Əkrəm obrazlarını müqayisə edən tədqiqatçı yazır: “Biri Qərbin yaxşı cəhətlərini mənimsəyərək öz mədəniyyətinə və dəyərlərinə bağlı qalmış gəncliyi təmsil edir, digəri isə elm və ürfan üçün getdiyi Qərbdən ancaq ənənə və mədəniyyətinə zidd olan pis cəhətləri alıb uçuşuma yuvarlanan başqa gəncliyi təmsil edir” (Babashova, 2014: s.265).

J.Babaşovanın tədqiqatında “İblis” əsərinin də öz yeri var. O, “İblis”i belə izah edir: “Hüseyn Cavid yaşadığı dövrdə cəmiyyətin hər təbəqəsində, icimai həyatda “iblisliyin” insanlararası münasibətlərdə böyük təsirə malik olduğunu, cəmiyyətdə yaşanan bütün fəlakətlərə yenə insanın səbəb olduğunu görmüş təcrübəli bir fərd olaraq, qələmə aldığı “İblis” əsəri ilə cəmiyyətdə insanların yanlış saydığı həqiqətləri mücərrəd “İblis” obrazını yaradaraq dilə gətirmiş və oxucularına bunu göstərmişdir” (Babashova 2014: s.272). Onun fikrincə, əsərdə İblis həm mücərrəd bir obraz kimi dinimizdəki şeytana

uyğun gəlir, həm də dövlət adamları, siyasətçilər, yalançı din xadimləri insan qiyafəsindəki iblis kimi səciyyələndirirlər (Babashova, 2014: s.276). J.Babaşovaya görə, Cavidin bu obrazı yaratması və insanların törətdiyi fəlakətlərin səbəbi kimi İblisi qiymətləndirməsinin bir səbəbi də dövrün senzurasından yayınmaqdır (Babashova, 2014: s.280). J.Babaşova da Cavid yaradıcılığı haqqında tez-tez deyilən bir fikri təkrarlayır və “İblis”in onun şah əsəri olduğunu söyləyir (Babashova 2014: s.280).

J.Babaşova öz tədqiqatında filologiya elmləri namizədi Nəzakət Əzizovanın bir fikrini tənqid edir. Belə ki, N.Əzizova “Afət”i Sovet hakimiyyətinin ilk illərində qadın və kişilərin bərabərhüquqlu olmasına qarşı yazılmış əsər hesab etmişdir. J.Babaşova isə bu fikri tənqid etməklə bildirmişdir ki, H.Cavid qadın hüquqlarına yüksək dəyər verən bir sənətkar olmuşdur, ona görə də belə bir fikri ona aid etmək düzgün olmaz (Babashova, 2014: s.284). Həqiqətən də, “Afət” faciəsində hüquq bərabərliyinin yox, bərabərsizliyin tənqid olunduğunu görmək olar. Afət məhz hüquqsuz bir qadın olduğu üçün Özdəmirə ərə gedir. Məhz Qaratayla bərabərhüquqlu olmadığı üçün eyni günahın sahibi Qaratay cəmiyyətdə qəbul olunduğu halda, Afət qəbul olunmur.

J.Babaşova “Peyğəmbər” pyesi barədə yazır: “”Peyğəmbər” əsərinin mövzusu və qəhrəmanı tarixdən götürülsə də, əsərdəki fəlsəfə və ideal yazıldığı dövrün hadisələri ilə yaxından bağlı idi” (Babashova, 2014: s.286). Onun fikrincə, bu əsər Sovet hakimiyyətinə qarşı yazılmışdır: “İlk nəşri 1922-ci ildə edilən əsərin eyham yolu ilə ruslara qarşı yazıldığını anlayan Sovet hökuməti kitabları yığırdırmışdır. Kitablari yığırdıran ruslar pyesin səhnəyə qoyulmasını da qadağan etdiyi üçün əsər səhnələnməmişdir” (Babashova 2014: s.296). Biz alimin son qeydi ilə razı deyilik. Belə ki, bu əsərin səhnələşdirilməməsinin səbəbi müəllifin özünün həmin dramın tamaşa üçün yazılmadığını qeyd etməsidir.

Artıq qeyd etdik ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında “Topal Teymur” əsərinə və onun qəhrəmanına münasibət müxtəlifdir. J.Babaşovaya görə, bu əsər “maarifçi-romantik” əsərdir (Babashova 2014: s.298). Əsərdə Teymurun müsbət obraz kimi çıxış etdiyini, onun türklərin qəhrəmanı hesab olunduğunu göstərən də var. Ancaq J.Babaşovanın fikrincə, Teymur mənfi obrazdır və Cavid burada “tiranlığı – müharibə Tanrısını Teymurun dili ilə ifşa edir” (Babashova, 2014: s.297). Əsərdə, doğrudan da, iki türk hökmdarı arasında aparılan müharibə və onun acı nəticələri ifşa olunur, lakin müxtəlif obrazların sözləri və hadisələrin baş vermə istiqaməti nəzərdən keçirildikdə H.Cavidin Bəyazıda nəzərdən Teymurun tərəfində olduğu açıq görünür.

J.Babaşova Cavidin tarixi hadisələrə fəlsəfi yanaşmasını müəllifin dram əsərlərinin məzmunundan çıxış edərək ortaya qoymaq istəyir. Onun fikrincə, H.Cavid “Xəyyam” əsərində Ömər Xəyyamı doğuran ictimai mühitə də geniş yer vermiş, türk hökmdarlarının tarixdə oynadığı rolu və xidmətlərini əks etdirmişdir. Tədqiqatçıya görə, burada fərd və cəmiyyət qarşındurması yox, Motsart-Salyeri sindromu – istedadla cılızlığın qarşındurması öz əksini tapmışdır (Babashova, 2014: s.306). Görünür, müəllif bu qarşındurmanı Xəyyam və Həsən Sabbah arasında görür. Tədqiqatçı göstərir ki, əsərdə sənətkarı çərçivəyə salan hakimiyyət tənqid olunmaqla, əslində, Sovet hakimiyyətinin sənətkarları ağır vəziyyətə saldığı göstərilir (Babashova, 2014: s.307). Fikrimizcə, əsərdəki hakimiyyəti Sovet dövləti ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki bu dramda əksini tapan Səlcuq hökmdarları Xəyyama və digər sənətkarlara dəyər vermişlər.

Qüdrətli bədii söz ustadı Hüseyn Cavidin dramaturgiyası onun zəngin əbədiyaşar yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edir. Elə buna görə də Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli nümayəndəsi H.Cavidin bütün zamanlar üçün müasir səslənən, aktual olan dram əsərləri geniş araşdırma obyektinə çevrilmiş, bu cəhətdən onun “İblis”, “Uçurum”, “Topal Teymur” kimi pyesləri daha geniş tədqiq olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akın, Ümit. (2017). Modernleşme algısı kapsamında yanlış batılılaşmaya bir örnek: Hüseyin Cavid'in "Uçurum" dramı // İnsan ve toplum bilimleri araştırmaları dergisi. № 7. – S.227-239.
2. Atilla, İsgəndər. (2011). Əsrin şairi. Hüseyin Cavidin mənzum dramaları. I hissə. – Bakı: Adiloğlu. – 436 s.
3. Atuk, Havva Nur. (2014). Rasizade Hüseyin Cavid'in "Uçurum" və "Şeyda" isimli piyeslerinin incelenmesi. Yüksek lisans tezi. – Ankara.
4. Babashova, Zhala. (2014). 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azərbaycan və Türk edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk edebiyatı ile etkileşimleri. Doktora tezi. – Ankara. – 475 s.
5. Barmanbay, Afina. (2019). Hüseyin Cavid'in "İblis" faciasına dini-felsefi bakış // SUTAD. № 45. – S.371-381.
6. Cəfər, Məmməd.(1960). Hüseyin Cavid. – Bakı.
7. Elçin. (2012). "Sübh şəfəqi"nin işığı, Cavidşünaslıq. – Bakı. – S.77-91.
8. Gedikli, Yusuf. (2012). Hüseyin Cavid Rasizade (1882-1941)'nin hayatı ve eserleri // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. № 38. – S.100-135.
9. Şərif, Əziz. (2012). Hüseyin Cavid, Cavidşünaslıq. VII cild. – Bakı. – S.8-88.
10. Uygur, Erdoğan. (2006). Azərbaycanlı yazar və şair Hüseyin Cavidin "Uçurum" piyesinde Doğu ve Batı kültürlerinin tasviri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar. XXIII – Bakı: Seda nəşriyyatı. – S.9-15.
11. Yeniasır, Mustafa. (2010). Hüseyin Cavid ve Özker Yaşın'ın eserlerinde milli duygular. Doktora tezi. – İzmir. – 414 s.
12. Yüce, Nuri. (2008). Hüseyin Cavid ve Türkiye // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. № 38. – S.213-237.

UOT: 821.111

A COLLECTION OF SHORT STORIES "DUBLINERS" AND ITS PLACE IN JAMES JOYCE'S CREATIVITY

Sevinj Aliyeva

Senior lecturer

Azerbaijan State Pedagogical University, Shaki branch

PhD student

Azerbaijan National Academy of Sciences

hacihasanzade.sevinc@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1407-2411

Abstract. Prominent Irish writer James Joyce, distinguishing with his new style in the world literature of the XX century and being one of the founders of modernism, opened new literary way in front of many writers.

The article deals with James Joyce's story collection of "Dubliners", and its place in the writer's creation from the literary and public point of view. The gallery of characters and events in the work describe Dublin society of the writer's contemporary time without any exaggeration. The famous writer reflected all his thoughts about his native country by means of various characters in this work. The struggle for the independence of Irish people, the Dubliners' place in this struggle, and the stagnation of the capital city have been mentioned for several times in the work by the writer. All these features, as well as the techniques used by the writer, their specific features are widely touched upon in the article.

While researching the theme of the article it has been mostly referred to the original sources as James Joyce's works have been translated into the Azerbaijanian language partially.

The article was composed on the ground of the provisions of analytical and descriptive methods.

Key words: epiphany, gnomon, ellipsis, story, narration

"DUBLİNLİLƏR" HEKAYƏLƏR TOPLUSU VƏ BU ƏSƏRİN CEYMS COYS YARADICILIĞINDA YERİ

Əliyeva Sevinc Akif qızı

baş müəllim

ADPU Şəki filialı

Dissertant

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

hacihasanzade.sevinc@gmail.com

Xülasə. XX əsr dünya ədəbiyyatında öz yeni üslubu ilə fərqlənən görkəmli irland yazıçısı Ceyms Coys modernizm ədəbi cərəyanının banilərindən biri olmaqla bərabər, bir çox yazıçıların qarşısında yeni ədəbi yol açmışdır.

Məqalədə Ceyms Coysun “Dublinlilər” hekayələr toplusu, eləcə də bu əsərin yazıçının yaradıcılığındakı yeri bədii və ictimai nöqteyi-nəzərdən araşdırılır. Əsərdəki obrazlar qalereyası və hadisələr yazıçının müasiri olduğu Dublin cəmiyyətini olduğu kimi, heç bir mübaliğəyə yol vermədən təsvir edir. Bu əsərdə müxtəlif xarakterlərə sahib olan obrazların dili vasitəsilə məşhur yazıçı öz ölkəsi haqqındakı bütün düşüncələrini əks etdirir. İrland xalqının azadlığı uğrunda mübarizəsi, bu mübarizədə dublinlilərin tutduğu mövqe, Dublin şəhərinin ətalət içərisində qalması sənətkarın dəfələrlə vurğuladığı məsələlərdəndir. Məqalədə məhz bu cəhətlərə geniş şəkildə nəzər salınmaqla bərabər, yazıçının istifadə etdiyi bir çox texnikalar, eləcə də onların xarakterik xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır.

Ceyms Coysun əsərlərinin çox az qismi Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğundan mövzu araşdırılarkən əsasən orijinal mənbələrə istinad olunmuşdur.

Məqalə analitik və təsviri metodlara uyğun müddəələr əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: epifaniya, qnomon, ellips, hekayə, təhkiyə

Dünya ədəbiyyatında öz yazı üslubu ilə fərqlənən görkəmli irland yazıçısı Ceyms Coysun yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan “Dublinlilər” hekayələr toplusu geniş oxucu kütləsi tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, yazıçının müasiri olduğu dövrdən bəri ədəbiyyatşünaslar və ədəbi tənqidçilər də əsərə qarşı biganə olmamış, onu yüksək qiymətləndirmişlər. Belə ki, hətta C. Coys “Sənətkarın gənclik portreti”, “Ulis”, “Finneqansın oyanışı” əsərlərini yazmasaydı belə, təkcə “Dublinlilər” ona ədəbiyyat tarixində mahir nəsr ustası mövqeyini qazandırardı. (“*Even if Joyce had never gone on to write **A Portrait of the Artist as a Young Man, Ulysses, Finnegans Wake, Dubliners** would have earned him a place in literary history as a skilled prose technician*”) (Eric Bulson 2006: s. 32).

1903-1905-ci illərdə qələmə alınmış “Dublinlilər” hekayələr toplusuna 15 hekayə daxildir və onların hər biri oxuculara bir-birindən fərqli obrazlar qalereyası təqdim edir. Yazıçı hər bir hekayədə obrazların vasitəsilə dublinlilərin gerçək simasını açmaqla yanaşı, Dublin şəhərinin maddi və mənəvi mənzərəsini məharətlə təsvir edir. Şəhərin sakinləri və yaşam tərzləri, dünyagörüş və həyata baxışları sənətkarın qələmi ilə olduğu kimi, mübaliğəsiz şəkildə oxucuya çatdırılır.

C. Coys “Sənətkarın gənclik portreti” romanında da vurğuladığı kimi, Dublin yazıçının demək olar ki, bütün əsərləri üçün seçilmiş bir mühit idi. “Dublin yeni və mürəkkəb bir anlayış idi”. (*Dublin was a new and complex sensation*) (James Joyce 2018: s. 60).

Məlumdur ki, İrlandiya öz müstəqilliyini 1922-ci ildə qazanmışdır. C. Coysun 30 ildən artıq müddəti əhatə edən ədəbi karyerasının olduqca məhsuldar dövrü isə məhz XX əsrin ilk onilliyinə, yəni İrlandiyanın müstəmləkə olduğu, ölkənin dini, siyasi və ictimai həyatında katolik kilsəsinin ciddi təsiri olan bir dövrə təsadüf etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, sənətkarın əsərlərində də Dublin bu iki mənşənin arasında sıxılmış bir şəkildə, insanların həyatı isə sabitləşmiş qayda-qanun və stereotiplər içərisində təsvir olunur. İllərlə əsarət altında əzilmiş, psixoloji təzyiqlərə məruz qalmış irland milləti özünü tam ifadə edə və mənəvi ətalətdən xilas ola bilmədiyi üçün “Dublinlilər” hekayələr toplusunda yazıçı bu cəmiyyəti bütün müsbət və mənfi keyfiyyətləri ilə əks etdirir.

From their inception, Joyce intended the stories to be part of a thematically unified and chronologically ordered series. It was a searing analysis of Irish middle and lower-middle class life,

with Dublin not simply as its geographical setting but as the emotional and psychological locus as well (Nicholas Fargnoli, Michael Patrick Gillespie 2014: s. 45). (*Başlangıçdan C.Coys hekayələri mövzu baxımından vahid və xronoloji ardıcılığa uyğun şəkildə yazmağı nəzərdə tuturdu. Bu, irlandların orta və aşağı-orta təbəqəsinin həyatını təhlil edirdi. Dublin sadəcə coğrafi məkan deyil, eləcə də emosional və psixoloji mühit, yer idi.*) Həm də maraqlıdır ki, “..... we find a number of lower-middle-class types and a remarkable absence of upper-class or blue-collar Dubliners” (Eric Bulson 2006: s.33). (*Biz çoxlu sayda aşağı-orta sinfin nümayəndələri ilə rastlaşırıq. Lakin dublinlilər arasında yuxarı təbəqə ilə fəhlə sinfinin yoxluğu da xüsusi olaraq nəzərə çarpır.*)

“Dublinlilər” hekayələr toplusunda əks olunan hadisələr qəhrəmanların uşaqlıq, gənclik, yetkinlik dövrlərinə baş verməsinə, eləcə də ictimai həyatı əks etdirməsinə görə kateqoriyalasdırıla bilər (Eric Bulson 2006: s.35). Hekayələrdə Dublin cəmiyyəti ümitsizlik burulğanı, iflicin mərkəzi kimi təsvir edilir.

Əsərin çap olunması üçün bir neçə dəfə müqavilə bağlamaq məcburiyyətində qalan yazıçının əsəri əksəriyyət tərəfindən anti-irland xarakterli hesab olunduğundan hekayələr nəşr olunarkən “Two Gallants” (“İki cəngavər”), “A Little Cloud” (“Ağ bulud”) hekayələrinin topluya daxil edilməsi nəşirlər tərəfindən etirazla qarşılanır. Xüsusilə də, “Two Gallants”, “Counterparts” (“İç üzler”), “Grace” (“Allahın mərhəməti”) hekayələrindən konkret olaraq bəzi hissələrin çıxarılması tələb olunur. Bu halda yazıçı özü belə yazırdı: “My intention was to write a chapter of the moral history of my country and I chose Dublin for the scene because that city seemed to me the centre of paralysis” (Eric Bulson 2006: s.34). (*Mənim niyyətim ölkəmin mənavi tarixçəsini əks etdirən bir fəsil yazmaq idi. Və mən Dublini seçdim, çünki şəhər mənə iflicin mərkəzi kimi görünürdü.*)

Adı çəkilən hekayələrdə Ceyms Coys öz iti qələmi ilə irland cəmiyyətini tənqid edir. “A Little Cloud” hekayəsində iki dostun dililə Avropanın paytaxt şəhərlərinin nadürüst həyat tərzini ifşa olunur. Yuxarı təbəqənin mənasız, puç yaşayışı tənqid edilir. Eləcə də, ümitsizlik burulğanında qalan qəhrəmanımız bala Çandlerin simasında Dublinin yeksənək həyatı, dublinlilərin “qollarına vurulan qandallar”, onların cəsarətsizliyi təsvir edilir. London öz mühiti ilə dublinlilər üçün əlçatmaz və parlaq görünür. “Two Gallants” hekayəsində isə tanışlarının stoluna dəvət olunub içki içmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan, könüllü tələklilik edən Dublin “cənablarından”, özünü nəcabətli göstərən avara “cənablardan” söhbət açılır. Məhz “İki cəngavər” hekayəsində Lenexen və Korli obrazlarının simasında C. Coys Britaniyanın siyasi və psixoloji boyunduruğunu qəbul edən irlandiyalıları təsvir edir. “The Dead” (“Ölülər”) əsərində öz dilinə, öz kökünə istehsalı münasibət göstərən Qabriel obrazı irland dili, irland xalqına və İrlandiyaya yabancı bir münasibət bəsləyərək doğma Vətəninin onu bezdirdiyini vurğulayır.

“And haven't you your own land to visit”, continued Miss Ivors, “that you know nothing of, your own people, and your own country?”

“O, to tell the truth,” retorted Gabriel suddenly, “I'm sick of my own country, sick of it!” (James Joyce 2019: s. 162)

(- Niyə haqqında heç nə bilmədiyiniz öz doğma vətəninizi, - Miss İvors davam elədi, - xalqınızı və öz kəndinizi gedib görmək istəmirsiniz?)

- Düzünü bilmək istəyirsinizsə, - Qabriel etiraz elədi, öz doğma vətənim mənə bezdirib, cana doymuşam!) (James Joyce 2014: s. 257).

“Dublinlilər” hekayələr toplusu ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, olduqca böyük ədəbi-bədii dəyərə də malikdir. Belə ki, Ceyms Coys yaradıcılığı üçün xas olan və sonralar XX əsr nəsrinin yolunu müəyyənləşdirən və tez-tez müxtəlif yazarların yaradıcılığında özünü büruzə verən bir sıra xüsusiyyətlərlə məhz bu topluda rastlaşır və onları təhlil edə bilirik. Məsələn, yazıçının yaradıcılığına xas olan qnomon (gnomon) “Dublinlilər” hekayələr toplusunda da tez-tez rast gəldiyimiz texnikalardandır. Qnomon süjet xəttində olan məlumat çatışmazlığı və ya boşluğu hesab edilir. Bu

boşluqlar bizə konkret izah verməyə və ya nəticəyə gəlməyə mane olurlar. Biz bilmirik ki, “Dublinlilər”in ilk qələmə alınmış hekayəsi “Bacılar” da cənab Filinə həqiqətən nə olub, nə yolunda getməyib. “Pansion” hekayəsində ana qızı Pollini çağırmağın əvvəlində cənab Dorana nə deyib. Bunların heç biri bəlli deyil (Eric Bulson 2006: s.37).

C. Coysun bu hekayələri ellipslərlə zəngin olması baxımından da diqqətəlayiqdir (Eric Bulson 2006: s.37).

Ellips əsərin müəyyən hissələrində bir və ya bir neçə sözün ötürülməsidir. Müasir bədii əsərlərdə ellipsləri göstərmək üçün üç nöqtədən istifadə olunur. Əgər fikir tamamlanıbsa, cümlənin sonunda dörd nöqtə qoyulur (Cuddon 2013: s. 231).

Ellipslər vasitəsilə yazıçı əsərdə hadisələrin gedişində bizim qarşımıza cavabı verilməyən suallar çıxarır. Biz özümüz bu suallara cavab tapmalı oluruq. Bu baxımdan da, hər bir oxucu əsəri öz pəncərəsindən, öz baxış bucağından analiz edə bilər. Məsələn, ellipslərə nümunə olaraq “The Sisters” (“Bacılar”) hekayəsindəki hissəni göstərmək olar:

“No, I wouldn’t say he was exactly... but there was something queer... there was something uncanny about him. I’ll tell you my opinion....” (James Joyce 2019: s. 1). (*“-Yox əşşi, mən deməzdim ki, o deyildiyi kimi olub... Amma nəsa bir xoşagəlməzlik vardı. Qəribədir ki, o ... mən öz fikrimi sizə deyəcəyəm....”*) (Ceyms Coys 2014: s. 16).

Hekayədən götürülmüş bu hissədə söhbət Flinn atadan gedir. Qoca Kotter onun haqqında danışır. Lakin ifadə olunmuş cümlələrdən konkret olaraq heç nə başa düşmək olmur. Flinn atanın necə olması, onun haqqında nə deyildiyi naməlum olaraq qalır. Qoca Kotter yuxarıdakı sözləri birbaşa həmsöhbətinə ünvanlasa da, nə həmin söhbətin dinləyicisi olan adsız oğlan obrazı, nə də oxucu söhbətin mövzusunun tam aydınlığı ilə tuta bilər. Beləcə, daha dəqiq desək, ellips obrazlar arasında qapalı və ya üstüörtülü aparılan söhbətdir.

Yaxud elə həmin hekayədə *“I have my own theory about it,” he said. “I think it was one of those ... peculiar cases But it is hard to say”* (James Joyce 2019: s. 1). (*“- Bilirsizmi, mənim öz nəzəriyyəmə var, dedi. – Məncə, bu o nadir təsadüflərdən biridir,... amma ümumiyyətlə, demək çətinidir....”*) (Ceyms Coys 2014: s. 16). Eləcə də, bu hissədə söhbət hansı təsadüflərdən gedir və ya nəyi söyləmək çətinidir sualları oxucu üçün qaranlıq, cavabsız olaraq qalır.

Məlumdur ki, C. Coys ədəbiyyata coysayağı epifaniya anlayışı gətirmişdir. Coysayağı epifaniya ilahi bir təzahür deyil. Yazıçı öz yaradıcılığında bu terminə dünyəvi bir çalar gətirmişdir. Onun fikrincə, hər bir yazıçı ətrafında daimi bir şəkildə təzahür edəcək, onun yolunu dəyişəcək hadisələrin axtarışında olmalıdır (Richard Ellmann 1982: s. 83). Yazıçı bu topluda da epifaniyaya (“The Dead” (“Ölülər”) müraciət edir.

“As guests are leaving the house Gretta has an epiphany of sorts in the form of memories of the now dead Michael Furey- memories sparked by D’Arcy’s singing of the forlorn love ballad. The implications of Gretta’s recollections are not immediately apparent to the reader or to her husband; but from this point, there is a marked shift in the tone of the narrative” (Nicholas Fargnoli, Michael Patrick Gillespie 2014: s. 74). (*Qonaqlar evi tərk edərkən Qrentada D’Arsinin ümitsiz sevgi balladası ifa etməsi nəticəsində ölü Maykl Fareyi xatırlamaqla bir qıçılıq - epifaniya yaranır. Qrentanın xatirələrdən qaynaqlanan düşüncələri nə oxucuya, nə də onun ərinə dərhal aydın olur. Lakin hadisələrin gedişində nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik yaranır.*)

Bu hissədə göstərilir ki, musiqi səsi eşidərək pilləkən başında donub qalan Qrentanın kölgəsi görünür. Qabriel bu anı seyr edir və bu onun üçün tamamilə əsrarəngiz bir an təsiri bağışlayır. *“... Gabriel saw that there was colour on her cheeks and that her eyes were shining. A sudden tide of joy went leaping out of his heart”* (James Joyce 2019: s. 182). (*.... Qabriel onun yanaqlarının alışıdığını, gözlərinin parladdığını gördü. Qabriel qəflətən ürəkdən qaynayıb gələn bir sevinc axını duydu.*) (Ceyms Coys 2014: s. 288).

Məhz bu an Qabriel üçün həyata baxış tərzini dəyişməyə bir qığılıcı olur. Halbuki Qrentanın musiqi səsinə eşitməsi onun həyatında tamamilə fərqli çalarların yaranmasına gətirib çıxarır. Musiqi səsinə eşitməklə Qrenta keçmişinə qayıdır. Bunun nəticəsi olaraq bir qədər sonra içindəki acı dolu xatirələri bir-bir vərəqləyərək ərinə söyləyir.

Bundan sonra Qabriel-Qrenta münasibətləri əlbəttə ki, əvvəlki kimi olmayacaqdı. Qabriel Qrentanın aləmində “öz yerini” tanıyır. Özünün kim olduğunu Maykl Farey ilə münasibətdə anlayır. “.... He saw himself as a ludicrous figure, acting as a pennyboy for his aunts, a nervous, well-meaning sentimentalist, orating to vulgarians and idealizing his own clownish lusts, the pitiable fatuous fellow he had caught a glimpse of in the mirror” (James Joyce 2019: s. 189). “.... O, özünün gülünc bir adam olduğunu gördü: xalalarının penniboyu, əsəbi, sadəlvəh sentimentalist, vulqar orator, öz təlxək həvəslərini ideallaşdıran yazıq bir səfeh güzgüdə gözünə sataşdı” (Ceyms Coys 2014: s. 298).

“Ölülər” hekayəsində həm dünyasını dəyişmiş ölülərdən, həm də “yaşayan” ölülərdən söhbət açılır. Sanki yazıçı əsərdə ölü deyərək həm Qabriel, həm də Maykl Farey obrazlarını nəzərdə tutur. Maykl Farey həqiqətən ölüb. Qrenta bu acı kədəri illərlə içində daşıyır. Qabriel isə yaşamağına baxmayaraq, bəlkə də, Qrenta üçün artıq çoxdan ölmüşdür. Bu haqda Cavidə Məmmədova da öz məqaləsində vurğulayır: “*Şu anda Gabriel yaşam və ölümə ait bir Epifaniya yaşıyor, ölülər və dirilər məfumu onun düşüncəsində aksine yorumlanır; ölen bir insan çok fazla gerçek duyguyla sevilir, o, yokluğuna rağmen hala da mevcuttur*” (Memmedova 2018: s. 26).

Dublinlilər əsərində təhkiyənin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hadisələrin uşaqlıq dönməsində baş verdiyi kateqoriyaya aid olan hekayələrdə (“The Sisters”, “An Encounter”, “Araby” (“Ərəbistan”)) (Eric Bulson 2006: s.35) hadisələr adını bilmədiyimiz obraz tərəfindən nəql edilir. Bu obraz hər üç hekayədə eyni balaca oğlan ola bilər. Amma biz buna əmin ola bilmərik. Digər 12 hekayədə isə müəllif təhkiyəsi vasitəsilə hadisələr oxucuların nəzərinə çatdırılır (Eric Bulson 2006: s. 39).

“Dublinlilər” əsinə daxil edilmiş hekayələri oxuduqca tez-tez ölüm, iflic anlayışları ilə qarşılaşırıq ki, bunları da Ceyms Coys simvolik olaraq seçir. Məsələn, “The Sisters” (“Bacılar”) hekayəsində ölüm monoton həyat tərzini, “Ivy Day in the Committee Room” (“Sarmaşık günündə”) hekayəsində iflic irlandların azadlıq mübarizəsi yolundakı ətəletin simvolu kimi də götürülə bilər. Və ya fiziki baxımdan obrazların iflic olaraq təsvir edilməsi onların mənəviyyat cəhətdən də “iflicini” vurğulayır. C. Coys “..., bununla da düşünce ve idraki felç durumuna gelen memleketi ve insanların manevi ölüm karşısında çaresiz halini tasvir etmiş, bu durumda ulusal özgürlüğün, milli mücadelenin, bağımsızlığın erişilemez olduğunu imalı tarzda vurgulamıştır” (Memmedova 2019: s. 53).

Iflic “The Sisters” hekayəsində keşişin xəstəliyi ilə əlaqədar qeyd olunur. “Eveline” hekayəsində qızın evi tərk etməsi qorxusu ilə bağlı yaranır. “A Little Cloud” hekayəsində bala Çandler gəncliyin gətirdiyi məsuliyyətdən, “Counterparts” hekayəsində Farrington alkoqolizmdən “iflic” olur (Eric Bulson 2006: s. 37).

“Dublinlilər” hekayələr toplusu yazıcının yaradıcılığında janr etibarilə də yeni ədəbi yolun açılması deməkdir. Məhz “Dublinlilər” hekayələr toplusuna öz üslubu və dəsti-xətt ilə əvvəlkilərdən tamamilə fərqlənən “The Dead” (“Ölülər”) əsərini əlavə etməklə C. Coys öz yaradıcılığında qısa hekayə janrından roman janrına keçidin başlanğıcını qoyur.

Beləliklə, Ceyms Coys “Dublinlilər”in mövzusu, əsərdə istifadə etdiyi təhkiyə tərz, bədii ifadə vasitələri və obrazlar qalereyası ilə ədəbiyyat aləmində yeni və özünəməxsus çalarlar yaratmağa nail olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, əsərin mövzusu bu gün də aktualdır və müasir oxucuların rəğbətlə oxuduğu ədəbi incilər siyahısındadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Eric Bulson. (2006). The Cambridge Introduction to James Joyce. New York, Cambridge University Press.

2. James Joyce. (2018). A Portrait of the Artist as a Young Man. Global Grey ebooks. // <https://www.globalgreybooks.com/portrait-of-the-artist-as-a-young-man-ebook.html>
3. Nicholas Fargnoli A., Michael Patrick Gillespie (2014). Critical Companion to James Joyce. – New York: Infobase Publishing.
4. James Joyce. (2019). Dubliners Global Grey ebooks // (<https://www.globalgreybooks.com/portrait-of-the-artist-as-a-young-man-ebook.html>)
5. Ceyms Coys. (2014). Dublinlilər. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
6. Cuddon J. A. (2013). A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. – UK: Wiley- Blackwell,
7. Richard Ellmann. (1982). James Joyce (New and revised edition). – USA: Oxford University Press.
8. Memmedova C. (2018). **Celil Memmedguluzade ve James Joyce’un Yaratıcılığında İnsan ve Ortam Sorunu** // International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art. Volume:3, Issue:4, June, July/Summer/. – S. 21-32.
9. Memmedova C. (2019). XX yüzyılın başlarında Azərbaycan və İrlanda edebiyatında ulusal özgürlük düşüncesinin sanatsal yansıması // TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of Turk & Islam World Social Studies. Yıl: 6. Sayı: 22. Eylül. – S. 49-61

UOT: 398.

FEATURES OF THE TEACHING MOTIF REFLECTION IN THE DASTAN “KITABI-DEDE GORGUD”

Terane Memmedova

PhD student

ANAS Sheki Regional Scientific Center, Azerbaijan

terane873@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6352-7801

Abstract: The epic “Kitabi-Dede Korkut”, written by Oghuz Turns is a treasure trove of national wisdom that has been created by our people for thousands of years many ways, The saga is based on the ancient history, psychological features, ethnographic life style of our people and soon is a unique monument to learn. In this respect, the saga is rich in colorful motifs. Here are the ancient ethnos, moral and ethical behavior, and soon is reflected.

Our research concludes that ancient times have been used as a tool in the spiritual education of the younger generation. The advice given in the saga is of great importance in this regard. Their functionality, form and content characteristics are widely covered in our article with reference to the ethics of ethnos as a reminder.

It is true that the saga has been researched in many respects by experts as of now. But the saga, which is rich in colorful motifs, has a lot of unexplored layers and moments to be discovered. In this regard, one of the points of interest in the “Kitabi-Dede Korkut” is the motivation for exhortation. The article has been extensively explored in this regard.

Key words: Oghuz, epos, motive, admonition, “Kitabi-Dede Korkut”, morality

NƏSİHƏT MOTİVİNİN “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ƏKS OLUNMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Təranə Yaşar qızı

doktorant

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz, Azərbaycan

terane873@gmail.com

Xülasə: Oğuz türklərinin tarixi-yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın min illərdən bəri yaşayan milli-mənəvi sərvəti, əvəzsiz hikmət xəzinəsidir. Dastan bir çox cəhətdən - xalqımızın qədim tarixini, psixoloji xüsusiyyətlərini, etnoqrafik həyat tərzini və s. öyrənmək üçün misilsiz abidədir. Bu baxımdan dastan

rəngarəng motivlərlə zəngindir. Burada etnosun qədim məşğuliyyətləri, dövlətçilik ənənəsi, dini görüşləri, əxlaq-etik davranışları və s. öz əksini tapır.

Doğrudur, dastan indiyədək mütəxəssislər tərəfindən bir çox cəhətlərdən tədqiq edilmişdir. Lakin rəngarəng motivlərlə zəngin olan dastanın hələ araşdırılmamış qatları, aşkar olunmalı məqamları da kifayət qədər çoxdur. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında maraq doğuran məqamlardan biri də nəsihət, nəsihətçilik motividir. Məqalədə dastan bu yöndən geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Apardığımız araşdırmadan belə nəticəyə gəlinir ki, hələ qədim dövrlərdən gənc nəslin milli-mənəvi tərbiyəsində nəsihətdən bir vasitə kimi istifadə edilmişdir. Eləcə də dastanda yer alan öyüd-nəsihətlərin bu baxımdan əhəmiyyəti böyükdür. Onların işlənmə xüsusiyyətləri, forma və məzmun xüsusiyyətləri məqaləmizdə geniş işıqlandırılmış, etnosun etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyüd-nəsihətlərdə əksi məsələsinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Oğuz, dastan, nəsihət, motiv, “Kitabi-Dədə Qorqud”, əxlaq

Oğuz türklərinin, eləcə də Azərbaycan xalqının qədim yazılı abidəsi - “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın minillərdən bəri yaşayan əvəzsiz hikmət xəzinəsidir. Dastan xalqımızın qədim tarixini, dəyərlərini, adət-ənənələrini, eləcə də etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini özündə yaşadan və dövrümüze qədər gətirib çıxaran misilsiz abidədir. Bir çox motivlərlə zəngin epos indiyədək çoxsaylı tədqiqatçılar və qorqudşünaslar tərəfindən tarixi əhəmiyyəti, dili, bədii, etnik-psixoloji xüsusiyyətləri və s. cəhətdən dəfələrlə tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Lakin rəngarəng motivlərlə zəngin olan dastanın hələ araşdırılmamış qatları, aşkar olunmalı məqamları da kifayət qədər çoxdur.

Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında maraq doğuran məqamlardan biri nəsihət, nəsihətçilik motivi və onların işlənmə xüsusiyyətləridir.

Bilindiyi kimi, nəsihətlər insanların davranışının tənzimlənməsinə xidmət edir. Bu prosesdə - fəaliyyət və davranışların idarə olunmasında isə inanclar sistemi xüsusi rol oynayır. Deməli nəsihətlərdə xalqın ən qədim inancları, adət-ənənələri, etnik-psixoloji əlamətləri, düşüncə və yaşam tərzləri, davranış biçimləri yaşamaqdadır. Bu mənada xalqımızın ən qədim dövrlərdən bəri məsləhət, tərbiyə vermək məqsədilə işlətdikləri öyüdlər bizə bir çox cəhətdən zəngin material verir. Hələ şifahi xalq ədəbiyyatından gələn nəsihət ənənəsi, qədim türk dastanlarında, daha sonra dastan və ayrı-ayrı aşiq yaradıcılığı nümunələrində davam etdirilmişdir. Qədim mədəni abidəmiz olan- “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da öyüd-nəsihətlər xüsusi yer tutur. Həmin səbəbdən də araşdırmamızı bu yöndən aparmağın əhəmiyyət daşıyacağını düşündük və tədqiqatı bu yöndə qurduq.

Dastanın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edən psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əkbər Bayramov yazır: “...Azərbaycanda etno-psixoloji duyumun kökləri “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlıdır. Həmin eposda Azərbaycan xalqının əcdadlarına xas olan etnik xarakter əlamətləri, stereotip və yönümlər, davranış tərz, hisslər, adət-ənənələr və s. olduqca canlı şəkildə öz əksini tapmışdır” (Dədə Qorqud dünyası, 2004: s.44). Doğrudan da dastanı oxuyarkən biz bir çox məqamlarda – müxtəlif toy və yas, eləcə də döyüş mərasimlərində bunun şahidi oluruq.

Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən soylanan hikmətli ifadələr atalar sözü, nəsihət xarakteri daşıyır. Xüsusən burada işlənən “Qız anadan görməyincə ögüt almaz, Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz” (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.20) ifadəsi göstərir ki, oğuzlarda ata oğul, ana isə qız üçün şəxsi nümunə olmuşdur. Daha dəqiq ifadə etsək qız anadan, oğul atadan görüb-götürmüşdür. Deməli, Oğuz elində övladın, uşağın təlim-tərbiyəsində ata-ana aparıcı roldadır. Bu mənada dastanın bir çox hissələrində ata-ananın nəsihət vermə məqamı ilə rastlaşırıq. Məsələn, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin tutsaq olduğu boy”da Qazan xan bilir ki, oğlu təcrübəsizdir. Odur ki, görüb-götürməsi, öyrənməsi üçün düşmən hücumu zamanı oğluna söyləyir:

Oğul, oğul, ay oğul!

Düşmən arasına girib baş kəsməyibsen,

Adam öldürüb qan tökməyibsen,

Ala gözlü qırx igidi götür özünlə,
Köksü gözəl dağ başına çıx.
Mənim necə savaşıraq döyüşdüyümə,
Mənim necə qılınc çalıb çəkişdiyimə

Həm bax, öyrən, həm göz olub, pusquda dur sən! (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.229).

Əgər bu nümunədə ata öz oğluna döyüşdə, mübarizədə məsləhət verib, yol göstərməyə çalışırsa, başqa bir parçada ata övladına ailə seçimində öz nəsihətini verir. Bəzən də övladına qıymır, çətinlikdən, ölümlü yollardan çəkəndirməyə çalışır.

Oğul, sənin getdiyin o yerin
Dolanbac-dolanbac yolları vardır.
Ahlılar batdıqca çıxma bilməyən
Keçilməz palçıqlıq, çamurluqlardır
Əjdaha ilanlar dələ bilməyən
Qalın meşələrdir, sıx ormanlardır.
Göylərə baş çəkən dik qalalardır.
Göz vurub könül alan gözəli varsa,
“Hay!” deməmiş baş kəsən cəlladı da var.
Yiyəsinin çiyində qalxan oynayır...
Yaman yerə gedirsən, qayıt, dön geri!
Qocalmış ananı ağlatma belə,
Atanı inlətmə, qayıt, dön bəri! (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.249).

Dastanda ata ilə yanaşı, ana da yeri gəldikcə övladına yol göstərir, müxtəlif məqamlarda ona nəsihət verir. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda ana oğluna deyir:

Xan oğlum! Qalxıb yerindən ayağa dur!
Qırx igidini dəstənə qat!
Atanı o qırx namərddən qurtar!
Yeri,oğul!

Atan sənə qıydısa da, sən atana qaıyma! – dedi. (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.184).

Burada maraqlı məqamlardan biri də qadının verdiyi nəsihətin məzmununda ortaya çıxır. Övladına atasını xilas etməyi söylərkən həm də böyüyə, ataya hörməti, onun üzünə ağ olmamağı da öyüdləyir, mənəvi tərbiyə aşılayır.

Ümumiyyətlə, Oğuzda qadına, anaya, onun sözüne böyük hörmət, ehtiram olmuşdur. Qadının dəyərli sözü, ağıllı məsləhətləri ilə eposda bir çox məqamlarda qarşılaşırıq. Bu baxımdan boyun əvvəlində Bayandır xanın təşkil etdiyi məclisdə övladı olmadığı üçün bəylər tərəfindən təcrid olunan Dirsə xan evinə gəlir, qadını ilə söhbətləşir, dərini onunla bölür, qəzəblənir. Bu zaman qəzəbinə qarşı qadını onu sakitləşdirir, ərinə qayğı ilə yanaşı öz nəsihətini verir.

Ay Dirsə xan, mənə qəzəblənmə!
İnciyib acı sözlər söyləmə!
Yerindən qalx, ayağa dur,
Yer üzünə böyük çadır qur!
Ayğır, buğra, qoç qırdır!
İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəylərini üstünə yığ!
Ac görsən doydur; çılpaq görsən, geyindir!
Borclunu borcundan qurtar!
Təpə kimi ət yığ, göl kimi qımız sağdır!
Böyük şadlıq məclisi qur, Allahdan arzunu dilə!
Bəlkə bir ağzı dualının alqışı ilə Tanrı bizə bir yetkin övlad verə, - dedi.

(Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.177-178).

Bu nümunədə həm də başqa bir tərəf diqqət çəkir. Belə ki, dastan boyu bir çox məqamlarda işlənən “Acı doyuzdur, toxu geyindir” ifadəsi nəsihətlərdə də öz əksini tapır və oğuzların yardımsevərliyini, ehtiyacı olana əl tutmaq, yardım göstərmək kimi yüksək insani keyfiyyətlərini, davranış biçimini göstərir.

Qadının öz ərinə, həyat yoldaşına öyüdünə bir digər nümunədə, “Bəkil oğlu İmran boyunda” da rast gəlinir. Təxminən eyni məzmun daşıyan bu parçada ərinin hirsini soyutmağa çalışan qadının ərinə nəsihəti ilə qarşılaşırıq. “Arvadı deyir: “İgidim, bəy igidim! Padşahlar Allahın kölgəsidir. Padşahına ağ olanın işi düz gətirməz. Təmiz ürəkdə pas olsa, şərab açar. Sən gedəli, xanım, çılpaq qalan uca dağların ovlanmayıbdır. Ova atlan çıx, könlün açılınsın!” (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.277).

Burada həm də yuxarıda verdiyimiz parça ilə səsləşən bir məqam da gözə dəyir. Belə ki, yuxarıda ana övladına böyüyə hörməti, ata üzünə ağ olmamağı aşılayırdısa, burada qadın öz ərinə hirsinə, qəzəbinə yenilib xanın üzünə ağ olmamağı məsləhət verir. Bu isə dövlət və dövlətçilik ənənələrinin qorunması, idarəetmənin, hakimiyyətin mühafizəsi baxımından dəyərli nəsihətdir. Əgər hər əsəbləşən hakimə qarşı çıxarsa, birlik pozular, idarəçilik zəifləyər. Düşməni isə həmin vəziyyətdən istifadə edir. Bu da xalqın xeyrinə deyil, əksinə zərərə nə olar. Ona görə də, idarəçilikdə vahid qüvvə ətrafında birləşmək, idarə edən şəxsə sadıqlıq dastanda bir çox məqamlarda nəsihət yoluyla təbliğ edilir.

Bundan başqa dastan boyu igidlərin bir-birlərinə nəsihəti, hər hansı bir işə başlamazdan əvvəl ata-ana ilə yanaşı, digər bəylərlə, Bayandır xan, Dədə Qorqud kimi el böyükləri ilə məsləhətləşməsi, onlardan nəsihət alması Oğuz cəmiyyətindəki tərbiyənin, yüksək əxlaqi davranış biçiminin, böyüyə hörmət və ehtiramın eposda ən böyük göstəricisidir. Məsələn, “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda Səgrəyin ata-anası Qazan xana müraciət edir ondan bu cür məsləhət alır. “Ata-ana ağlaşıb Qazan üçün adam salırlar. “Oğlan qardaşını yada salıb gedir. Bizə nə məsləhət verirsən?” – dedilər Qazan deyir: Ayağına ət tuşağı vurun!” (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.286).

Yaxud, Basat Təpəgözlə döyüşə getmədən əvvəl məclisdə bəylərlə məsləhətləşir. “Basat dedi: “Bəylər, qardaşımın qanını almaq üçün Təpəgözlə qarşılaşmaq istəyirəm. Nə deyirsiniz?” (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.269).

Bura da gördüyümüz kimi, Oğuz gənclərinin nəsihətə, məsləhətə böyük önəm verməsi, özbaşnalıqdan, məsləhətsiz işdən uzaq durması təbliğ edilmişdir. Basatın sualına isə həmin məqamda Qazan xan bir el başçısı kimi cavab verir ona nəsihət edir. Ata, anasını ağlatmamağı, onları gözü yaşlı qoymamağı tövsiyə edir.

Böyük nəhəng oldu Təpəgöz,
Göydə çevirdim, yıxa bilmədim, Basat!
Böyük qaplan oldu Təpəgöz,
Uca dağlarda fırlandıq, yıxa bilmədim, Basat!
Quduz aslana döndü Təpəgöz,
Qalın qamışlıqda yıxa bilmədim, Basat!
İgid olsan, yaxşıdır
Amma mən Qazandan artıq olmazsan, Basat!
Ağ saqqallı atanı ağlatma!
Ağ birçəkli ananı zarılatma! (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.269-270).

Gördüyümüz kimi dastanda Oğuz gənclərindən nə qədər mərdlik, igidlik, cəsarət tələb olunsada, onların həlak olmaması, ağılsız döyüşlərdən çəkindirilməsi motivləri də vardır. Bu isə elin, yurdu igidlərinin nəhaq yerə itirilməməsi ilə bağlıdır. Və bu nəsihəti verən də nümunədə birbaşa həmin elin xanı - idarə edənidir.

Dastanda öyüdçü surətlərdən biri də, Dədə Qorquddur. Onun həm ayrı-ayrı Oğuz gənclərinə, həm də bütün Oğuz elinə nəsihəti maraqlı məqamlarda ortaya çıxır. “Dədəm Qorqud gəldi. Dedi: “Oğlum,

sən insansan. Heyvanla həmsöhbət olma. Gəl, yaxşı atlar min, yaxşı igidlərlə iş yürüt! Böyük qardaşının adı Qıyan Səcikdir, sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versin!” (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.266).

Bununla bağlı akademik, Yaqub Mahmudov məzmunca ümumi mahiyyət daşıyan bir nəsihət barədə yazır: Dədə Qorqudun söyləmələrindən aydın olur ki, Oğuz igidlərinin başına nə gəlsəydi ehtiyatsızlıqdan, düşməni saymamaqdan, arxayınçılıqdan, unutqanlıqdan gəlirdi. Düşmən həmişə onlara “yuxuda olarkən” üstün gələ bilirdi. ...Qardaşını xilas etməyə gələn Səgrək də, düşmən əhatəsində olmasına baxmayaraq yatır, sayıqsızlıq edir və oğuzun qorxunc xəstəliyinə tutulur. Dədə Qorqud isə qardaşı Əgrəkin dili ilə təkcə Səgrəkə deyil, sanki bütün Oğuz elinə nəsihət edir (Dədə Qorqud dünyası, 2004: s.28).

Qalxaraq yerindən duran igid,
Qarayallı gözəl Qazlıq atı minən,
Arqubeli, Ala dağı gecə aşan,
Coşqun axan gözəl suyu üzüb keçən,
Qəribliyə gələn belə yatarmı?
Mənim kimi qollarını, əllərini
Bağladaraq donuz damında yatarmı?
Ağ saqqallı atasını, ağ birçəkli anasını
İnlədərmi, ağladarmı?
Niyə yatırsan, igid?
Qafil olma, gözəl başını qaldır, igid!
Ala gözlərini aç, igid!
Allah verən şirin canını yuxu almış,
İgid, əllərini qollarından bağlatma!
Ağ saqqallı atanı, qarı ananı ağlatma!
Qalın Oğuzdan gələn igid, necə igidsən?
Səni yaradan haqqı üçün durub gəl!

Dörd yanını kafir tutubdur bil! (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.289-290).

Sonda qeyd edə bilərik ki, xalqımızın ən qədim dəyərlərini özündə yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, məqalədə öyüd-nəsihət motivləri baxımdan araşdırılmışdır. Burada, nəsihətlərin işlənmə və məzmun xüsusiyyətləri ortaya çıxarılmış, belə nəticəyə gəlinmişdir ki, nəsihətlər o qədər geniş anlayışdır ki, dastanda ən adi məqamlarda adət-ənənələrimizə, dinə, davranış biçimlərinə aid çox sayda ya birbaşa, ya da nəsihət mahiyyətli fikirlər olduqca çoxdur. Burada işlənən nəsihətlərdə gənclərin təlim-tərbiyəsi əsas rast gəlinən məqam olsa da, bu qədər məhdud deyil. Yeri gəldikcə, ərə, özündən yaşca böyüyə, hətta üumilikdə etnosa verilən nəsihətlər də kifayət qədər çoxdur. Məqsəd isə insanları doğru yönləndirmə, ədalətli, yüksək əxlaqi dəyərlərə söykənən bir cəmiyyət yaratmaq olmuşdur. Mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşıldığı müasir dövrümüzdə bu cür məsələlərin araşdırılıb ortaya çıxarılması və gənc nəslin tərbiyəsində istifadəsi baxımından məqalə olduqca aktualdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi: 6 cildə. (2004). I c. Şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı: Elm. – 760 s.
2. Dədə Qorqud dünyası.(2004). Məqalələr. – Bakı: Öndər nəşriyyat. – 240 s.
3. Dədə Qorqud Kitabı. (2004). Enisklopedik lüğət. – Bakı: Öndər nəşriyyat. – 368 s.
4. Kitabi Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. – Bakı: Öndər nəşriyyat. – 376 s.
5. Qorqud ədəbiyyatı. (2004). Bədii əsərlər. – Bakı: Öndər nəşriyyat. – 368 s.

MIRZA ALEKPER SABIR ON THE UPBRINGING AND EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

Hanna Winberg

Student

Stockholm University, Sweden

Fidan Mammedova

Student

Stockholm University, Sweden

fidan.mammedova@gmail.com

ORCID ID:

Abstract. M. A. Sabir is a very a complicated poet and sometimes a mysterious poet. His poems do not fit into the framework of ready-made definitions and seem to deliberately tease the reader with their ambiguity, unexpected contrasts and turns of thought, a combination of soberly analytical judgments with outbursts of passion, constant search and constant dissatisfaction.

In the Azerbaijani educational literature of the XIX century, the theme of ideological searches and wanderings of the young generation, sharp contradictions between worldview and cultural traditions and emerging new views on history, social institutions, personality, work, and scientific knowledge was widely developed. Sabir made a significant contribution to its development. The poet had to carefully study the coming generation, the new intelligentsia, to decide whether the destructive or creative principle prevails in this social force. The poet approves of the younger generation's desire for knowledge, education, and enlightenment.

Key words: M.A. Sabir, poems, education of the younger generation

МИРЗА АЛЕКПЕР САБИР О ВОСПИТАНИИ И ОБРАЗОВАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Винберг Ханна

Мамедова Фидан

Студенты

Стокгольмский Университет, Швеция

fidan.mammedova@gmail.com

Аннотация. М.А.Сабир – поэт очень сложный, а подчас и немного загадочный. Его стихи совершенно не умещаются в рамках готовых определений и словно нарочно дразнят читателя своей многозначностью, неожиданными контрастами и поворотами мысли, сочетанием трезво-аналитических суждений с всплесками страстей, постоянными поисками и постоянной неудовлетворенностью.

В азербайджанской просветительской литературе XIX века широкое развитие получила тема идейных поисков и блужданий молодого поколения, острых противоречий между мировоззренческими, культурными традициями и зарождающимися новыми взглядами на историю, социальные институты, личность, труд, научное знание. Сабир внес весомый вклад в ее разработку. Поэту предстояло внимательно изучить вступающее в жизнь поколение, новую интеллигенцию, решить, деструктивное или созидательное начало преобладает в этой социальной силе. Поэт одобряет стремление подрастающего поколения к знаниям, образованию, просвещению.

Ключевые слова: С.А.Сабир, стихотворения, воспитание подрастающего поколения

Смеялся он, плача, и плача – смеялся,

Он слез своих горьких не пряча – смеялся.

Микаил Мушфик

Сабир – один из известнейших азербайджанских поэтов начала XX века, основатель литературной школы. Изучение наследия М.А.Сабира, одного из ярчайших поэтов в истории

азербайджанской литературы, насчитывает не одно десятилетие. Азербайджанским литературоведением накоплен обширный материал, посвященный изучению различных аспектов творчества М.А.Сабира, его проблематики и поэтики. Его творчеству посвящены тысячи страниц фундаментальных исследований ведущих отечественных литературоведов: А.Саххата, А.Мирахмедова, А.Шарифа, К.Талыбзаде, Г.Араслы, Дж.Хандана, Я.Гараева, А.Заманова, Н.Ахундова и др.

В своей статье, посвященной творчеству М.А.Сабира, Э.Алмасова подчеркивает, что «поэт Мирза Алекпер Сабир был необыкновенной личностью. О величии его таланта говорит его творчество, уместившееся в очень короткий период — с 1905 по 1911 год. Острая наблюдательность, внимание к тому, как борется с бедностью и невзгодами народ, жизнь которого он хорошо знал изнутри, сыграли важную роль в создании им сатирических произведений» (Алмасова 2012: с.3).

Сабир – поэт очень сложный, а подчас и немного загадочный. Его стихи совершенно не умещаются в рамках готовых определений и словно нарочно дразнят читателя своей многозначностью, неожиданными контрастами и поворотами мысли, сочетанием трезво-аналитических суждений с всплесками страстей, постоянными поисками и постоянной неудовлетворенностью.

О себе же самом Сабир сказал в одном из своих стихотворений так:

Коль я живу в бушующем огне,
Я вместе с ним пылаю наравне.

Болезненно чувствуя несовершенство мира, поэт всю жизнь искал точку опоры. Внутренний разлад – главный мотив его творчества. Именно здесь причина ее сложности, ее мучительных противоречий, неподдельной радости жизни и глубокого трагизма:

Не зажжешь ты искрой вздоха никого – пойми, Хоп-Хоп!

Лишь нужна она для сердца, как ни странно, твоего (Сабир 1954: с. 33).

В азербайджанской просветительской литературе XIX века широкое развитие получила тема идейных поисков и блужданий молодого поколения, острых противоречий между мировоззренческими, культурными традициями и зарождающимися новыми взглядами на историю, социальные институты, личность, труд, научное знание. Сабир внес весомый вклад в ее разработку. Поэту предстояло внимательно изучить вступающее в жизнь поколение, новую интеллигенцию, решить, деструктивное или созидательное начало преобладает в этой социальной силе» (Мустафаева, 2012: с.314-315).

Поэт одобряет стремление подрастающего поколения к знаниям, образованию, просвещению, но сколько преград перед ними! Как много им предстоит преодолеть на этом пути! Чего стоит хотя бы такой монолог невежественного, погрязшего в косности «отца» («Отцовский наказ», 1906):

Допустим, кончить курс наук отправишься потом
Ты в университет.

Но ты по совести скажи, какая польза в том?..

Что ж ты молчишь в ответ?

«Социализм», «демократ» твою заполнят речь,

Бездельники на наш народ хотят беду навлечь!

Безумцы! Горе нам!..

Слегка подучится холоп – и он уж человек!

На что ему закон?

Сын пастуха иль батрака, а держится как бек!

Все отрицает он.

То на министров он встает, то на царя идет.
Подумай, боже мой!
На знахарство и колдовство затеял он поход –
Неверный он, чужой!

Оставь ты замыслы свои, опомнись, школу брось!
Ты с толку сбит, мой сын!
К чему учителя совет? Живи с наукой врозь!
Ну где твой стыд, мой сын! (Сабир 1962: с. 30-31)

В развернувшихся спорах о молодом поколении Сабир выступал как его горячий защитник и одновременно нелицеприятный судья. Что представляет собой молодое поколение, каковы его чаяния, возможности и судьбы, – вопрос не только к обществу, но и к азербайджанскому юношеству, считал он. Начался сложный процесс пробуждения самосознания молодежи. Для сатирика было бесспорным, что стремление самостоятельно мыслить и действовать, естественное право молодого поколения. Однако при этом он исходил из убеждения, что всякое отрицание «порядка вещей», каких-либо норм жизни должно основываться на гуманистических, позитивных общественных идеалах. Для Сабира наивный энтузиазм, пытливость ума, бескорыстная жажда добра и правды являются неоспоримыми ценностями. Юность права потому, что она знаменует обновление, движение жизни, в ее настроениях проявляются веяния эпохи. В силу этого молодое поколение заслуживает уважительного отношения и серьезного внимания.

О, сколько здесь отзывчивых людей
Для истомившейся души моей!

У каждого – высокая мечта,
Мечта с мечтами общества слита.

Сознательности с верностью союз,
Несокрушимый дух, тончайший вкус!.. (Сабир 1962: с. 176).

Сабир с горечью отмечал, что возросло и преуспевает множество буржуазных приспособленцев, карьеристов, людей, стремящихся к всевозможным благам, а юноши, встающие в оппозицию к существующему строю, встречаются с большими трудностями на пути к прогрессу, к просвещению. Но какие бы проблемы не стояли перед азербайджанским юношеством, писатель видел в нем надежду и будущее страны и прежде всего обвинял общество, ставящее молодое поколение в драматическое положение.

В произведениях М.А.Сабира, посвященным подрастающему поколению поэт старается привить детям чувство прекрасного, стремление к знаниям, труду.

О дети! Ваши золотые дни –
Основа жизни будущей они.

Кто с радостью за свой берется труд,
Чьи знания каждый день и час растут,

Тот получает счастье от труда,
Спокойна совесть у того всегда (Сабир, 1962: с.6).

Выбирая самые характерные примеры из пословиц и поговорок, М.А.Сабир писал

небольшие рассказы, тонко прививая детям заботливое отношение к природе. Темы его произведений перекликались с самой жизнью и поэтому обладали большой силой воздействия. Он тонко, ненавязчиво разъяснял детям насколько важно сажать деревья, приведя в пример столетнего старца. В ответ на удивление детей тем, что он сажает дерево, старец говорит: Посадили до вас, А плодами наслаждаетесь, Воздавая хвалу посадившим. Сажаем для тех, Кто после нас пожнет плоды, Хвалу воздавая нам. В стихотворениях М.А.Сабира «Весенний день», «Пахарь» воспевается природа, дается прекрасная поэтическая картина ее возрождение после зимы,

Раздумья о воспитании, образовании подрастающего поколения связываются в ней с масштабными вопросами о благополучии или злополучии страны. Проблема вселяет глубокую тревогу в Сабира, порожденную состоянием общества, семьи, педагогической науки. По мнению А. Мирахмедова, «художник придавал раннему периоду в жизни человека важнейшее значение, считая, что первоначальные впечатления оказывают определяющее влияние на натуру, формируют личность, через родителей и воспитателей ребенок приобщается к социальным отношениям» (Мирахмедов, 1981: с. 128).

Надежда народа – с веселым лицом детвора,
Любимая матерью, добрым отцом, детвора!

О дети, любовью обязаны вы матерям,
Их вечным объятьям, заботам, их нежным словам.

Отцы не скупились, был каждый в работе упрям,
И, слава творцу, обижаться на счастье не вам.

Ты так возмужала в семействе своем, детвора,
Свободно гуляй на просторе земном, детвора! (Сабир, 1954: с. 41)

Сабир считал, что когда общество поглощено лишь «злостью дня» и равнодушно к грядущему, это не может не сказаться отрицательно на молодом поколении.

Список использованной литературы

1. Агазаде Я.Б. (2009). Творчество М. А. Сабира как новый этап развития сатирической поэзии в а
2. Алмасова Э. (2012). Призван я быть поэтом. Стих – честный голос мой. //Азербайджанские известия. е 18 мая. – С. 3.
3. Мирахмедов А. (1973). Джалил Мамедкулизаде /Молла Насреддин/ и вопросы развития азербайджанской печати начала XX века. // Дисс. докт.филол.наук. – Баку: – 370 с.
4. Мирахмедов А. (1981). Азербайджанский Молла Насреддин. – Баку: Язычы. – 429 с.(на азерб. яз.)
5. Мустафаева Х.Б. // ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Випуск 110. – С. 314-316
6. Сабир М.А. (1954). Сатиры и лирика. Государственное Издательство Художественной литературы. – 296 с.
7. Сабир М.А. (1962). Детям: Песни, басни и наставления. – Баку: Издательство детской и юношеской литературы. – 33 с.

к
о
й

л
и
т
е
р
а
т

LINGUISTICS

UOT 811.512.162.

THE COMMUNICATIVE ASPECTS OF THE COMPONENTS ORDER OF COMPOUND SENTENCES IN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE (ON MATERIALS OF XIII-XIV CENTURIES)

Khalida Abdullayeva
PHD

Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki branch

xabdullayeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0827-1967

Abstract. The article is devoted to the word order problem of Azerbaijani sentence and is interesting from point of functional syntax.

The normal word order and the inversion in Azerbaijani literary language are compared on the materials of XIII-XIV centuries. The structure standards of the poems and the communicative function of the main and subordinate clauses are stressed as the reasons of the inversion. Inversion order of the main and subordinate clauses is connected with communicative peculiarities of sentence and stylistic-structural features of classic poem.

In literary language inversion of the components of compound sentences mainly depends on communicative aspects of component order and their poetic function. Inversion of the components of compound sentences are explained on poems of Azerbaijani poets of XIII-XIV centuries such as Imadaddin Nasimi, Gazih Burhanaddin, Iosif Maddah, Mustafa Zarir.

The difference of structural types of the compound sentences, their components order, possibility of their inversion and their large use in poetic style show poetic function of actual members of sentence in Azerbaijani language. All these make important learning this syntactical unit from communicative view.

Key words: Azerbaijani literary language, compound sentences, components, inversion, communicative function, structure features, style.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPONENTLƏRİ SIRASININ KOMMUNİKATİV ASPEKTİ (XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Abdullayeva Xalidə Firuddin qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şəki filialı

xabdullayeva@mail.ru

Xülasə: Məqalə Azərbaycan ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlə komponentləri sırası və onların inversiyası məsələsinə həsr olunur və funksional sintaksis baxımından maraqlıdır.

Azərbaycan ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin normativ sıralanması və onların inversiyası XIII-XIV əsrlər ədəbi dili materialları əsasında təhlil olunur. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili bədii üslubla təmsil olunduğundan tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin sıralanmasında klassik şeir dilinin struktur tələblərini nəzərə almaq vacibdir. Dilin qrammatik sistemində mühüm struktur-semantik səciyyə daşıyan sıralanma dilin daxili qanunları əsasında formalaşır. Həm normativ sıralanmada, həm də komponentlərin inversiyasında baş və budaq cümlələrin semantik yükü və kommunikativ funksiyası mühüm rola malikdir. Məlumdur ki, bədii üslubda poeziya dilinin struktur tələbləri də cümlə üzvləri, eləcə də tabeli mürəkkəb cümlə

komponentlərinin inversiyasına çox təsir edir. Bu baxımdan göstərilən dövrün ədəbi dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin inversiyasında klassik şeirin qafiyə, rədif kimi tələblərinin təsiri ilə yanaşı, baş və budaq cümlələrin kommunikativ imkanları da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Deməli, tabeli mürəkkəb cümlənin kommunikativ imkanlarına əsaslanan aktual üzvlənmə poetik funksiyada çıxış edir və bu da tabeli mürəkkəb cümlənin kommunikativ planda öyrənilməsinə əsas verir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, tabeli mürəkkəb cümlə, komponent, inversiya, kommunikativ funksiya, struktur xüsusiyyətlər, üslub.

Tabeli mürəkkəb cümlə baş və budaq cümlənin məna, quruluş və intonasiya tabeliliyi əsasında birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin sıralanma qaydası mühüm struktur-semantik səciyyə daşıyır. Baş və budaq cümlələrin yeri qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır. V.V.Şeulinin fikrincə, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində budaq cümlənin yeri 5 faktorla: tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşma xüsusiyyətləri, tərkib hissələrin məntiqi-məzmun münasibətlərinin xarakteri, tabeli konstruksiyaların struktur xüsusiyyətləri, üslubi sıralanma məsələləri və tabelilik əlaqəsinin leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin ümumi vəziyyəti ilə müəyyən edilir (Щеулин, 1968: s.39). Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələr, əsasən baş cümlə+budaq cümlə və budaq cümlə+baş cümlə sıralanmasına malikdir (Kazımov, 2007: s.319-324).

Qrammatik kateqoriya olan budaq cümlə hər bir dilin qrammatik quruluşunun daxili qanunları əsasında formalaşdığı üçün bu və ya digər mürəkkəb cümlənin strukturu da həmin dilin quruluşu ilə müəyyən edilir. Tərkib hissələrinin bu şəkildə sıralanması da dilin qanunları ilə nizamlanır və öz növbəsində bir sıra cəhətlərlə bağlıdır. Ə.Cavadov və X.Məmmədovanın “Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri” kitabında təküzəkli və cütüzəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə semantik yükün çox olduğu komponentin sonda gəlməsi göstərilir (Məmmədova, Cavadov, 2000: s.8-9). F.A.Cəlilov isə belə hesab edir ki, “TliMC-də baş və budaq cümlənin yeri semantik tutumdan daha çox kontekstdən asılıdır. Sıraya həmçinin komponentlərin məna münasibətləri də təsir edir” (Cəlilov, 1983: s.20). Bundan başqa, “İnformasiyanın verilmə tərzinin, danışanın, yazanın üslubunun, struktur formalardan hansına daha çox meyilli olmasının, hansı bağlayıcı vasitələrdən istifadə etməsinin baş və budaq cümlənin bu və ya digər pozisiyada yerləşməsində rolu vardır” (Kazımov, 2007: s.317). Bütün deyilənləri nəzərə aldıqda Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sıralanmasına onların məntiqi-məzmun münasibətlərinin, məna əlaqələrinin, bağlama vasitələrinin, kontekst amilinin və üslubi xüsusiyyətlərin təsir etdiyini söyləmək olar.

Tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlənin mövqeyinə təsir edən amillərdən biri bağlayıcı vasitələrdir. Müəyyən bağlama vasitəsi ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlənin müəyyən sabit yeri vardır. Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri təklildə həm məna və intonasiya bitkinliyindən, həm də kommunikativ müstəqillikdən məhrumdur və birlikdə forma və məna cəhətdən vahid bütöv təşkil edərək bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə və informasiya şəklində ötürməyə xidmət edir. Lakin bu funksiyanı yerinə yetirməkdə həmin komponentlər müxtəlif rola malikdir. İnformativ yükün baş və budaq cümlədə paylanması onların mürəkkəb cümlə daxilində tutduğu mövqedən birbaşa asılıdır. Cümlədəki informativliklə bağlı olan aktual üzvlənmə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırası ilə müəyyən olunur. Aktual üzvlənmə baxımından cümlədə yeni informasiyanı bildirən rema, məlumdur ki, Azərbaycan dili cümləsində sona doğru meyl edir. Deməli, tabeli mürəkkəb cümlədə postpozitiv mövqe tutan tərkib hissə - istər baş, istərsə də budaq cümlə - rema olur, yəni tabeli mürəkkəb cümlənin daşdığı ümumi informasiyanın əsası onda toplanır. Prepozitiv tərkib hissə isə remanın ayrılmasına xidmət edən temanı, yəni artıq məlum olanı bildirir (Kazımov 2007: s.320; Cəlilov 1983: s.108-109). Dildən istifadə edən bu imkanlardan öz məqsədinə uyğun şəkildə yararlanması isə tamamilə subyektiv xarakter daşıyır. Belə ki, dildən istifadə edən kommunikativ məqsəddən asılı olaraq tabeli mürəkkəb

cümlənin bu və ya digər struktur tipindən istifadə edə və ya tərəflərinin obyektiv sıralanma ardıcılığını dəyişə bilər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında kommunikativ yükün paylanmasına münasibətdə baş cümlə+budaq cümlə strukturuna malik olan cümlələr üçün fikirlər bütün dilçilərdə eynidir: postpozitiv budaq cümlə mürəkkəb cümlənin remasıdır, yəni əsas informasiya yükünü özündə toplayaraq yenini bildirir. XIII-XIV əsrlər ədəbi dili nümunələrində də bunu görmək olar:

Vəqtdir kim, bir məhəbbət qıləsən,

Həzrətində bizləri qul biləsən. (Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa”)

Prepozitiv baş cümlədəki informasiyanın natamamlığı aşkardır. Bu natamamlıq postpozitiv mübtədə budaq cümləsi ilə aradan qaldırılır və cümlə öz kommunikativ məqsədini – informasiya vermək məqsədini həyata keçirir. Budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcılarla bağlanan və əsasən, baş cümlə+budaq cümlə sıralanmasına malik olan tabeli mürəkkəb cümlələrin normal sıralanması informativ mərkəzin postpozisiyadakı budaq cümlə olmasını göstərir.

Baş cümlə+budaq cümlə strukturlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə informativliyin postpozitiv budaq cümlədə olduğunu vurğulayan K.M.Abdullayev prepozitiv baş cümlələri informativ baxımdan “bitməmiş struktur” adlandırır və prepozitiv baş cümlədə formal şəkildə ifadə olunmuş işarə əvəzlilikləri və bağlayıcılar olduğu təqdirdə onun bu baxımdan daha çox asılı olduğunu qeyd edir (Abdullayev 1998: s.163-164). Budaq cümləsinin mövqeyi dəyişməz şəkildə postpozisiya olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə prepozitiv baş cümlələri R.İ.Roqojnikova da qeyri-müstəqil, yəni həm məna, həm də qrammatik münasibətdə bitməmiş hesab edir (Рогожникова, 1975: s.202). Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibindəki yerindən və bağlama vasitələrindən asılı olmayaraq budaq cümlənin baş cümləyə xidmət edərək ya onun bir üzvünü izah etməsini, ya da ümumilikdə baş cümlənin məzmununa aid olmasını nəzərə alıqda məlum olur ki, baş cümlə hansı mövqedə yerləşməsindən asılı olmayaraq budaq cümlə tərəfindən dəqiqləşdirilir, tamamlanır, izah edilir və bununla da məna və struktur cəhətdən bütövləşdirilir. Belə olduqda K.M.Abdullayevin “Azərbaycan türk dili cümləsində budaq cümlə prinsip etibarilə tema, baş cümlə isə prinsip etibarilə rema funksiyasında çıxış edə bilmir. Bu, onunla bağlıdır ki, baş cümlə məna-məzmun aspektində deformasiyaya uğramış şəkildədir və buna görə də yeni informasiya özünün tam ifadəsini məhz struktur-semantik baxımdan bütöv şəkildə təzahür edən budaq cümlədə tapır” (Abdullayev 1998: s.135-136) fikri özünü doğruldur. Budaq cümlənin tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində, ümumiyyətlə, aparıcı rola malik olması fikri digər dillər üçün də söylənilmişdir (Биренбаум, 1982: s.55). Deməli, baş cümlə natamam olduğundan heç bir mövqedə rema ola bilmir, prepozitiv mövqe Azərbaycan dilində budaq cümlə üçün də rematik mövqe deyil və yalnız postpozitiv budaq cümlələrin rema funksiyası birmənalı şəkildə qəbul ediləndir. Lakin X.Məmmədova və Ə.Cavadovun fikrincə, cütözlü tabeli mürəkkəb cümlələrdə məna ağırlığı baş və ya budaq cümlənin üzərinə düşə bilər və ya hər iki tərəf arasında bərabər bölünə də bilər. Məsələn, prepozitiv zaman budaq cümləli və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə məna ağırlığı baş cümlədə (birincidə postpozitiv, ikincidə prepozitiv), postpozitiv məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlədə, qalan cütözlü tabeli mürəkkəb cümlələrdə (nəticə, dərəcə, şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə) hər iki tərəfdə bərabər şəkildə bölünür (Məmmədova, Cavadov, 2000: s.8). Göründüyü kimi, bu dilçilərin prepozitiv zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə remanın ifadə olunması haqqında fikirləri K.Abdullayevin fikri ilə təzad təşkil etsə də, dil faktları ilə əsaslandırıla bilər. Məsələn, erkən Azərbaycan dili abidələrində bağlayıcılarla baş cümləyə bağlanan budaq cümlələrin prepozitiv mövqeyi norma olmuşdur.

Həramilər çün ol odu görürlər,

Danışban ol arədə dururlar. (“Dastani-Əhməd Hərami”)

Ta məni təqdiri-yəzdan eylədi səndən cüda,

Könlümün halı pərişan, didə giryan oldu, gəl! (İmadəddin Nəsimi)

Söylə dedi **kim**, seçildi ol bin ər,

Vərqa aldı beş yüzün, ol pürhünər. (Yusif Məddah “Vərqa və Gülşah”)

Nümunələrdə prepozitiv zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ədəbi dil normasına uyğun sıralanmasında informativ mərkəzin postpozitiv baş cümlələr olduğunu deyə bilərik. Prepozitiv budaq cümlələr isə baş cümlədəki əsas hadisənin baş verməsi üçün fon–yeni məlumatın verilməsi üçün hazırlıq rolunu oynayır və deməli, temadır.

K.Abdullayevdə nisbi tabelilik yolu ilə bağlanan prepozitiv budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə remanın ayrılması haqqında açıq qalan məsələ də Ə.Cavadov və X.Məmmədovanın belə cümlələrdə semantik ağırlığın hər iki tərəf arasında təxminən bərabər bölünməsi fikri ilə öz həllini tapmış olur (Məmmədova, Cavadov, 2000: s.9). F.F.Əlizadə də prepozitiv budaq cümlənin baş cümləyə bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlandığı belə mürəkkəb cümlələri hər iki komponentin birləşməsi hesabına tam anlaşılan və məqsədyönlü məlumat verən struktur kimi qiymətləndirir və belə sıralanmada “budaq hissə bütöv mürəkkəb cümlə ilə verilən söyləmin reması tərkibinə keçir” nəticəsinə gəlir (Cəlilov, 1983: s.71).

Cövrünü hər kimsə çəkdi, lütf anındır bigüman,

Dilbərin cövrü cəfası aşıqə ehsan olur. (İmadəddin Nəsimi)

Neçə ki, can həvanə qapu bağlamax dilər

Zülfün həvası həlqeyi-dər qaxa dəmbədəm. (Qazi Bürhanəddin)

Tərkib hissələri bağlayıcı sözlər vasitəsilə əlaqələnən analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tarixən də normativ sıralanma budaq cümlə+baş cümlə şəklində olmuşdur. Bu cümlələrdə prepozitiv budaq cümlənin qeyri-müəyyənliyi və postpozitiv baş cümlənin natamamlığı məna ağırlığının hər iki komponent arasında “təxminən bərabər” bölünməsi ilə kompensasiya edilir: postpozitiv baş cümlə budaq cümlədəki məzmunun iştirakı ilə rema, prepozitiv budaq cümlə isə baş cümlənin qeyri-müəyyən də olsa fonu olması ilə tema olma keyfiyyəti qazanır.

Eyni sözləri budaq cümlə+baş cümlə strukturuna malik olan sintetik və analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin kommunikativ planı haqqında da demək olar. Azərbaycan dili cümləsində informativ mərkəzin cümlənin postpozisiyası olması A.N.Baskakovun türk dilləri üçün söylədiyi növbəti fikirdə əks olunur: “Türk dilləri üçün adi olan budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəlməsində budaq cümlə məntiqi-qrammatik üzvlənmənin vahidinə - temaya (verilmişə), baş cümlə isə remaya (yeniyə) uyğundur. Məsələn, şərt, güzəşt və başqa tip budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə. ...

...Lakin baş cümləsi budaq cümlədən əvvəl gələn, başqa sözlə, komponentləri inversiya etmiş bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə tema, budaq cümlə isə rema olur” (Баскаков 1972: s.79). Göründüyü kimi, müəllif türk dillərində baş cümlə+budaq cümlə strukturlu tabeli mürəkkəb cümlələri yalnız inversiyanın nəticəsi olaraq qəbul edir. Lakin hər iki halda postpozisiyadakı komponenti rema olaraq qiymətləndirir. Onu da qeyd edək ki, A.N.Baskakaozun fikri nümunə kimi verdiyi sintetik tipli şərt və güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə özünü doğruldur. Məsələn, XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində:

İyiliklə qız verür isə alam,

Verməz isə bilürəm bən nə qılam. (Yusif Məddah “Vərqa və Gülşah”)

Bu iş bitməzsə, könlüm sakın olmaz,

Yüzüm gülərsə, canım bil ki, gülməz. (“Dastani-Əhməd Hərami”)

Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümləyə -sa,-sə şəkilçiləri vasitəsilə bağlanan budaq cümlə prepozitiv mövqedə yerləşir (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007: s.356). Bu halda da postpozisiyadakı komponent tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsidir və o, aktual informasiyanın daşıyıcısıdır. Belə cümlələrdə prepozitiv budaq cümlələrdəki məlumat aktual baxımdan vacib deyil, yalnız postpozitiv baş cümlədəki kommunikativ planda daha vacib məlumatın – remanın ayrılmasına imkan yaradır.

Tabeedici intonasiya əsasında formalaşan asindetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərəflərin sıralanması hər iki variantda reallaşır. Bu, əsasən, budaq cümlənin məna növündən və intonasiyanı tamamlaya biləcək bağlayıcının bərpasından asılıdır. Çünki, “bu cümlədə komponentlər arasında məna münasibəti intonasiya ilə müəyyən olunur və o, asanlıqla bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümləyə transformasiya olunur” (Ширалиев, 1971: s.14). Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə də, əsasən, baş cümlə+budaq cümlə ardıcılığı izlənilir.

İnversiya etmə meyli isə daha çox danışq dilində və danışq dilinin təsiri güclü olan digər üslublarda, o cümlədən də bədii üslubda hiss olunur.

XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində də baş və budaq cümlələrin şeir dilinin struktur tələblərindən asılı olaraq inversiya etdiyi nümunələr vardır.

Məqsudunə bulmadı hidayət,
Hər kimsə ki, bilmədi bu rahı. (İmadəddin Nəsimi)
Qulun üşşaq içində fərd düşmüş,
Nitə ki, xizmətün əhbab içində. (Qazi Bühranəddin)

Birinci nümunədə prepozitiv mübtəda budaq cümləsinin postpozisiyaya inversiya etməsi şeirin qafiyə quruluşu ilə, ikinci nümunədə prepozitiv tərz budaq cümləsinin postpozisiyaya inversiya etməsi isə onun tərkibindəki içində sözünün rədif olması ilə bağlıdır. Lakin inversiyanın bütün bu hallarında nəzmin quruluş tələbləri ilə aktuallaşma da paralel şəkildə iştirak edir. “...sintaktik vahidlər (o cümlədən sintaktik fiqurlar) daha çox kommunikasiya ilə, nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır, bir sözlə nitq faktıdır. Bədii sözün gücündən, poetik sintaksisdən söhbət gedirsə, bu zaman nitq faktı olmaq daha qabarıq nəzərə çarpır” (Vəliyev 1981: s.9). Hər hansı sözün və ya ifadənin rədif, sözlər qrupunun həmqafiyə seçilməsi və onların uyğun baş və ya budaq cümlə tərkibində yerləşdirilməsi, həmin baş və budaq cümlənin tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində məhz bu mövqeni tutması təsadüfi xarakter daşımayıb, şeirin ümumi ahənginə xidmət etməklə yanaşı, həm də özünəməxsus ünsiyyət forması olan poeziyada ünsiyyət iştirakçıları – müəllif və oxucu arasındakı kommunikasiyanın məqsədyönlü olması ilə şərtlənir.

Fikrin özünəməxsus ifadəsi olan şeir dilində tabeli mürəkkəb cümlənin hansı struktur tipinin işlənməsi və ya tərkib hissələrin inversiya edilməsi bir çox hallarda əsasən cümlənin kommunikativ məqsədinə xidmət edir.

Gözün könül qanını içdi, bunca yıllardur,
Dəmidürür totağundan bu qana qana gərək. (Qazi Bühranəddin)

Yalnız intonasiya vasitəsilə əlaqələnen tərkib hissələrə malik belə asindetik tabeli mürəkkəb cümlələr çevik struktura malik olduğundan onlarda baş və budaq cümlələrinin mövqeyini həm danışq, həm də ədəbi dildə dəyişmək nisbətən asandır. Bu nümunədə kommunikativ məqsədin baş və budaq cümlələrin inversiyasında mühüm rol oynaması aşkardır. Belə ki, qəzəlin beytlərində birinci misraların sərbəst qaldığı məlum məsələdir. Ona görə də birinci misradakı normalda postpozitiv olmalı mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlənin postpozisiyaya inversiyası şeirin struktur tələbi ilə izah olunmur: birinci misranın necə qurulmasının şeirin qafiyə və rədif kimi vacib tələblərinə təsiri yoxdur. Burada şairin prepozitiv baş cümləni postpozisiyaya inversiya etməsinin səbəbi onu aktual mövqedə remalaşdırmaq və bununla da oxucunun diqqətini ona yönəltməklə uyğun kommunikativ məqsədə nail olmaqdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur tiplərinin müxtəlifliyi, onlarda baş və budaq cümlənin mövqeyi və inversiya imkanları, yalnız intonasiya əsasında formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrin çevik struktura malik olması, bütün bunlardan bədii üslubda geniş istifadə edilməsi Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin aktual üzvlənməsinin poetik funksiyasını göstərir və bu sintaktik vahidin kommunikativ planda öyrənilməsinə vacib edir.

1. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (2007). Müasir azərbaycan dili. IV hissə. – Bakı: Şərq-Qərb. – 476 s.
2. Abdullayev, K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif. – 281 s.
3. Cəlilov, F. (1983). Mürəkkəb cümlə sintaksisi (Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr). – Bakı: Maarif. – 116 s.
4. Əlizadə, F. (1983). Tabeli mürəkkəb cümlədə aktual üzvlənmə. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. – Bakı: ADU-nun nəşri. – 100 s.
5. Kazımov, Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı. – 494 s.
6. Məmmədova, X., Cavadov, Ə. (2000). Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. – Bakı: Mütərcim. – 75 s.
7. Vəliyev, K. (1981). Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi (“Kitabi Dədə Qorqud” üzrə). – Bakı: ADU. – 72 s.
8. Баскаков, А. (1972). Некоторые спорные вопросы синтаксиса бессоюзных сложноподчиненных предложений в турецком языке. - Советская тюркология N3. – с.77-80.
9. Биренбаум, Я. (1982). К теории сложного предложения (на материале английского языка). Вопросы языкознания N2. – с. 50-58.
10. Рогожникова, Р. (1975) Сложное целое и структура сложного предложения. Теоритические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Ленинград. – с. 199-204.
11. Ширалиев, М. (1971). Заметки о сложноподчиненном бессоюзном предложении (на материале Азербайджанского языка). - Советская тюркология N4. – с. 13-14.
12. Щеглин, В. (1968). Структура сложного предложения. – Ростов: Издательство Ростовского Университета. – 103 с.

UOT: 811.512.162.

WAYS OF INFORMATION OF SYNONYMOUS WORDS IN ARABIC LITERARY LANGUAGE

Sabina Mirzeyeva

PhD, Associate professor

Baku State University, Azerbaijan

mirzoyeva.76@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3903-1010

Abstract. Synonyms and synonymous terms did not exist in the early days of the development of traditional medieval Arabic linguistics. Although prominent figures in Arabic linguistics do not specify who first used these grammatical terms, they do state that this lexical-semantic phenomenon originated around the end of the 3rd hijrah. The history of the study of the problem of synonymy in Arabic linguistics can be divided into two major stages. The first stage contains the works of medieval linguists who lived and created from Sibaveyhi to the beginning of the 16th century. The second stage includes the research of modern Arabic linguists, so Arabic linguists of the 20th century. One of the factors that occupies a special place in the enrichment of the vocabulary of synonyms of the language is the set of units from different dialects to the literary language. It should also be noted that this is the only way in which both middle and modern Arabic linguist are completely unanimous, and we can define it as a way to enrich the vocabulary by translating words from different arabic dialects into arabic literary language. Ar-Rajid al-Isfahani, ibn Jinni and Ahmad ibn Faris prominent medieval linguists, also supported the idea that a large part of the collection of synonyms available in the Arabic literary language was taken from various arabic dialects. The second way in which synonyms are formed is through the collection of dictionaries. It should be noted that in the past, arab linguists went to the deserts to apply this language and create a lexical fund of the arabic language and as mentioned earlier lived with badawi arabs for weeks, months and sometimes years. The third way in which synonymous words are formed in the Arabic literary language is by substituting a word that expresses one of the features of an object into a noun. Thus, the words included in the dictionaries became the

property of the language and were widely used. Such words were transferred from dictionaries to dictionaries in one way or another, which increased the number of synonymous units. The main conclusion of scholars today is that lexemes, which over time have been forgotten to take from one of the dozens of words that make up a series of synonymous units, and have been transferred from different dialects to the literary language, have gained 'citizenship' in the single Quraysh language. The main conclusion of scholars today is that lexemes, which over time have been forgotten to take from one of the dozens of words that make up a series of synonymous units, and have been transferred from different dialects to the literary language, have gained 'citizenship' in the single Quraysh language was a strong impetus to the formation.

Keywords: Synonyms, language, Arabic linguistics, Sibaveyhi, Ahmad ibn Faris.

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ SİNONİM SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARI

Səbinə Mirzəyeva

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
mirzoyeva.76@mail.ru

Xülasə. Orta əsr ənənəvi ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələsinin ilkin çağlarında sinonimiya və sinonim sözlər istilahları mövcud olmamışdır. Ərəb dilçilik elminin görkəmli nümayəndələri bu qrammatik istilahlardan ilk dəfə kimin tərəfindən istifadə edildiyini dəqiq şəkildə göstərməyə çalışmışlar, onlar bu leksik-semantik təzahürün təxminən hicrətin III əsrinin sonlarından etibarən yaranmış barədə məlumat verirlər. Ərəb dilçiliyində sinonimiya probleminin araşdırılması tarixini iki böyük mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ Sibəveyhidən başlayaraq ərəb dilçiliyinin “tənəzzül dövrü” adlanan əsrin başlanğıcına qədər, yəni XVI yüzilliyin əvvəllərinə qədər yaşayıb, yaratmış orta əsr dilçilərinin əsərlərini əhatə edir. İkinci mərhələ isə özündə müasir ərəb dilçilərinin, yəni XX əsrin ərəb dilçi alimlərinin tədqiqatlarını ehtiva edir. Dilin sinonim sözlər ehtiyatının zənginləşməsində özünəməxsus yerlərdən birini tutan amil də müxtəlif ləhcələrdən ədəbi dilə keçmiş vahidlər məcmuyudur. Onu da deyək ki, haqqında istər orta, istərsə də müasir ərəb dilçilərinin tam yekdil olduqları bu yeganə üsulu müxtəlif ərəb ləhcələrindən alınan sözlərin ərəb ədəbi dilinə keçməsi vasitəsilə leksikanın zənginləşməsi yolu kimi də müəyyənləşdirə bilərik. Ərəb ədəbi dilində mövcud olan sinonimlər toplusunun böyük bir qisminin müxtəlif ərəb ləhcələrindən əxz olunması fikrini görkəmli orta əsr dilçilərindən ər-Racid əl-İsfəhani, ibn Cinni və Əhməd ibn Faris də müdafiə etmişdir. Sinonim sözlərin əmələ gəlməsinin ikinci üsulu sözlərin lüğətləri toplanması yolu ilə əmələ gəlməsi yoludur. Qeyd edək ki, vaxtilə ərəb dilçiləri bu dili tətbiq etmək və ərəb dilinin leksik fondunu yaratmaq üçün səhralara üz tutmuş və öncə bəhs etdiyimiz kimi, burada məskunlaşmış bədəvi ərəblərlə həftələrlə, aylarla və bəzən də illərlə yaşamışlar. Ərəb ədəbi dilində sinonim sözlərin yaranmasının üçüncü üsulu əşyanın əlamətlərindən birisini ifadə edən sözün substantivləşərək ismə çevrilməsi yoludur. Beləliklə lüğətlərə daxil edilən sözlər isə artıq dilin malı olur və ondan geniş şəkildə istifadə olunurdu. Belə sözlər bu və ya digər şəkildə lüğətlərdən lüğətlərə ötürülürdü ki, bu da sinonim vahidlərin sayını artırırdı. Bu gün alimlərin gəldiyi əsas qənaət isə ondan ibarətdir ki, zaman keçdikcə sinonim vahidlər cərgəsini təşkil edən onlarla sözdən hansı birisinin məhz hansı qəbilədən əxz olunması unudulmuş və müxtəlif ləhcələrdən ədəbi dilə keçid almış leksemlər vahid Qüreyş dilində “vətəndaşlıq hüququ” qazanaraq ərəb ədəbi dilinin hazırkı mükəmməl lüğət fondunun formalaşmağına güclü təkan olmuşdur.

Açar sözlər: Sinonimlər, dil, Ərəb lingvistikası, Sibəveyhi, Əhməd ibn Faris.

Giriş

Ərəb dilçiliyində sinonimiya probleminin araşdırılması tarixini iki böyük mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ Sibəveyhidən başlayaraq ərəb dilçiliyinin “tənəzzül dövrü” adlanan əsrin başlanğıcına qədər, yəni XVI yüzilliyin əvvəllərinə qədər yaşayıb, yaratmış orta əsr dilçilərinin əsərlərini əhatə edir. İkinci mərhələ isə özündə müasir ərəb dilçilərinin, yəni XX əsrin ərəb dilçi alimlərinin tədqiqatlarını ehtiva edir.

Orta əsr ənənəvi ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələsinin ilkin çağlarında sinonimiya və sinonim sözlər istilahları mövcud olmamışdır. Ərəb dilçilik elminin görkəmli nümayəndələri bu qrammatik

istilahların ilk dəfə kimin tərəfindən istifadə edildiyini dəqiq şəkildə göstərməsələr də, onlar bu leksik-semantik təzahürün təxminən hicrətin III əsrinin sonlarından etibarən yarandığı barədə məlumat verirlər (Axundov, 1979: 34).

Doktor Fətullah Saleh Əli əl-Misri özünün Məhəmməd Əbu-l Həsən ər- Rummaninin “əl-Əlfaz əl-mutəradifə əl-mutəqaribə əl-məani” (Yaxın mənalı sinonim sözlər) kitabına yazdığı müqəddiməsində göstərir ki, hicrətin III əsrinin sonlarından başlayaraq “əl-kəlimət əl-mutəradifə” (sinonim sözlər) başlığı altında bir-birinin ardınca müxtəlif lüğətlər tərtib olunmağa başlanmışdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, ərəb dilçiliyində sinonim anlayışı göstərilən tarixdən daha əvvəl mövcud olmamışdır. Əgər bizə gəlib çatan ilk ərəb qrammatik qaydaları toplusu olan “əl-Kitab”a nəzər yetirsək, hələ onun müəllifi olan Sibəveyhinin də (ölüb 794/796) “Sözlərin mənaları (sözlərin mənalara görə təsnifatı) fəslində bu məsələyə toxunduğunun şahidi olarıq. O yazır:

اعلم ان في كلامهم إختلاف اللفظين لا إختلاف المعنيين و إختلاف اللفظين و المعنى و لحد و اتفاق اللفظين و لا إختلاف المعنيين

“Bil ki, onların (ərəblərin- M.G) dillərində iki müxtəlif söz iki müxtəlif mənə, iki müxtəlif söz eyni bir mənə və eyni bir söz iki müxtəlif mənə ifadə edə bilər”(Məmmədəliyev, 1985: 31).

Əgər görkəmli orta əsr ərəb dilçi alimi Sibəveyhinin “əl-Kitab” əsərini yalnız onun əsəri yox, həm də ona qədərki dilçilərin yaradıcılıqlarının elmi nəticələrinin məcmuyunu hesab etsək, onda, ərəb dilçiliyində sinonimiya anlayışının hələ Nəsr ibn Asim əl-Leysi əd-Duəli, Yəhya bin Yəmə, Ənbəsə əl-Fil, Meymun əl- Əqrən, Əbdü-r Rəhman bin Hörmüz əl-Ərəc, İbn Əbu İshaq əl-Hadrami, Əbu Əmr bin əl- Əla, İsa bin Ömər əs- Səqəfi, Yunus bin Həbib əd-Dabbi, Əbu-l-Xəttab əl-Əxfəs əl-Əkbər, Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi kimi ondan daha əvvəl yaşamış dilçilərin də əsərlərində öz əksini tapa bilməsini iddia edə bilərik.

Lakin burada bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, Sibəveyhi öz əsərində sinonimiya məsələsinə toxunsa da, sinonim sözlərə bir qədər “etinasız” yanaşmış, إختلاف الالفاظ (sözlərin (məna) müxtəlifliyi) əvəzinə إختلاف اللفظين (iki sözün (məna) müxtəlifliyi) ifadəsini işlətməmiş və gətirdiyi misallarda da bir neçə sözdən ibarət olan sinonim sözlər zənciri deyil, yalnız iki sinonim vahiddən ibarət nümunələr göstərmişdir (Məmmədəliyev, 1985: 122).

Onu da deyək ki, Sibəveyhinin sinonim sözlər üçün المعنى واحد و إختلاف اللفظين şəklində verdiyi izahat bu ya digər formada ondan sonra yaşayıb-yaratmış Qutrub, əl- Mübərrəd, ibn Faris, əl-Ənbəri, ibn əl- Əsir və əs-süyuti kimi məşhur dilçilər tərəfindən də işlənmişdir (Məmmədəliyev, 1984: s. 123).

Maraqlı faktlardan biri də budur ki, Sibəveyhinin sinonim sözləri izah edən المعنى واحد و إختلاف اللفظين ifadəsinə bir çox alimlərin münasibət bildirmələrinə və ona fərqli terminlərin verilmələrinə baxmayaraq, bu müəyyənləşməyə köklü dəyişiklik etmiş ilk dilçi alim əl- Əsməi (hicrətin 316-cı ilində vəfat etmişdir) hesab olunur. Belə ki, o, öz əsərlərindən birini də elə bu məzmununda yazmış və onu ما إختلفت الالفاظ (sözləri müxtəlif, mənaları isə eyni olan sözlər adlandırmışdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, Sibəveyhinin istifadə etdiyi المعنى واحد و إختلاف اللفظين “formaca müxtəlif olan iki sözün eyni mənə ifadə etməsi” birləşməsindəki “iki söz” tərkibinin əl-Əsməi tərəfindən ما إختلفت الالفاظ “formaca müxtəlif olan sözlər” ifadəsi ilə əvəz edilməsi tezliklə ərəb dilçiliyi tarixində sinonim sözlərin toplanması üçün bir təkan rolunu oynadı.

Sinonim sözlərin yaranma yolları

Dilin sinonim sözlər ehtiyatının zənginləşməsində özünəməxsus yerlərdən birini tutan amil də müxtəlif ləhcələrdən ədəbi dilə keçmiş vahidlər məcmuyudur.

Onu da deyək ki, haqqında istər orta, istərsə də müasir ərəb dilçilərinin tam yekdil olduqları bu yeganə üsulu müxtəlif ərəb ləhcələrindən alınan sözlərin ərəb ədəbi dilinə keçməsi vasitəsilə leksikanın zənginləşməsi yolu kimi də müəyyənləşdirə bilərik. Ərəb ədəbi dilində mövcud olan sinonimlər toplusunun böyük bir qisminin müxtəlif ərəb ləhcələrindən əxz olunması fikrini görkəmli orta əsr

dilçilərindən ər-Racid əl-İsfəhani, ibn Cinni və Əhməd ibn Faris də müdafiə etmişdir (Məmmədəliyev, 1985: 78).

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün dilçilər ilk növbədə Qureyş qəbiləsinin ləhcəsinin bazasında yaranmış ədəbi dilin tarixinə müraciət edir və müştərək ərəb ədəbi dilinin başqa ləhcələrlə təması olmayan saf Qureyş ləhcəsinin əsasında formalaşdığını iddia edirlər.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, hər il müxtəlif bölgələrdən olan ərəblər Allahın evini ziyarət etmək üçün Məkkəyə Həcc ziyarətinə gələr və qüreyşlilərlə sıx təmasda olardılar. Qüreyş qəbiləsinin dili isə öz yüksək bəlağəti, gözəl fəşahəti və incəliyi ilə bütün qəbilələrin dillərindən fərqlənirdi. Həcc ziyarətinə gələnlər Qüreyş dilinin ən gözəl cəhətlərini əxz edir, şairlər isə öz şeirlərini məhz bu dildə yazmağa üstünlük verərdilər. Lakin, təbii ki, bu təmas birtərəfli olmur, Qüreyş ləhcəsi də öz növbəsində bu qəbilələrin ləhcələrindən müəyyən sözlər əxz edirdi.

Çox maraqlıdır ki, başqa bir qrup orta əsr dilçiləri isə hələ cahili dövründə Qüreyş qəbiləsinin başqa qəbilələrlə təmasından danışır və onların bu qəbilə və tayfaların dillərindən müəyyən sözlər əxz etdiklərini qeyd edirlər. Məsələn, görkəmli orta əsr Misir dilçi alimi Süyuti bu barədə belə qeyd edir:

...كانت العرب تحضر الموسم في كل عام و تحج البيت في الجاهلية و قريش يسمعون لغات العرب فما استحسنا من لغتهم تكلموا به فصاروا أفصح العرب و جلت لغتهم من مستشع اللغات مستقبح الالفاظ... (Məmmədəliyev, 1985: 31)

“Cahiliyyə dövründə ərəblər hər il mövsümdə Məkkəyə gəlir və Allahın evini ziyarət edirdilər. Qüreyşlilər də başqa ərəblərin danışdıqlarına qulaq asır, onların dillərindən xoşlarına gələnləri götürür və onlarla ünsiyyət qururdular. Buna görə də onların dili zəif ifadə və qəbih sözlərdən təmizlənir və onlar (qüreyşlilər-M.G.) ərəblərin ən fəşahətisinə çevrilirdilər” (Məmmədov, 1998: 121).

Onu da demək yerinə düşər ki, bu fikri hələ Süyutidən qabaq Əhməd ibn Faris də söyləmiş və özünün “əs-Sahibi” kitabında Qüreyş qəbiləsinin Qeys, Təميم və Əsəd qəbilələrindən əxz etdiyi xeyli söz göstərmişdir.

Professor Hakim əz-Ziyadi isə öz növbəsində qeyd edir ki, “ərəb qəbilələri Qüreyş ləhcəsindən çox şey götürmüşlər” deyənlər unudurlar ki, Qüreyş qəbiləsi də bu ləhcələrdən heç nə əxz etməmiş deyildir. Müəllif həmişə yazır ki, müştərək ərəb dili ancaq qüreyşlilərin dili demək deyildir, o, bütün ərəb qəbilələrinin dilindən ibarətdir və müəllifin təbirincə desək, “هي مولفة من مجموع لغات العرب”

Biz bu məqamda həmin məsələyə özünün “دراسات في اللغة” kitabında böyük bir fəsil həsr etmiş doktor İbrahim Samərrainin də adını çəkmək istərdik. O da, müasiri Hakim əz-Ziyadinin fikri ilə razılaşaraq münasibətini belə bildirir: “Bu gün bizə miras qalmış ərəb dili özündə “ləhcələr” adlanan bədvi qəbilə dillərindən bir çox şey ehtiva edir. “Quran dili və ya ədəbi dil əslində Qüreyş və ya Hicaz dilidir” demək doğru deyildir. Ən doğrusu odur ki, bu dil bir birindən fərqli mühitlərdə yaşamış bir çox qəbilənin dillərindən toplanmışdır.

Bu gün alimlərin gəldiyi əsas qənaət isə ondan ibarətdir ki, zaman keçdikcə sinonim vahidlər cərgəsini təşkil edən onlarla sözdən hansı birisinin məhz hansı qəbilədən əxz olunması unudulmuş və müxtəlif ləhcələrdən ədəbi dilə keçid almış leksemlər vahid Qüreyş dilində “vətəndaşlıq hüququ” qazanaraq ərəb ədəbi dilinin hazırkı mükəmməl lüğət fondunun formalaşmağına güclü təkan olmuşdur.

Sinonim sözlərin əmələ gəlməsinin ikinci üsulu sözlərin lüğətləri toplanması yolu ilə əmələ gəlməsi yoludur. Qeyd edək ki, vaxtilə ərəb dilçiləri bu dili tətbiq etmək və ərəb dilinin leksik fondunu yaratmaq üçün səhralara üz tutmuş və öncə bəhs etdiyimiz kimi, burada məskunlaşmış bədvi ərəblərlə həftələrlə, aylarla və bəzən də illərlə yaşamışlar. Onlar bu gün leksik fonda daxil olan sözləri ən fəşahətli dilə malik olmuş qəbilələrdən topladıqlarını iddia etsələr də, cəm etdikləri sözlərin arasında olan الخمر “xəmr” (“şərab”) sözünün sinonimi olan الخندرس “xəndəris” kimi yunan mənşəli, الاسفنت “isfənt” kimi fars mənşəli sözlərin olması onu sübut edir ki, sözlər lazımi diqqətlə seçilməmişdir. Lüğətlərə daxil edilən sözlər isə artıq dilin malı olur və ondan geniş şəkildə istifadə olunurdu. Belə sözlər bu və ya digər şəkildə lüğətlərdən lüğətlərə ötürülürdü ki, bu da sinonim vahidlərin sayını artırırdı.

Ərəb ədəbi dilində sinonim sözlərin yaranmasının üçüncü üsulu əşyanın əlamətlərindən birisini ifadə edən sözün substantivləşərək ismə çevrilməsi yoludur. Məsələn, العباس sözü vaxtilə “şir” isminin yalnız bir əlamətini ifadə etsə də, zaman keçdikcə o, bu məfhumu tam mənada ifadə etməyə başlamış və “əsəd sözünün tam hüquqlu sinoniminə çevrilmişdir.

Biz bu məqamda adı çəkilən müddəaya nümunə olaraq elmi işə çoxsaylı “qılnc”, “quyu”, “bulud” və s. kimi sözlərin sinonim cərgə nomenklaturasını cəlb etmək fikrində deyilik, təkcə onu demək istəyirik ki, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində məsələnin bu tərəfi ilə əlaqədar olaraq çox maraqlı məqamlar vardır ki, bunlardan biri də görkəmli ərəb ədibi olan Əbu-t-Tayyib əl-Mütənəbbinin öz divanlarının birində السيف sözündən 104 dəfə istifadə etdiyi halda, onun keyfiyyətini ifadə edən vahidlərdən 139 dəfə istifadə etməsi faktıdır. Bu rəqəmləri şairin həmin divanına diqqətlə nəzər salarkən bir az da dəqiqləşdirmək olar. Məsələn, o, “hüsam”dan 18 dəfə, “sarim”dən 17, “muhənnəd” sözündən 13, “məşrəfi”dən 8, “adab”dən 5, “mənasil”dən 9 dəfə, “samsamə”dən isə 2 dəfə istifadə etmişdir. Özü də bu sözlərin hamısı əl-Mütənəbbi tərəfindən konkret cəhət və ya keyfiyyət mənasında deyil, məhz “qılnc” anlamında işlədilmişdir. Əl-Mütənəbbi ilə eyni dövrdə yaşamış başqa bir qüdrətli ərəb şairi, Əbu Faris əl-Həmədəni də şeirlərində “qılnc” sözünün müxtəlif sinonimlərindən istifadə etmişdir. Məsələn, o, şeirlərinin birində “seyf” dominantının adını 62 dəfə xatırladığı halda, onun sinonimlərindən 74 dəfə istifadə etmişdir.

Qeyd edək ki, dilin sinonim vahidlərlə zənginləşməsində sözün semantik baxımdan inkişafının bir növü olan xüsusiyyətin ümumiləşməsi kimi, ümuminin də xüsusiyyəti və mənanın daralması kimi amillərin də rolu az deyildir. Məsələn, vaxtilə البعير (dəvə) sözü həm (erkek dəvə), həm də (dişi dəvə) anlamını ifadə etmişdir. Sonra bu sözün mənası daralmış və o, yalnız sözünün sinoniminə çevrilmişdir. Elə məşhur orta əsr dilçisi ibn Mənni əs-Səqlinin də bu xüsusta rəyi belədir ki, müəyyən səbəblərdən الغنم sözü yalnız الضأ vahidinin sinonimi olub ancaq “qoyun” məfhumuna aid edilsə də, vaxtilə o, həm “qoyun”, həm də “keçi” isminə şamil edilərdi. Zaman keçdikcə insanlar bu sözlərin arasındakı fərqi unudaraq onların mənasını darlaşdırmış və nəticə etibarilə ümumi mənə xüsusiyyə keçərək dildə sinonim vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Maraqlı cəhət burasıdır ki, bu gün orta əsr dilçilərinin (qara camaatın səhvi) bu səpkidə yazdıqları əsərlərində bu növdən olan minlərlə sözün yer aldığından bəhs edən müasir dilçilər də yox deyildir. Və belə müasir dilçilərin rəyinə görə bu əsərlərin müəllifləri olan orta əsr dilçiləri mənanın daralmasını sözün semantik inkişafında deyil, sözün istifadəsi zamanı buraxılan səhvlərində axtarırdılar. Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, orta əsr dilçiləri sözün mənasına dəyişməz bir hal kimi baxır, sözün etimologiyası və bir sıra tarixi amillərin sözün özünə etdiyi təsiri qəbul etmir və ya etmək istəmirdilər.

Məsələ burasındadır ki, ərəb dilçiliyinin özündə XX əsrin 30-cu illərindən sonra rəvac tapmış sözə semantik inkişaf baxımından yanaşılma məsələsi və bu problemin tədqiqini orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində araşdırmaq nə dərəcədə doğrudur?! Zənnimizcə bu mümkünsüzdür.

Eyni məsələni müasir dövr ərəb dilçiliyində araşdırsaq görürük ki, sözün mənasının daralması və ya konkret mənanın ümumilik kəsb etməsi məcaz yolu ilə, ərəblərin özlərinin مجاورة adlandırdıqları “yaxınlıq” üsulu ilə baş verir. Semantik baxımından yaxın mənalara ifadə edən sözlər arasındakı fərqlər zaman keçdikcə unudulur və onlar sinonim vahidlərə çevrilirlər. Müasir dilçilər də sözün vaxtilə daşımış olduğu mənanı yeganə meyar hesab etmək fikrindən daşınır və həmin sözlərin hazırda kəsb etdikləri mənələrdən çıxış edirlər. Elə bu baxımdan, bu məqamda hörmətli alim əz-Ziyadinin rəyi olduqca böyük maraq kəsb edir- “sözün ilkin (həqiqi) mənası ilə sonrakı (məcazi) mənalara arasında qəti bir hədd qoymaq mümkün deyildir. Sözün mənə dairəsi daimi olaraq “hərəkətdədir”.

Məsələn, elə alimin bu mülahizələri iddia etdikdən sonra gətirdiyi misallarda – klassik ərəb dilində biri digərinə sinonim mənada işlədilən المزادة və الرواية sözlərinin təmsalında da bunun bir daha şahidi ola bilərik ki,

المزادة vahidi vaxtilə “içərisində su saxlanılan qab”¹, الرواية isə “üzərində su daşınan dəvə və ya uzunqulaq” anlamında işlənsə də, zaman keçdikcə öz ilkin mənasını itirərək o da, “su qabı” mənasını kəsb etmişdir. Müasir dilçi bu faktın ibn Düreyd, ibn Sikkit və ibn Qüteybə tərəfindən də qeydə alındığını və onların da bu hadisəni sözün semantik inkişafı ilə əlaqələndirməyərək, onu “qara camaatın səhvi” kimi qələmə verdiklərini iddia edir. Məsələ burasındadır ki, bu və ya digər cütlüklərin gələcəkdə də müəyyən semantik dəyişikliklərə uğrayaraq yeni mənalar kəsb edəcəyi istisna olunmur. Belə ki, barəsində söhbət açdığımız cütlükləri bu gün müasir lüğətlərin birində izləyərkən, الرواية vahidinin qeyd olunan mənalarla yanaşı, hətta “içki” məfhumunu da ifadə etməsinin, ikincinin isə ümumiyyətlə, orada yer almadığının, özünün həm ilkin, həm də məcazi mənasının itirdiyinin şahidi oluruq (Баранов, 1985: 65).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orta əsr dilçilərinin bir qismi sözlərin mənalarının inkişaf edərək dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlmiş sinonimlərlə yanaşı onların səs tərkibində baş verən dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlmiş sinonimlərlə yanaşı onların səs tərkibində baş verən dəyişmə nəticəsində əmələ gələn sinonimlərin də olduğunu qeyd edirlər. Bəzi müasir dilçilər sözün səs tərkibinin dəyişməsi və ya əvəzlənməsi nəticəsində sinonimlərin yaranma biləməsi fikrini qəbul etmir və ona qarşı çıxırlar. Məsələn, hörmətli professor Sübhi Saleh məşhur orta əsr dilçisi ibn Cinninin هتفت السماء və هتلتا لسماء cümlələrində verilmiş هتلتا və هتفت fellərini sinonim kimi hesab etməsi ilə razılaşmayıb, yazır ki, bu fellər bir-biri ilə sinonim ola bilməzlər, çünki burada ya هتفت feli هتلتا felinin ل - səsələrinin əvəzlənməsi, ya da feli ikincinin ل - əvəzlənməsi nəticəsində yaranmış variantdır. Müəllif bu məqamda öz fikrini qüvvətləndirmək üçün daha bir neçə misal gətirir və دعر, طعز, طعس, دعرس və دعرس fellərinin bu qəbildən olmasından və onların hamısının vahid دعر felinin səs əvəzlənməsi yolu ilə yaranmış müxtəlif variantlarından biri kimi çıxış edə bilməsindən bəhs edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr dilçilərinin səs əvəzlənməsi ilə sinonimlərin yaranmasının mümkünlüyünə ifadə olunan etiraz tək doktor Sübhi Salehin mövqeyi deyildir. Onun bu mövqeyi ilə digər müasir dilçilər, o cümlədən doktor Fətulla Saleh əl-Misri də həmrəydir.

Orta əsr dilçilərinin rəyinə əsasən quruluşuna görə bir-birindən bir hərflə fərqlənən oxşar sözlər və quruluşca kök samitlərinin ardıcılığı baxımından bir-birindən fərqlənən eyniköklü sözlər sinonimlərdəndir.

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün bu müddəaya misal olaraq البيت السماء cümlələrini misal gətirərək yazır ki, هلب və الب felləri bir-birinə sinonim hesab edilə bilməzlər, burada ya “ه” hərfi “ه” ilə, ya da “ه” hərfi “ه” ilə əvəzlənmişdir və onlar bir-birinin variantlarıdır. Belə hadisə dildə “ibdəl” (əvəzlənmə) adlanır. O, صاعقة-صاعقة, جذب, جذب sözlərini də sinonim kimi qəbul etməyərək deyir ki, eyni məna ifadə edən صاعقة-صاعقة, جذب, جذب vahidləri də bir-birinin sinonimi ola bilməzlər, çünki onlar eyni sözün kök hərflərinin yerdəyişməsi nəticəsində meydana gəlmişlər və bu القلب “əl-qəlb” (yerdəyişmə) adlanan qrammatik hadisənin nəticəsidir. Biz orta əsr və müasir dövr ərəb dilçilərinin mülahizələri arasında bu cür ziddiyyətin səbəbi olmuş bu məsələyə müəyyən mənada aydınlıq gətirmək istəyirik (Бережан, 1967: 46).

Məlumdur ki, ərəb dilçilik tarixində “əl-qəlb” istilahından ilk dəfə istifadə edən dilçi Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi olmuşdur. Lakin bu gün müasir ərəb dilçiliyində artıq formalaşmaqda olan rəyə görə, o, bu leksik hadisəyə semantik baxımından yanaşmamış, ondan formal olaraq, yəni bir növ statistik vasitə kimi istifadə etmişdir. O, göstərmişdir ki, hər bir üçsamitli kökdən metateza yolu ilə orta hesabla altı, hər bir dördsamitli kökdən isə iyirmi dörd söz yaratmaq olar. Beləliklə də əl-Fərahidi ərəb dilində milyonlarla sözün mövcudluğu fikrini məhz bu mülahizə ilə irəli sürmüş və ərəb dilində olan bütün sözləri (işlənən) və (potensial) olmaq üzrə iki qismə bölmüşdür. Ərəb dilçiliyində “əl-qəlb” hadisəsinə ilk dəfə semantik baxımdan yanaşan alim isə məşhur orta əsr dilçisi ibn Cinni hesab olunur. Konkret dil materialları əsasında o, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, üç və ya dörd kök samitli sözlər, samitlərin ardıcılığından asılı olaraq ümumi bir məna ifadə edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ibn Cinninin sinonimlərin “əl-qəlb” hadisəsi nəticəsində əmələ gəlməsi haqqında olan müddəaları həm orta əsr, həm də müasir dövr dilçiləri arasında böyük mübahisəyə səbəb olmuşdur. Xüsusilə də, müasir dövr ərəb dilçiləri bu fikir ilə razılaşmayaraq, ibn Cinni nəzəriyyəsinin əleyhinə çıxır və onun fikirlərini təkzib etməyə çalışırlar (Məmmədliyəv, 1985: 87).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, ibn Cinni dühası və təfəkkürü qarşısında doktor İbrahim Ənis bu günkü düşünmə tərzini və konkret dil materialları ilə bir növ acizdir. İbn Cinninin “Mən heç də iddia etmirəm ki, “əl-istiqaq əl-əkbər” bütün dil materialını əhatə edir. Bunu bütün dil materialına aid etmək olduqca çətin bir şeydir” kəlamı qarşısında doktor İbrahim Ənisin tənqidi olduqca cüzi görünür.

İbn Cinninin sinonim sözləri “əl-qəlb əl-luğavi” hadisəsi ilə də yaranması iddiası və onun iki, bəzən də üç sözü əhatə etməsi bir çox orta əsr dilçiləri tərəfindən təsdiq edilir və bu mənada onların əsərləri konkret dil materialları ilə olduqca zəngindir. Məsələn, məşhur orta əsr dilçisi ibn əs-Sikkit bu məsələ ilə münasibətdə aşağıdakı nümunələri gətirir və bu sözlərin birinin digərinə sinonim olduğunu qeyd edir: انصب – انبص, رصب – ربص, ما ايظه – ما اطييه, جذب-خبذ, بكل- لك. Qeyd edək ki, adı çəkilən müəllif əl-Əsməiyə istinadən onun da bu müddəə ilə münasibətdə müsbət rəydə olduğu və bu mənada aşağıdakı misalları gətirdiyindən bəhs edir: – طماح – طماح, بطل – بطل, كرسف – كرفس, جبرج – جبرج, طرشم – طرشم, سرطع – سرطع. Onu da qeyd edək ki, bu növ misalların sayını ibn əs-Sikkit və əl-Əsməidən başqa Əbu Übeyd, əz-Zucəc, əl-Fərabi və ibn Qüteybə kimi digər ərəb alimlərinin də əsərlərində qeydə alınmış nümunələr hesabına artırmaq mümkündür.

Lakin belə edirik ki, nümunələrin həcmi bu və ya digər bir nəzəri mülahizəni təsdiqləmək və ya onu təkzib etmək imkanında deyildir. Ərəb dilçilik elmi böyük nüfuz sahiblərinin “elmidir”. “Əl-qəlb əl-luğavi” sahəsində artıq öz sözlərini söyləmiş bu nüfuz sahibləri isə dilçilik tarixində hələ uzun müddət mübahisələr üçün bir növ nəzəri baza yaradaraq dünyalarını dəyişmişlər. Belə alimlərin nəzəri mülahizələri isə əks mövqeli müddəaları təkzib etmək üçün dilçilik tarixində artıq öz dərin köklərini atmış və öz tərəfdarları tərəfindən bu gün də təkrar olunmaqdadır. Bu cür nüfuz sahiblərindən biri ابدل tipli همشة- هشت طبيج- بطيح o, Adı çəkilən əsərində o, sinonimlərin adını qeyd edərək onların bir dil çərçivəsində metateza yolu ilə deyil, iki müxtəlif ləhcələrə mənsub olub, ümumxalq dilində cəmlənmiş sözlər hesab edir. İbn Durustaveyhin bu müddəası sonralar əz-Zucəci, əs-Səxavi və ən-Nuhhas kimi dilçilər tərəfindən də dəstəklənmiş və inkişaf etdirilmişdir.

Nəticə

Semantikanın orta əsr dilçiləri tərəfindən araşdırılmağa başlanaraq həllini sonadək tapmayan və bütün meyar və prinsipləri ilə bütövlükdə kompleks şəkildə yenidən tədqiq olunmağına zərurət duyulan sahələrindən biri də sinonimiya məsələsidir. Sinonimiyanın bəzi problemləri ətrafında bu gün də müasir ərəb dilçiləri arasında mövcud olan elmi mübahisələr adı çəkilən təzahürün mürəkkəb bir məsələ olaraq qaldığına dəlalət edir və onun aktuallığını bir daha şərtləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi problemlər Azərbaycan və rus dili leksikologiyasının da tam olaraq həll edilməmiş və yetərinə araşdırılmasını gözləyən sahələrindən biri kimi hesab edilməkdədir.

Ərəb ədəbi dilində sinonimiya probleminin araşdırılması tarixini iki böyük mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ Sibəveyhidən başlayaraq ərəb dilçiliyinin “tənəzzül dövrü” adlanan əsrin başlanğıcına qədər, yəni XVI yüzilliyin əvvəllərinə qədər yaşayıb, yartmış orta əsr dilçilərinin əsərlərini əhatə edir. İkinci mərhələ isə özündə müasir ərəb dilçilərinin, yəni XX əsrin ərəb dilçi alimlərinin tədqiqatlarını ehtiva edir.

Müasir dövrdə, yəni XIX əsrin sonlarından bu günədək davam edən dövrdə sinonimiya məsələləri ilə məşğul olan ərəb dilçi alimlərindən isə əsasən İbrahim nis, İbrahim əs-Samərrai, Məhəmməd Mübarək, Sübhü Saleh, Murad Kamil, Ramazan Əbdü-t- Təvvab, hakim Malik Ziyadi, Əli Əbu əl-Məkarim və Fəhmi Hicazini göstərmək olar.

Müasir dilçilik elminin ən yeni metodologiyası ilə “silahlanmış” bu alimlərin tədqiqat imkanları onların orta əsr sələflərinin malik olduqları imkanlardan qat-qat geniş olsa da, dilin sinonimiya

təzahürünə olan münasibətlərinə görə onları da iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa aid olan dilçilər, Əli Əbu-l-Məkarim, Təmmam Həsən və s. kimi dilçilər bəzi orta əsr sələfləri kimi sinonimiyanı qəbul etmir, digərləri isə sinonimiyanı qəbul edərək, onun bir çox problemlərini həll etməyə çalışırlar.

Sinonim sözlər dilin inkişafının müəyyən bir dövrünə aid olmalıdır. Belə ki, sinonimlər cərgəsindəki vahidlərdən birini cahiliyyə dövrü poeziyasından əxz edib, onu Abbasilər dövrü poeziyasında istifadə olunmuş sözlə sinonim mənada işlətmək doğru deyildir.

Biri digərinin səs tərkibinin dəyişmiş forması olan sözlərin sinonim hesab olunması da düzgün deyildir. Sinonimlər eyni nitq hissəsinə mənsub olmalıdır. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlər sinonim hesab edilməməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, B.T. (1978). Sinonimlər Müasir Azərbaycan dili. I cild. – Bakı: Elm. – S. 182-198
2. Axundov, A.A. (1979). Ümumi dilçilik, Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. – Bakı: Maarif. – S.254
3. Aslanov, A.Ə. (1970). Sinonimlər Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Oçerklər. – Bakı: Elm. – S-66-77
4. Məmmədaliyev, V.M. (1981). Əndəlis qrammatika məktəbi. Yaxın və Orta şərq xalqları dillərinin sintaksisi. – Bakı: ADU. – S. 50-54
5. Məmmədaliyev, V.M. (1984). Bəsrə qrammatikləri ərəb dili sintaksisinin bəzi məsələləri haqqında. Yaxın və Orta şərq xalqları dillərinin sintaksisi. – Bakı: ADU. – S. 3-13
6. Məmmədaliyev, V.M. (1985). Ərəb dilçiliyi. – Bakı: Maarif. – S.287
7. Məmmədaliyev, V.M. (1988). Kufə qrammatika məktəbi. – Bakı: ADU. – 115 s.
8. Məmmədov Ə.C. (1999). Ərəb dili. – Bakı-Ankara. – 366 s.
9. Məmmədov, Ə.C. (1998). Ərəb dili. – Bakı: Maarif. – 618 s.
10. Süleymanov, S.S. Ərəb dilində sinonim fellər. // Dil və ədəbiyyat. - Nəzəri elmi -metodik jurnal. № 3(32). – S.60-63
11. Абдуллаев Б.Т. (1965). Лексические синонимы современного азербайджанского языка. – Баку: АҚД. – с. 17.
12. Баранов Х.К. (1985). Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык. – 942 с.
13. Бережан С.Г. (1967). О критериях синонимичности в лексике. Филологические науки. № 4. – С.47-55
14. Гараев М.И. (1986). О функции порядка слов в современном арабском литературном языке. Синтаксис языков народов Ближнего и Среднего Востока. – Баку: АГУ. – С.52-58
15. Гранде Б.М. (1963). Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – Москва: ИВЛ. – 594 с.

UOT: 811.512.162.

LINGUISTIC PECULIARITIES OF OFFICIAL BUSINESS PAPERS

Mehdi Rahimov

PhD, Associate Professor

Ganja State University, Azerbaijan

mehdi_rahimov@yahoo.com

ORCID ID: 0000-8324-573

Abstract: Nowadays due to the development of international business partnership the interpreters are faced with the necessity of translating official business papers from English into Azerbaijani because English is considered to be the language of world business relationships. In comparison with literary texts the texts of official documents are highly standardized: it concerns both the structure of the whole text and the arrangement of special paragraphs.

The analysis of researches is devoted to the linguistic peculiarities of official business papers. And it shows that theory of writing business documents, on the one hand, reflects highly subjective approaches. On the other hand, such approaches are not unified in accordance with existing rules of formal English. Such influence really exists, but there are no accepted criteria for changes that should be taken into consideration. Thus, the main problems of people who write business papers are: how should they write it to sound correctly in the foreign language? How formal should they be in the content of documents, if even English-speaking people meet difficulties drawing a line between formal and informal English? (Andrushko,1993: p.19).

Key words: papers, texts, grammar, translation, documents, symbols

RƏSMİ İŞ SƏNƏDLƏRİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəhimov Mehdi Nizami oğlu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
mehdi rahimov@yahoo.com

Xülasə. İşgüzar sənədlərin müəyyən hissəsini hər bir şəxs özü hazırlamağı bacarmalı, bununla bağlı müəyyən formaları, standartları mənimsəməlidir. Bəzən işgüzar sənədlərin hazır formaları olur ki, hər hansısa bir məsələ ilə bağlı göstəricilər həmin hazır formalara yazılır. Bunun üçün də sənədin dili konkret, ifadəli, aydın olmalı, sənəddə imla xətalrı, qüsurlu cümlələr olmamalıdır.

Açar sözlər: kağızlar, mətnlər, qrammatika, tərcümə, sənədlər, işarələr

From the linguistic point of view, a contract is a type of a document due to any agreement and a completed document fixing some information. As a type of text, contract has its own specific characteristics. The stylistic peculiarities of all document texts are:

- concreteness, conciseness, clearness of the stated idea;
- high capacity of information;
- strict logic;
- clear rhythm of sentences;
- accenting on the main idea with the help of word repetitions;
- absence of connotational information;
- a special system of clichés and stamps;
- usage of abbreviations, conventional symbols and marks;
- usage of terms in their direct semantic meaning; preferential usage of monosemantic words;
- division of a text into chapters, paragraphs, points, often numbered (clear compositional structure of a document);
- usage of definite syntactic models;
- graphic decoration of a document: quality of paper, quantity and quality of illustrations, size and kind of print.

The main features of the style of contract as a type of business official document are:

- steady system of linguistic means in the text of contract;
- lack of emotional colouring;
- decoding character of language;
- usage of a special symbolic system;
- definite syntactic structure (the 12 above-enumerated items). [Karpus, 2002: p.130]

Let us analyze them in detail.

The style of contract defines some peculiarities and techniques of its writing. Making contracts differ in some points from writing business letters, such as an offer, an enquiry, a complaint etc. Some considerations important for business letters are not important for contracts. The main difference between them is that any contract is made up by two contracting parties and contains information about many

subjects. So all points must be approved by both parties. There are certain clearly definable requirements for how to write contracts.

Generally, contracts should be formal, complete, clear, concrete, correct and concise. In contracts all possible informational details are not suitable. So, while writing contracts we must observe all peculiarities of standard English grammar, vocabulary use and stylistic appropriation. A formal contract or agreement requires considerations of neatness and attractive arrangement. Completeness of any contract suggests the scope of all significant facts that have reference to the issue of the agreement. Actually, you are expected to explain what, how, and when you are going to deal with your partner.

The next element, – clearness, – is one of the most important, because much depends on it. Clearness could be reached by the use of simple short words, phrases and paragraphs where the both parties of a contract explain their intentions and issues. Clearness of any arguments actually defines your striking a deal or not.

The component which is closely connected with the previous one is concreteness. Concreteness of a contract or an agreement is a part and a parcel of any legal document. Besides that, the longer the document is, the more attractive and vivid its contents should be.

The next two components are also significant. They are correctness and conciseness. Correctness involves proper grammar use (tense-aspect forms of the verb, verbals, articles, etc.), vocabulary use, punctuation and formal style. Grammar should be checked with a special care, otherwise it may produce a poor impression of the document and non-seriousness of your interests. Conciseness is usually achieved by the use of minimum words to express maximum of information.

As it has already been noted, any contract should be simple and clear, concise and brief. Commercial correspondence often suffers from an old-fashioned, pompous style of English which complicates the message and gives the reader the feeling that he is reading a language he does not understand. Though the language of contract is perhaps the most formal among all kinds of business correspondence, and the vocabulary of such correspondence is very specific, which is connected with its character and a great number of legal terms, it should not be archaic. It should be clear enough in its meaning. The style, however, should not be too simple as it may become discourteous and sound rude. Some linguists (G. Leech, J. Svartvik, Ch. Fries, O. Jespersen, M. Joos, I.V. Arnold, B.A. Ilyish, E.M. Gordon, etc.) recommend the following stylistic devices that might make agreements and contracts more polite (Barkhudarov, 1964: p. 89).

- complex sentences joined with conjunctions are preferable, rather than short sentences;
- passive constructions rather than active;
- full forms rather than abbreviated forms, if necessary.

The right tone should be neutral, devoid of a pompous language on one hand, and an informal or colloquial language on the other hand. Therefore, inappropriate vocabulary, idioms, phrasal verbs are not allowed.

The both contracting parties should not experience any difficulties in obtaining information, they should be able to understand what is written. Misunderstandings are caused by a lack of thought and care. It may happen if we use a lot of abbreviations, figures and prepositions.

Abbreviations are very useful, because they are very quick to write and easy to read. But the both parties are expected to know what the abbreviations stand for. If one of the partners is not absolutely certain that the abbreviations are easily recognized he / she should not use it.

The symbol &, which means in English and, is used in some terms like C&F (Cost and Freight), C&I (Cost and Insurance). But it's marked as # in contract texts. The symbol № is used instead of the word number. In American English the symbol # means number as well, but it is used in different tables and graphics, and not in the text. It is never used, however, to denote numbers of houses.

Very often in contracts Latin abbreviations are used, for example: e.g. (for example), et al. (and others), etc. (and so on), v.v. (quite the opposite), i.e. (that means). Also such English abbreviations ltd. (limited), Bros, (brothers), end. (enclosed), dols. (collars), etc. are used.

The use of figures instead of words for sums can create many problems for people. To avoid any possibility of confusion, it is recommended to write sums in both figures and words. A special attention should be paid to titles, names, addresses, references, prices, specifications, enclosures, etc., which are also of a great importance in texts of contracts (Barkhudarov, 1957: p.135).

References

1. Andrushko S.Ya. (1993). The art of writing business letters in English. – Odessa: Two Elephants. – 130 p.
2. Karpus I.A. (2002). Business English: Textbook. Benefit. – K.: Academy. – 220 p.
3. Barkhudarov L.S. (1964). Translation process from a linguistic point of view. – M.: – 89 p.
4. Barkhudarov L.S. (1957). Language and translation. – M.: International relations. – 240 p.

UOT: 811.512.162.

STYLISTIC FEATURES IN TRANSLATING A DETECTIVE STORY

Samira Gasimova

PhD

Ganja State University, Azerbaijan

samiragasimova@yandex.ru

ORCID ID: 0000-0003-4982-7888

Abstract. The study of detective style is very relevant, because describing the structural, compositional and plot features of the detective, the authors of research very rarely attract the linguistic and stylistic apparatus, motivating it by the averageness of the detective's style, the pattern of his language, the programming of his characters and plot moves, etc.

First, you need to figure out what style is. "Style" is a means of expression (a means of language) based on grammatical norms and reflecting the emotional and semantic components of a text intended for a certain circle of recipients. At the same time, "a certain circle" of recipients means both a narrow group of recipients of the text and a wide one. According to V. V. V. Vinogradov, "the concept of style is based not so much on a set of established "external lexical-phraseological and grammatical features", but on peculiar internal expressive-semantic principles of selection, Association, combination and motivated application of expressions and construction" [Vinogradov V.V. Selected Works. 1980, 240–249 p.].

Key words: Stylistic, translating, detective stories, metaphor, pragmatics

DETEKTİV HEKAYƏNİ TƏRCÜMƏ EDƏRKƏN STİLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Qasimova Samirə Firudin qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gəncə Dövlət Universiteti

samiragasimova@yandex.ru

Xülasə. Stilistik əvəzetmələr qrammatik və leksik əvəzetmə kimi mümkün və zəruridir. Leksik və qrammatik çevrilmələri həyata keçirərkən tərcüməçi bir sözün və ya formanın leksik və ya qrammatik mənalarını ötürmə prinsipini rəhbər tutur. Bir stilistik məna ötürərkən tərcüməçi eyni prinsipə əməl

etməlidir - tərcümədə eyni effekti yenidən yaratmaq, yəni oxucunun oxşar reaksiya verməsinə səbəb olmalıdır, baxmayaraq ki, çox vaxt tamamilə fərqli dil vasitələrinə müraciət edərək buna nail olmalı olur.

Açar sözlər: Stilistika, tərcümə, detektiv hekayələr, tərcüməçi, pragmatika

In the collection "Detective literature", the authors consider the detective from different points of view, often contrasting it with works of serious literature. Sometimes they note its imperfections, sometimes they laugh at their own enthusiasm for this genre, but they always recognize its huge influence on the reader, its unfading popularity, despite the contradictions and other "shortcomings" that, paradoxically, fit into the laws of the genre (Winks, 1990: P.24 – 32).

Almost every work devoted to the analysis of works of the detective genre contains the concepts of "paradox", "contradiction", "discrepancy". I. A. Bannikov considers the paradox in two aspects: first, as one of the main stylistic features of the detective, and secondly, as one of the reasons for its strong impact on the reader (Bannikova, 1995: P. 17-23). The interaction and interconnectedness of these two approaches is possible and quite natural when referring to the concept of "stylistic context" during the analysis. The concept of "stylistic context" at this stage of its study is largely identified with the concept of "system of promotion". This is the sum of factors affecting the word in the text, leading to the emergence or strengthening of expressiveness, which, in turn, leads to an increase in the impact of the text on the reader (Arnold, 1990: P. 164 – 165). It is no coincidence that the terms "pragmatics", "speech influence" and so on are so common in works on stylistics. The essential thing is that this system is unique, because the author and reader are both unique.

The main feature of the paradox is its strong stylistic impact: surprise, strangeness, the ability to make the reader look at the already known in a new way. A paradox in a literary text creates an effect known stylistically as the "deceived expectation effect". But it is on this, on the repetition of the expected, abruptly interrupted by the unexpected, that the detective story is based. So, speaking of the original methods used in the investigation of the detective, contrasting them with the routine methods of the police, K. Chapek notices: "The police would have no difficulty in solving the murder in the Rue Morgue, if they could say, on the basis of reliable data, that such murders are usually committed by gorillas" (Czapek, 1969: P. 200 – 201).

In the case of the detective, this feature has an additional motivation: the theorists of the detective are very often its creators themselves. However, the contradiction that is taken into account is not due to a logical discrepancy, but to the destruction of the presumption that is created by the previous context, as well as objectively existing concepts, opinions, and judgments that are a component of the reader's thesaurus. With this understanding, the paradox-judgment is only a subtype of the paradox as a method of organizing the stylistic context.

The bottom line is that the criminal or suspect is trusted by the reader or even causes him to like. The reverse side of this technique is the writer's creation of such an assessment situation when the victim does not cause sympathy, which is very common [Symons, 1975: P. 156-160).

Contrast, paradoxicality are shown in each detective work, because they are associated with the laws of the genre, but they are manifested in different ways, since the system of promotion is an individual phenomenon. The individual features of their manifestation can be attributed to a greater or lesser degree of explicitness.

Another very important stylistic aspect is the presence of suspense in the detective. Suspense (in English. in the language "suspense" - anxiety, suspension; from the Latin verb "suspendere" - to suspend, i.e. initially suspense is a kind of "suspended state») "the buildup of suspense". This is a special state of anxiety, anxiety that occurs when reading a detective story. In the "suspense" moments, the reader is more involved than ever in what is happening, he experiences as if he, and not the hero of the book, is in

danger, as if he is a direct participant in the events that unfold in the detective. One of the main principles of creating suspense is to delay the moment when the expected event occurs.

For suspense, it is usually necessary that the reader is well aware of all the events that are taking place. The mystery suspense rarely provides. There is no suspense in the classic detective story, it is just a puzzle for the mind. The detective arouses curiosity, devoid of emotional coloring, and suspense without emotion is unthinkable. The reader should be informed as fully as possible. Knowing what to expect, he unwittingly prepares himself for perception, which is very important for creating suspense. Suspense is often weakened by the fact that the plot is not clear enough. And if the crucial scene doesn't happen at the moment when it is expected, its emotional effect is drastically reduced.

It would be a mistake to treat suspense as a negative category only. It all depends on the content of the reception, on the purpose of its use. Suspense is one of the elements of entertainment, through emotional tension, the intensity of the impression and the immediacy of reactions are also achieved (Markulan, 1975: P. 52 – 54).

If you have a problem choosing a particular translation option for a detective, you need to take into account, first, the linguistic and cultural information that is known to the translator. Second, the decision can be made based on information from sources outside of the translated text, such as dictionaries, encyclopedias, reference books, and Internet resources. Third, you should carefully analyze the genre and style features of the source text and translate what causes difficulties based on the received information. Fourth, you need to pay special attention to the shades of values of translation units, from which the translator chooses the final version (Sagandykova, Kulzhanova, 2005: P.174 – 177).

Stylistic substitutions are just as possible and necessary as grammatical and lexical substitutions. When performing lexical and grammatical transformations, the translator is guided by the principle of transmitting the lexical or grammatical meaning of a word or form. When transmitting a stylistic meaning, the translator should follow the same principle – to recreate the same effect in the translation, that is, to cause the reader to have a similar reaction, although he often has to achieve this by resorting to completely different language means.

To depict real reality, a detective writer often has to resort to interpolation – the inclusion of individual fragments of different functional styles in the text of a work of fiction, and the translator must preserve the stylistic originality of such interpolations. At the same time, it is extremely important to distinguish between the original and the stencil text in order to avoid, on the one hand, leveling, and on the other – excessive emphasis and maintain stylistic equivalence – this is a necessary component of an adequate translation. There is always a danger of smoothing and discoloring the original or, conversely, making the translation more vivid and stylistically colored. But sometimes the translator has to consciously resort to some "smoothing", that is, neutralization.

Metaphor is used in all emotional-colored literary styles. The preservation of original metaphors in the translation of artistic literature is necessary. If this is not possible for any language reasons (different compatibility, different semantic structure, etc.), the translator should resort to compensation or replacement.

It should be noted that since the linguistic use of metonymy in English has a specifically national character, this creates the basis for a peculiar and frequent use of it as a stylistic device.

Translators work within two cultures: the culture of the source text and the culture of the translation text-and generate a new act of communication based on the previously existing one. When working on the text that is being created, the translator has to take into account the relationships that are built between texts and contexts, hierarchical relationships within the text, and especially stylistic features.

References

1. Vinogradov V.V. (1980). Selected Works: About the language of fiction. – M.: Nauka. – 360 p.
2. Winks R.W. (1990). Detective fiction. A Collection of Critical Essays. – NJ.: Prentice Hall.

3. Bannikova I.A. (1995). The paradox in the stylistic context of the detective. // Voprosy romano-germanskogo yazykoznaviya. Выпуск 11. – P.17–23.
4. Arnold I.V. (1990). The stylistics of modern English. – M.: – P. 164 - 165.
5. Czapek K. (1969). Holmsiana, or about detective novels. – L.: – P.200 - 201.
6. Symons J. (1975). Bloody Murder. – NJ. – P. 156-160.
7. Markulan Ya.D. (1975). Detective. Morphology of the genre. – L. – P. 52 - 54.
8. Sagandykova N. Zh., Kulzhanova N.Kh. (2005). Specificity of translation of literature in the genre aspect. – Almaty. – P. 174 - 177.

UOT: 811.512.162.

GRAMMATICAL ASPECT OF TRANSLATION OF OFFICIAL DOCUMENTS

Sevda Kazımova

Ph.D., associate professor

Ganja State University, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0003-4589-3298

Abstract. The language of documents is characterized by specific terms and expressions and also by those grammatical and syntactical patterns where translation can cause some difficulties. That is why we should know sufficient knowledge of grammatical, stylistic and lexical peculiarities of business papers to translate them correctly.

The way of translation of official business documents is opposite of literary translation where concerns the freedom of translator's actions and choices. Literary translation is more art than craft which is accounted by the nature of literary texts. Translation of a literary text is unique and cannot be standardized and obeys almost no rules.

The task of an interpreter translating official documents is to find target language equivalents of the source text frames and use them in translation as standard substitutes, filling the slots with frame fillers in compliance with the document content.

Translation of legal, economic, diplomatic and official business papers requires not only sufficient knowledge of terms, phrases and expressions, but also depends on the clear comprehension of the structure of a sentence, some specific grammar and syntactical patterns, which characterize the style (Barkhudarov, 1957: P.107)

Key words: ways of the translation, literary translation, literary text, official documents, grammatical patterns, syntactical patterns

RƏSMİ SƏNƏDLƏRİN TƏRCÜMƏSİNİN QRAMMATİK TƏRƏFİ

Kazımova Sevda Aqil qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

Leksika.kafedra@mail.ru

Xülasə. Rəsmi iş sənədlərinin tərcüməsi, tərcüməçinin hərəkət və seçim azadlığına aid ədəbi tərcümənin əksidir. Ədəbi tərcümə, ədəbi mətnlərin təbiəti ilə hesablanan sənətkarlıqdan daha çox sənətdir. Bədii mətnin tərcüməsi bənzərsizdir və standartlaşdırıla bilməz və demək olar ki, heç bir qaydaya tabe deyildir.

Açar sözlər: tərcümənin yolları, bədii tərcümə, ədəbi mətn, rəsmi sənədlər, qrammatik nümunələr, sintaktik nümunələr

Here are some English constructions which can cause special difficulties while translating.

Depending on the function the Infinitive plays in the sentence it can be translated in the following ways:

1. As an adverbial modifier of purpose the Infinitive can express an independent idea that adds some new information about its subject; the adverb “only” is omitted in translation, e.g. The president announced his resignation after the failure of his drive to push through the merger of the two countries last summer.

Prezident ötən ilin yayında iki ölkənin birləşməsi uğrunda apardığı kampaniyanın uğursuzluqdan sonra istefa verdiyini bildirib.

2. After adjectives “the last, the only” and ordinal numerals the Infinitive is translated as the predicate of an attributive subordinate clause, its tense form is determined by the context.

e.g. He was the first high official to be admitted to the inner council of government, to the cabinet.

O, dövlət idarəçiliyi məsələləri üzrə qapalı müşavirələrə və hətta kabinetin iclaslarına buraxılan ilk yüksək çinli dövlət qulluqçusu idi.

«if + noun + be + infinitive» can be translated as “ondan ötrü ki”

e.g. In any event, members of the association should be prepared to put aside partisan interests if consensus on the abovementioned principles is to be achieved.

İstənilən halda, Assosiasiyanın üzvləri göstərilən prinsiplərlə bağlı razılığa gəlmək üçün öz partiya maraqlarını bir kənara qoymalıdılar.[Kazakova T.A.,2002, p.86]

3. The Complex Object with the Infinitive is translated as an object subordinate clause,

e.g. Both experiments revealed the rated dimensions to be highly interrelated.

Hər iki təcrübə təxmin edilən parametrlərin çox yaxından əlaqəli olduğunu göstərdi.

4. The Complex Subject with passive forms of the verbs “think, expect, show, see, find, argue, know, mean, consider, regard, report, believe, hold, suppose, note, claim, admit, interpret, etc.” is translated as a complex sentence with an object subordinate clause.

e.g. Still they can hardly be said to have come to the agreement.

Hər halda, onların razılığa gəldiklərini demək çətindir.

5. The Complex Subject with active forms of the verbs “happen, appear, see, prove, turn out, be likely, be certain, etc.” is translated in two possible ways:

– the English finite form is transformed into a Azerbaijani parenthesis and the English Infinitive into a Azerbaijani predicate.

– the English finite form transformed into Azerbaijani main clause (“çətin”, “mənə elə gəlir», -- - etc.) and the English Infinitive into Azerbaijani predicate in an object subordinate clause.

e.g. Neither proposal is likely to work.

Bu təkliflərdən hər hansı birinin düzgün olması ehtimalı azdır.

Depending on the function of the Gerund in the sentence it can be translated as:[Kazakova, 2002: P.93]

– A noun.

e.g. Banking on a loss of nerve within the board of trustees may turn out to be misguided.

Himayəçilər Şurasının üzvlərinin dözümlülüyünü itirəcəklərinə dair hesablama səhv ola bilər.

– An infinitive.

e.g. Under the pressure of national campaign, he showed a positive gift for saying the wrong things in the wrong words at the wrong time.

O, ölkədə keçirilən milli kampaniyanın təzyiqi ilə yanlış sözlərlə yanlış şeylər söyləməyin müsbət bacarığını nümayiş etdirdi.

– A participle.

e.g. In Washington there is quite satisfaction that the French by joining the float have indirectly acknowledged that the U.S. was right all along.

Vaşinqtonda Fransanın üzən valyuta məzənnəsinə qoşulan ölkələrə qoşulmasından məmnunluqlarını ifadə edirlər, amma dolayısı ilə ABŞ-ın tamamilə haqlı olduğunu etiraf edirlər.

The Perfect Gerund denotes an action which is prior to the action expressed by finite form of the verb.

e.g. After having been colonies for a long time, many Asian and African countries have now become independent states.

Uzun müddət keçmiş müstəmləkə olan bir çox Asiya və Afrika ölkələri indi Müstəqil Dövlətlər olmuşlar.

Very often constructions with participles are used in official documents. Participle I can be translated as:

- an attributive clause;
- an adverbial clause;
- a separate sentence.

The Nominative Absolute construction with Participle I and II can be translated in different ways depending on the form of the Participle and on the position of the construction in the sentence:

The Nominative Absolute construction with Participle I is in postposition and plays the function of an adverbial modifier of attending circumstances.

e.g. The Prime Minister and the African National Council promptly lapsed into mutual recrimination, each seeking to blame the other for deadlock.

Baş nazir və Afrika Milli Radası dərhal qarşılıqlı ittihamlara keçdilər, üstəlik, hər bir tərəf dalana düşdükləri üçün qarşı tərəfi təqsirləndirməyə çalışdı.

As for the translation of contract it requires not only knowledge of economic aspects but also the peculiarities of grammar constructions and lexics. The translation of official business papers is characterized by the solving of certain tasks; first of all is search of adequate grammar and syntactic structures. Sometimes it is necessary to use word-for-word translation to make target text authentic to source text. Having analyzed the distinctive features of Azerbaijani and English business correspondence we have come to the conclusion that even such bookish and conservative texts like documents have national specific character which should be regarded in translation.

So that in this paper we tried to analyze not only linguistic, but also national side of business translation. Contract also belongs to legal documents because it maintains juridical power. Thus, translating contract into foreign language it is necessary to know legal peculiarities of the country into language of which you are going to translate the contract because the differences in legal system of two contracting parties could be sufficient. From the linguistic point of view it reflects in various terms which in different countries have different meaning and inadequate translation of which leads to misunderstanding and other serious problems. (Komissarov, 1973: P.28)

References

1. Barkhudarov L.S. (1957). Language and translation. – M.: International relations.
2. Kazakova T.A. (2002). Practical Basics of Translation: Textbook. – M.: Soyuz.
3. Komissarov V.N. (1973). A word about translation. – M.: International relations.

UOT: 811.512.162.

THE ROLE OF PROSODIC MEANS IN EXPRESSING RHEMATIC NEGATION

Ayshah Shirinova

PhD student

Azerbaijan University of Languages

aysen.sirinova@list.ru

ORCID ID: 0000-0002-1178-9524

Summary: This article deals with the reciprocal realization of the categories of negation and affirmation, and at the same time not only the role of linguistic, but extralinguistic devices at this process. Before analyzing rhematic negation, it is essential to point, to stress the notions “theme” and “rheme”, “actual division of the sentence”. A sentence as a communicative unit is structured with two parts- “the theme” and “the rheme”. Linguists state that, a sentence is the main object of syntax as a part of the grammatical theory. The main components of the actual division of a sentence are - “the theme” and “the rheme”. The theme is “the basis” of communication, a thing or phenomenon about which something is reported in the sentence, it usually contains some old, “already known” information. The rheme is “the nucleus” of the sentence and it is the basic informative part of the sentence. The rheme is “the peak” of the sentence and it contains some new information. The rheme has the feature of specialty. So that, any member of a sentence is in negative (besides the predict) it is rhematic negation. This member gets more specialized, contains logical stress and differs from other members in a sentence. Functional-semantic features of prosodic means, words that accompany the negation are researched individually by linguists.

In the given article samples, extracts from texts are presented from both English and Azeri. The co-relation of prosodic means (inversion, pause, logical stress, etc.) that have essential roles at expressing rhematic negation is emphasized in this article. A word, unit, or even a part of the sentence can be replaced as rhema due to the logical stress. Prosodic means play important role both in English and Azeri and these devices are supposed to enrich colloquial speech.

Keywords: actual division of a sentence, theme and rheme, categories of affirmation and negation.

REMATİK İNKARLIĞIN İFADƏSİNDƏ PROSODİK VASİTƏLƏRİN ROLU

Şirinova Ayşən İbad qızı

Doktorant

Azərbaycan Dillər Universiteti

aysen.sirinova@list.ru

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalədə təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyalarının bir-birini reallaşdırmasından, təkcə linqvistik deyil, həmçinin ekstralingvistik elementlərin bu kateqoriyaların ifadəsində geniş istifadəsindən söhbət açılır. Rematik inkarlıq sahəsinə baş vurmazdan əvvəl tema və rema anlayışları, aktual üzvlənmə kimi mövzuların izahı mütləq hesab edilir. Kommunikativ dil vahidi olan cümlə iki hissədən – tema və remadan təşkil olunur. Dilçilərin də qeyd etdikləri kimi, tema bizə məlum olan informasiyadır, rema isə naməlum, daha dəqiq desək, yeni məlumat, informasiyavermə yükü çox olan ifadədir. Rema xüsusi təşkil edir. Belə ki, cümlədə hər hansısa bir üzv (cümlənin xəbərindən başqa) inkar olunursa, xüsusi inkarlıq, rematik inkarlıq hesab olunur. Yəni bu üzv xüsusi olaraq, məntiqi vurğunu özündə ehtiva edərək digər üzvlərdən seçilir. İnkarlığı müşayiət edən sözlərin, prosodik elementlərin semantik və funksional xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı dilçilər araşdırmışdır. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında nümunələr verilmişdir. Həmçinin rematik inkarlığın ifadəsində prosodik vasitələrin (inversiya, pauza, məntiqi vurğu və s.) bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilmişdir. Cümlədə tema rolunda olan inkar söz, vahid məntiqi vurğunun hesabına remaya çevrilə bilər. Prosodik vasitələr istər Azərbaycan, istərsə də, ingilis dilində xüsusi rola malikdir və danışq nitqinin zənginləşməsinə xidmət edən amillərdən hesab edilir.

Açar sözlər: cümlənin aktual üzvlənməsi, tema və rema məsələsi, təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyaları, rematik inkarlıq, prosodik vasitələr

Universal kateqoriyalara aid edilən təsdiqlik və inkarlıq kateqoriyalarının linqvistikada tədqiqi zamanı inkarlığın ilkin təsdiq cümlələrin inkar cümlələri yaratdığını görürük. Başqa sözlə də desək, inkar cümlələrin təsdiq cümlələrin variantı hesab edirlər. H.Paul inkarlıq kateqoriyasının mahiyyətini insanın iki təsəvvür arasında əlaqə yarada bilməməsi kimi qiymətləndirmişdir. Əlavə olaraq J.Maruzo inkarlığa insanın, danışanın özünü təsdiq aktı kimi izah vermişdir. Qısaca olaraq şərh verə bilərik ki, müxtəlif tipoloji quruluşlara malik dillərdə təsdiq cümlədən inkar cümlələrin yaranması yolu iki cürdür:

“1). İnkər cümlə ya fakültativ struktur ünsürlərin (inkarlıq konstituentlərinin) “sıfır formaya” – təsdiq cümlələrə əlavə edilməsi ilə;

2). Ya da təsdiq cümlənin müqabil koordinativ-distributiv komponentini cümlədən çıxarmaqla” (Abdullayev, 1998: s.62).

Sitatdan aydın olur ki, professor Sərxan Abdullayev təsdiq formanı “sıfır forma” kimi təqdim edir. Təsdiqlik inkarlıq kateqoriyaları sahəsində “rematik inkarlıq” anlayışına da rast gəlirik. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, cümlənin predikatı inkar olunursa ümumi inkarlıq, cümlənin hər hansı digər üzvü, o cümlədən baş üzvlərdən biri mübtəda inkar olunursa, xüsusi inkarlıq və ya rematik inkarlıq ifadə olunur. Tema və rema haqqında danışarkən qısaca olaraq izah verə bilərik ki, tema və rema mövzusu aktual üzvlənmə məsələsi ətrafında şərh olunur. Adətən, temanı köhnə, adi informasiya kimi, remanı isə informasiya yükü daşıyan, yeni məlumat kimi izah edirlər. “Tema həm danışanın, həm qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bilik olmasa, prinsip etibarilə informasiya ötürmək nöqtəyi-nəzərindən irəli addım atmaq mümkün olmaz. Məhz belə ümumi bilik bir trampolin kimi fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır. Rema isə əksinə, məlumatın əsas nüvəsini və canını təşkil edir” (Abdullayev, 1998: s.95).

Aktual üzvlənmə anlayışı linqvistikaya çex dilçisi Vilhelm Matezius tərəfindən gətirilib və dilin suprasintaktik (aktual) təbəqəsinə aiddir. Dilçilər aktual üzvlənməni dilin məna əlaqə və münasibətini nizama salan, onu tənzimləyən mexanizm kimi şərh edirlər. Aktual üzvlənmə prosodik vasitələr hesabına da yaranır ki, bunların nəticəsi olaraq cümlənin və mətnin informasiyavermə aktı formalaşır.

Yeri gəlmişkən, tema və renanı aktual üzvlənmə termini ilə sinonim kimi də qəbul edirlər. Müasir dilçilikdə cümlənin aktual üzvlənməsi termininə sinonim kimi semantik üzvlənmə, tema və rema üzrə üzvlənmə, cümlənin funksional perspektivi, cümlənin aktual perspekti terminləri sə işlədilir. Biz aktual üzvlənmə terminindən istifadə tərəfdarıyıq. Çünki semantik, kommunikativ, funksional cəhətlər, ilk növbədə, aktual (məna, fikir) anlamı ətrafında mərkəzləşir və son vaxtlar bu termin daha çox sabitləşməkdədir (Abdullayev, 2011: s.29).

Prosodik vasitələrə intonasiya, vurğu, pauza, inversiya, ahəng və başqa elementlər aiddir ki, bu elementlərin doğru şəkildə işlənməsi rematik inkarlığın ifadə imkanlarının araşdırılmasını təmin edir. Bu vasitələr kontrastiv kontekstlə birləşərək, daha doğrusu, kontekst daxilində müəyyənləşən məna incəliklərini linqvistik olaraq təsbit edir və həmin imkanların genişliyini təmin edir. Qısaca olaraq qeyd edə bilərik ki, kontrastiv kontekstlər kontrastiv dilçilik istiqamətinə (Kontrastiv dilçilik Müqayisəli-tarixi və Müqayisəli-tipoloji dilçiliyin bir qoludur, altqrupudur və dil işarələri arasında qarşılaşdırma, təzad motivlərini ortaya çıxarır) daxildir və prosodik vasitələrin köməyi ilə əks qütblərdə dayanan kontekstlər olaraq yaranırlar. Prosodik vasitələrdən olan intonasiya kommunikanın fikirlərinin tənzimlənməsidir. Buna professor Adil Babayev belə aydınlıq gətirib: “Danışan situasiyadan, qurduğu cümlələrin xarakterindən asılı olaraq öz məqsədinə müvafiq surətdə tənzimləyir ki, bu tənzimləmə intonasiyanı yaradır” (Babayev, 2004: s.234). Professor Adil Babayev əlavə olaraq intonasiyanın qalxan, enən, arzu, əmr, xahiş, təəccüb, şübhə və s. bildirən növlərini də qeyd edir.

Aşağıda verilmiş nümunələr intonasiyadan asılı olaraq təsdiq formaların inkar mənalara transformasiya olunduğunu göstərir.

Sən bunu bilmirdin. – Sən bunu bilmirdin? (guya sənın xəbərini yox idi)

A lot you know about business. – A lot you know about business! (you do not know anything about business)

What right do you have? (you do not have any right)

Bu layihənin icrasına uğurla başladıqdan sonra sən rahat ola bilərsən.-Bu layihənin icrasına uğurla başladıqdan sonra sən rahat ola bilərsən! (sən rahat olmayacaqsan)

Çox tez gəlmisiniz. – Çox tez gəlmisiniz! (ironiya ifadə olunur)

Uzun aylardan şəhərdə beynini yazı-pozu ilə yorandan sonra birdən görürsən ki,səhranın ortasında,təmiz və saf havada quşların və heyvanların içindəsən.Əkinlər,sular,ağaclar və yarpaqlar...Gör gəlib hara çıxıbsan! Harda qaldı böyük şəhərin dar küçələri ki, camaatın əlindən səkidə yol tapıb keçmək mümkün deyil (Cəlil Məmmədquluzadə).

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi,inversiya da rematik inkarlıq sahəsində xüsusi çəkiyə malikdir. İnversiya haqqında professor Əfqan Abdullayev yazır “Sözlərin yeri nitq prosesində dəyişir,inversiya olunur.İnversiya isə intonasiya ilə müşayiət olunur” (Abdullayev, 2011: s.27). Misal olaraq, “Hələ də çəkilib bitirilməmişdi rəsm kimi idi dəniz” (Anar), “Görürsən sizin bu binamus Ağsa Sadiği!” (C.M), “Ağa, qafqazlı hara, təbrizliyə köməyə gəldi hara?!” (M.S.Ordubadi)

Yox, heykəl ummaram mən yer üzündə,

Mənim daş olmağa yoxdu həvəsim.

Daş olub, lap ulu Füzulinin də

Yanında durmağa yoxdu həvəsim (R.Rövşən)

Aşağıda verilmiş mətn nümunəsində həm intonasiya,həm pauza,həm də təkrarların vasitəsilə rematik inkarlığın ifadəsi göstərilmişdir:

“Natasha looked with wondering eyes at Sonya. Evidently it was the first time that the question had presented itself to her, and she did not know how to answer it.

“What the reasons are, I do not know. But there must be reasons!”

Sonya sighed and shook her head distrustfully.

“If there were reasons...” she was beginning, But Natasha, divining her doubts, interrupted her in dismay.

“Sonya, you must not doubt of him; you mustn’t, you mustn’t! Do you understand?” she cried.

“Does he love you?”

“Does he love me?” repeated Natasha, with a smile of compassion for her friend’s dullness of comprehension. “Why, you have read his letter, haven’t you? You have seen him.”

“But if he is a dishonorable man?”

“He!... a dishonorable man? If only you knew!” said Natasha (L.Tolstoy).

Prosodik elementlər sırasına daxil olan məntiqi vurğu cümlədə işlənərkən sanki cümlənin bütün quruluşu dəyişir, struktur dağılır. Adətən cümlənin əsas üzvü hesab edilən xəbər (predikat) güclü mövqeyini itirir və zəifləmiş olur. Məntiqi vurğu hesabına cümlənin rematik inkar yükünün hansı üzvə düşdüyü asanlıqla müəyyən olunur.A.A.Reformatski cümlənin məntiqi vurğusu haqqında qeyd edirdi ki, məntiqi vurğu elə fraza,söz, ifadəyə düşən vurğudur, lakin həmin vurğu yerini dəyişmiş vurğudur. Cümlənin məntiqi vurğusu struktur baxımdan deyil, məhz kommunikativ istiqamətdən əhəmiyyət kəsb edir:

Ayaqlar altında yer oldu tapdaq,

Sirrini, məğzini bilmədik ancaq.

Tapdaq etdiyimiz bu qara torpaq

Əbədi mənzilin damı deyilmi? (B.Vahabzadə)

“It was the expression she saw in his face at the moments when his withered hands were clenched with vexation at princess Marya’s not understanding some arithmetical problem,and he would get up and walk away from her, repeating the same words over several times in a low voice.”

Məlumdur ki, kontrasta, qarşılaşdırma əsaslanan rematik inkarlıq təkcə cümlənin müəyyən bir zonasını inkarlaşdırmaqla inkarın qüvvətləndirilməsinə xidmət etmir, həm də bir çox hallarda təsdiqlik effektinin qüvvətləndirməsinə, xüsusi nəzərə çarpdırılmasına gətirib çıxarır. Linqvistik vasitələrlə bir sırada prosodik vasitələrin işlənməsi də bu sferada ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Biz belə hesab edirik ki, müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq və təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsi və zəiflədilməsi vasitələrinin müqayisəli-tipoloji planda, sistem vahidləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi önəmli əhəmiyyət daşıyır. Təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsinə xidmət edən inkar cümlələrinə növbəti misalı nümunə verə bilərik:

Seyr elə hüsnünü göydə durnanın,
Qayada kəkliyin, göldə sonanın.
Aynabənd otaqda gəlin ananın
Şirin laylay səsi şeir deyilmi?!

Dərədə moruq dər, döşdə çiylək
Gah yağış xoş gəlir, gah sərin külək.
Yaş ötür doymayır dünyadan ürək,
Yaşamaq həvəsi şeir deyilmi?!

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, cümlənin aktual üzvlənməsində, tema və rema məsələlərinin aydınlaşdırılmasında təkcə linqvistik vasitələr deyil, həm də ekstralingvistik vasitələrin (yuxarıda adları çəkilən prosodik vasitələr) köməyindən istifadə olunur. Xüsusilə müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dilləri üçün danışq nitqinin zənginləşməsində intonativ elementlərin məqsədyönlü və yerində işlədilməsi müstəsna rola malikdirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. (2011). Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. – Bakı: Zərdabi LTD MMC. – 272 s.
2. Abdullayev K.M. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif nəşriyyatı. – 284 s.
3. Abdullayev S.Ə. (1998). Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. – Bakı: Maarif nəşriyyatı. – 279 s.
4. Babayev A.M. (2004). Dilçiliyə giriş. – Bakı: Maarif nəşriyyatı. – 504 s.
5. Ализаде Ф.Ф. (1970). Актуальное членение предложения в современном азербайджанском языке. – Баку: АҚД.
6. Chomsky N. (1969). Deep Structure, Surface Structure, and Semantic interpretation. Reproduced by Indiana University Linguistic Club.
7. Fillmore J. (1970). Types of lexical information // Studies in Syntax and Semantics. – Holland.
8. Halliday M.A.K. (1970). Language structure and language function. In Lyons, J., Ed., New Horizons in Linguistics, Penguin, Harmondsworth. – pp.140-165
9. Hosek J. (1961). On the morphology syntax division // Acta Universitatis Carolinae philologica. I Prague studies English. IX.

PHARENTHETICAL WORDS IN FRENCH AS INDICATORS OF EPISTEMIC MODALITY

Narmina Nasrullayeva

Lecturer

Azerbaijan State Pedagogical University, Shekhi Branch

PhD student

ANAS, Institute of Linguistics

narminanasrullaeva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4834-5417

Abstract: Modality is one of the most studied research fields not only in French, but also in many other languages. Though the classification of modality is different in various languages, but the main idea remains unchanged: Modality denotes the speaker's attitude towards his/her speech. Modality can be expressed in many ways: by means of grammatical forms, participles, evaluative adverbs, even by means of intonation. We can observe modality even in the tense forms in different languages. The article shows the attitude of different linguists towards this problem.

Different types of modality were studied by many linguists. The purpose of the article is to study mainly the differences and similarities among epistemic modality, aletic modality and evidentiality, to analyse their means of expression. All these types of modality have got their own markers in the language. Nevertheless, sometimes the same marker can be used as an indicator of different types. Basically, it depends on the speaker, on his attitude, on the context, and at the same time, on the listener, as well.

Key words: patentheses, parenthetical phrases, modality, epistemic modality, aletic modality, evidentiality

FRANSIZ DİLİNDƏ ARA SÖZLƏR EPİSTEMİK MODALLIQ GÖSTƏRİCİLƏRİ KİMİ

Nəsrullayeva Nərmənə Zülfəli qızı

Müəllim

ADPU Şəki filialı

Dissertant

AMEA Dilçilik İnstitutu

narminanasrullaeva@gmail.com

Xülasə. Modallıq yalnız Fransız dilində deyil, bir çox dillərdə ən çox araşdırılan sahələrdən biridir. Modallığın təsnifatının müxtəlif dillərdə fərqli olmasına baxmayaraq, onun əsas ideyası dəyişməz olaraq qalır: Modallıq danışanın öz nitqinə olan münasibətini bildirir. Modallıq bir çox vasitələrlə ifadə oluna bilər: qrammatik formalar, feli sifətlər, qiymətləndirici zərflər, hətta intonasiya vasitəsi ilə. Bəzi dillərdə modallığı zaman formalarında da müşahidə etmək mümkündür. Məqalə müxtəlif dilçilərin bu problemə yanaşmasını əks etdirir.

Günümüzdə qədər bir çox dilçilər modallığın müxtəlif növlərini araşdırmışlar. Məqalənin əsas məqsədi isə məhz epistematik modallıq, aletik modallıq və evidensiallıq arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri göstərmək, onların ifadə vasitələrini araşdırmaqdır. Adı çəkilən modallıq növlərinin hər birinin dildə özünəməxsus göstəriciləri vardır. Buna baxmayaraq, bəzən eyni bir göstərici istifadə olunduğu kontekstdən asılı olaraq cümlə daxilində müxtəlif modallıq növlərini təmsil edə bilər. Bu, bir tərəfdən danışandan, onun verdiyi məlumatdan asılıdırsa, digər tərəfdən də, dinləyəndən, onun danışanı nə dərəcədə tanımasından və ona nə dərəcədə güvənməsindən də asılıdır.

Açar sözlər: ara sözlər, ara birləşmələr, modallıq, epistematik modallıq, aletik modallıq, evidensiallıq

Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. Fransız dilində modallıq kateqoriyaları

sirasında aletik və epistemik modallıq da yer alır. Ümumilikdə mövcud olan modallıq növlərinin hər birinin özünəməxsus göstəriciləri vardır. Məqalə əsasən epistemik modallıq, onun aletik modallıq və evidensiallıqla oxşarlığı, ara sözlərin epistemik modallığın markerləri kimi istifadə olunmasından bəhs edir. Bəzən dilçilər adı çəkilən modallıq növləri arasında fərq qoymasa da, bu fərq mövcuddur. Çünki, aletik modallıq reallığa, həqiqətə, epistemik modallıq danışanın reallıq haqda bildiklərinə əsaslanır, evidensiallıq isə fikrin mənbəyini göstərir.

J. Lyons yazır ki, "mütləq yalan olmayan ifadələr (məsələn, ən azı bir mümkün dünyada məntiqi cəhətdən həqiqət olan ifadələr) aletetik cəhətdən mümkün kimi təsvir edilə bilər" (Lyons, 2006: s. 791). Bu tərifə əsasən aletik mümkünlüyü epistemik mümkünlüyə qarşı qoymaq çox çətindir. M.N.Epşteynə görə aletik modallığın epistemik modallıqdan fərqi odur ki, birinci ancaq reallıqla, ikinci isə bizim dünyəvi biliklərimizlə ümumilikdə əlaqəlidir. Aletik modallıq məlumatın doğru və ya yanlış olduğuna əsaslandığı halda, epistemik modallıq məlumatın etibarlı və ya etibarsız/saxta olduğuna əsaslanır (Эпштейн, 2001). Belə ki, insan öz dünyəvi biliklərindən kənarda mövcud ola bilmədiyi halda, və bu biliklərin reallığa əsaslandığı halda, bu iki anlayış arasındakı fərq çox əhəmiyyətsiz görünə bilər. Ancaq vurğulamaq lazımdır ki, burada dünyanı görməyin, dünyaya baxışın iki tamamilə fərqli yolu haqqında danışılır: aletik modallığın əsas funksiyası dünyanı olduğu kimi, real təsvir etməkdən ibarətdir. Bu fikir demək olar ki, L. Qosselinin fikri ilə üst-üstə düşür. Onun fikrincə aletik modallıq epistemik modallıqdan danışanın məlumatın doğruluğuna əsasən etdiyi seçimlə fərqlənir (l'instance de validation); aletik modallıqda gerçək elə məhz dünyanın özüdür (« le réel lui-même »), epistemik modallıqda isə gerçək, və ya doğru bu modallıqdan istifadə edən şəxsin özüdür. Nəticə etibarilə, epistemik ehtimal hipotetik bir ehtimaldır (onlar tez-tez gələcəyin mümkünlüyü haqqında danışrlar), aletik ehtimal isə real və ya etibarlı bir ehtimaldır (Gosselin, 2000: s. 59). Dildə bu fərq özünü aşağıdakı kimi nəzərə çarpır: aletik modallıq cümlənin özündə, epistemik modallıq ondan ayrılıqda göstərilir.

Aletik modallıq məntiqdə müxtəlif terminlərlə müəyyən olunur : "birtərəfli ehtimal (possibilité unilatérale), (ikitərəfli xarakterə malik epistemik ehtimaldan fərqli olaraq), R. Blanşe bunu "təmiz ehtimal/mümkünlük" «le pur possible» adlandırır. (Blanché, 1979 : s.67). İngilis dilçilər aletik mümkünlüyü köklü mümkünlük (root possibility) adlandırırlar. Birtərəfli ehtimal/mümkünlük bir həqiqətin olduğunu ifadə edir, epistemik ehtimal/mümkünlük isə ikitərəfli mümkünlüyün olduğunu göstərir, yəni deyilənin olması da mümkündür, olmaması da. Dilçilərin fikrincə modallığın adı çəkilənlərdən fərqlənən daha bir növü də vardır – dinamik modallıq (Palmer, 2001). Bu modallıq tipi bəzən elə məhz aletik modallığın tərkibinə qatılır (Le Querler, 2006).

Epistemik modallıq fransız dilçiliyi və rus dilçiliyi ilə müqayisədə ingilis dilçiləri tərəfindən daha çox araşdırılmışdır. Epistemik modallıq bəlkə də yeganə modallıqdır ki, modallığın tərifinə mümkün qədər dəqiq, uyğun gələn məntiqi-fəlsəfi kontekstdə nəzərdən keçirilmişdir, buna görə modallıq ifadənin məzmunu ilə obyektiv gerçəklik arasında həqiqət və etibarsızlıq baxımından əlaqənin təbiətinə münasibətini ifadə edir, buna əsasən modallıq danışanın sözün məzmunu ilə obyektiv gerçəklik arasındakı əlaqənin xarakterinə reallıq və qeyri-reallıq baxımından münasibətini ifadə edir. Epistemik modallığın dəyəri danışanın söylədiyi məlumat və onun etibarlılığı baxımından ona münasibəti haqqında bilikləridir. Bu çərçivədə epistemik modallıq anlayışı daha dar şəkildə təqdim edilə bilər - mümkün bir vəziyyətin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi kimi ; baş verir və ya baş verəcək – elə bu proses qiymətləndirmənin əsasını təşkil edir. Başqa sözlə, epistemik modallıq baxılan vəziyyət kontekstində müəyyən bir hadisənin baş verməsi (və ya olmaması) ehtimalının qiymətləndirilməsini əks etdirir (The expression of modality, 2006 : s.6).

Epistemik modallıq bir insanın ətrafındakı dünya haqqında biliklərinə aiddir, ötürülən məlumatların həqiqiliyi ilə bağlı danışanın fikrini ifadə edir (Dendale, 1994 : s.25).

J. Lyons belə tərif təqdim edir: "Bu əlaqənin sözlə, prosodik vasitə ilə və ya hər hansı bir paralingvistik komponentlə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, danışanın ifadəsinin etibarlılığına

münasibətini unikal şəkildə qiymətləndirdiyi hər hansı bir ifadə epistemik modallıq olan bir ifadədir" (Lyons, 1994: s. 797). Bu modallıq həqiqi, təsəvvür edilən və ya ehtimal olunan bir imkan, mümkünlük kimi müəyyən edilə bilər. C.Lyonsun dediklərini nəzərə alaraq. Qeyd etmək olar ki, epistemik modallığın ifadə vasitələri müxtəlifdir. Bu, ekstralingvistik vasitələr (jestlər və s. (məsələn, çiyinlərini sıxmaq), prosodik vasitələr (məsələn, sorğu intonasiyası) və qrammatik və leksik vasitələr ola bilər. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, epistemik modallıq bütöv cümləyə aid olaraq ekstrapredikativ, və ya inpredikativ ola bilər. Epistemik modallığı ifadə edən markerlər/göstəricilər isə yoxlanıla/təsdiqlənə bilən və ya yoxlanıla/təsdiqlənə bilməyən ola bilər; yəni verilən məlumatın doğru və ya yanlış olduğunu yoxlamaq "təsdiqlənə bilən/yoxlanıla bilən markerlərin " köməyi ilə mümkündür. Yoxlanıla bilməyən markerlərin istifadəsi onu göstərir ki, bu məlumatın doğru və ya yalan olması qeyri-mümkündür. Çünki həmin məlumatda sadəcə doğruluğun dərəcəsi göstərilir. İki sadə cümlə vasitəsilə bu fikrə aydınlıq gətirək: *il est malade – o xəstədir. Bu cümləni inkar etmək də mümkündür. il peut être malade – Ola bilsin o xəstədir (o xəstə ola bilər) – bu cümlədə ehtimal, mümkünlük göstərilir. Bu cümləni doğru/yanlış prizmasından mühakimə etmək mümkün deyil.*

Epistemik modallığı ifadə etmək üçün istifadə olunan markerlərin əksəriyyəti məhz ikinci tipə - yoxlanıla bilməyən, təsdiqlənmə tələb etməyən markerlərə aiddir. Kroninq belə hesab edir ki, il est possible que və il est probable que markerləri ara birləşmələr olub, bütövlükdə cümləyə aid olaraq cümlənin qiymətləndirilməsi baxımından ekstrapredikativdir (Kronning, 1996).

J. Lyons tərəfindən verilən tərifdən belə bir fikir də irəli sürmək olar ki, epistemik modallığa təkcə qeyri-müəyyənlik bildirən markerlər deyil, eyni zamanda əminlik bildirən markerlər də aiddir.

N.Lekerledə də bu ideya ilə qarşılaşmaq mümkündür : "epistemik modallıq vasitəsi ilə danışan öz ifadə etdiyi fikrə əminlik/inam dərəcəsini ifadə edir. Danışanın əminlik/etimad dərəcəsi mütləq əminlikdən qeyri-müəyyənliyə, hətta sıfır əminliyə qədər dəyişə bilər" (Le Querler, 1996 : s.71). Epistemik ifadələr əsasən propozisional məzmunu « etibarlılıq və ya etibarsızlıq » şkalası üzrə təyin edən markerlərdir (Hyland, 1998 : s.2). Eyni zamanda, epistemik modallıq sahəsinə elə lingvistik vahidlər aid olunur ki, danışan onlardan istifadə edərək fikrin mənbəyini və ya fikrin mənbəyi haqda məlumatı həmin vasitələrlə çatdırır. Son zamanlar dilçilikdə bu modallıq xüsusi bir kateqoriya kimi qiymətləndirilərək evidensial modallıq («evidentiality» «Tévidentialité») adını almışdır. Buna görə də, bu şkalanı « mütləq müəyyənlikdən/əminlikdən tamamilə qeyri-müəyyənliyə/əminliyə keçərək yenidən mütləq müəyyənliyə/əminliyə qayıtmaq » kimi dəyərləndirmək daha məntiqlidir.

Epistemik modallıq çərçivəsində, danışanın dünya haqqında biliklərini ifadə edə biləcəyi dil vasitələrini birləşdirən bir dil kateqoriyası nəzərdən keçirilir. Övvəla, danışan öz əminlik dərəcəsini göstərə bilər. Eyni zamanda, epistemik modallıq sahəsinə elə lingvistik vahidlər aid olunur ki, danışan onlardan istifadə edərək fikrin mənbəyini və ya fikrin mənbəyi hada məlumatı həmin vasitələrlə çatdırır. Son zamanlar dilçilikdə bu modallıq xüsusi bir kateqoriya kimi qiymətləndirilərək evidensial modallıq («evidentiality» «Tévidentialité») adını almışdır (Aikenvald, 2004: s. 1).

Beləliklə, epistemik modallıq sahəsi iki hissəyə bölünür: danışanın etimad dərəcəsini və onun etibarlılığını qiymətləndirməsini və bilik mənbəyinə istinad edən epistemik modallıq: ötürülən məlumatlara münasibət bildirməyən, lakin bu məlumatın haradan və ya kimdən alındığını göstərən evidensiallıq. Bu iki modallıq kateqoriyasının özünəməxsus markerləri vardır. Bəzən eyni marker hər iki modallıq formasına aid ola bilər. Dilçilərin hər iki növün müstəqil olması ilə bağlı şübhələri də məhz buradan qaynaqlanır. Məsələn, evidensiallıq markeri olan *il paraît que* (görünür ki) ifadəsi verilən məlumatın etibarsız olduğunu göstərir (eyni zamanda, danışanın verilən məlumata görə məsuliyyət daşımadığını vurğulayır (Nolke, 1993). Ancaq evidensiallıq markeri olan *selon X* ara sözünün modal effektini müəyyən etmək bir o qədər də asan deyil. Məsələn:

Selon Julie, John a joué au football hier soir. (Culiyə görə, yəni Culinin dediyinə görə) Con dünən axşam futbol oynayıb) Selon X markerinin istifadəsi zamanı da danışan verdiyi məlumata görə

məsuliyyət daşıyır, ancaq, il *paraît* que ifadəsindən fərqli olaraq, o, məlumatın etibarsızlığını ifadə etmir. Verilən misaldan da aydın olur ki, selon markeri digər birinə istinad edərək məlumat çatdırır. Yəni, məlumatın mənbəyi danışan yox, selon ifadəsi ilə göstərilən şəxsdir. Selon Julie, John a joué au football hier soir nümunəsinin mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişəcək, və müəyyən bir vəziyyət xaricində məzmunun etibarlılıq dərəcəsini qiymətləndirmək mümkün deyil. Danışan etibarlılıq dərəcəsini qiymətləndirmir, sadəcə məlumatın mənbəyini göstərir. Əlbəttə, selon X kontekstində etibarlılıq dərəcəsini də göstərə bilər - məsələn, belə bir dialoqda:

- Selon Julie, John a joué au football hier soir. (- Culinin dediyinə görə, Con dünən gecə futbol oynadı.

- Juliet Elle ne fait que mentir. - Cülyetta yalnız yalan danışır.)

Burada verilən məlumat etibarsız hesab olunur, çünki həmsöhbətin fikrincə, informasiya mənbəyi kimi göstərilən şəxs yalançıdır. Ancaq, kontekst xaricində bunu dəqiqliklə göstərən bir inqvistik vahid yoxdur. Yəni, selon ara sözü kontekst xaricində işlənərsə, bu zaman onun etibarlılıq dərəcəsini göstərərək göstərmədiyini əminliklə demək olmaz. Eynilə bu şəkildə, kontekstdə selon X isalında adı çəkilən X haqqında söhbət gedən sahə üzrə ekspert olarsa, bu zaman selon məlumatın mənbəynə olan etibarlılığı atırmış ola bilər. Bu iki nümunəyə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif evidensiallıq markerləri kontekstdən asılı olaraq həm məlumatın etibarlılıq dərəcəsinə göstərə, həm də göstərməyə bilər, və əgər onları epistemik modalıq kateqoriyasına aid etsək, bu zaman həmin kateqoriyanın özü elə genişləndirilərək araşdırılmalıdır. Bənzər arqumentlər, evidensiallığın epistemik modalıq nöqtəyindən də göstərilə bilər (Dendale, 2001: s. 342), lakin, bu modelin əlverişsizliyi ondan ibarətdir ki, hər dəfə məlumatın mənbəyinin, və ya məlumatın etibarlılığının qiymətləndirilməsinin nəzərdə tutulduğunu dəqiqləşdirmək lazım olacaq. Evidensiallıq və epistemik modalıq fərqli kateqoriyalar olsa da, elə markerlə vardır ki onların hər ikisinə də aid ola bilər, məsələn, *il paraît* que, eyni zamanda həm məlumatın mənbəyini (evidensiallıq), həm də məlumatın etibarsız olduğunu (epistemik modalıq) ifadə edə bilər. G. Kroninq bu cür markerləri qarışıq markerlər (*marqueurs mixtes*) adlandırır. Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, epistemik modallığın markerləri arasına daxil olan ara sözlər nəinki epistemik modallığı, eyni zamanda evidensiallığı da əks etdirə bilər. Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, fikrin həqiqət olub olmaması, fikrin mənbəyinin göstərilməsi tamamilə kontekstlə, danışanın öz xüsusi keyfiyyətləri ilə, və eyni zamanda danışanı dinləyənin onu nə dərəcədə tanıması ilə bağlı ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Lyons, J. (2006). *Semantics* / J. Lyons. - Vols. 1 & 2. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1300 p.
2. Эпштейн, М. Н. (2001). *Философия возможного. Модальности в мышлении и культуре* / М. Н. Эпштейн. – СПб.: Алетейя. – 334 с.)
3. Gosselin, L. (2000). *Le statut du temps et de l'aspect dans la structure modale de l'énoncé. Esquisse d'un modèle global* / L. Gosselin // *Syntaxe et Sémantique 2*. Presses Universitaires de Caen. – C. 57-80.
4. Blanché, R. (1979). *La-logique et son histoire d'Aristote à Russel* / R. Blanché. – Paris: Colin. – 363 c.
5. Palmer F. R. (2001). *Mood and Modality* / F. R. Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press. – 236 c.
6. Le Querler, N. (2006). *Typologie des modalités* / N. Le Querler. – Caen: Presses Universitaires de Caen. – 159 c.
7. *The expression of modality* (2006). / ed. by William Frawley. – Berlin-New York: Mouton de Gruyter. – 268 c.
8. Dendale, P. (1994). *Devoir, épistémique : marqueur modal ou évidentiel?* / P. Dendale, L. Tasmowski // *Langue française*. – Paris: Larousse. №102. – C. 24-40.
9. Lyons, J. (1994). *Semantics* / J. Lyons. - Vols. 1 & 2. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1300 p.

10. Kronning, H. (1996). Modalité, cognition et polysémie: sémantique du verbe modal devoir / H. Kronning. - Uppsala : Acta Universitatis Upsaliensis. – 200 c.
11. Le Querler, N. (1996). Typologie des modalités / N. Le Querler. - Caen : Presses Universitaires de Caen. – 159 c.
12. Hyland, K. (1998). Hedging in scientific research articles / K. Hyland. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
13. Aikenvald, A. (2004). Evidentiality / A. Aikenvald. - New York: Oxford University Press. – 481 c.
14. Nolke, H. (1993). Le regard du locuteur. Pour une linguistique des traces énonciatives / H. Nolke. – Paris: Kimé. – 303 c.
15. Dendale, P. (2001). Introduction: evidentiality and related notions / L. Tasmowski, P. Dendale // Journal of pragmatics. Vol. 33. № 3. – C. 339-348.

UOT 811.111.

CAUSES AND WAYS OF BORROWINGS IN ENGLISH

Kamala Latifova

Lecturer

Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki branch

PhD student

Baku Eurasian University

latifovak@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8735-3703

Abstract. English language is not only the lingua franca of today, but has become an integral part of our globalized lives. As a global language there are a great number of foreign words that have been borrowed into English language. The primary aim of this paper is to present the main reasons of loan words of foreign origin present in the English language. The main reason for borrowing is to provide a word from the source language variety when there is no suitable existing word in the target language. This article defines several ways of borrowings. It is demonstrated that the main reasons of borrowings are wars, trade between countries even peace. There are orally and written ways, direct and indirect borrowings and extra-linguistic and intra-linguistic reasons of borrowings. Besides, here include the types of borrowings. English language, still, continues to expand its vocabulary by means of loanwords from other languages.

Keywords: extra-linguistic and intralinguistic, cultural borrowings, direct and indirect borrowings, dialectic borrowings, prestige effect.

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN SƏBƏBLƏRİ VƏ YOLLARI

Lətifova Kəmalə Yaşar qızı

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı

Dissertant

Bakı Avrasiya Universiteti

latifovak@gmail.com

Xülasə. İngilis dili yalnız ortaq dil deyil həm də qloballaşan həyatımızın ayrılmaz bir hissəsi olmuşdur. Qlobal bir dil kimi ingilis dilinə daxil olan çox sayda xarici mənşəli sözlər vardır. Bu məqalənin əsas qayəsi ingilis dilində mövcud olan alınma sözlərin əsas səbəbini göstərməkdir. Sözlərin alınmasının əsas səbəbi mövcud dildə uyğun söz olmadıqda başqa mənbədən sözlərin alınmasıdır. Bu məqalədə müxtəlif mənbələrdən alınma səbəblərinə toxunulur. Qeyd edilir ki, alınma səbəbinin əsasını müharibə, ölkələrarası ticarət hətta sülh təşkil edir. Bundan əlavə yazılı və şifahi yolla, dolayı və bilavasitə yolu ilə əldə edilən alınmalar və ekstralingvistik və

intralingvistik alınma səbəblərindən də bəhs edilir. Bundan əlavə alınma sözlərin növləri də qeyd edilmişdir. İngilis dili başqa dillərdən alınmalar hesabına lüğət fondunu genişləndirməyə davam etməkdədir.

Açar sözlər: Ekstralingvistik və intralingvistik, mədəni alınmalar, bilvasitə və dolaylı alınmalar, dialektik alınmalar, nüfuz effekti.

İngilis dili global dil hesab olunur. Elm-təhsil, ticarət, nəqliyyat, siyasət, əyləncə və s. kimi sahələrdə ingilis dili ortaq dil kimi istifadə olunur. Elmin, cəmiyyətin inkişafı ilə ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət üçün global bir dil olaraq yaradılmış və genişləndirilmişdir. Bu baxımdan ingilis dilinin lüğət fondunda çoxlu sayda xarici mənşəli sözlər vardır. Müasir tədqiqatçıların fikrinə görə alınma sözlər ingilis dilinin 65-70 faizini təşkil edir və bu rəqəm kifayət qədər böyükdür (John Algeo, 2010: s. 52).

Alınma sözlər dilin inkişafının vacib amillərindən biridir. O, dil fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Dillərin alınmasını müxtəlif səbəbləri vardır. Ümumən iki millət bir-biri ilə qarşılaşarsa alınma prosesinin həyata keçməsi təbii bir haldır. Bu qarşılaşmanın xarakteri fərqli ola bilər. Müharibələr, işğallar və ya fəthlər nəticəsində ola bilər. Və ya sülh dövrünə təsadüf edən qarşılaşma ticarət və beynəlxalq mədəni əlaqələrlə bağlı ola bilər.

Tədqiqatçıların fikrinə görə alınma prosesi həm şifahi (dinləyərək) həm də yazılı (hərflərlə) şəkildə dilə keçir. Yazılı keçidə nisbətən şifahi alınmada sözlər həm qısa müddətli yaşamış olur həm də uyğunlaşarkən daha çox dəyişikliyə uğrayır. Yazılı alınma yolu ilə keçən sözlərin isə ömrü uzun olur və bu dildə danışan bir çox insan üçün məlum olur. Məsələn: latın dilindən ingilis dilinə keçən düym (inch), mil ölçü vahidi (mill), küçə (street) şifahi yolla keçən sözlərdir. Fransız dilindən ingilis dilinə keçən ünsiyyət (communiqué), bədii ədəbiyyat (belles-lettres) sözləri isə yazılı alınmalardır və onların yazılışı və oxunuşu demək olar ki dəyişilməyib.

Yeni bir dilə keçən alınma sözün taleyi həmin dilə hansı yolla keçməsindən asılıdır. Amasova alınma sözlərin keçidi üçün iki yol göstərir: şifahi yolla - 2 fərqli dilə məxsus canlı varlıqların ünsiyyəti səbəbilə xarici sözlərin nüfuz etməsi nəticəsində maddi mədəniyyət obyektlərinin, malların və s. xarici dildə adların assimilyasiyası; ikinci yol “kitab yolu” vasitəsidir ki, bu da xarici mətnlərdən xarici sözlər götürmək, bu mətnləri öz ana dillinə tərcümə etməyə çalışarkən ən çox rast gəlinən haldır (Amosova, 1956: s.112-113).

Algeo şifahi və yazılı yolla alınan sözlərə bir qədər başqa ad verərək belə təsvir etmişdir: Gündəlik danışığın bir hissəsi olan şifahi yolla yayılan “xalq”sözləri. Bu sözlər fərqli söz təsiri bağışlamır, onlardan istifadə edərkən xarici mənşəli olması belə bilinmir. Elmi və ədəbi təsirin nəticəsində yazılı yolla yaranan “elmi” sözlər. Elmi sözlər xalq sözlərinin tərkib hissəsi də ola bilər. Məsələn, mirzə (clerk) sözü (qədim İngilis dilində “cleric” və ya “clerc”, latın dilində clēricus, fransız dilində “clerc”) İngiltərədə “ruhani” mənasında qanuni istifadəsini saxlasa da, zaman keçdikcə “katib, məktub daşıyan, məmur”, XVIII əsrdə Amerikan ingiliscəsində “satıcı” XIX əsrdə “oteldə qeydiyyatçı” mənaları ilə əvəzləndi (The Endless Steppe: s. 248).

Alınma sözlər müəyyən bir zaman çərçivəsində iki mədəniyyət arasında hər an baş verə biləcək bir proses olaraq bir dildən başqa dilə idxal edilən linqvistik maddədir. Xarici sözün bir dil üçün doğmalaşması tədricən baş verir. Fransız Katamba qeyd edir ki, bəzən alınma söz keçdiyi dildə rəsmiləşməsə belə həmin dilə yenə də müəyyən qədər təsir etmiş olur.

O, bilavasitə və dolaylı yolla keçən alınma sözləri və onlar arasındakı fərqi fonoloji modifikasiyaya əsaslanaraq göstərirdi. Bilavasitə yolu ilə mənimsilənən söz dolaylı yol ilə əldə edilən sözə nisbətən daha az fonoloji dəyişikliyə uğrayır. Məs: Fransız dilində bilavasitə yolla keçən omlet (omelette) sözü ingilis dilində yazılışını itirməyib. Dolaylı yolla keçən kofe (coffee) sözü isə türk sözü olub (kahveh) ərəb və holland dilləri vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir (Leonard Bloomfield 1933: s.133).

Alınma sözlərin tarixi mürəkkəbdir, sözlər bir dilə keçənə qədər uzun tarixi yol qət etmiş olur. Başqa bir misalı Algeo öz kitabında belə göstərmişdir. “Şahmat” (eschecs) sözü XIV əsrdə fransız dilindən ingilis dilinə keçsə də daha əvvəllərdən bu söz fransız dilinə latın dilindən keçmişdir. Latın dilinə isə fars

dilində işlədilən “şah” sözündən keçmişdir. Bu halda fransız dilindən keçmək sözün bilavasitə, dolaylı yol isə fars dilindən keçməsi olacaq (Leonard Bloomfield, 1933: s.248).

Sözlərin alınma səbəbi bir sıra alimləri də düşündürmüşdür. Sözlərin alınması ilə bağlı müxtəlif faktlar, onların müasir reallıqdakı çoxluğu alınma səbəblərini göstərən müxtəlif şərhləri ortaya çıxartdı. Belə ekstra linqvistik yolla alınma səbəblərdən bəziləri aşağıdakılardır:

a) insanların tarixi təmasları

b) dil vasitələrinin iqtisadiyyatı

c) beynəlxalq əlaqələrin aktivləşdirilməsi, qloballaşma səbəbi ilə dünyanın bir çox ölkələrindən alınan beynəlxalq sözlər (Цветкова, Басовец, 2004: s.35).

c) yeni bir söz alan müəyyən sosial təbəqələrin tarixən müəyyən dərəcədə yüksəlməsi

d) yeni obyektlərin və konsepsiyaların təyin edilməsinə ehtiyac

Intralingvistik səbəblərə bunları aid edə bilərik:

a) yeni alınmış olan sözün yerinə alınan dildə ona müvafiq məna verən sözün olmaması, məsələn: fransız dilindən ingilis dilinə keçən bistro (kiçik kafe), fransız, latın və yunan dillərində də işlədilən elephant (fil) sözləri.

b) alınan dildə olan mövcud adın qeyri-dəqiqliyi səbəbindən bir obyektin və ya fenomenin adına ehtiyac. Bu halda əgər o dildə eyni mənəni verən iki söz varsa (yerli və alınma söz) yerli yəni ingilis dilli söz ümumi məna daşıyacaq, alınma söz isə həm ümumi məna daşıyacaq həm də mövcud olan sözün əlavə məna çaları mənasını bildirəcək. Məsələn: alman dilindən alınan “angst” sözü ingilis dilinə həm fear (qorxu) mənasında həm də “hər hansısa bir səbəbdən yaranan narahatçılıq” mənasında işlədilir (Черемисина, 1983: s.29).

Krisin qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində alınma sözlərin əsas səbəbi onlara olan ehtiyacdən yaranmışdır. Bundan başqa psixoloji, sosial, linqvistik, alınan sözün rahat istifadə edilməsi, yeni dil formalarına olan ehtiyacdən doğan səbəblər də olmuşdur. Səbəblər müxtəlif olsa da bütün dillər üçün eynilik daşıyır. Krisin bu səbəbləri ekstralingvistik və intralingvistik səbəb kimi 2 əsas qrupa bölmüşdür.

Ekstralingvistik səbəb dedikdə o, a) beynəlmiləçiliyin yaranmasına şərait yaradan beynəlxalq əlaqələrin inkişafını qeyd edir. Bunlar oxşar semantik və ya səs quruluşuna malik, müvafiq məna kəsb edən sözlərdir, onların mənasını asanlıqla tapmaq və ya tərcümə etmək olur. (pilot, konqres və s.)

b) sosial psixoloji səbəb-"prestij effekti" yaratmaq üçün uyğun mənası olmayan bir vahidin köməyi ilə bir sözün mənasını ifadə etmək (Francis Katamba, 2005: s. 65).

Məsələn, fransız dilindən alınan “boutique” kiçik mağaza və ya latın dilindən alınan “emporium” böyük ticarət mərkəzi sözləri ingilis dilində yalnız mağaza (shop) sözləri mənasında işlənmir həm də müəyyən ərazilərdə yerləşən mağazanın prestijli olduğuna işarə edir. Qeyd edək ki, prestij effekti dil dəyişikliyi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən bir amildir. Belə demək olar ki, həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən daha nüfuzlu və daha çox inkişaf etmiş sözlər daha tez mənimsənilir. Mənbə dili cəmiyyəti nə qədər güclü və nüfuzlu olarsa dili alan cəmiyyət üçün də bir o qədər arzuolunan olur.

Intralingvistik səbəblər dedikdə o, aşağıdakı aspektləri bura daxil edir:

a) hər hansısa bir dildə alınan sözün ekvivalentinin olmaması səbəb ilə yeni bir fenomen və ya obyektin adlandırılmasına olan ehtiyac.

b) alınma sözə ehtiyac dildə və mədəniyyətdə mövcud olan fenomenin qeyri-dəqiq adından qaynaqlanır. Yeni alınan söz daha sadə və dilə yatımlı olur (Крысин, 1968: s. 68-71).

Hər hansı bir vahid, dil ilk növbədə milli mədəniyyət üçün olan müstəsna anlayışların təsvir edilməsinin davamlı ehtiyacı ilə əlaqəli olan davamlı inkişaf mərhələsindədir. Bu cür anlayışlar digər ölkələrin mədəniyyətlərində mövcud ola bilər və ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, getdikcə artan millətlərarası təmas prosesində müxtəlif növ anlayışların mənimsənilməsi baş verməkdədir. Ölkələrin tarixi inkişafı dövründə mədəniyyətləri bir-birinə qarışır, ünsiyyət vahidlərinin (sözlər, ədəbi dilin leksik

vahidləri, mədəni elementlər, ifadələr və s.) daimi öyrənilməsi və mübadiləsi bir məqsəd kimi götürülür və nəticədə bu növ alınmalar səbəbi ilə müxtəlif dillərin lüğətləri doldurulur.

Blumfild alınma prosesinin aşağıdakı səbəblərini və söz almağı müəyyən bir növ dil hadisəsi kimi nəzərdən keçirərək belə vurğulayır:

a) Söz alma mədəniyyəti. Bura o, mədəni məhfumların alınmasını daxil edir. Hər bir cəmiyyət öz qonşusundan öyrənir- əşyalar, təbii və istehsal olunan vasitələr eləcə də fəaliyyət nümunələri bir cəmiyyətdən o birinə ötürülür. Texniki proseslər, hərbi təcrübələr, dini ayinlər və fərdi davranış tərzləri etnoloqlar tərəfindən öyrənilib, bunlar mədəni yayılmalar adlanır. Müxtəlif dillərdən gələn belə yayılmaları Blumfild mədəni alınmalar adlandırır. Mədəni alınmalar bizə bir cəmiyyətin başqa bir cəmiyyətə nə öyrətdiyini göstərir (Брейтер, 1997: s. 444). Fransız dilindən keçən qadın paltarları, kosmetika adları, italyanlardan keçən musiqi alətlərinin adları, almanlardan gələn bir sıra qida adları buna misaldır.

M.Haspelmat mədəni alınmaları “ehtiyatda qalan” sözlər adlandırır (Haspelmath 2004: s.12).

Ancaq bu fikirlə bir qədər razılaşmaq olmaz. Çünki bütün dillərin yeni konsepsiyalar üçün yeni sözlər yaratmağa kifayət qədər yaradıcı mənbəyi vardır. Məsələn, kompüter texnologiyasının yaranması ilə ingilis dilində “mouse” (siçan), “memory” (yaddaş), “menu” (menyu) kimi sözlər artıq işlənir və onların əvəzedicisi kimi başqa sözlər almağa ehtiyac yoxdur. Əksinə bu kimi sözlər ingilis dilindən başqa dillərə keçmişdir.

b) Siyasi və ərazi yaxınlığı səbəbindən dil təmasları nəticəsində bir ölkə daxilində baş verən alınmalar. Bura ərazi və ya siyasi yaxınlıq şəraitində dil təmasları zamanı yaranan “daxili” alınma sözlər daxildir (The Endless Steppe: s. 461). Əgər iki dil eyni coğrafi ərazidə və bir siyasi cəmiyyət altında işlənərsə bu zaman yaxın alınmalar yaranmış olacaq. Bu da ya istila ya da sülh şəraitində miqrasiya nəticəsində baş verir. Bu halda da iki dildən biri dominantlıq təşkil edir. Yəni eyni ərazidə var olan bir dil yüksək təbəqənin, ikinci dil isə aşağı təbəqənin danışdığı bir dil olaraq ikiye ayrılır.

c) Dialektik alınmalar. Bir qayda olaraq, dilin ədəbi formasına dialektal variantlardan daxil olan dialektik alınmalar daxildir (The Endless Steppe: s. 476). Bura eyni nitq sahəsindən törəyən alınma hissəcikli sözləri - (father (ata), rather (xeyli) sözlərindəki [a] səsi) göstərmək olar və ya “house” (ev) sözü saksonların dövründə [hu:s] kimi oxunurdu. Muasir variantda oxunuşu dəyişsə də İngiltərənin şimal hissəsində dialekt olaraq köhnə variantında olduğu kimi tələffüz edilir.

Breyter də alınma sözlərin yaranmasının aşağıdakı səbəblərini qeyd etmişdir:

a) reseptor dilin idrak bazasında müvafiq bir konsepsiyanın olmaması. Məsələn müasir dövrdə işlətdiyimiz amerika mənşəli “pager” (peyjer), “scanner” (skaner) sözləri və ya latın mənşəli “receptor” (reseptor-işığa, istiyə və ya digər xarici stimullara cavab verə bilən və hiss sinirinə bir siqnal ötürə bilən bir orqan və ya hüceyrə) sözü alınan dildə olduğu kimi səslənir (Брейтер, 1997: s. 45).

Biz bunu dilə daxil olan yeni söz də adlandırı bilərik. Bu halda Breyterin göstərdiyi bu bənd neologizmə uyğun gələcək. Həm də misallarda göstərilən sözlər yalnız ingilis dili deyil bir çox dilərdə alındığı kimi tərcümə edilir.

b) reseptor dilində uyğun bir dil vahidinin olmaması. Buna misal olaraq biz “virtual (virtual), sponsor (sponsor), spray (sprey)” sözlərini götürək. Əslində bu bəndi yuxarıdakı A bəndi ilə bir qədər qarışdırmaq da olar. Çünki burada işlədilən sözlərin yeni söz yoxsa uyğun bir dil vahidi əvəzinə işlədilməsi sual doğurur. Buradakı fərqi müəllif daha asan tələffüzünə, qısa yazılışına, etimoloji baxımdan daha şəffaf olmasına görə fərqləndirir. Bundan əlavə bu kimi sözlərin tərcüməsinə nəzər salsaq A bəndindən fərqli olaraq bir sözün bir neçə mənasını tapmış olarıq. Məsələn “spray” sözünün həm “zoğ” həm də isim və feil olaraq “sulu toz, tozlamaq” mənası vardır.

c) Sözü stilistik (emfatik) təsiri. Emfatik təsir dedikdə müvafiq, yerində işləmə biləcək söz nəzərdə tutulur. Məsələn, E.Hautziqin “Sonsuz çöl” (Esther Hautzig 1968) əsərində işlədilən “steppe”

sözü rus mənşəli sözdür. Və ya rus dilində işlədilən -məxsusi- “ekskluzivniy” (exclusive), -işgüzar- “trudogolik” (workaholic) sözlərinin hər birinin əslində rus dilində tərcüməsi vardır (Martin Haspelmath: s. 128).

Bu kimi misalları ana dilimizlə də əlaqələndirmək olar. Bu bəndin işlədilməsi ilə də biz, Breyterin Krişinin intralingvistik bölgüsünə uyğun olaraq dildə mövcud olan sözün dəqiq tərcüməsinin və ya ekvivalentinin olmaması səbəb ilə alınma prosesinin həyata keçirildiyini qeyd etdiyini görürük.

d) reseptor dilində olmayan ekvivalent vahidlərin müsbət və ya mənfi birləşməsinin ifadəsi. Müasir dövrdə xarici texnologiyaların inkişafı, xarici banklar və xarici məhsulların olması alınma sözlərin daha çox reklamı və yayılmasını təmin edir (Брейтер, 1997: s. 45).

Beləliklə alınma səbəbləri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən ətraflı öyrənilmişdir. Hər şeydən əvvəl alınma prosesi lingvistik və mədəni amillər kimi maraq doğurur. O, mürəkkəb və çoxşaxəli hadisədir, insanlar arasındakı dil əlaqələrinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Антрушина Г.Б., Афанасьева О.В., Морозова Н.Н. (1999). Лексикология английского языка. – М.: Дрофа. – 288 с.
2. Амосова А. Н. (1956). Этимологические основы словарного состава современного английского языка. – Москва.
3. John Algeo (2010). The Origins and Development of the English Language Six Edition, Based on the original work of Thomas Pyles. – Wadsworth: Cengage Learning.
4. Francis Katamba. (2005). English words. Taylor & Francis e-Library. – 202 pp.
5. Хоменко, С.А., Цветкова, Е.Е., Басовец, И.М. (2004). Основы теории и практики перевода научно-технической литературы с английского языка на русский / С.А. Хоменко, Е.Е. Цветкова, И.М. Басовец. – Мн.: БНТУ. – 204 с.
6. Черемисина, Т.И. (1983). Функциональный аспект неассимилированных заимствований в современном английском языке/ Т.И. Черемисина// Сборник научных трудов/ Московский ордена Дружбы народов государственный педагогический институт иностранных языков имени М. Топеза; редкол.: Г.Ю. Князева (отв. ред.) [и др.]. – М.: Вып. 212. – 124 с.
7. Крысин Л.П. (1968). Развитие лексики современного русского языка. – Москва. – С. 65-71
8. Leonard Bloomfield. (1933). – London: George Allen & Unwin Ltd. 21.
9. Martin Haspelmath. On directionality in language change with particular reference to grammaticalization. In Up and down the cline: The nature of grammaticalization, Olga Fischer, Muriel Norde and Harry Perridon (eds.), 17–44. (Typological Studies in Language 59.) John Benjamins Publishing, 28.05.2004 - 406 Seiten
10. Haspelmath, Martin. (2004). Loanword typology: Steps toward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability. Loanword typology.
11. Брейтер, М.А. (1997). Англицизмы в русском языке: история и перспективы: пособие для иностранных студентов-русистов / М.А. Брейтер. – Владивосток: Диалог – МГУ. – 155 с.
12. The Endless Steppe: Growing Up in Siberia by Esther Hautzig p-256 // [https://www. goodreads. com/book/show/296384.The_Endless_Steppe](https://www.goodreads.com/book/show/296384.The_Endless_Steppe)
13. Gunilla Anderman, Margaret Rogers (2005). In and out of English: for better, for worse? – Clevedon: Multilingual Matters. – 320 pp.

PEDAGOGICAL SCIENCES

STIMULATORY ROLE OF WURTZ REACTION IN THE TEACHING OF SATISFACED CARBOHYDROGENS

Isa Huseynov

Ph.D., Associate professor

isabey57@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7333-5341

Gunay Nuraliyeva

Master Student

Lankaran State University, Azerbaijan

gunayhasanova94@gmail.com

Abstract: The article is devoted to highlighting the importance, goals and principles of teaching organic chemistry at school, the choice of teaching methods used in the section of saturated hydrocarbons - one of the main classes of organic compounds. To master a subject in the learning process, the teacher needs to perform such important operations, as the timely planning of the learning process, the choice of the teaching method and the appropriate means to achieve knowledge. The solution of these complex problems is the main strategy for teaching chemistry, chemical experiments and reactions, and therefore the so-called chemical reactions play an important stimulating role in the formation and growth of interest in organic chemistry among students.

Along with the study of the processes of processing and synthesis of certain organic substances - drugs, synthetic dyes, high-molecular compounds, educators receive a large amount of scientific and technical information about how wide and important the application of chemistry is in industry and this allows them to form their scientific worldviews. The article describes the Wurtz reaction used in teaching the methods of synthesis, physicochemical properties and applications of saturated paraffinic hydrocarbons, the nature of saturated hydrocarbons, the structure of the hydrocarbon chain, as well as the main advantages of this reaction when studying compounds of this class with very detailed and interesting information about its stimulating role.

Keywords: named reactions, organic chemistry, Wurtz reaction, saturated hydrocarbons, stimulus, purpose means of reaching, stimulating role.

DOYMUŞ KARBOHİDROGENLƏRİN TƏDRİSİNDƏ VURS REAKSİYASININ STİMULLAŞDIRICI ROLU

Hüseynov İsa Şahrudin oğlu

Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

isabey57@gmail.com

Nurəliyeva Günay Hikmət qızı

Magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan

gunayhasanova94@gmail.com

Xülasə: Məqalə, məktəbdə üzvi kimya kursunun tədrisinin əhəmiyyəti, məqsəd və prinsipləri, üzvi birləşmələrin əsas siniflərindən biri olan doymuş karbohidrogenlərin öyrənilməsində istifadə olunan və maraq kəsb edən tədris metodunun seçilməsi və əsaslandırılmasına həsr olunmuşdur. Tədris prosesində bir mövzunun mənimsənilməsi və lazımı biliklərin əldə edilməsi üçün uyğun metodun, vasitələrin seçilməsi və prosesin düzgün planlaşdırılması kimi vacib əməliyyatların yerinə yetirilməsi zəruridir. Tədris prosesindəki bu cür mürəkkəb problemlərin həlli kimyəvi təcrübələr və reaksiyaların üzərindən aparılan elmi dərkətmənin əsas strategiyası hesab edilir və buna görə kimyəvi reaksiyalar şagirdlər arasında üzvi kimyaya marağın formalaşmasında və artmasında

mühüm stimullaşdırıcı rol oynayır. Bu kursun öyrənilməsində kimyanın bir sıra digər sahələri – dərman preparatları, iri molekullu birləşmələr, sintetik boyalar və digər məmulatların emalı prosesləri ilə tanışlıq şagirdlərə kimya sənayesinin nə qədər geniş, əhatəli və vacib bir sahə olduğunu görməyə imkan verir, onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırır və inkişaf etdirir. Məqalədə doymuş karbohidrogenlərin - parafin karbohidrogenlərinin - alkanların fiziki - kimyəvi xassələri, tətbiqi, təbiəti, sintez metodları, zəncirin quruluşunun öyrənilməsi proseslərində bir çox əsas üstünlüklərə malik Vürs reaksiyasından istifadə edilməsi və onun stimullaşdırıcı rolu təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: adlı reaksiyalar, üzvi kimya, Vürs reaksiyası, doymuş karbohidrogenlər, stimül, məqsəd, stimullaşdırıcı rol.

СТИМУЛИРУЮЩАЯ РОЛЬ РЕАКЦИИ ВЮРЦА В ИЗУЧЕНИИ НАСЫЩЕННЫХ УГЛЕВОДОРОДОВ

Гусейнов Иса Шахруддин оглы

Кандидат химических наук, доцент

Нуралиева Гюнай Хикмет гызы

Магистрант

Ленкоранский Государственный Университет, Азербайджан

Аннотация. Статья посвящена освещению важности, целей и принципов преподавания органической химии в школе, выбору методики преподавания, используемой в разделе насыщенных углеводородов - одного из основных классов органических соединений. Чтобы овладеть предметом в процессе обучения, педагогу необходимо выполнить такие важные операции, как своевременное планирование процесса обучения, выбор метода обучения и подходящие средства для достижения знаний. Решение этих сложных проблем является основной стратегией обучения химии, химическим экспериментам и реакциям, в связи с чем так называемые химические реакции играют важную стимулирующую роль в формировании и росте интереса к органической химии у учащихся.

Наряду с изучением процессов переработки и синтеза некоторых органических веществ - лекарственных препаратов, синтетических красителей, высокомолекулярных соединений обучающие получают большое количество научно - технической информации о том, насколько широкое и важное значение имеет применение химии в промышленности и это позволяет формирование у них научных мировоззрений. В статье описывается реакция Вюрца, используемая при обучении методам синтеза, физико-химических свойств и областей применения насыщенных парафиновых углеводородов, природы насыщенных углеводородов, структуры углеводородной цепи, а также основных преимуществ этой реакции при изучении соединений этого класса с очень подробной и интересной информацией о его стимулирующей роли.

Ключевые слова: именные реакции, органическая химия, реакция Вюрца, насыщенные углеводороды, стимул, цель, средство достижения, стимулирующая роль.

Надлежащее формирование интереса к органической химии и среди учащихся средних школ в последнее время приобрело форму острого спроса на преподавателей, которые преподают предмет как особый социальный спрос.

Органическая химия - это не только самостоятельная отрасль химии, которая изучает углеводороды и их превращения, но и предмет, который преподается в средних школах для вовлечения учащихся в производственные процессы после окончания учебы, которые решительно сочетают сложные химические превращения в их образовании и выборе профессии.

В преподавании органической химии процесс обучения основан на принципе от простого к сложному на соответствующих классах органических соединений, в зависимости от природы углеводородной цепи молекулы и природы функциональных групп, связанных с ней. Многие органические соединения изучаются по реакциям, по мере важности их применения или по мере представления ими научного значения. Среди таких реакций в органической химии имеется множество реакций, названных в честь ученых, а иногда и нескольких, которые их открыли или

изучили. Например, реакции Вюрца, Коновалова, Фриделя-Крафтца, Тропса-Фишера и т. д. Эти типы реакций, называемые “именными химическими реакциями”, лучше запоминаются учащимися. Это объясняется тем, что в огромном объеме информации, получаемой в определенной последовательности в процессе изучения химии, реакции, которые имеют конкретное название позволяют учащимся создавать у себя в сознании простые группы мыслей на данном этапе их изучения, легче их запоминать и усваивать результаты этих реакций.

Поскольку учащиеся узнают о насыщенных углеводородах в органической химии, они становятся более знакомы с химическими свойствами этих углеводородов. Преобразование огромного количества информации, которую получает мозг учащихся в процессе обучения, запоминание, хранение и использование ее в случае необходимости является важным биологическим процессом. Этот вопрос восприятия и запоминания имеет и носит сугубо личностный характер для каждого человека и по степени развитости воображения каждый из нас непосредственно по-своему оценивает информацию. Основные информации, на которые учащиеся больше всего обратят внимание во время обучения носит первостепенный характер при сохранении в памяти учащихся и создает прямые условия для их эффективного использования при изучении химии. Примерами таких реакций являются несколько важных химических реакций, связанные с именем французского химика Шарля Вюрца, которые широко используются в органической химии (Шабаров, 2011: с. 751).

В этой статье мы обсудим важность в изучении органической химии стимулирующей роли реакции Вюрца - типа химической реакции насыщенных углеводородов, которая происходит с изменением и последующим ростом углеродного скелета.

Общеизвестным фактом является то, что имена ученых и исследователей, которые объясняют суть любого процесса при изучении этого процесса и передают ее широкому кругу читателей всегда представляют интерес для учащихся. Поэтому, очень важно передать учащимся информацию о том, что эта реакция была впервые проведена выдающимся исследователем, ученым Вюрцом, и наряду с этим предоставить общую и химическую информацию о жизни и деятельности этого ученого. Учащиеся начинают развивать в себе особый интерес к научной личности этого человека и этот интерес побуждает их более внимательно изучить данный раздел в отношении производства и химических свойств насыщенных углеводородов. Такая постановка проблемы играет особую стимулирующую роль в повышении интереса к другим химическим реакциям, упомянутым Вюрцом на более поздних этапах образования.

Теперь давайте попробуем возродить эту проблему немного по-другому. Предположим, что мы фокусируемся здесь на состоянии углеродного скелета как реакции на рост цепи или извлечение другого углеводорода из одного производного углеводорода, и преподаватели, сталкиваясь с немного отличной реакцией у учащихся. Как будущий педагог, мы видим, что при такой постановке вопроса учащиеся затрудняются конкретно и быстро ответить на этот вопрос, и в результате, вынуждены долго думать и нервничать. Мы чувствуем, что такая формулировка вопроса вызывает у них некий страх и небольшой стыд перед товарищами из-за неподготовленности к материалу и перебор в голове, которые приводят к определенным задержкам реакции мозга, что отрицательно сказывается на способности учащихся правильно выражать уравнение реакции.

Многократное испытание нами всего этого во время обучения на собственном опыте дает возможность с уверенностью сказать, что конкретное выражение вопроса с названием реакции, как например, реакции Вюрца, стимулирует учащихся отвечать на вопросы намного быстрее и правильнее. При написании уравнений химических реакций подготовленный и «вооруженный» энциклопедическим знанием педагог дополнительно рассказывает интересные факты о жизни и творчестве ученых, с именами которых связаны и названы эти реакции. Этот прием

дополнительно дает возможность учащимся узнать больше о работе этих ученых, интересных условиях, в которых провели или обнаружили те или иные реакции, а также дополнительную информацию об увлечениях этих ученых вне их научной сферы. Эти интересные дополнительные информации помогают ученикам более качественно сосредоточиться, быстрее думать и легче принимать решения, то есть, стимулирует легкое усвоение химии. Такой непринужденный подход необходим, чтобы позволить учащимся получить некоторую свободу в процессе обучения, что очень важно, принимая во внимание усталость учащихся, которая часто появляется у них во время изучения нового материала.

Педагогу следует подчеркнуть, что во времена Вюрца не было четкой научной дифференциации между областями химии, и можно сказать, что он проводил свои исследования во многих областях химии: теоретической химии, строении частиц, атомно-молекулярном обучении и термической диссоциации молекул и тем самым, отмечая разностороннюю научную деятельность Вюрца, что может сразу вызвать дополнительно огромный интерес лично к его персоне у учащихся.

Кроме того, одной из основных педагогических функций преподавателя является формирование и воспитание молодого поколения в духе патриотизма, которое знает о важности и целесообразности получения разностороннего научного образования, какое было у ученого-исследователя Вюрца, и привлечение внимания учащихся к особенностям его исследований в области органической химии, тем самым «спровоцировать» у них чувство стремления на достижение больших успехов в синтезе новых органических веществ, умышленно «толкать» их в сторону формирования интереса к органической химии.

В процессе обучения, продолжая занятие педагог подчеркивает важность научных исследований по производству и химическим свойствам насыщенных углеводородов и останавливает свое внимание, подробно разъясняя процессы изучения насыщенных углеводородов и различные способы их синтеза. Учащиеся начинают уделять большое внимание тому, что среди этих способов существует и способ Вюрца, созданный в 1855 г. Педагог с особой яростью и интересом представляет этот метод синтеза насыщенных углеводородов как лучший метод, не имеющий аналога при изучении синтеза новых углеводородов. После такого «громкого заявления» педагог раскрывает суть этого процесса, подчеркивая, что Вюрц очень простым способом расширил углеводородную цепь, добавив новый углеводородный радикал к любой молекуле насыщенного углеводорода и ему удалось получить совершенно новую углеводородную молекулу с увеличенным числом углеродных атомов.

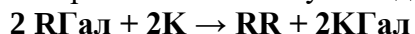
Продолжая таким образом учебный процесс, педагог целенаправленно переводит научную деятельность Вюрца на текущий учебный процесс и показывает, как бы сам Вюрц мог справиться с этой работой с разными насыщенными углеводородами. Отмечая, что теория типов преобладала в то время, педагог рассказывает, о том, что Вюрц назвал полученные соединения, используя названия радикалов веществ, участвующих в организации комбинации, в соответствии с требованиями теории типов:

1. из 2 молей йодистого этила C_2H_5J , по названию радикалов он назвал этил-этилом (бутан):
$$C_2H_5J + C_2H_5J + 2Na \rightarrow 2NaJ + H_5C_2 - C_2H_5 \text{ этил-этил (бутан)}$$
2. из 1 моля йодистого этила и 1 моля бутил йодида C_4H_9J он назвал этил-бутилом (гексан):
$$C_2H_5J + C_4H_9J + 2Na \rightarrow 2NaJ + H_5C_2 - C_4H_9 \text{ этил-бутил (гексан)}$$
3. из 2 молей бутил-йодида он назвал бутил-бутилом (октаном):
$$C_4H_9J + C_4H_9J + 2Na \rightarrow 2NaJ + H_9C_4 - C_4H_9 \text{ бутил-бутил (октан)}$$

Педагог передает информацию, о том, что этот оригинальный и необычный метод синтеза насыщенных углеводородов - парафинов, сразу после его открытия Вюрцом входит в учебники органической химии под названием «Синтез Вюрца» и приобретает широкую популярность,

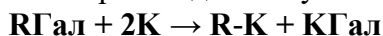
затмевая его другие важные исследования и открытия. Далее, расширяя область информации педагог рассказывает, что сам Вюрц неоднократно применял этот уникальный метод для синтеза множества образцов насыщенных углеводородов – парафинов и этот метод Вюрца имеет особое научное значение, с точки зрения укрепления позиций теории строения органических соединений Бутлерова, сложившейся в то время.

Продолжая тему, теперь попробуем раскрыть химическую природу стимулирующей роли реакции Вюрца в процессе изучения насыщенных углеводородов. Поскольку известно, что в этой химической реакции углеродный скелет с новой углеводородной цепью получают конденсацией алкилгалогенидов под действием металлического калия или натрия с использованием диэтилового эфира в качестве растворителя. Реакция Вюрца включает химическую реакцию, которая происходит с ростом углеродного скелета в углеводородной цепи в результате введения нового радикала в состав галогенированных производных насыщенных углеводородов с металлическим натрием и калием и образования новой углеводородной цепи:

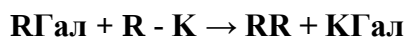

Механизм этой реакции был открыт и доказан Шоригиным и состоит из двух этапов:

I. Стадия образования металлического производного с углеводородным радикалом:

II. Взаимодействие образующегося калийорганического соединения с другой молекулой алкилгалогенида:

Рассматривая эту реакцию как реакцию Вюрца, учащиеся могут быстрее понять и сделать выводы о природе происходящих химических процессов, а также иметь более полное представление о фундаментальных превращениях, лежащих в основе процессов, описанных ниже:

1. Появление новой углерод - углеродной связи;
2. Увеличение количества атомов углерода в основной цепи;
3. Образование насыщенных углеводородов с длинной углеродной цепью, состоящей из симметричных или асимметричных радикалов;
4. Получение углеводородов, которые часто имеют четное количество атомов углерода.

Зная происхождение и имея полное представление об этой уникальной, но помимо этого, очень простой для запоминания реакции, учащиеся узнают о классе, структуре углеводородов, природе симметричности или асимметричности полученных соединений, в зависимости от соединений с одинаковыми или разными названиями участвующих в реакциях. Таким образом, получение дополнительной информации в ходе изучения этой реакции оказывает стимулирующее влияние на изучение химии в целом.

Понимая важность применения насыщенных углеводородов в современном мире, учащиеся видят, что реакция Вюрца является основой для производства многих различных органических соединений в присутствии алканов. При этом учащиеся подтверждают мысль о том, что химические процессы являются более удобным способом изучения и запоминания химических реакций как «именные реакции» и признают важность серьезного отношения к процессу обучения, что усиливает у них чувство личной ответственности за овладение предметом (Нейланд, 1989: с. 26-43).

Изучение реакции Вюрца, или реакции какого-нибудь другого ученого, получение интересных научных или неаучных информации об этой реакции и его создателе, позволяет учащимся взглянуть на роль химии среди других наук и, тем самым, направляет их внимание в сторону химии, играя важную роль в формировании и стимулировании выбора профессии химика и химика-исследователя, позволяя достичь нижеследующие цели:

1. Самостоятельно понимать и познавать химический эксперимент, что, в свою очередь, помогает ученику развивать его предпрофессиональные навыки;

2. Формировать интеллектуальные навыки, в частности, выявлять проблемные (непонятные, трудные для понимания) моменты новой темы, выдвигать соответствующие гипотезы, улучшающие качество предмета и считающиеся целесообразным для освоения школьной программы;

3. Обеспечивать формирование специфических умений, присущих химии, например, конструктивных (аппаратных) или экспериментальных (вычислительных) (Есипов, 1961: с. 115-231).

Таким образом, на примере реакции Вюрца можно выделить нижеследующие моменты, подчеркнув особую важность стимулирующей роли реакции Вюрца в изучении химии, преимущества такого подхода и обобщенную схему, которая может применяться ко всем именным химическим реакциям:

1. Сосредоточив внимание на роли ученых в области химии, знакомство учащихся с жизнью и творчеством этих ученых, их экспериментами и условиями, в которых они проводят свои исследования, может серьезно стимулировать их способность выражать свои личные цели в химии;

2. Имена ученых, которые запоминаются в памяти учащихся, словно находятся в специальном «ящике или ячейке» или на «отдельной полке» и легко дифференцируются. Это «спецпомещение» принципиальное, но особо важное различие, гарантирующее не только легкость запоминания информации, но и предотвращающее ее смешение с другими информациями;

3. Учитывая, что органическая химия - это наука, которая изучает углеродистые вещества и их превращение посредством химических реакций, мы видим, что легкое запоминание реакций, в свою очередь, может быть одним из основных факторов, стимулирующих интерес к органической химии в целом.

Следует отметить, что перечисленные выше базовые навыки приводят к формированию стимула у учащихся и повышать их интерес к органической химии. Возникновение и рост интереса определяется степенью возникновения какой-либо деятельности и возможностью владения ею, а одной из основных причин стимулирующей роли в возникновении и росте интереса к химии является способность учащихся самостоятельно применять элементы самоанализа в изучении предмета.

Предоставление учащимся методики-руководства для получения знаний в процессе обучения, в свою очередь, означает «вооружить» их научными навыками и способностями к организации умственной работы. Для того чтобы учащиеся могли сформироваться как целостная и гармоничная личность, они должны систематически участвовать в таких мероприятиях, как свободная работа, свободное выполнение химических экспериментов и реакций, которые в свою очередь приводят к развитию способности по решению проблем.

Кроме того, знакомство с другими химическими реакциями, упомянутыми Вюрцом, поможет учащимся не только в его исследованиях по производству насыщенных углеводородов, но и в исследованиях в других областях - производстве двухатомных спиртов в качестве антифриза, различных аминов, синтетического каучука.

Таким образом, мы можем с большой уверенностью сказать, что производство насыщенных углеводородов и изучение основных химических реакций, связанных с их химическими свойствами, с участием экспериментов по реакции Вюрца, является ключевой частью процесса развития базовых навыков и привычек учащихся.

Методика преподавания.

Список использованной литературы

1. Есипов Б.П. (1961). Самостоятельная работа учащихся на уроках. – Москва: Учпедгиз. – 240 с.
2. Нейланд О.Я. (1989). Органическая Химия. – Москва: Высшая школа. – 750 с.
3. Шабаров Е.С. (2011). Органическая химия. Учебник. – СПб.: Издательство Лань. – 848 с.

UOT: 37.01

LINGUISTIC-DIDACTIC BASES OF FORMATION OF SPEECH CULTURE

Lachin Askarli

PhD, Associate Professor

Ganja State University, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0003-2454-7599

Abstract: In the article of the role of language rules concerning word combinations and syntactical relations in the formation of correct speech on the bases of grammatical norms speech culture is formed. Here is shown that the development of speech culture is possible only if all the opportunities of language are used.

Key words : speech development, textbook grammar, school

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ LİŖQVİSTİK-DİDAKTİK ƏSASLARI

Əsgərli Laçın Əjdər qızı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: “Nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının linqvistik-didaktik əsasları” məqaləsində qrammatik normalar əsasında nitq mədəniyyətinin formalaşmasından danışılır. Təqdim olunan işdə göstərilir ki, nitq mədəniyyətinin inkişafı, dilin bütün imkanlarından istifadə edilərsə mümkün ola bilər.

Açar sözlər : nitq inkişafı, qramatika, məktəb, dərslik

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin uğurla həyata keçirildiyi indiki dövrdə bu sözlər daha böyük aktualıq kəsb edir. Böyüməkdə olan gənc nəslin düzgün, dəqiq nitq vərdişlərinə yiyələnməsi, şagirdlərin tərəkürünün və nitqinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin qarşısında duran mərkəzi problemlərdəndir. Nitq mədəniyyəti və nitq inkişafı üzrə aparılan tədqiqatlarda da bu sahədə əsas ağırlığın dil və ədəbiyyat tədrisinin üzərinə düşdüyü vurğulanır: “...böyüməkdə olan gənclərdə gözəl nitq vərdişi yaratmaq dövrün ən aktual problemlərindəndir. Şagirdlərdə bu mühüm keyfiyyətin - gözəl danışmaq vərdişlərinin yaranmasında əsas vəzifə Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisinin üzərinə düşür”. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan bütün fənlərin, o cümlədən “Azərbaycan dili” fənninin tədrisində ümumi məqsəd cəmiyyətimizin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında rol oynayan, yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərə, nitq mədəniyyətinə malik hərtərəfli inkişaf etmiş azərbaycanlı gənclər yetişdirməkdən ibarətdir. Buna görə də məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin təşkili və aparılmasında, o cümlədən Azərbaycan dilinin öyrədilməsində Təhsil İslahatından irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi vacib hesab edilir.

Ünsiyyət vasitəsi olan dildən istifadə üsulunun bariz təcəssümü olan nitq mədəniyyəti həm dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyindən, həm də o dildən istifadə edənlərin bacarıqlarından çox asılıdır. Həm şifahi, həm də yazılı nitqi inkişaf etdirmək milli nitqin, nitq mədəniyyətinin ümumi ahəngini təmin edir. Metodik ədəbiyyatda belə bir fikir vurğulanır ki, rabitəli nitqin inkişafı üzrə aparılan

işlər nitq inkişafı üzrə aparılan bütün işlərin, o cümlədən, *lazımi lüğət ehtiyatının olması, düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu və cümlə qurmaq vərdisləri inkişafının* yekunu və nəticəsidir. Məhz buna görə də son proqramda rəhbərli nitqin inkişafına siniflər üzrə xeyli saat ayrılmışdır. Proqramın izahat vərəqində isə nitq inkişafı üzrə işlərin fonetika, leksika və qrammatikanın öyrənilməsi ilə əlaqəsindən danışılır: “Nitq inkişafı üzrə işlər fonetika, leksika və qrammatikanın öyrənilməsi ilə bağlı olub şagirdləri həm öz nitqlərinə, həm də onları əhatə edənlərin nitqlərinə şüurlu münasibət göstərməyə istiqamətləndirir və onlarda bu keyfiyyətləri inkişaf etdirir”.

Nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması bir anda meydana gəlmir. Bunun üçün uzun hazırlıq dövrü tələb olunur. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, yeni təlim mexanizmi biliyin hazır kapital kimi yığılmasını yox, qazanılmış biliklərin bacarıq və vərdislərə çevrilməsini tələb edir. Şəxsiyyətyönlümlü, tələbyönlümlü və nəticəyönlümlü təhsil prosesinin əsas məqsədi şagirdi təlimin subyektinə çevirmək, onda öz bilik, bacarıq və vərdislərini praktik tətbiq etmə qabiliyyəti yaratmaqdır. Məhz buna görə də Milli Kurikulum çərçivə sənədi əsasında təlimin həyata keçirilməsinin linqvo-didaktik, psixoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması müasir təhsildə gündəmdə duran strateji hədəflərdəndir. Nitq mədəniyyətinin üç əsas şərtini (düzgünlük, dəqiqlik, ifadəlilik) əsaslandıran nitq duyumunun yaradılması həm yüksək biliyə, həm də gözəl əxlaqi keyfiyyətlərə malik insanların yetişdirilməsinin başlıca məqsədidir.

Nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında fonetik və qrammatik məfhumlara verilən təriflərin, fonetik və qrammatik normalarının düzgün mənimsədilməsinin müstəsna rolu vardır. “Qrammatik məfhumlar dildə obyektiv şəkildə mövcud olan qrammatik qaydalar sisteminin ümumiləşmiş şəkildəki inkişafıdır”. Bu isə o deməkdir ki, biz hər hansı qrammatik qaydanı öyrədiriksə, onun əsasında hansı məfhumun dayandığını da mənimsətmək üçün təlimdə əyanilik prinsipindən maksimum yararlanmalıyıq. Qrammatik qaydaların şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında rolunun öyrənilməsi bir çox linqvodidaktik vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir.

Fonetik qaydaların mənimsədilməsi sözün düzgün tələffüzünü, tələffüzdə heca vurğusunun nəzərə alınmasını, şifahi nitqin tonunu, düzgün yazı və düzgün tələffüz qaydalarının gözlənilməsini şərtləndirir. Bu zaman bəzi sözlərin yazılışı ilə deyilişinin üst-üstə düşdüyü nəzərə alınmalı, fonetik qanunlar və hadisələrin mahiyyətinə diqqət yetirilməlidir.

Lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi, sinonim sözlərin məna incəliklərinə fikir verilməsi, dilimizdəki sözlərin geniş şəkildə məcazlaşma imkanları və bunun əyani sübutu kimi bədii ədəbiyyatdan istifadə, nitq inkişafına öz ciddi təsirini göstərir və göstərməkdədir. Vaxtilə prof. A.Abdullayev yazırdı : “Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işində qiraətin böyük rolu vardır. Şagirdlərdə qiraətə sevgi və həvəs oyadılmalı, kitab seçməkdə onlara kömək edilməlidir”. Rus metodikası tarixində ilk dəfə rus tənqidçisi V.Q.Belinski məktəbdə qrammatikanın öyrənilməsinin zəruriliyi fikrini irəli sürmüş və onun nitq və təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar öyrənilməsi tələbi ilə çıxış etmişdir. Qrammatik quruluşun və dilin lüğət tərkibinin vəhdətdə öyrədilməsi fikri də ona məxsusdur.

Qrammatik normaların mənimsədilməsi, o cümlədən müxtəlif nitq hissələrinə verilən təriflər, nitq hissələrinin konkret olaraq müəyyənləşdirilən morfoloji təhlil qaydaları da nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında ciddi rol oynayır. Bu zaman üç tələbə xüsusi olaraq, əməl edilməlidir: şagirdlərin məsələyə şüurlu yanaşmaları və qrammatik qaydaların və təriflərin məzmununu yaxşı dərk etmələri; mənimsənilənləri möhkəm yadda saxlamaq; öyrənilmiş məlumatı tez və yerli – yerində öz şifahi və yazılı nitqlərində tətbiq etməyi bacarmaq. Bu tərif və qaydaların öyrədilməsi zamanı buraxılan səhvlərdən biri və birincisi həmin tərif və qaydaların mexaniki olaraq əzbərləndirilməsidir ki, bu da qətiyyətlə yolverilməzdir.

Cümlə qurmaq vərdisləri və mətn tərtibi nitq inkişafının başlıca və əsas yekunudur. Bu isə sintaktik məfhumların öyrədilməsi və sintaksis üzrə təhlil qaydaları ilə sıx bağlıdır. Şifahi nitqin inkişafında isə mürəkkəb cümlələrin rolu danılmazdır. Məhz buna görə də N.Əhmədov mürəkkəb cümlə

sintaksisinin tədrisi zamanı məna – intonasiya üzrə işi ön plana çəkir ki, bu da əslində şagirdləri düzgün nitq vərdişlərinə yiyələndirmək deməkdir.

Rus dilçi-metodistlərindən B.N.Qolovin, T.A.Ladjenskaya, M.R.Lvov, .S.Rojdestvenskiy, L.P.Fedorenko, Q.K.Lidman-Orlova, P.S.Pustovalov, M.P.Senkeviç və başqaları nitq mədəniyyəti və nitq inkişafı məsələlərindən danışarkən qrammatik normaların linqvodicistik əsas kimi mühüm rol oynadığını göstərmişlər. Məsələn, B.N.Qolovin “Nitq mədəniyyətinin əsasları” dərslində nitqin düzgünlüyündən söhbət açarkən qrammatik normalara riayət etməyin zəruriliyindən danışır, hər hansı söz-formanın yerində işlədilməsini vacib sayır: “Sözün söyləmə daxilində düzgün və məqsəduyğun yerləşdirilməsi adamların çətinlik çəkmədən bir-birini anlamasının əsas şərtlərindəndir”.

M.R. Lvov məktəblilərin nitqinin inkişafında üç əsas xəttin ayrıldığını qeyd edir: “ sözlər üzrə iş, *söz birləşmələri və cümlələr üzrə aparılan işlər* (kursiv bizindir-L.Əsgərli), rəbitəli nitq üzrə işlər. Bütün bu xətlər üzrə işlər bir-biri ilə qarşılıqlı tabelilik münasibətindədir və paralel olaraq aparılır”. L. P. Fedorenko V-VIII siniflərdə qrammatik vərdişlərin inkişafının ana dili tədrisinin əsas məqsədlərindən biri olduğunu vurğulayır.Q.K.Lidman- Orlova nitq inkişafının morfoloji aspektdə öyrədilməsi haqqında fikirlərini belə yekunlaşdırır: “ Beləliklə, morfolojiyada öyrədilən qrammatik biliklər şagirdlərin lüğət ehtiyatını genişləndirir, sintaktik quruluşu nizama salır, dəqiq, ifadəli və rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafına şərait yaradır”.

P.S.Pustovalov, M.P.Senkeviç “Nitq inkişafına dair vəsait”də yazırlar: “ Məktəbdə qəbul edilmiş dil materialının struktur-semantik şərhli sözün məna cəhətdən morfoloji izahını , söz və söz-formalarının söz birləşmələri və cümlələrdə, eləcə də bütöv mətnə (rəbitəli nitqdə), mürəkkəb sintaktik bütövlərdə və onların mətni bitkin kompozisiya halında birləşdirən frazalararası əlaqələrində sintaktik şərhini tələb edir ki, bu da son nəticədə rəbitəli nitqin inkişafına yardım edir”.

Deməli, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında linqvistik, eləcə də, qrammatik bilik və bacarıqların rolu danılmazdır. Bir dilin daşıyıcısı o dilin qrammatik quruluşuna dərinləndirən bələd olmasa, onun potensialından yararlanma bilməz, daha doğrusu, bu yararlanma şüurlu şəkildə olmaz. Məhz buna görə Yeni konsepsiyaya uyğun olaraq hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin “Azərbaycan dili” fənni üzrə təhsil proqramında (kurikulumunda) (V-XI siniflər) bütün siniflər üzrə məzmun xətlərinin əsas standartlarından biri olaraq “Dil qaydaları” göstərilmişdir. Prof. A.Abdullayev vaxtilə böyük uzaqgörənliklə yazırdı: “Nəzəriyyəni həyatın müxtəlif hadisələrinə yaradıcı şəkildə tətbiq etmək öyrənilən hadisəni anlamağa və yadda saxlamağa kömək edir, ondan əməli surətdə istifadə etməyi asanlaşdırır”. Xalqımızın mədəni səviyyəsinin böyük bir sürətlə artdığı indiki dövrdə milli-mədəni göstəricilərdən hesab edilən nitq mədəniyyəti məsələlərinə də maraq gün-gündən artır. İctimai fikir xalqın nitq mədəniyyətini yüksəltmək, qarşıya çıxan müxtəlif praktik məsələləri optimal şəkildə və müsbət həll etməyin tərəfindədir. Nitq mədəniyyətinin praktik məsələlərinin həlli isə birbaşa onun fonetik, leksik və qrammatik norma və qaydalarına əməl etməklə mümkündür. Nitq mədəniyyəti, mədəni nitq qrammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurmaq, fikri aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, ədəbi bir dildə, bütün tələffüz normalarını gözləyərək ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. “Məna dəqiqliyi, lüğətin zənginliyi və genişliyi, qrammatik düzgünlüyü, məntiqi dürüstlüyü, bədii təsvirliliyi və səlisliyi ilə fərqlənən nitq, mədəni nitq adlanır. Mədəni nitq şifahi cəhətdən hazırkı orfoepiya (düzgün ədəbi tələffüz) normalarına, yazılı cəhətdən isə orfoqrafiya və durğu işarələri normalarının tələblərinə cavab verə biləcək səviyyədə olmalıdır”.

Nitq mədəniyyəti normaları danışq normaları öz əsasını ədəbi dildən alır, bu elmlə sıx surətdə bağlıdır. Bu mənada nitq prosesində fonetik qaydalardan tutmuş sintaktik quruluşun xüsusiyyətlərinə qədər hər şeyi diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır, məhz bu səbəbdən nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması bir günün, bir saatın işi deyil. Nitq mədəniyyətinə daxil olan anlayışlar dedikdə şifahi düzgün ədəbi tələffüz,yazıda düzgün yazı qaydaları (orfoqrafiya), vurğu, eləcə də məntiqi vurğu, intonasiya, diksiya, sözün müxtəlif çalarlarından istifadə, söz birləşmələri və cümlələri yerli –yerində

işlətmək, bəzən canlı danışığ faktı olan söz sırasının pozulması, ellipitik cümlələrdən istifadə və s. nəzərdə tutulur.

Nitq daha çox şifahi danışığ şəklində meydana çıxır, ona görə də danışan təkcə öz savadına, bilik və bacarığına arxayın olmamalı, onu dinləyəni də nəzərə almalıdır. Prof. A.Qurbanov yazır: “Opfoepiya sözün müxtəlif formalarda tələffüz olunmasına yol vermir. Düzgün tələffüz olunan dil vasitələri hər zaman fikrin asan və tez anlaşılmasına imkan yaradır. Bunun əsasında insanlar bir-birini düzgün başa düşürlər. Orfoepiya nitqin, xüsusilə bədii nitqin estetik təsirini daha da artırır. Bu baxımdan da orfoepiyanı nəzəri və praktik cəhətdən öyrənmək nitq inkişafında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.”. Sözün kəsərliliyi onu düzgün deməkdən, oxu və danışığ zamanı dilin xüsusiyyətlərini, tələffüz qaydalarını, danışığın təbiiliyini nəzərə almaqdan asılıdır.

Məsələn:

- 1.Sözün qanadları var quş kimi incə - incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gerek düşüncə? (Nizami Gəncəvi)
- 2.Alimlər o qədər sadə olublar
Özlərinə alim demirlər onlar (Şeyx Sədi)
- 3.Sözün mənasındadı söz deyənin qüdrəti,
Çün ətrindən ləllənər hər gülün lətafəti (Saib Təbrizi)

Bu mətnlərdə bir – birindən fərqli orfoqramların tələffüzü var, onlar da qanadları, alimlər olublar, özlərinə, demirlər, ətrimdən şəklində ifadələrdir.

Sözü düzgün tələffüz etmək və yazmaq hələ nitq mədəniyyətinə tam yiyələnmək başlıca şərti olsa da gerek söz seçiminə də diqqət yetirəsən. hər sözü necə gəldi işlətmək olmaz, hər sözün öz yeri var. Dahilər bu barədə gözəl sözlər söyləyiblər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Ş. (2006). Azərbaycan dili. 9-cu sinif üçün dərslik. – Bakı: Aspoliqraf.
2. Kazımov Q.Ş., Şahbazlı F. (2003). Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-9 sinifləri üçün dərslik. – Bakı: Təhsil.
3. Seyidov Y. M. (2011). Əsərləri: on beş cildə. X cild. – Bakı: Çarşıoğlu.
4. Seyidov Y.M., Əsədova T.A. (2005). Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik. – Bakı: Çarşıoğlu.
5. Yusifov, M. (1998). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim.
6. Актуальные проблемы культуры речи. (1970). – Москва: Наука. – 403 с.
7. Головин, Б.Н. (1988). Основы культуры речи. – М.: Высшая школа. – 320 с.

UOT: 37.01.

PROBLEMS OF USING TEXTBOOKS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Tarana Mammedova

Senior lecturer

Baku State University, Azerbaijan

tarana.1973@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3826-3397

Abstract. At this stage of education modernization, which is a springboard to the transition to new educational standards, requires both the expansion and deepening of traditional learning goals, and the formation and development of students' competencies. Along with modern forms of presentation of educational material, an

important place is always given to the textbook, which is a form of existence of both education as a whole and teaching methods. One of the aspects of modernizing education is the creation of a new generation of educational literature of a new generation.

In order to study and determine the theoretical issues and problems of a school textbook, it is necessary, first of all, to correctly determine the purpose of this textbook. The school textbook should not include random and heterogeneous information, because its predestination, first of all, to solve the set educational tasks, which in turn helps the teacher to implement these tasks.

Key words: a new type of textbook, modernization of education, learning process, educational standards

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЧЕБНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Мамедова Тарана Галиб гызы

ст. преподаватель

Бакинский государственный университет, Азербайджан

tarana.1973@mail.ru

Аннотация. На данной стадии модернизации образования, которая является трамплином к переходу к новым образовательным стандартам, требует как расширения и углубления традиционных целей обучения, так и формирования и развития компетенций учеников. Наряду с современными формами предъявления учебного материала, немаловажное место как всегда отводится учебнику, являющимся формой существования как образования в целом, так и методов обучения. Одним из аспектов модернизации образования является составление нового поколения учебной литературы нового поколения.

Для того, чтобы изучить и определить теоретические вопросы и проблемы школьного учебника, необходимо, прежде всего, необходимо правильно определить целевую принадлежность этого учебного пособия. В школьный учебник нельзя включать случайные и разнородные сведения, потому что его предопределение, в первую очередь, решать поставленные учебно-воспитательные задачи, что в свою очередь помогает учителю осуществлять эти задачи.

Ключевые слова: учебник нового типа, модернизация образования, процесс обучения, образовательные стандарты

Неотъемлемой частью учебно-методического сопровождения образовательного процесса являются школьные учебники. Они обеспечивают решение дидактических, развивающих, информационных, мотивационных, контрольно-корректирующих задач, которые требуются для реализации государственного образовательного стандарта.

В настоящее время учебник – это не только средство контроля всего процесса обучения, но и потенциальный ресурс для самообразования.

Учебник является основой, ядром учебного процесса. Знания, умения, навыки, виды деятельности, заложенные в нем – это минимум определенный государственным стандартом. Это минимум образовательной загрузки и уровня знания учащихся, это оценка полученного выпускниками образования (Ананьев, 2005: с. 45).

По мнению европейских методистов Ф.М. Жерара и К.Рожье, учебник необходим, чтобы «развивать у учащихся навыки самостоятельной деятельности, предлагать различные методики обучения, интегрировать полученные знания в повседневную практику» (Жерар, Рожье, 1998: с.187).

К настоящему времени созданы и широко используются учебники нового поколения, соответствующие классическим требованиям научности, доступности, правильной организации процесса познания (способ изложения, размещение учебного материала, раскрытие новых понятий) и новой образовательной парадигме. Они ориентированы на развитие личностного

потенциала учащегося, практико-ориентированный подход в обучении, организацию познавательной деятельности обучающегося.

На данной стадии модернизации образования, которая является трамплином к переходу к новым образовательным стандартам, требует как расширения и углубления традиционных целей обучения, так и формирования и развития компетенций учеников. Наряду с современными формами предъявления учебного материала, немаловажное место как всегда отводится учебнику, являющимся формой существования как образования в целом, так и методов обучения. Одним из аспектов модернизации образования является составление учебной литературы нового поколения.

Чтобы изучить и определить теоретические вопросы и проблемы школьного учебника, следует, прежде всего, правильно определить целевую принадлежность этого учебного пособия. В школьный учебник нецелесообразно вводить непроверенные и разнородные сведения, потому что основная задача данного учебника – решать поставленные учебно-воспитательные задачи, что в свою очередь позволяет учителю осуществлять эти задачи.

Следственно, современный учебник «призван систематизировать и интегрировать сведения, полученные учащимися из различных каналов массовой информации. Учебник объединяет вокруг себя все другие школьные книги (учебные пособия, популярную научную литературу, обязательную и дополнительную художественную литературу и др.) и средства обучения (наглядные пособия, дидактические материалы, тексты, записанные на грампластинки и т.д.), координирует работу учащихся с ними» (Геддис, 2012: с.87).

Следует отметить, что «научно-техническая революция накладывает на характер школьного учебника отпечаток все обостряющегося противоречия между быстрым возрастанием объёма общеобразовательных и специальных знаний и возможностями вооружить этими знаниями учащихся в рамках школьного и даже вузовского курса. Отсюда задача, в решении которой школьный учебник играет далеко не последнюю роль: развитие у учащихся умения, навыков и желания самостоятельно приобретать, применять и приумножать знания, получаемые в процессе обучения; необходимо так же отметить, что помимо образовательной функции учебник носит и воспитательную, что не менее важно. Всё это требует значительной работы по усложнению функциональной нагрузки школьного учебника, поиска эффективных средств повышения функциональной активности каждого его компонента» (Геддис, 2008: с.89).

Какие же требования обычно предъявляются к учебнику? Прежде всего, следует учесть, что учебная книга – это особый вид издания, предназначенный для реализации образовательного процесса. Учебная книга – это источник знания, в котором материализовано содержание образования в виде конкретного учебного материала.

Требования к любым учебникам и учебно-методическим комплексам определяются требованиями современного общества, предъявляемыми через требования к образованию (как к школьному, так и к вузовскому), достижения в области наук, теории образования, методики обучения, а также теории учебной книги (Жерар, Рожье, 1998: с.178).

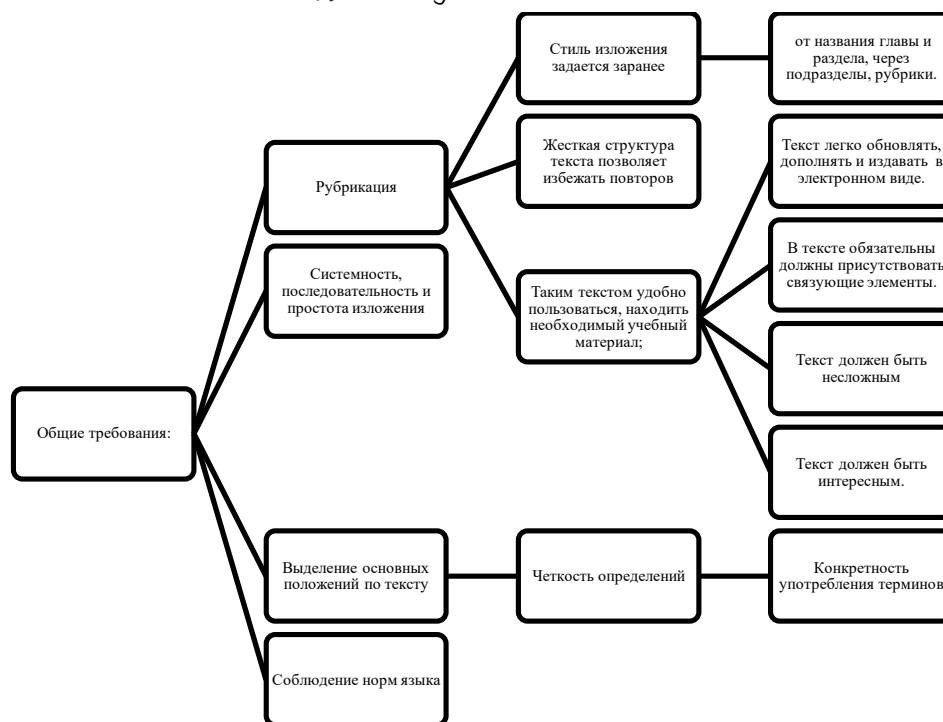
Основные условия, предъявляемые к составителям учебников и учебных пособий:

✓ Учебная книга должна составляться в соответствии с учебной программой. Оглавление в учебнике должны совпадать с разделами учебной программы, а оглавление руководства к практическим занятиям соответствовать тематическому плану практических занятий.

✓ Должна осуществляться преемственная связь любых учебных изданий для различных образовательных уровней.

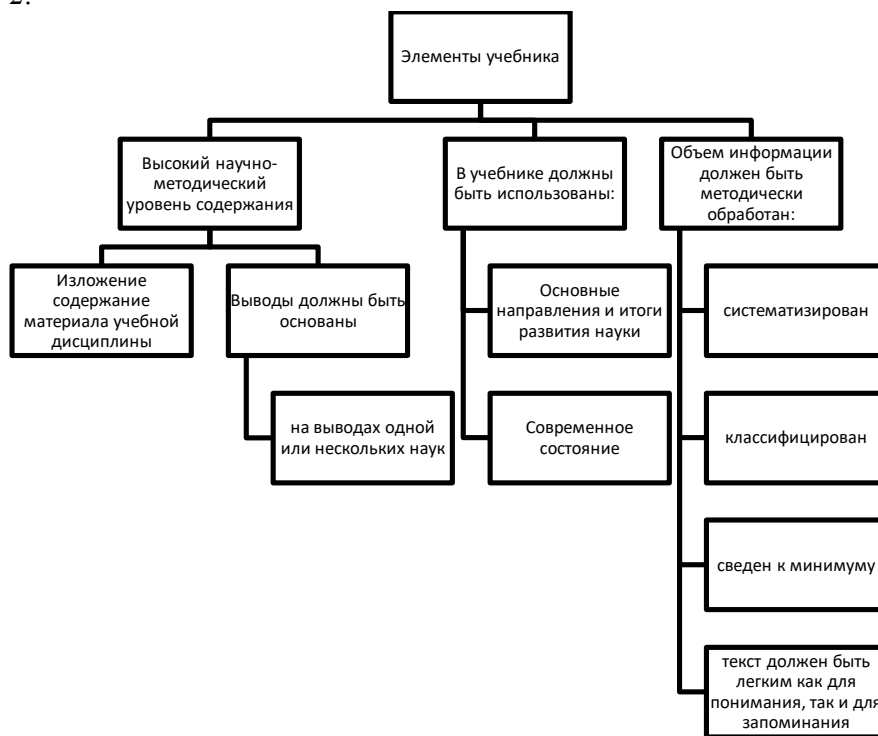
2. Требования к стилю изложения (см.кластер 1):

Кластер 1.

3. Базовые элементы учебной книги (см. кластер 2):

Кластер 2.

Как считают многие методисты, задачей учебной книги должно быть раскрытие и ориентация школьников на овладение методов науки. От простой передачи сведений усвоение

метода научного знания отличается тем, что всякое отдельное знание передается в учебнике как бы не ради себя, а ради некоего более высокого начала побуждающего знание. Можно изложить материал так, что школьник почувствует тот метод, которым этот закон был получен и доказан. Этот закон будет говорить больше того, что он с виду говорит. Увидев путь, которым была доказана закономерность, человек сможет уже сам продолжить полученное движение мысли, самостоятельно прийти к нахождению и доказательству новых взаимосвязей аналогичного типа. Это будет обучение методу научного познания (Геддис, 2008: s.88).

Задача обучения заключается не в том, чтобы сделать человека умнее, а в том, чтобы сделать его культурнее, облагородив его методами научного знания, научить его ставить научно вопросы и направить его на путь, ведущий к их решению.

Владеть методом научного знания означает умение применять его к решению самых разнообразных вопросов, способность приходить самому к новому знанию.

Помимо всего прочего, должен быть высоким и дидактический уровень учебника.

Кластер 3.

Содержание и система построения должна иметь педагогическое и психологическое обоснование.

Высокая культура издания: 1). наличие всех структурных единиц аппарата; 2) авторского текста учебной книги; 3). соблюдение действующих стандартов по издательскому делу.

Соответствие собственной научной и педагогической концепции преподавателя: 1). Учебник или учебное пособие должны вписываться в научную и педагогическую концепцию преподавателя; 2). Учебная книга должна быть инструментом; 3). Учебник должен соответствовать рабочей программе (по учебной дисциплине) и графику учебного процесса.

Структурно-логическая связь с компьютерными технологиями. Компьютерные технологии быстро проникают в учебный процесс, и это должно найти отражение в учебной книге. Реализуется это путем алгоритмизации учебного материала. Алгоритмы выявляются для решения задач, для обучения и контроля знаний.

Список использованной литературы

1. Ананьев М.А. (2005). Образование и научно-технический прогресс. – М.: Вып.2. – С. 44-50.
2. Берулова М.Н. (2005). Теория и практика гуманизации образования. – М.: Гелиос. – С. 45-47.
3. Геддис Е.В. (2008). Современный школьный учебник как средство построения процесса обучения. // Известия РГПУ им. А.И.Герцена. № 1. – С. 84-91.
4. Жерар Ф.-М., Рожье К. (1998). Анализ и разработка школьных учебников. – Абово. – 372 с.
5. Колесниченко Л.Ф. (2004). Эффективность образования. – Москва. – С. 143-145.
6. Левитов Н.Д. (2004). Детская и педагогическая психология. – Москва. с.17-33.
7. Морозова Н.Г. (2006). Учителю о познавательном интересе. // Знание. Серия «Педагогика и психология». № 2.
8. Цукерман Г.А. (2005). Зачем детям учиться вместе? // Знание, серия «Педагогика и психология». № 11.

UOT: 37.01.

THE USE OF MUSIC AND SONGS IN TEACHING ENGLISH

Safura Abdurahmanova

Senior Lecturer

Sheki branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

safurasalehli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9487-2146

Abstract. It is obvious that music has some kind of power, which can influence physical the same way as mental condition of our bodies. It can bring about specific, required atmosphere, in which we react in a particular way. Moreover, it can further help “recharge” our minds. Songs contain the power of music as well as the power of lyrics. While music touches our hearts, the lyrics and their words flow into our minds and so they draw us into their own world. Accordingly, it is obvious that songs have many qualities supporting their significance in language teaching. Songs naturally motivate students, they can evoke positive atmosphere and they have considerable cultural significance, as well as they present an inexhaustible source of materials practicing pronunciation, grammar, vocabulary plus all of the four skills. Malvina Reynolds’s quotation about songs: “Words make you think a thought. Music makes you feel a feeling. A song makes you feel a thought” (<http://www.wku.edu/~smithch/MALVINA/homep.htm>).

Keywords: song, teaching, drill, class, student, language, motivation

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MUSİQİ VƏ MAHNILARDAN İSTİFADƏ

Abdurahmanova Səfurə Səlahəddin qızı

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı, Azərbaycan

safurasalehli@gmail.com

Xülasə. Aydındır ki, musiqi bizim bədənimizin həm zehni, həm də fiziki vəziyyətinə təsir göstərən gücə malikdir. O, bizim müəyyən bir şəkildə reaksiya göstərəcəyimiz xüsusi, tələb olunan atmosfer yarada bilər. Bundan başqa, o həmçinin zehnimizi "yenidən yükləməyə" kömək edir. Mahnılar musiqinin gücü ilə yanaşı, sözlərində gücünü özündə ehtiva edir. Musiqi qəlbimizə toxunarkən, mahnı sözləri aqlımıza yönəlir və beləliklə

onlar bizi öz dünyalarına cəlb edirlər. Buna görə də mahnıların dil tədrisində əhəmiyyətini dəstəkləyən bir çox keyfiyyətlərinin olduğu məlumdur. Mahnılar şagirdləri təbii olaraq ruhlandırır, müsbət atmosfer yaradır və onların mədəni əhəmiyyəti olmaqla yanaşı, tələffüz, qrammatika, lüğət və dörd bacarığı əhatə edən tükənməz bir material mənbəyidir. Mahnılar haqqında Malvina Reynoldsun fikirləri: "Sözlər sizi düşünməyə vadar edir. Musiqi sizdə bir hiss yaradır. Mahnı sizi düşüncələri hiss etməyə vadar edir".

Açar sözlər: mahnı, təlim, tapşırıq, sinif, şagird, dil, motivasiya

İngilis dili, musiqi, eləcə də təlim həyatımızın mühüm hissəsini təşkil edir və çox illər ərzində onun zəruri komponentləri olmuşdur. Həmçinin keçmişdə olduğu kimi müasir dünyamızda İngilis dili, musiqi və təlim insan fəaliyyətinin vacib sahələrini təmsil edir. Onların əhəmiyyətləri, məzmunları, xarakterləri, onlardan istifadəsi və bizim onlara münasibətimiz əsrlər ərzində inkişaf etmiş və onlar hələ də hədudsuz yeni bilik, ideyalar və informasiya mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Bu məqalədə İngilis dilinin tədrisində musiqinin istifadəsi ilə əlaqəli informasiya araşdırılıb.

Mario Papa və Giuliano Iantorno belə bir inandırıcı izahat verir: "Xarici dil tədrisi sahəsində aparılan son tədqiqatlar göstərmişdir ki, tələbələrin motivasiyası və marağı xarici dilin öyrənməsi üçün ən vacib faktorlar arasındadırlar. Tədrisin effektivliyini təkmilləşdirmək, tələbələrin marağını və motivasiyasını artırmaq üçün bir neçə vasitə var. Qeydə alınan lentlər, diafilmlər, səsli filmlər, mahnılar, komiks, qəzetlər və jurnallar müəllimlərə, tələbələrə tanışdır və bir çox hallarda onlar effektiv olduqlarını sübut ediblər, çünki gündəlik həyatla əlaqədirlər. Biz fikirləşirik ki, bu tədris vəsaitləri arasında, pop və xalq mahnıları gənclərin qayğılarını ən yaxşı əks etdirən materiallardır, belə ki onlar müasir cəmiyyətdə vacib əşyalar ilə əlaqədirlər. Gənclər orijinal mədəni məzmununa görə orijinal xalq və pop mahnılarından zövq alır (Papa, Iantorno, 1979: s. 7).

"Müasir dünyada, musiqidən və mahnıdan qaçmaq çətindir, belə ki o bizim dünyamızı əhatə edir: teatrlarda, restoranlarda, kafelərdə, ticarət mərkəzlərində, idman tədbirlərində, bizim avtomobillərimizdə və demək olar ki, hər yerdə. Belə görünür ki, musiqi və mahnının öyrənilməsinin yavaş olduğu tək yer məktəblərdədir" (Murphey, 1992: p. 4).

Və bir mahnının sahib olduğu ən yaxşı və böyük potensialı istifadə edə biləcək olanlar tam olaraq məktəblərdir. D. T. Griffey dediyi kimi, "Mahnıların dil öyrənmək üçün vacib olan dostluq və əməkdaşlıq atmosferi yaratmaq üçün özünəməxsus yeri var, ancaq mahnılar daha çoxunu təklif edə bilirlər.

"Sinif otağına mahnını gətirmək mahnı ilə birgə onun mədəniyyətini də gətirməyə səbəb olur". Və beləliklə "mahnılardan hər hansı bir mədəniyyəti digər mədəniyyətlərlə müqayisəli öyrənmək üçün istifadə olunur" (Griffey, 1995: s. 5).

"Dünya ümumi mədəniyyət inkişaf etdirir və pop mahnıları onun əsasıdır. Sinif otağınızda pop mahnılardan istifadə etməklə, siz və sizin şagirdləriniz meydana çıxan dünyası mədəniyyətində iştirak edir" (Griffey, 1995: s. 6).

17-ci əsrdə Jan Amos Komenski öz təlim prinsiplərində məktəblə həyatın əlaqəsi prinsipini daxil etmişdir. Və dillərin tədrisində mahnılardan istifadə etmək bunu tətbiq etmək üçün böyük imkandır.

Jan Amos Komenski daimi şən, yaradıcı atmosferi saxlamağı tələb edirdi. O deyirdi ki, "təlimin birbaşa zəhəri olan toxluq və qıtlıqdan qaçmaq üçün şən əhval-ruhiyyə lazımdır". Şübhəsiz, mahnıların şən atmosferi saxlamaq imkanı var. "Onlar müxtəlifliyi və əyləncəni təmin edirlər" [3, s. 4) və oxşar ideya My English Songbook məcmuəsində var və burda müəlliflər yazır ki, "mahnılar sinif otağında rejimin xoş dəyişikliyi təmin edə bilirlər" və onlar əlavə edirlər ki, "əyləncə olaraq onların dillərin tədrisində (My English Songbook, 1981: s. 5) faydalı rol oynayırlar".

Dil öyrənmək üçün əsas prinsiplərdən biri də təkrardır: "Daimi təkrar xarici dilin uğurlu öyrənilməsi üçün vacibdir"- bu fikirlə yanaşı növbəti fikirdə My English Songbook məcmuəsində bildirilir "mahnılar dilin mənimsəmə qurğusunun təkrar mexanizmini son dərəcə fəallaşdırır bilər"

Aydındır ki, olduqca çox tapşırıq dərsləri cansıxıcıdır, ancaq sevimli mahnı eyni zövqlə yenidən və yenidən təkrar edilə bilər.

Mahnıdan çoxlu müxtəlif yollarla istifadə etmək olar. Lüğət, qrammatik quruluşlar ilə başlayıb ritm, vurğu, səlislik və tələffüzlə bitən linqvistik sahələr kimi dinləmə, oxu, yazı və danışmaq kimi bütün bacarıqlar təcrübədən keçirilə bilər.

Dərstdə mahnıdan necə istifadə edə bilərik?

- 1) Qulaq asmaq
- 2) Qulaq asarkən oxumaq, fit çalmaq, barmaqları şıqqıldatmaq
- 3) Hər hansı lentə qulaq asmadan oxumaq
- 4) Musiqi haqqında danışmaq
- 5) Mahnı sözləri haqqında danışmaq
- 6) Müğənni / qrup haqqında danışmaq
- 7) Atmosfer və ya əhval-ruhiyyə yaratmaq və ya dəyişmək üçün mahnılar və musiqidən arxa 'fon kimi istifadə etmək'

8) Sosial mühit, cəmiyyət hissi yaratmaq, rəqs etmək, dost qazanmaq üçün mahnı və musiqilərdən istifadə etmək

- 9) Mahnılar yazmaq
- 10) Mahnıları ifa etmək
- 11) Müsahibələr hazırlamaq
- 12) Məqalələr yazmaq
- 13) Araşdırma aparmaq, hit siyahıları hazırlamaq uyğunluq
- 14) Qrammatikanı öyrənmək
- 15) Dinləyib anlamı təcrübədən keçirmək
- 16) Linqvistik məqsədlər üçün mahnılar, məqalələr, kitablar oxumaq
- 17) Müğənnilərə məktublar, sorğular yaratmaq
- 18) Mahnıları tərcümə etmək
- 19) Mahnının sözlərindən istifadə edərək dialoqlar yazmaq
- 20) Video klipləri müxtəlif şəkillərdə istifadə etmək
- 21) Rollu oyunları (mahnıdakı insanlar kimi) hazırlamaq
- 22) Mahnını imla yazdırmaq
- 23) Boşluq doldurma kimi tapşırıqlarda mahnılardan istifadə etmək
- 24) Başqa fəaliyyətlərdə arxa fon üçün musiqidən istifadə etmək
- 25) Mahnıları proyektləşdirmə işlərinə inteqrasiya etmək
- 26) Əqli cəhətdən sinfi rahatlaşdırmaq
- 27) Tələffüzü, intonasiyanı və vurğunu təcrübədən keçirmək
- 28) Xor şəklində təkrar etmək
- 29) Lüğəti öyrətmək
- 30) Mədəniyyəti öyrətmək
- 31) Şagirdləriniz haqqında öyrənin və onların öz mahnılarını seçməyə və musiqini izah etməyə

icazə verin

32) Əylənmək üçün (Murphey, 1992: s. 9, 10).

Bu siyahıda bütün dörd bacarıqlar (danışmaq, oxu, dinləmə və yazı) çox yaxşı və bərabər şəkildə təcrübədən keçirilir.

1. Sınıf otağında musiqidən istifadə etmək sadəcə mahnıya qulaq asmaq və lirikadan müəyyən mənada istifadə etmək demək deyildir. Musiqidən müxtəlif üsullarla sınıf otağında istifadə edilə bilər. Aşağıda musiqidən sınıf otağında istifadə etməyin 5 yolu göstərilir (www.teaching-english.org.uk/article/using-music-songs).

- **Səhnəni quraşdırma:** Şagirdlər sinifə daxil olarkən musiqi ifa olunursa, bu qrupu yerləşdirməyin yaxşı yolu ola bilər. Yerləşmək üçün sinifə bir neçə dəqiqə vaxt verin, yavaşca musiqinin səsini azaldın və musiqinin sonundan şagirdlərə göstərici olaraq istifadə edin ki, dərs başlayacaq.

- **Tempi dəyişmə:** Musiqidən həyəcanlı sinifi sakitləşdirmək üçün və ya tənbel bir sinifi oyatmaq üçün istifadə edilə bilər. Əgər siz bilirsinizsə ki, şagirdlər yüksək enerji səviyyələrinə malikdir və bəzən onları sakitləşdirməyə ehtiyac var, onlar işləyərkən rahatladıcı bir musiqi çalmağa çalışın. Əvvəlcə onlar bunu qərribə hesab edə bilərlər, ancaq onlar buna alışacaqlar. Tənbel yeniyetmələr üçün onlar işləyərkən favorit melodiylarının bəzilərini qoymağı yoxlayın. Bu onların enerji səviyyələrini artırmağa kömək edə bilər.

- **Vaxt mədudiyyəti:** Tələbələrə "tapşırığı yerinə yetirmək üçün iki dəqiqə vaxt qalıb" demək və ya azyaşlı şagirdlərə yaradıcılıq fəaliyyətindən sonra otağı təmizləmək üçün bir dəqiqə vaxt vermək əvəzinə, onlara mahnı qurtarana qədər vaxtları olduğunu deyın. Musiqini çalın və mahnı sona çatanda şagirdlər tapşırıqları dəyişmək üçün təlimatlara qulaq asmaq üçün hazır olmalıdırlar.

- **Hisslər:** Musiqinin müxtəlif növləri şagirdlərdə tamamilə başqa reaksiyaları doğuracaq. Siz 1 dəqiqə ərzində musiqinin müxtəlif tiplərinin seçməsinə çalmaqla bunu tədqiq edə bilərsiniz və onlardan müxtəlif növ mahnılara qulaq asarkən necə hiss etdiklərini sifətlərlə ifadə etməyi xahiş edə bilərsiniz.

- **Musiqili şəkillər:** Hər şagirdə kağız və rəngli qələmələr verin. Onlara izah edin ki, siz bəzi musiqilər ifa edəcəksiniz və şagirdlər musiqiyə qulaq asarkən fikirləşdiklərini çəkməlidirlər. Musiqi çalarkən bütün şagirdlər şəkil çəkməlidirlər. 20-30 saniyədən sonra musiqi dayanır. Şagirdlər şəkil çəkməyi dayandırır və şəkilləri öz solundakı digər şagirdə ötürürlər. Yenidən musiqini çalın və onlara ötürülən vərəqdə şəkil çəkməyi davam etdirirlər. Musiqini yenidən dayandırın, yenidən şəkilləri ötürün və bu proses mahnının sonuna kimi davam edir. Sonda hər şagirdə bir neçə şagirdin töhfəsini verdiyi şəkil olacaq. Bu şəkillərdən qrupa təsvir etmək üçün, haqqında hekayə yazmaq üçün və ya şagirdin keçən gecə gördüyü yuxu kimi istifadə oluna bilər. Sinfin qalan hissəsi yuxunun mənasını təhlil etməyə cəhd edə bilər.

Mahnılar orijinal dilin qiymətli mənbəyini təmin edir və sinif otağında onları istifadə etmək üçün yüzlərlə yollar var. İnternet mahnıların sözlərini tapmaq işini asanlaşdırır. Qrupun adı, mahnının adı ilə Google da axtarış etməklə istifadə eləyə biləcəyiniz saytların siyahısını görəcəksiniz. Mahnının sözlərini word sənədinə köçürəndən sonra effektiv iş vərəqi hazırlamaq asandır. Aşağıda sınaqdan keçirmək üçün bir neçə ideyalar var.

- **Klassik boşluq doldurma:** Hər dil tələbəsinə qulaq asmaq üçün mahnı və dinlədikcə doldurmaq üçün boşluqlar olan sözlər verilmişdir. Bu fəaliyyət növü göründüyü qədər asan deyil. Sözlənləri və ya fellər kimi bir qrupdan olan bütün sözləri çıxarmaq və şagirdlərə nəyə qulaq asmalarının lazım olduğunu söyləmək daha yaxşı olar. Başqa bir üsul isə qafiyəli sözləri çıxarmaqdır. Çox söz çıxarmaya çalışmayın, 8 və ya 10 söz kifayətdir. Tapşırığı asanlaşdırmaq üçün şagirdlərin seçməsi üçün buraxılmış sözləri yan tərəfdə qutuya yerləşdirə bilərsiniz və ya boşluqları nömrələyə bilər və hər rəqəm üçün ipucları verə bilərsiniz.

- **Səhvləri müəyyən etmə:** Mahnı sözlərindən bəzilərini dəyişin və şagirdlər qulaq asdıqca səhvləri müəyyən edib düzəltməlidirlər. Boşluq doldurmada olduğu kimi, səhvlərin sayını maksimum 8-10 ilə məhdudlaşdırın və mümkünə bir söz qrupu seçin. Məsələn, bütün sifətləri antonimləri ilə əvəz edə bilərsiniz. Daha yüksək səviyyə üçün bunun başqa nümunəsi şagirdlərə əsl mahnı sözlərini göstərməkdir və siz İngilis dilini düzəldərək uyğun vəziyyətə gətirirsiniz. Məsələn, "gonna" dəyişdirilir "going to", "we was" dəyişdirilir "we were" və s. Bu, mahnı dilinə diqqət yetirmək üçün yaxşı bir üsuldur.

- **Misraları sıralama:** Aşağı səviyyəli şagirdlər üçün, bu çox sadə fəaliyyətdir. Mahnının sözlərini misralara ayırın və kiçik şagird qruplarına qarışıq misraları verin. Mahniyə qulaq asdıqca misraları sıralamalıdırlar.

• **Müzakirə:** Müəyyən mahnılar müzakirələrə yol açır və siz mahnılardan hər hansı bir mövzuya aparan əsas istiqamət kimi və ya bəzi lüğət sözlərinin əvvəlcədən öyrətmənin bir yolu kimi istifadə edə bilərsiniz. Məsələn, ‘Where is the love?’ (Black Eyed Peas) mahnısı müharibə haqqında müzakirə üçün əsas istiqamətdir.

• **Tərcümə:** Baxmayaraq ki, bəzi müəllimlər sinif otağında ana dilinin bütünlüklə istifadəsinə qarşı çıxır, bəzi şagirdlər mahnıları öz ana dillərinə tərcümə etməyi həqiqətən xoşlayır. Əgər mahnının sözlərini tərcümə eləyəcəksinizsə, əmin olmalıyıq ki, mahnının sözlərini tərcümə etməyə dəyər.

• **Növbəti misranı yazma:** Daha yüksək səviyyəli şagirdlər mahnıya əlavə etmək üçün yeni misra yazı bilər. Qrup olaraq mahnının qafiyəsinə fikir verin və sonra şagirdlərin yaradıcı olmasına imkan verin. Əgər onlar bunun öhdəsindən gəlirlərsə, yeni misralar orijinalın üzərində oxuna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

2. Griffie, D. T. (1995). Songs in action. – Hertfordshire: Phoenix.
3. My English Songbook. (1981). – University of York: Macmillan publishers.
4. Murphey, T. (1992). Music & Songs. – Oxford: Oxford University Press.
5. Papa, M./Iantorno, G. (1979). Famous British & American songs. – London: Longman Group Limited.
6. Ward, S. A. (1980). Dippitydoo. Songs and activities for children. – London: Longman Group Ltd.
7. www.teachingenglish.org.uk/article/using-music-songs
8. <http://www.wku.edu/~smithch/MALVINA/homep.htm>

UOT: 37.01.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LANGUAGE LEARNING

Dilara Karimova

Lecturer

Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki Branch

dilare_karimova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3663-7148a

Abstract. People who speak many languages are called Polyglots. Which means they can use a lot of languages at a good level. People have used many ways to learn any language, but this does not give the same result in every person because the ability to comprehend a foreign language depends on the structure of the human brain and other basic parameters. Knowing many languages gives us information about the cultures of the countries where we first learn the language, and if you like to travel, you can order your own coffee in foreign countries without the need for anyone, you will find an easy way to go to interesting places. In general, there is no age for learning a language. Because learning a language is something that depends on a number of factors. This shows the difference from person to person. Be brave when learning a language, do not hesitate to express wrong ideas, try to speak. In the end you will achieve what you want.

Key words: linguistics, the relationship of language with psychology, psycholinguistics, ways of learning a language, mental and emotional development, neuro linguistics, strengthens memory.

DİL ÖYRƏNMƏNİN PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Kərimova Dilarə Məmmədli qızı

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

dilare_karimova@mail.ru

Xülasə. Bir çox dildə danışan insanlara Poliglott deyilir. Bu o deməkdir ki, onlar çox dillərdə yaxşı səviyyədə danışa bilərlər. İnsanlar hər hansı bir dili öyrənmək üçün bir çox yoldan istifadə edirlər, lakin bu hər insanda eyni nəticəni vermir, çünki xarici dili anlamaq qabiliyyəti insan beyninin quruluşundan və digər əsas parametrlərdən asılıdır. Bir çox dilləri bilmək bizə ilk dəfə dil öyrəndiyimiz ölkələrin mədəniyyətləri haqqında məlumat verir və səyahət etmək istəsəniz, heç kimə ehtiyac olmadan xarici ölkələrdə öz qəhvənizi sifariş verə biləcəksiniz, maraqlı yerlərə getməyin asan bir yolunu tapacaqsınız. Ümumiyyətlə, bir dil öyrənmək üçün yaş məhdudiyyəti yoxdur. Çünki dil öyrənmək bir sıra amillərdən asılıdır. Bu, insandan insana olan fərqi göstərir. Bir dili öyrənərkən cəsarətli olun, yanlış fikirlər söyləməkdən çəkinməyin, danışmağa çalışın. Sonda istədiyinizə nail olacaqsınız.

Açar sözlər: Dilçilik, dilin psixologiya ilə əlaqəsi, psixolinqvistik, bir dil öyrənmə yolları, zehni və emosional inkişaf, neyro dilçilik, yaddaşın gücləndirilməsi.

Physiological, mental and emotional development of the individual, his relationship with society, self-awareness, leads to the division of psychology into a number of areas. Thus, psychology can be divided into: behavioral psychology, social psychology, clinical psychology, language psychology, developmental and age psychology. Linguistic psychology is a science developed with the help of psychology, which seeks to explain human behavior through linguistics, which is interested in the origin, formation and use of language. It is also called "Psycholinguistics" or "Psycho-linguistics". This science studies the relationship between language and mind, both biologically and psychologically, in order to learn how language is perceived and used.

Linguistic psychology is as much about the individual's use of language as it is about how he or she continues the process of perception as a listener.

Experiments in the field of neuro linguistics have shown that the brain forms suffixes and roots of words separately during speech at the level of language interpretation. According to these experiments, the human brain, in the process of understanding the word, evaluates and memorizes the elements that make it up. The Azerbaijani and Turkish language forms are formed from suffixes added to the end of the word root. However, when correcting a word, all changes in the root of the word are distinguished. For this reason, the Azerbaijani and Turkish languages have a language system parallel to the functioning of the brain. The fact that these languages are read as they are written, along with the root and suffix connection, makes it easier for people learning these languages to understand and use them, both as a mother tongue and as a second language. In our language, the morphological structure perceived by the eye and the phonological structure perceived by the ear in the process of reading are sent to the brain at the same time. Thus, there is a difference between visual and auditory structure in languages such as English, French, and German. The structure of language consists of 4 basic language skills covering the processes of comprehension, coding, processing and retrieval.

- Read
- Write
- Listen
- Speak

There are two levels of teaching our language as a mother tongue, including comprehension and teaching. Reading and listening constitute the level of comprehension, speaking and writing the level of teaching. Listening and reading skills of the brain formed by the processes of perception, coding, processing, retrieval, shows the level of language comprehension.

10 psychological benefits of learning a foreign language:

- Develops the brain.
- Get rid of dementia.

With people prone to Alzheimer's disease, the disease is delayed for 5 years.

- Improves language hearing.

To be bilingual is to have a higher level of listening skills. Because the brain has to work harder to select different types of sounds in two or more languages.

➤ Makes the language more sensitive.

Young children growing up in bilingual homes can even choose languages they have never heard before. Even just being exposed to different sounds, for example, makes it possible to choose the difference between English and French.

➤ Strengthens memory.

Babies growing up in bilingual families have stronger working memories than those raised in a single language. This means that they are better at mental arithmetic, reading and more life skills. .

➤ Can solve many cases at once.

Bilingual people can move from one job to another faster. They have more mental agility and can adapt quickly to unexpected situations.

➤ Strengthens attention.

Bilingual people have stronger controls over their attention. Their attention is distracted later.

➤ Activation doubles.

Bilingual and multilingual people show serious mental development, such as increased attention or the ability to solve many tasks at the same time. The reason for this is that bilingual people activate both languages at the same time and always know which one is appropriate. All of these activities have great benefits for the mind.

➤ Develops new ways of seeing.

Learning a new language changes your worldview. For example, in our language (as in Japanese and Turkish), separate nouns are used for light blue and dark blue, and an English or French learner of this language can understand this color in different ways.

➤ Develops your native language.

Learning a second language will help you focus on the rules and structure of the language, so you will be better at your own language. As Geoffrey Willans puts it, "To understand a language well, you need to understand at least two languages.

From my own experience, I can say that there are the following ways to learn a language fast:

✓ Determine what you need to learn first.

I can explain the secret of this work as follows: When learning a language, you should first focus on the kind of conversations that will work for you and answer the questions that can be asked of you. In the beginning, the most commonly used words, phrases, books and online lessons may be useful.

✓ Trust yourself.

The first frontier is a lack of self-confidence. But as you talk, you will see that you become better, and this will increase your self-confidence.

✓ Language professors emphasize the need to show the courage to speak that language in order to advance in a foreign language. "**If you don't open your mouth, there will be no development,**" they say. This means not being afraid to make mistakes. Wherever you go in the world, people show great patience when listening to new language learners. The more you read, listen and speak in one language, the faster you will develop.

✓ But when speaking, it is necessary to try without paying much attention to grammar. "**Use language first, then focus on grammar.**"

Psychologists say that the words we speak are intertwined with our personality. French makes you romantic and Italian makes you passionate. But every language is associated with cultural norms

that affect your behavior. In many studies, it is known that multilingual people behave differently depending on the language they speak.

✓ When you start learning a language, don't set high goals like speaking that language as your mother tongue, the real important thing is to be able to easily express what you want to express. You will escape another "second spirit" by learning another language.

So, for learning foreign languages:

- Be courageous;
- Believe in yourself;
- Don't be afraid to make mistakes; (everything is difficult at first, and this difficulty will test your patience)

- Use language first, then focus on grammar;
- Listen a lot, read a lot, talk a lot;
- If you don't open your mouth, there will be no development;
- Love and protect your mother tongue and dare to learn other languages.

Love and protect your mother tongue and dare to learn other languages.

List of literature

1. Vendryes, J.V. (2001). *Language and Thought*. Çev., Berke Vardar. – İstanbul: Multilingual Publishing.
2. Vygotsky, L.S. (1985). *Thought and Language*. Çev. S.Koray. – Istanbul: Social Transformation Publications.
3. Bargiel, K., Bargiel, A. (2009). *Correction Techniques Preferred by Students During the Process of Learning a Foreign Language*. Psychology of Language and Communication.
4. Bor, İ. (2011). *Linguistic Thought and Meaning in Analytical Language Philosophy*. – Ankara: Alice Publishing.

UOT 81.

AFRO-AMERICAN ENGLISH AND EDUCATION

Parvana Ismayilova

Ph.D student

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

ism.parvana@gmail.com

ORCID ID:0000-0001-8774-1095

Abstract: During the history, linguists have interested in Afro-American English (African American Vernacular English) and its education. They investigated Afro-American English (AAVE) and its education at many times. According to my research I can say that it is arguable theme that Afro-American English is either a variant, creol, or a language.

We can surely say that Afro-American English is differ from Standart English language. We can clearly see that Afro-American English is differ from grammatical, lexicological and etc point of view. For this reason some linguists have also deeply tried to explore Afro-American English.

Afro-American English (AAVE) was controversy about the education of African-American youths, the role of Afro-American English at public schools, and its place in society. Over the history African- Americans fight for their language variant and so we can't deny that they never gained success in education.

So I explore some features like culture and curriculum, dialect, linguistic descriptions, controversies about Afro-American English at schools, speaking and listening, reading, linguistic interference, strategies for instruction, writing, depending on the topic to which they are appropriate.

Keywords: African-Americans, Afro-American English, dialect, linguists, scholars, Standart English.

AFRO-AMERİKA İNGİLİS DİLİ VƏ TƏHSİ

İsmaylova Pərvanə Mahir qızı

Doktorant

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

İsm.parvana@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8774-1095

Xülasə: Tarix boyu dilçilər Afro-Amerikan İngilis variantı və onun təhsili ilə maraqlanmışlar. Onlar Afro-Amerikan İngilis variantı və onun təhsili haqqında dəfələrlə araşdırmalar aparmışlar. Apardığım araşdırmalara əsasən deyə bilərəmki Afro-Amerikan İngilis variantının bir variant, kreol və yaxud dil olması mübahisəli məsələdir.

Əlbəttəki əminliklə deyə bilərik ki, Afro- Amerikan İngilis variantı Standart İngilis-dilindən fərqlənir. Afro-Amerikan İngilis variantı Standart İngilis dilindən qrammatik, leksikoloji və s cəhətdən fərqləndiyini aydın görə bilərik. Buna görə də bir çox dilçilər Afro-Amerikan İngilis variantını dərinlən araşdırmağa çalışırlar.

Afro-Amerika ingilis variantı, Afrikalı-Amerika gənclərinin təhsili, Afro-Amerika İngilis variantının dövlət müəssisələrində , təhsildə və məktəblərdə yer tutması və daha geniş şəkildə cəmiyyətdəki yeri haqqında mübahisələr bugün də aktualdır. Tarixən mübarizə aparan Afrikalı- Amerikalılar öz dil variantını qoruyub saxlamış və təhsildə belə nailiyyətlər qazanmış olduqlarını inkar edə bilmərik.

Beləliklə, mövzu ətrafında, mövzudan asılı olaraq ona uyğun olan mədəniyyət və tədris planı, dilaekt, linqvistik təsvirlər, məktəblərdə Afro-Amerikan İngilis variantı ilə bağlı mübahisələr, danışmaq və qulaq asmaq, yazı, dil müdaxiləsi, təlimat strategiyaları, kimi xüsusiyyətləri tədqiq etmişəm.

Açar sözlər: Afrikalı-Amerikalılar, Afro-Amerikan ingilis variantı, dilçilər, alimlər, dialekt, standart ingilis-dili

As we know, Afro-American English (AAE) or Afro American Vernacular English (AAVE) is also known as black english or ebonics all over the world. It is in fact that, Afro-American English is used by some group of people, linguists, scholars in the world. We come across Afro-American English everywhere such as, in society, tv programmes, documentary films, art, literature, and some scientific plays. African Americans tried to improve their language version over the history. We can't deny that they never use standart English. Of course, they use some features of standart English language.

Afro-American English has also some variations, like other widely spoken language and language version. There are some variations, such as stylistic variation, rural variation, and variation based on geography, and age-graded variation. These significant forms and oral tradition were basic peculiarity of Afro-American English for centuries.

Afro-American English has long and contradictory history. Their history began early in the seventeenth century, when the Atlantic slave brought african slaves into British-colonial in North America. It was an area of Southern United States in the late eighteenth century. And due to the the development of plantation culture in this region, colonists used nonstandard dialects of English. According to the facts, we can say that some varieties or creolized varieties, as well as English varieties were developed by African Americans. Nowadays this most widespread modern dialect is known as African-American Vernacular English or Afro-American English. [Lisa J. Green , 2002: p. 5]

Today Afro-American English is the native variety of the majority of working and middle-class of African Americans. They have their own unique accent, grammar, and vocabulary. One of the typical features of the grammar is a "zero" copula (e.g., he my brother instead of he is my brother), omission of the genitive case (her momma friend instead of her mom's friend), and according to complexity of verb aspects and tenses (e.g., constructions like I'm a-went, I be going, I been going, I done went).

Beside grammar we can see different forms and features in phonology and vocabulary. One of these basic features is pronouncing word, dropping the r sound at the end of syllables, the use of aks instead of ask, explanation of diphthongs eye sounds like ah, a raising chain change of the front vowels, and a wider range of intonation or "melody" patterns. [Thomas Erik, 2007: p.54]

If we take into account classification of Afro-American English from education point of view we come across methodical peculiarities in the grammar and pronunciation patterns of the Afro-American English which has been established by numerous scientific studies during the past thirty years. Afro-American English was controversy over the history such as, Ebonics other understanding of Afro-American English, is characterized as "jargon," "idle," "substandard," "ungrammatical," or "broken English" by many people. But it is incorrect idea and the idea is not accepted by african americans.

Some group of people, scholars and linguists do not accept it like language or language version. They always declared that Afro-American English is ungrammatical, broken form of Standart English. But some speakers of Sweden, and the US, and other countries recognized the validity of the other varieties of a language. They have their own pedagogical approaches to this version.

From this viewpoint, the Oakland School Board's decision recognized and accepted teaching Standard English to African American students. Linguistic and pedagogical ideas were most approved in teaching process. [Resolution on The Oakland "Ebonics" Issue Unanimously Adopted at the Annual Meeting of the Linguistic Society of America, 1997]

Afro-American English is mostly used by middle-class of African- Americans in casual, and informal form. But we also come across this version in the scientific field.

Knowing like nonstandard Afro-American English has been connected with a lower level of education with low social status. Inspite of, linguists verified varieties, and especically African-American English. They announced Afro-American English is a valid, rule-governed, and completely developed dialect since 1960.

African American students are also taught Standart English in teaching process. There are some techniques and analyses are used to increase the skill of African American students learning in standard written English. These techniques and analyses are similar to the teaching of a second language. Among these analyses, contrastive analysis is an analysis which used for teaching topics in Afro-American English. Here we can clearly see that both the phonological and syntactic features of a student's speech can be investigated and noted in order to identify points for contrast with Standard English. Another method of teaching Afro-American English is based on a strategy, communicative flexibility, that focuses on language used at home and analyzes speech during communication. Using this method, children are taught to recognize Standart English. [L. Bond, Bowie 1994: p. 67]

Most linguists, public figures tried to explore Afro-American English and their ideas were different and notable for the linguistics. Among them John McWhorter has main idea about Afro-American English. He did his best to persuade the public that "Black English" is not a sub-dialect or defective form of "Standard English". He always argues that, like all human languages, black english is also a separate dialect, and it is distinct from Standard English. But he also admits that if we accept black English like society we will have a language version like "full of jargon and lack grammar". According to John Mc Whorter idea we can see that Afro-American English is not completely developed. Afro-American English needs more changes from academic point of view. [McWhorter, John 2017 : p. 120]

Linguistics tried to research Afro-American English from grammatical and lexicological point of view in the XX century. They came to conclusion that Afro-American English is grammatical misconceptions and lower form of Standart English. And during the century Afro-American English never received the social prestige like a standard dialect of English. Therefore, professors and social critics wanted to eliminate the usage of Afro-American English through the public education system.

In 1974 April a division National Council of Teachers of English (NCTE) of The Conference on College Composition and Communication (CCCC), signed a declaration on students' rights to their own language. CCCC also supported people's rights from variety of language point of view. [<https://secure.ncte.org/library/NCTEFiles/Groups/CCCC/NewSRTOL.>] The resolution was as follows:

Linguists also supported the students' right due to their own varieties of language and the dialects which they find for their own identity and style. But, inspite of this one, some group of linguists always denied the validity of a Standart American dialect.

But a nation always proud of its various heritage and its cultural, racial variety. We strongly affirm that teachers must have the experiences that will make them respect diversity and teachers also support the right of students to their own language.

The Simpkins, Holt & Simpkins (1977) developed dialects forms, such as, Afro-American English is a "bridge" version that was closer to "Standard American English" without being formal, but a Standard English version.

General approaches to Afro-American were noted in resolution the Oakland (California) school board (Oakland Unified School District) on December 18, 1996. In this resolution "Ebonics" is recognized as a language version of African Americans. Ebonics would be classified as a "second language". And the proposal was similar to the Language Development Program for African American Students (LDPAAS) in Los Angeles, which began in 1988. [Morgan, Marcyliena ,1999: p. 60-80]

Resolutions are about racial identity and formal language or version always supported black people but never accepted law against them. They always fight against racial discrimination. This is a prove which was in the United States in 1954. People had isolated schools, which was made legal by the Plessy v. Ferguson in 1896. They demanded equal rights between white and black people. They thought that public schools would be constitutional if the black and white children were equal. Many civil rights groups and leaders tried to fight against the school board's racial segregation. One of these actions, Brown v. Board of Education was an important and significant case, which ultimately led up to the Ann Arbor Decision. They demanded their rights, and showed their fight against racial discrimination.[https://www.thirteen.org/wnet/supremecourt/rights/landmark_brown.html Resolution on the Oakland "Ebonics"]

Some explanations of the debatable issues in the resolution include that Ebonics is not a vernacular or dialect of English, it is a separate language variety; a member of an African american language family.

Investigations and experiences have shown that usage of language and language variety effectively depends on teachers. Because they are best observer for children to get and to use language or language variety. Children learn best if teachers firstly respect and then teach their native language best for them. Teachers should do their best to teach students language and language variety in teaching process at school and their usage in wider society.

References

1. Lisa J. Green. (2002). "African American English: A Linguistic Introduction"- United Kingdom: Cambridge University Press. – 285 p.
2. Thomas, Erik (2007). "Phonological and phonetic characteristics of AAVE" - England Oxford: Blackwell Publishing Ltd. – 475 p.
3. Resolution on The Oakland "Ebonics" Issue Unanimously Adopted at the Annual Meeting of the Linguistic Society of America (1997). – Chicago: Illinois. January 3. // <https://www.Linguistic.society.org/resource/lsa-resolution-oakland-ebonics-issue>.

4. L. Bond, Bowie (1994). Influencing Future Teachers' Attitudes towards Black English. First Published March 1.
5. McWhorter, John (2017) "Talking back, talking Black"- New York: Bellevue Literary Press. – 192 p.
6. Morgan, Marcyliena (1999), "US Language Planning and Policies for Social Dialect Speakers"- Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. – 173 p.
7. Resolution on the Oakland "Ebonics" // [https://www. thirteen.org/ wnet/ supremecourt/ rights/ landmark brown.html](https://www.thirteen.org/wnet/supremecourt/rights/landmark_brown.html).
8. <https://secure.ncte.org/library/NCTEFiles/Groups/CCCC/NewSRTOL>.

HISTORY

UOT: 94.

THE ISSUE OF IRANIAN TURKS AND SOUTH AZERBAIJAN IN THE RESEARCH OF HUSEYN BAYKARA

Asim Jannatov

PhD student

Institute of Oriental Studies named after acad. Ziya Bunyadov

Azerbaijan National Academy of Science

aze.asim93@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8394-3682

Abstract: The issue of Iranian Turks and South Azerbaijan has always been in the spotlight in the history of Turkish public opinion. However, many researchers did not prefer the term of “South Azerbaijan” due to the political meaning in the scientific literature and mostly used the term of Iranian Azerbaijan for many years. Surely, the founders of the Azerbaijan Democratic Republic played an important role in the formation of the concept of Iranian Turks and the issue of South Azerbaijan in the history of public opinion in Turkey. However, both the founders of Azerbaijan Democratic Republic and a significant part of the Turkish nationalists considered this issue within the framework of the Iranian Turks. Huseyn Baykara first brought the term South Azerbaijan into scientific circulation in the history of Turkish public opinion. The author gave essential information about South Azerbaijan in his work "Iranian Revolution and Freedom Movements."

Keywords: Turkey, public opinion, Huseyn Baykara, Iranian Turks, South Azerbaijan

HÜSEYN BAYKARANIN ARAŞDIRMASINDA İRAN TÜRKLERİ VƏ GÜNEY AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ

Cənnətov Asim Cənnət oğlu

Doktorant

AMEA, akad. Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

aze.asim93@gmail.com

Xülasə: Türkiyə ictimai fikir tarixində İran türkləri və Güney Azərbaycan məsələsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin bir çox araşdırmaçılar uzun illər Güney Azərbaycan termininə siyasi anlam ifadə etməsi səbəbindən elmi ədəbiyyatda o qədər də yer verməmişlər və daha çox İran Azərbaycanı terminini istifadə etmişlər. Təbii ki, Türkiyə Cümhuriyyətində, İran türkləri anlayışı və Güney Azərbaycan məsələsinin ictimai fikir tarixində formalaşmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının önəmli rolu olmuşdur. Lakin, istər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucuları, istərsə də türkiyəli millətçilərinin mühüm bir qismi bu məsələyə İran türkləri çərçivəsində baxmışlar. Türkiyə ictimai fikir tarixində Güney Azərbaycan terminini elmi dövriyyəyə gətirən Hüseyn Baykara olmuşdur. Müəllif, İran İnqilabı və Azadlıq Hərəkatları adlı əsərində Güney Azərbaycan haqqında çox önəmli məlumatlar vermişdir.

Açar sözlər: Türkiyə, ictimai fikir, Hüseyn Baykara, İran türkləri, Güney Azərbaycan

XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq Sovet Rusiyası yenidən türk xalqlarını (Qafqaz, Azərbaycan, Kırım və Türkünstan) əsarət altına salaraq onları uzun müddət sərt kommunist rejimi ilə nəzarət altında saxlamağa müvəffəq oldu. Bu zaman Osmanlı Türkiyəsi Rusiyanın işğaldan dərhal sonra qurduğu istibdad rejimindən qaçan türk toplumları aydınlarının sığındığı bir ölkəyə çevrilmişdir. Türk

dünyasının fərqli yerlərindən İstanbula gələn həmin aydınlar türkçülük və Türk birliyi fikrinin Osmanlı Türkiyəsində daha da güclənməsini təmin etmişdirlər (Saray, 1995). Bunlar arasında Hüseyn Baykara da olmuşdur.

Qafqazın Parisi hesab edilən Şuşa şəhərində məşhur Şirimbəyovlar ailəsində dünyaya göz açmış Hüseyn Baykara Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması prosesində iştirak etməsə də, gənclik illəri Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulmasına təsadüf etmişdir. Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra bolşeviklər əleyhinə mübarizəyə başlamış H.Baykara 1923-cü ildə həbs edilsə də, tezliklə azadlığa çıxmışdır. Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyaraq sovet rejiminə qarşı əks cəbhədə dayanan Hüseyn bəy 1927-ci ildə İrana, oradan da qardaş Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Müəllif, Azərbaycanla və İran türkləri ilə bağlı araşdırmalarını mühacirətdə olduğu illərdə həyata keçirmişdir.

H.Baykara Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra həyat və yaradılığını sona qədər orada davam etmiş və Azərbaycanla bağlı yazdığı əsərlərində dövlətçilik ənənələrimizi yaşatmışdır. Müəllifin 1978-ci ildə İstanbulda işıq üzü görmüş *“İran İnqilabı və Azadlıq Hərəkətləri”* əsəri Türkiyə ictimai fikir tarixində istiqlalçı yazarlar tərəfindən mövcud sahədə yazılmış ilk irihəcmli araşdırma hesab edilə bilər. İran inqilabı və azadlıq hərəkətləri uğrunda canlarını fəda etmiş mücahidlərə və M.Rza şah Pəhləvinin zindanlarında inləyən azadlıqsevərlərə ithaf olunmuş bu kitabda İran haqqında ümumi fikirlər, İran türkləri və Güney Azərbaycan, İran tarixində baş vermiş Məşrutə inqilabı, onun səbəb və nəticələri, min illik türk hakimiyyətinin son sülaləsi olan qacarlar, onların devrilməsindən sonra İran taxtına çıxmış pəhləvilər dönməsində tətbiq olunmuş milli zülm siyasəti və Güney Azərbaycan türklərinin üzləşdiyi haqsızlıqlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, müəllif, önsözdə Türkiyədə kitab vitrinlərində Konqo inqilabına həsr olunmuş kitabların çoxluq təşkil etməsinə diqqəti cəkərək qeyd edir ki, Türkiyə aydınlarının İran xalqları haqqında məlumsatsız olması Türkiyə ictimai fikrində İran, İran xalqları və onların üzləşdikləri haqsızlığın Konqo inqilabı qədər önəmli olmadığını göstərir (Baykara, 1978: s.7). Bu yanaşma göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularından sonra Türkiyə ictimai fikrində İran türkləri və Güney Azərbaycan məsələsini yenidən gündəmə gətirənlər Azərbaycan kökənli ziyalılar olmuşdur.

Əsərin ilk bölümündə İranın ərazisi, sərhədləri, inzibati bölgüsü və etnik tərkibindən bəhs edilir. Müəllif, özündən öncəki yazarlar kimi İranın əksər hallarda türk sülalələri tərəfindən idarə olunmasına diqqəti cəkmiş və bununla bağlı olaraq görkəmli tarixçi Raymond Furonun İranla bağlı əsərinə də istinad etmişdir. R.Furon İranın son 2500 illik tarixində farsların yalnızca 825 il hökmranlıq etdiyini qeyd etmişdir (Furon, 1943: s.8). H.Baykara, Kürdüstan vilayətindən bəhs edərkən maraqlı bir məqamı da oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Belə ki, arxeoloji qazıntılar zamanı Əhəməni şahı II Daranın yazıları olan mağara daşları İranın Kürdüstan ostanının Bisutun mağarasından tapılmışdır. Bununla bağlı müəllif qeyd edir ki, Bisutun yazıları İran dövlətinin qurulması ilə turanlıların ataları tərəfindən miladdan 1000-2000 il öncə Manna və Midiya dövlətləri haqqında da mühüm məlumatlar verir (Baykara, 1978: s. 14). Əsərdə Güney Azərbaycanın əsasən dağlıq və bərəkətli vadilərdən ibarət olduğu göstərilmiş və Təbriz şəhəri haqqında isə ümumi məlumatlar verilmişdir. H.Baykara, 1970-ci illərdə həyata keçirilmiş əhalinin siyahıyalınmasına əsasən İran əhalisinin ümumi sayını 36 milyon müəyyən etmiş və Azərbaycan türklərinin ümumi İran əhalisinin 36%-ni təşkil etdiyini vurğulamışdır (Baykara, 1978: s. 16). Təbii ki, bu həmin dövərdə olduqca böyük göstərici idi.

Əsərin sonrakı bölümlərinin çoxunda Qacar şahlarının yanlış siyasəti, onların hakimiyyəti dönməsində İranda yaşanmış hadisələr, inqilablar, onların tarixçəsi, səbəbləri, inanc qaynaqları və nəticələri öz əksini tapmışdır. Lakin bu məsələlər dərinlən təhlil edilmiş və oxuculara təqdim olunmuşdur. H.Baykara özündən öncəki araşdırmaçılarından fərqli olaraq inqilablarla bağlı bəzi yeni məsələləri ortaya qoymuşdur. Şiəliyin İranda baş vermiş bütün inqilablarda ilham qaynağı olduğu tarixdən bizə məlumdur. Müəllif bu məsələyə diqqəti cəkmiş və İmam Hüseyn ilə Yezid ibn Muaviyyə arasındakı ixtilafdən sonra baş vermiş Kərbəla faciəsinin İran inqilablarında mücahidlərin başlıca inanc

qaynağı olduğunu vurğulamışdır (Baykara, 1978: s.18-21). Bu şüar bütün İran inqilablarında özünü göstərməkdədir.

Türk dünyasının böyük düşüncə sahibi Ə. Ağaolunun İran inqilabı ilə bağlı yazdığı əksər fikirlər, xüsusilə də, Osmanlının həlledici rolu, Cəmaləddin Əfqaninin İran inqilabını hazırlayan fikir adamlarını yetirməkdə oynadığı rol, Hindistandakı zərdüştlərin və Quzey Azərbaycandakı maarifçilərin inqilaba təsirləri və başqa bu kimi məsələlər də H. Baykaranın araşdırmasında çox geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Azərbaycanın güneyində ziyalıların təşkilatmasında və inqilabın hazırlanmasında həmin maarifçilərin oynadığı rol şübhəsizdir. Müəllif, kitabında bu məsələni daha geniş işıqlandırmış və eyni zamanda bir ilk də imza atmışdır. Belə ki, H. Baykaraya qədər heç kəs Güney Azərbaycan kəlməsini siyasi anlayış olması səbəbindən Türkiyə ictimai fikrində açıq şəkildə yazmamışdır. Lakin H. Baykara Quzey Azərbaycanın İran inqilabına təsirindən bəhs edən bölümdə Güney Azərbaycan kəlməsini bir neçə dəfə işlətməmiş və Quzey Azərbaycanın dünyagörüşü və düşüncə baxımından İrana, Güney Azərbaycana və Hindistana çox ciddi təsir göstərdiyini vurğulamışdır (Baykara, 1978: s. 36). Təbii ki, məsələyə bu cür yanaşma Türkiyə ictimai fikir tarixində bir ilk oldu və bu işdə H. Bayqaranın rolu unudulmazdır.

Qacar şahlarının son dönəmində ölkənin imperialist güclərin oyuncağına çevrilməsi və insanların ağır iqtisadi şərtlər altında yaşaması müəllifin diqqətindən yayınmamışdır. H. Baykara, müxtəlif tarixçilərin fikirlərini nəzərə alaraq İran inqilabının başlanğıc tarixini 1890-cı il olaraq qəbul edirdi (Baykara, 1978: s. 39). Əsərdə İran inqilabının səbəblərinə həsr edilmiş ayrı bir bölümdə Tənbəki üsyanı, 1895-ci ildə Təbrizdə baş vermiş Zeynəb Paşa üsyanı və M. F. Axundzadənin “Kəmalüddövləyə Məktublar” əsərinin İran inqilabında ideoloji olaraq böyük təsir gücünə malik olduğu öz əksini tapmışdır. Müəllif, bəhs olunan tarixi dövəmdə İranda türk kökənli qacarların hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq xalqa qarşı tətbiq edilmiş zülmün Güney Azərbaycanda milli xarakter daşdığını vurğulamışdır (Baykara, 1978: s.62). Doğrudan da Qacar sülaləsinin hakimiyyətinin son illərində İranda və Güney Azərbaycanda əhalinin sosial-iqtisadi durumu olduqca acınacaqlı idi. İnsanların çörək dalınca qonşu ölkələrə üz tutması bunun gerçək olduğunu təsdiq edir.

Əsərdə Təbriz hərəkatı, Səttarxanın və silah yoldaşlarının göstərdiyi şücaətlər, Qacar sülaləsinə qarşı apardığı mübarizə, qazandığı qalibiyyət və Azərbaycanın İran inqilabda oynadığı həlledici rol xüsusi olaraq göstərilmişdir. İran Məşrutə inqilabında böyük fədakarlıq göstərmiş Səttarxanın və Bağırxanın inqilab tarixlərində dünyamiqyaslı qəhrəmanlar kimi anıldığı tarixdən bizə məlumdur. Bu baxımdan Səttarxanın həyat və mübarizə yolu əsərdə geniş işıqlandırılmışdır. H. Baykara, Səttarxanın inqilabçı bir ailədə böyüdüyünü qeyd etmiş və Qacar sülaləsinə qarşı üsyan qaldıraraq taxt iddiasında olmasına dair ehtimalların olduğunu da vurğulamışdır (Baykara 1978: s.84-86). Bu iddia ilə bağlı verilən məlumat isə ictimai fikir tarixində yeni idi. Səttarxan gerçəkdən də bütün İran xalqları üçün bir başçı və fədakar olmuşdur. Onun İran inqilabında göstərdiyi şücaətləri isə əksər tarixçilər yazmışdır. Hətta rus konsulunon ona silahı yerə qoyaraq konsulluğa sığınmasını təklif etdiyi zaman Səttarxanın sərt reaksiya göstəməsi və İranın azadlığı yolunda fədakarlığı anti-türk İran tarixçisi olmuş Ə. Kəsrəvinin kitabında da öz əksini tapmışdır (Kəsrəvi, 1319: s.156).

H. Baykara, Xiyabani hərəkatına və Xorasanda Məhəmməd Təxixan Püsyən üsyanına da yer ayırmışdır. Burada bəzi mühüm və yeni fikirlər səsləndirilmişdir. Belə ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin Məşrutə inqilabında Səttarxanla bərabər İranın azadlığı yolunda etdiyi fədakarlıq, rus-ingilis müdaxiləsinə qarşı çıxması, Azərbaycan adını Azadistana dəyişməsi və məğlubiyyəti bu əsərdə də öz əksini tapmışdır. Fəqət Xorasanda Məhəmməd Təxixan Püsyən üsyanından bəhs edərkən çox yeni bir məlumat öz əksini tapmışdır. Müəllif qeyd edir ki, ölkənin rus-ingilis işğalı altında olması və məmur özbaşnalığı həyatı tamamilə ific edirdi. Bu sırada Rza xana qarşı çıxan Məhəmməd Təxixan 1921-ci ilin aprelində Xorasanın müstəqil olduğunu və Tehranla heç bir bağlılığının olmadığını bütün ölkəyə və xarici səfirliklərə bildirir (Baykara, 1978: s.173). Güney Azərbaycan isə daima müstəqil İranın və İran xalqlarının azadlığı yolunda özünü fəda etmişdir. Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq Xiyabani hərəkatı və

Xorasanın müstəqilliyi daxili xəyanət və xalq kütlələlərinin zəif təşkilatlanması nəticəsində aradan qaldırıldı. Min illik türk hakimiyyətinin devrilməsindən sonra isə İranda hakimiyyətə zalım Qacar şahlarından heç də geri qalmayan pəhləvilər gəldi.

İmperialist qüvvələrinin dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmiş Pəhləvilər İranda şahlıq idarəsini saxlamaqla İran türklərinə və Güney Azərbaycana qarşı milli zülm siyasətini həyata keçirməyə başladılar. Bu məsələlər H.Baykaranın araşdırmasında peşəkarcasına işlənmişdir. Pəhləvi rejimi dönəmində “21 Azər” hərəkatı ilə İran inqilab tarixində yeni bir səhifə açılmış oldu. II Dünya savaşından dərhal sonra Güney Azərbaycanda Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı altında yeni bir hərəkat başladı. Bu hərəkat İran daxilində Azərbaycanın mədəni muxtariyyətinin elan edilməsi və Milli Hökumətin qurulması ilə nəticələndi. Təbii ki, Güney Azərbaycanın muxtariyyəti İran tarixində bir ilk oldu. Müəllif, şah qüvvələrinin Pişəvərinin Güney Azərbaycanı İrandan ayırmaq propanqandasını yaymaqla bu hərəkatı zəiflətməyə çalışdığını və Pişəvərinin İranın bütövlüyünə sadıq qaldığını da qeyd etmişdir (Baykara, 1978: s.187-188). Tarixdən bizə məlum olan Pişəvəri hərəkatının uğursuzluğu da əsərdə öz əksini tapmışdır.

Gördüyümüz kimi, Ə.Ağaoğlunun eyniadlı əsəri olan araşdırmada H.Baykara məsələləri daha dərinlən təhlil etmiş və İranla bağlı yazılmış müxtəlif qaynaqlara istinad edərək geniş və yeni məlumatlar vermişdir. Bu baxımdan H.Baykaranın “İran İnqilabı və Azadlıq Hərəkatları” kitabının elmi dəyərə böyükdür və tarix elmində mövzu ilə bağlı olaraq qaynaq rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Baykara, H. (1978). İran İnqilabı və Azadlıq Hərəkatları. – İstanbul: Emek Matbaacılık Tesisleri.
2. Furon, R. (1943). İran. – İstanbul: Hilmi Kitabevi.
3. Kəsrəvi, Ə. (1319). Tarixə Məsruteye İran. III c. – Tehran.
4. Saray, M. (1995). Atatürk və Türk Dünyası. – Ankara: Türk Tarih Kurumu.

POLITICAL SCIENCES

PECULIARITIES OF LABOR IMMIGRANTS PERCEPTION BY CITIZENS OF THE RUSSIAN FEDERATION

Arina Kuznetsova

Teacher

gymnasium11, Tula, Russia

beauty1@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5285-9509

Abstract. Among the main reasons for the negative attitude towards migrants, respondents identify the following: the sale of low-quality goods, the growth of crime, unsanitary conditions and corruption of the local population. The author believes that such reasons are imposed by the media rather than have real grounds.

Respondents explain their negative attitude to "Caucasians" by their participation in criminal activities, in an attempt to monopolize certain types of business, and believe that they often live better than the local population.

Recently, attitudes towards working-class immigrants have changed somewhat. The level of tolerance towards visitors has decreased. More than half of the citizens surveyed expressed a negative or rather negative attitude towards them. The vast majority of respondents (80%) believe that in Russia there is a problem of labour migration, the main means which acts to restrict the entry of labor immigrants into the country.

Key words: migrant workers, the Russian Federation, the problems

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ТРУДОВЫХ ИММИГРАНТОВ ГРАЖДАНАМИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Кузнецова Ирина Евгеньевна

учитель

Гимназия 11 им. Александра и Олега Троянских, Тула, Россия

beauty1@mail.ru

Аннотация. Среди основных причин негативного отношения к мигрантам респонденты выделяют следующие: продажа некачественных товаров, рост преступности, антисанитария и развращение местного населения. Автор считает, что такие причины скорее навязаны СМИ, чем имеют реальные основания.

Свое негативное отношение к «кавказцам» респонденты объясняют их участием в преступной деятельности, в стремлении монополизировать отдельные виды бизнеса, считают, что они часто живут лучше местного населения.

В последнее время отношение к трудовым иммигрантам несколько изменилось. Снизился уровень толерантного отношения к приезжим. Более половины опрошенных граждан заявили об отрицательном или скорее отрицательном отношении к ним. Абсолютное большинство опрошенных (около 80%) считают, что в РФ существует проблема трудовой иммиграции, главным средством решения которой выступает ограничение въезда трудовых иммигрантов на территорию страны.

Ключевые слова: трудовые мигранты, Российская Федерация, проблемы

В начале 90х гг. XX в. миграционные процессы приобрели огромный размах. По данным исследований вне стран своего гражданства проживало и проживает около 3% населения Земли. При этом масштаба международной миграции значительно уступают размерам внутренней

миграции, которая по оценкам экспертов ООН составляет до 1 млрд. человек. Это означает, что мигрировал каждый шестой житель планеты.

На территории современной РФ находится более десяти миллионов иностранных граждан. «Из них 42% пребывают с различными целями, не связанными с осуществлением трудовой деятельности, 17% законно работают на основании разрешения на работу или патента» (Егорова, 2013). При этом, согласно данным государственной информационной системы миграционного учёта около 21% иностранных граждан превысили срок своего пребывания на территории России, следовательно, находятся в стране нелегально. Часть иностранных лиц, въезжая в РФ на законных основаниях (например, туризм), на самом деле занимаются трудовой деятельностью.

В подобных условиях целесообразным представляется не только изучение типичных черт трудовых иммигрантов, а также тех проблем, с которыми им приходится сталкиваться в повседневной жизни, но и то, как воспринимают трудовых иммигрантов и их проблемы жители Российской Федерации, сходятся ли их ответы, или российские граждане имеют стереотипизированные представления о трудящихся-иммигрантах.

В 2002 г. в рамках проекта Центра стратегических исследований Приволжского федерального округа проводилось исследование отношения местного населения к мигрантам, данные исследования были опубликованы в 2002г. в статье Бадыштовой И.М. «Отношение местного населения к мигрантам (на примере Приволжского федерального округа)» (Бадыштова, 2002: с.38).

В ходе исследования был выявлен невысокий уровень толерантности к трудовым иммигрантам (50-80 %) со стороны городского местного населения. При этом молодежь оказалась более терпима к мигрантам. Так, например, среди жителей Ижевска индекс толерантности, т.е. отношение позитивных оценок к негативным, равен 0,21, среди студентов этого города данный показатель составляет 0,86. Вообще в ходе исследования население было разделено на две группы: местные жители и студенты, последние в своих ответах были менее категоричными, проявляли большую лояльность и терпимость.

Жители Приволжского федерального округа оказались дистанцированными от приезжих, около 60 % опрошенных не имеют знакомых в среде мигрантов. Многие жители выступают не только против регистрации (прописки) мигрантов, но и против их нахождения на территории РФ, считают, что нужно не только ограничить въезд в страну трудовых иммигрантов, но и выселить тех, кто уже находится в России.

Интересен также факт, что среди респондентов, проявивших терпимость к приезжим относительно их нахождения в РФ, ни один не указал в качестве места для возможного расселения мигрантов свой город.

Среди основных причин негативного отношения к мигрантам респонденты выделяют следующие: продажа некачественных товаров, рост преступности, антисанитария и развращение местного населения. Автор считает, что такие причины скорее навязаны СМИ, чем имеют реальные основания. «Среди основной массы горожан образ приезжего ассоциируется, прежде всего, с временными мигрантами; тех, кто уже обосновался, "вписался" в городской социум, население не выделяет. Именно поэтому достаточно широко распространен стереотип представлений о мигрантах как о ненужных людях, создающих дополнительные проблемы, усугубляющие социальные болезни общества» (Бадыштова, 2003: с.39).

Интересные результаты показало данное исследование в отношении мнения российских граждан относительно основных источников трудовых иммигрантов. Большая часть респондентов (70-80 %) указала на республики Закавказья и Северный Кавказ. Хотя согласно статистике основная масса иммигрантов прибывает из Средней Азии и Казахстана. Но в

общественном сознании оказался закреплённым стереотип о трудовом иммигранте – «лице кавказской национальности».

Своё негативное отношение к «кавказцам» респонденты объясняют их участием в преступной деятельности, в стремлении монополизировать отдельные виды бизнеса, считают, что они часто живут лучше местного населения. Из чего можно сделать вывод, что «принимающая сторона проявляет благожелательное отношение к приезжим в тех случаях, когда их материальное положение хуже, чем у них, и, наоборот, нетерпимость нарастает по мере роста благосостояния мигрантов» (Бадыштова, 2003: с.39-40).

Наиболее положительное отношение респонденты высказывают в отношении мигрантов-славян, русскоязычных мигрантов, считают, что они заслуживают сочувствия и даже не против регистрации их в своём городе.

Указывают жители Приволжья и на низкий уровень образования иммигрантов, что на самом деле не соответствует реальности. Согласно статистическим данным, профессионально-квалификационный уровень трудовых иммигрантов часто выше, чем у местного населения.

Отметим выводы, полученные в результате исследования «1. Отношение местного населения к мигрантам характеризуется невысоким уровнем терпимости к "чужакам"; 2. Основными причинами мигрантофобии в регионе являются искаженные в основной своей массе представления о мигрантах - их национальном составе, уровне образования, местах выхода, роде занятий на новом месте; 3. Мигрантофобия среди городского населения имеет ярко выраженную этническую основу; 4. В массовом сознании образ мигранта прочно связан с так называемыми "лицами кавказской национальности", с таджиками, цыганами, "тюркоязычными", приехавшими в город с целью обогащения, торгующими на рынке, занимающимися криминальными делами, попрошайничеством, нищенством, распространяющими грязь, болезни, разврат и т.д.; 5. Наибольшее сочувствие населения вызывают русские и русскоязычные мигранты, беженцы независимо от национальности, а также законопослушные, честные, работающие переселенцы; 6. Студенчество, по сравнению с населением в целом, настроено более демократично, однако этнофобия в отношении приезжих некоторых национальностей выражена ярче; 7. В городском социуме имеется определенная часть населения, толерантная к мигрантам, трезво оценивающая ситуацию в городе, видящая положительный "вклад" приезжих в его развитие, а также - группа, нейтрально относящаяся к приезжим» (Бадыштова, 2003: с.41).

Сравним указанные данные с результатами, полученными в результате проведения на базе лаборатории социально-политических исследований ТулГУ исследования «Отношение к трудовым иммигрантам жителей Тульской области» (прил. 3,4).

Следует отметить, что за прошедшее с момента исследования Бадыштовой И.М. время отношение к трудовым иммигрантам несколько изменилось.

Снизился уровень толерантного отношения к приезжим. Более половины опрошенных граждан заявили об отрицательном или скорее отрицательном отношении к ним (11,3 % и 49,1 % соответственно). Абсолютное большинство опрошенных (около 80%) считают, что в РФ существует проблема трудовой иммиграции, главным средством решения которой выступает ограничение въезда трудовых иммигрантов на территорию страны (47,1 % опрошенных ответили на этот вопрос «да» и 24,5 % ответили «скорее да»). Вероятно, тенденция усиления негативного отношения к трудовым иммигрантам обусловлена, во-первых, увеличением числа контактов с гражданами, преодолением мигрантами замкнутого образа жизни. Сегодня более 70 % респондентов отвечают «да» на вопрос «Есть ли среди Ваших друзей/коллег/знакомых люди, приехавшие из другой страны?», в то время как десять лет назад около 60 % опрошенных говорили об отсутствии таких связей. Данная ситуация приводит к увеличению числа столкновений разных культур, к непониманию друг друга и, соответственно, к росту

напряженности и негативного отношения. Во-вторых, иммиграционные потоки, в особенности нелегальные, продолжают набирать масштабы, а в стране до сих пор нет механизмов чёткого определения потребностей в иностранной рабочей силе и контроля над ней.

К числу основных причин негативного отношения к мигрантам помимо распространения ими антисанитарии и болезней, а также роста преступности добавился такой показатель как понижение уровня заработной платы. 37,7 % респондентов при ответе на вопрос «Что отрицательного Вы видите в присутствии мигрантов в вашем городе?» указали, что соглашаясь на самую низкую заработную плату, трудовые иммигранты понимают её средний уровень. Такой же показатель, как торговля некачественными товарами сегодня волнует жителей гораздо меньше, на него указали лишь 17 % опрошенных (диаграмма 1).

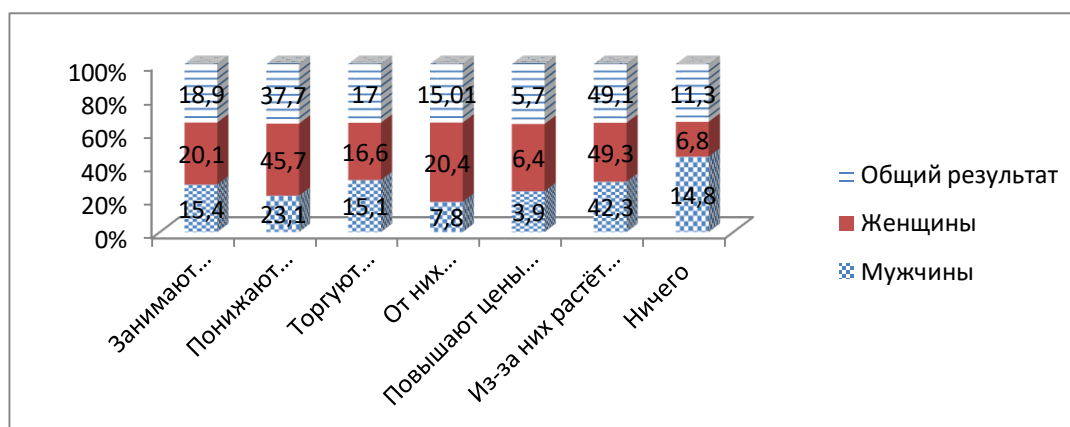

Диаграмма 1. Негативные стороны миграционных процессов.

Что отрицательного Вы видите в присутствии мигрантов в вашем городе?, в % от выделенного сегмента

В ходе исследования респондентам также задавался вопрос «Что положительного Вы видите в присутствии иммигрантов в вашем городе?», ведь сегодня руководство страны считает, что мигранты нашему обществу необходимы. Однако мнение жителей не совсем схоже с мнением властей. 34% респондентов ответили на этот вопрос «ничего», что подтверждает указанные ранее ответ об отрицательном отношении к приезжим. Самым популярным ответом стал «они работают там, где не хочет работать местное население» (54,7 %). Данный ответ указывает на сохранение в общественном сознании стереотипа о низком образовательном уровне трудовых иммигрантов, который позволяет работать им лишь на непрестижных работах. Однако Бадыштова И.М. уже указывала, что данное представление не совсем верно.

Сравним также имеющиеся у нас статистические данные об иммигрантах и представления жителей г. Тула. Согласно статистике основная масса иммигрантов приезжает в РФ для осуществления трудовой деятельности, при этом основными сферами их работы являются торговля, строительство и сфера ЖКХ. Ответы респондентов полностью соответствуют данным показателям. 98 % опрошенных назвали главной целью приезда иммигрантов в России трудовую деятельность. При этом распределение по сферам труда оказалось следующим: торговля – 56,6 %, строительство – 90,6 %, сфера ЖКХ – 35,8 %.

Несколько не совпадают с официальными данными представления жителей о странах-донорах (диаграмма 2).

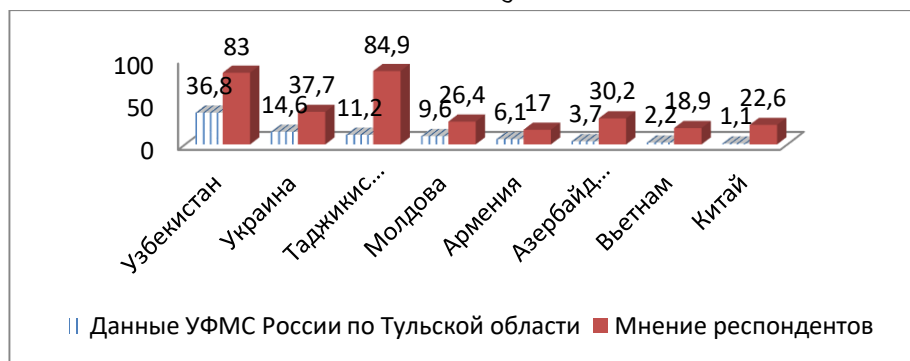

Диаграмма 2. Основные страны-доноры трудовых иммигрантов

На Ваш взгляд, из каких стран обычно приезжают мигранты?, в % от выделенного сегмента

Таким образом, мы видим, что 84,9% опрошенных (большинство) в качестве основной страны-донора иммигрантов указали Таджикистан, в то время как по статистике Таджикистан уступает в этом вопросе Узбекистану и Украине. Данный ответ, вероятно, связан со стереотипным представлением о мигрантах. Следует также отметить, что Армению как страну-донора указало минимальное число опрошенных (17 %), по официальным же данным по притоку иммигрантов Армения опережает Азербайджан, Вьетнам и Китай. Объяснением такого результата, на наш взгляд, выступают тесные связи армян и россиян, их длительное совместное проживание, со стремлением первых интегрироваться в российское общество, что приводит к тому, что армяне перестают восприниматься как иммигранты.

Подведём некоторые итоги. Несмотря на довольно верные представления жителей г. Тула о миграционной ситуации, многое в их мнениях находится во власти стереотипов, что приводит к ухудшению отношения к трудовым иммигрантам, способствует росту межнациональной напряженности. При этом за последние десять лет ситуация изменилась в худшую сторону. Даже настроенное раньше более позитивно и либерально студенчество, сегодня в своём критическом отношении к трудовым иммигрантам ничем не уступает взрослому населению.

Теперь рассмотрим представления граждан относительно проблем трудовых иммигрантов и сравним полученные данные с результатами проведённых интервью с представителями иностранных диаспор.

Проблемы трудовых иммигрантов были разделены на несколько блоков: проблемы в социально-экономической сфере, культурные проблемы, проблемы в сфере межличностного общения, проблемы в политической сфере и уровень конфликтности.

Абсолютное большинство респондентов указали на наличие у трудовых иммигрантов социально-экономических проблем (69,8 % ответили на вопрос о наличии таких проблем «да», 28,3 % - «скорее да»).

Основными проблемами мигрантов при этом признаны: социальная незащищённость – 66 %, отсутствие комфортного жилья – 60 %, низкий уровень заработной платы – 47,1 %.

Однако в процессе интервью с представителями диаспор было выявлено, что основной проблемой для трудовых иммигрантов является качество медицинского обслуживания. В условиях развитого бюрократического аппарата в стране процедуры регистрации трудовых иммигрантов занимают длительное время (как указывалось ранее до трёх месяцев), в течение которого они не имеют возможность оформить медицинские полисы, а, соответственно, и получать медицинскую помощь. Такие же проблемы как уровень заработной платы и комфортное жильё, в случае официального трудоустройства, перед мигрантами не встают, ведь данные вопросы контролируются органами ФМС России.

75,5 % опрошенных считают, что довольно часто у трудящихся-иммигрантов возникают проблемы в культурной сфере. Основными из них были признаны: незнание русского языка – 73,6 %, различия в менталитете – 47,2 %, религиозные различия – 39,6 %.

Отметим, что указанные показатели во многом совпадают с результатами интервью. Так, в качестве основной проблемы было выявлено незнание мигрантами языка, что усложняет процесс их интеграции и адаптации в российском обществе, создаёт сложности в налаживании коммуникаций. Для решения указанной проблемы государством и диаспорами создаются специальные обучающие языковые курсы для мигрантов.

Религиозные различия также были названы в качестве одной из проблем трудовых иммигрантов в результате интервью. Однако респонденты подчеркнули, что проблему составляет не само вероисповедание, а отсутствие в городе мечетей, что крайне важно для многих верующих иммигрантов.

Ещё одной серьёзной проблемой являются, оказавшиеся в результате опроса на последнем месте, сложности в восприятии российских обычаев и традиций. Вероятно, данный показатель оказался минимально упоминаемым вследствие того, что российские граждане, привыкшие жить в своей культуре, не замечают, какие серьёзные сложности в её восприятии существуют у представителей других культур.

Указывают респонденты и на наличие у иммигрантов проблем в политической сфере. 49,1 % опрошенных, отвечая на вопрос «Возникают ли у трудовых иммигрантов проблемы в политической сфере?», выбрали «скорее да, чем нет». 26,4% респондентов отвечают «скорее нет, чем да», 18,9 % отвечают твёрдое нет. Таким образом, число тех, кто считает, что у иммигрантов существуют проблемы в политической сфере, значительно превышает число тех, кто считает иначе. Однако подобное представление не совпадает с реальностью. Как заметили респонденты во время интервью, таких проблем у трудовых иммигрантов не возникает вследствие того, что большая часть прибывает из стран СНГ, имеющих с Российской Федерацией не только общую историю, но и тесные связи сегодня, в результате чего политический строй стран-участниц СНГ не имеет серьёзных различий.

Наличие проблем в сфере межличностного общения признаётся абсолютным большинством респондентов. Ответ «да» выбрали 24,5 % опрошенных, «скорее да, чем нет» ответили 60,4 %. А теперь отметим, какие проблемы в межличностном общении видят респонденты у иммигрантов.

«Недоверие со стороны местного населения» в качестве проблемы межличностного общения назвали 77,2 % респондентов, 58,5 % указали на «неуважительное отношение со стороны местных жителей». Остальные ответы оказались менее популярными. При этом в результате интервью было выявлено, что главной проблемой трудовых иммигрантов является дискриминация, которую отметили только 32,1% опрошенных.

Основным видом дискриминации была названа трудовая, остальные виды проблем респондентами в процессе интервью не были указаны как существенные. Можно предположить, что жители города Тула выбрав указанные выше ответы выразили своё отношение к трудовым иммигрантам, т.е. главным образом они относятся к приезжим неуважительно, как отметил один респондент «как к людям второго сорта», и не испытывают к ним доверия.

Уровень конфликтности измерялся через ответы респондентов на вопрос: «На ваш взгляд, насколько высок в обществе уровень конфликтного отношения к трудовым иммигрантам?» и через уточняющие его вопросы. В результате анализа полученных данных было выявлено, что 75,5% опрошенных считают, что в обществе высок уровень конфликтного отношения к трудовым иммигрантам, при этом, по мнению 62,3%, конфликты, причиной которых является этническая принадлежность трудовых иммигрантов, возникают у них время от времени.

Заметим, что в результате интервью было выявлено, что в последние годы количество подобных конфликтов значительно снизилось благодаря совместной работе правоохранительных органов города, властей города и диаспор. Таким образом, можно сделать вывод, что конфликтные настроения в отношении трудовых иммигрантов носят скрытый характер.

Итак, в результате анализа полученных данных мы видим, что представления граждан о трудовых иммигрантах, их жизни и проблемах значительно расходятся с тем, как они живут на самом деле. Знания жителей России о мигрантах, согласно данным исследований, строятся на разнообразных стереотипах, внедряемых в жизнь преимущественно СМИ. При этом за последние десять лет уровень толерантного отношения к приезжим со стороны жителей России не только не сохранился на прежнем уровне, но и значительно уменьшился.

В данных условиях миграция, рассматриваемая властями как фактор обеспечения политической стабильности в стране, не может выполнять возложенных на неё функции.

Согласно Концепции миграционной политики Российской Федерации миграционный приток – важный фактор экономической, политической, социальной стабильности в нашей стране. Иммиграция, особенно заканчивающаяся полной адаптацией человека к российским реалиям, принятием им гражданства РФ способствует решению, в первую очередь, демографических проблем. Российская Федерация сегодня относится к числу стран с неблагоприятной демографической ситуацией, что вызвано процессами естественной убыли населения. «По прогнозам демографов, численность населения России к концу 2050г. уменьшится на 30% и составит 101,9 млн. человек» (Зинченко, 2003: с. 134). Во избежание подобной ситуации РФ уже сегодня необходим колоссальный приток иммигрантов (300-500 тыс. человек в год), которые будут не только приезжать в страну на заработки, но и будут принимать российскую культуру, становиться россиянами.

Способствует иммиграция и решению российских проблем в области занятости. Недостаток рабочей силы компенсируется за счёт притока иммигрантов. Трудовые мигранты могут стать одним из основных источников пополнения количества жителей сельской местности. Особенно ценны в российских реалиях высококвалифицированные иностранные работники, помогающие осваивать новые технологии на российских производствах. Именно в привлечении таких иммигрантов правительство видит свою основную задачу.

Также миграция способствует повышению общего культурного и образовательного уровня населения, благодаря культурному обмену между представителями разных национальностей, разных культур.

Таким образом, иммиграция способствует решению многих проблем, что, в целом, благотворно сказывается на стабильности политической системы.

Иное дело, что в сегодняшних российских условиях многие вопросы иммиграционного движения остаются до конца не урегулированными.

Отметим, в первую очередь, отсутствие механизмов определения реальных потребностей страны в мигрантах. Данный фактор в совокупности с огромными масштабами нелегальной миграции («в настоящее время, по оценкам МВД России, в Российской Федерации незаконно находится от 700 тыс. до 2,5 млн. иностранных граждан и лиц без гражданства, прибывших из более чем 30 стран мира, и их количество ежедневно растёт на 100-200 человек») приводит к тому, что предложение рабочей силы значительно превышает спрос на неё. А так как, иммигранты, как правило, соглашались на достаточно низкую заработную плату, уменьшаются не только возможности трудоустройства местного населения, но и общий уровень заработной платы в отдельных сферах деятельности. Что, безусловно, приводит к недовольству со стороны граждан РФ.

Кроме того, представления жителей России о трудовых иммигрантах в значительной мере стереотипизированны. Чаще всего они воспринимаются как люди с низким уровнем образования, не чистоплотные и связанные с преступностью. Однако, как показывают данные исследований, это во многом не является правдой. Особенно в отношении легальных трудовых иммигрантов. Заметим, что мы согласны с мнением Бадыштовой И.М. о том, что эти стереотипы навязаны населению СМИ, как средство отвлечения от существующих в стране проблем.

Указанные выше факторы способствуют росту напряженности, конфликтного потенциала между коренными жителями и мигрантами. Отдельно отметим являющийся следствием этого рост национализма и экстремизма.

Экстремизм, как массовое явление, начал распространяться в России в 90-х гг. XX в. Среди основных причин можно назвать длительную социально-экономическую нестабильность и социальную дезорганизацию граждан. В большей степени экстремистским идеям была подвержена молодежь из малообеспеченных семей, которая под лозунгами борьбы за «чистоту нации», «освобождение русского народа» и т.д., объединялась (обычно по территориальному принципу) в группы, каждая из которых насчитывала в среднем от 7 до 15 человек. Чаще группировки занимались избиением представителей иных национальностей, проживающих рядом с ними, а так же мелким хулиганством и вандализмом. Такие акты представляли собой выплески агрессии, накапливающейся в результате социальной неустойчивости. Из-за сложного положения в стране подобные группировки часто оставались безнаказанными, что привело к их укреплению и численному увеличению. В результате накапливались проблемы, связанные с ростом шовинизма, ксенофобии и религиозного экстремизма, активизацией ультранационалистических сил. В ряде регионов России достаточно широко распространились антисемитизм и антииммигрантские настроения.

Однако важно отметить, что идеям экстремизма подвержены не только представители принимающего общества, но и иммигранты. Незаконные мигранты не только вовлекаются в преступную деятельность, но и сами объединяются в криминальные группировки, поддерживая контакты с этнической Родиной.

14 марта 2013 года в Российском институте стратегических исследований прошел круглый стол «Миграция и экстремизм», в ходе которого участники пришли к следующим выводам: «Экстремизм – одна из главных угроз российской государственности, обусловленная современными миграционными процессами. Слабоконтролируемая миграция нередко становится значимым фактором формирования социальной базы терроризма в важнейших геополитических территориях России. Сегодня в государственной миграционной политике крайне необходимо учитывать данные обстоятельства и полностью отказаться от либеральных подходов в регулировании миграции» (Миграция и экстремизм, 2004).

Стремясь не допустить развития экстремистских установок, урегулировать конфликты в принимающих странах, правительства прибегают к созданию и реализации соответствующих правовых механизмов и инструментов. Так, 14 июня 1992 г. Указом Президента Российской Федерации № 626 (Указ Президента РФ от 14.06.1992) была создана Федеральная миграционная служба России. В 1997 г. Российская Федерация инициировала принятие Соглашения между странами СНГ о необходимости координации деятельности всех правоохранительных органов государств-участников СНГ по предотвращению и пресечению незаконной миграции, которое было принято в 1998 г. Кроме того, в Российской Федерации активно реализуется Концепция государственной миграционной политики и Концепция регулирования миграционных процессов.

Можно сказать, что Российская Федерация, как и остальные страны, проводит активную политику по регулированию миграционных процессов, что способствует установлению стабильных, дружественных межэтнических отношений. В то же время национализм и

экстремистские взгляды в отношении мигрантов являются выплеском негатива, накопившегося у жителей страны из-за социально-экономических проблем. А иммиграция, в особенности незаконная, способствует росту проблем в обществе и, как следствие, усилению негативного отношения к мигрантам.

Итак, в сегодняшних российских условиях миграция не только не способствует решению общественных проблем, но и усиливает их, ставя тем самым под вопрос политическую стабильность в принимающем обществе. Отсутствие решения проблем в различных сферах жизни общества усиливает антиправительственные настроения, снижает уровень легитимности власти. Для того чтобы трудовая иммиграция стала одним из факторов обеспечения политической стабильности в РФ, регуляция иммиграционных процессов должна быть хорошо продумана и организована, иммиграция должна отвечать нуждам российского общества и должна быть поставлена под строгий общественный и правительственный контроль.

Список использованной литературы

1. Бадыштова И.М. (2003). Отношение местного населения к мигрантам (на примере Приволжского федерального округа) // Социс. №6. – С. 38-46.
2. Егорова Е. (2013). Нелегальная миграция в России. Сайт Российского совета по международным делам (РСМД). 21.06. Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=2003#top
3. Зинченко Н.Н. (2003). Миграция населения: теория и практика международно-правового регулирования. – М.: Внешторгиздат. – 264 с.
4. Миграция и экстремизм. Круглый стол. Сайт Российского института стратегических исследований. Режим доступа: <http://www.riss.ru/index.php/actions/1625-migratsiya-i-ekstremizm#.UoHs2HDIYRo>
5. Указ Президента РФ от 14.06.1992 № 626 О Федеральной миграционной службе России. Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=332147>

THE ROLE OF THE OPPOSITION IN THE POLITICAL LIFE OF SOCIETY: (APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE INSTITUTE OF OPPOSITION)

Jeyhun Baylarov

General Manager

Tula translation Agency, Russia

Jeyhunbeyli@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0181-9005

Rena Najafova

Universitat Wien Studenten Rahmen der Nostrifizierung, Австрия

Abstract. Most researchers believe that depending on the degree of cooperation with the government, the opposition can be moderate, radical and loyal. The confrontation between the government and the opposition increases both during election campaigns and in crisis situations. It is in such conditions that the opposition sharply activates its activities in both social and ideological, as well as political dimensions. The response of power structures in power can be different: from repression to bureaucratic liberalism. The article emphasizes that often repression and administrative influence are ineffective, because they create the image of "martyrs" for the opposition, and this in turn provides an opportunity for the social masses to become radicalized, while the policy of liberalism, which forces the authorities to cooperate constructively with the opposition, often creates the appearance of powerlessness of the authorities or even hope for a constructive attitude of the authorities.

Key words: opposition, government, repression, bureaucratic liberalism

РОЛЬ ОППОЗИЦИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА: (ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ИНСТИТУТА ОППОЗИЦИИ)

Бегляров Джейхун Самир оглы
директор

Тульское бюро переводов, Россия
Jeyhunbeyli@mail.ru

Наджафова Рена

Universitat Wien Studenten Rahmen der Nostrifizierung, Австрия

Аннотация. В зависимости от степени сотрудничества с властью, оппозиция может быть умеренной, радикальной и лояльной. Противостояние власти и оппозиции усиливается как во время избирательных кампаний, так и в кризисных ситуациях. Именно в таких условиях оппозиция резко активизирует свою деятельность как в социальном, так и идеологическом, а также и политическом измерениях. Ответные действия властных структур, находящихся у власти могут быть различными: от репрессий до бюрократического либерализма. В статье подчеркивается, что зачастую репрессии, а также административное воздействие бывают малоэффективными, т.к. создают для оппозиции имидж «мучеников», а это в свою очередь, предоставляет возможным массам радикализироваться, в то время как политика либерализма, заставляющая власти конструктивно сотрудничать с оппозицией, зачастую создает у населения видимость бессилия власти или даже надежду на конструктивный настрой власти.

Ключевые слова: оппозиция, власть, репрессии, бюрократический либерализм

По своей природе политика неизбежно предполагает существование и столкновение целого ряда альтернативных взглядов, мнений, суждений, что неизбежно ведёт к проблеме взаимоотношения сил, обладающих властью, и сил, им противостоящим, т.е. оппозиции. Причём данная проблема существует на протяжении всей истории развития человечества с момента появления самого феномена власти.

К оппозиции обычно относят часть общества, которая проводит политику противостояния властным структурам. Другими словами, оппозиция (лат. «*oppositia*» - противопоставление) - это средство для противопоставления политических взглядов, идей, действий одних слоев общества другим. Исходя из этого определения, оппозиционная партия – это «группа лиц внутри общества, организации, партии или коллектива, оказывающая противодействие власти» (Оппозиционные партии в России: <http://ria.ru/spravka/20080721/114555864>).

В политике термин оппозиция подразумевает как противопоставление политики одной партии или группы другой, так и выступление против политического курса государства.

Наличие оппозиции является одним из самых важных компонентов демократической системы власти. Деятельность оппозиции оказывает положительное влияние на работу государственных органов, т.к. влияя на правительство в рамках легальной политической борьбы, своими альтернативными подходами к решению стоящих перед обществом задач, она активизирует работу власти. В этом смысле в условиях политической конкуренции решения на государственном уровне принимает не только власть, но и оппозиция.

Большинство исследователей считают, что в зависимости от степени сотрудничества с властью, оппозиция может быть умеренной, радикальной и лояльной. Противостояние власти и оппозиции усиливается как во время избирательных кампаний, так и в кризисных ситуациях. Именно в таких условиях оппозиция резко активизирует свою деятельность как в социальном, так и идеологическом, а также и политическом измерениях. Ответные действия властных структур, находящихся у власти могут быть различными: от репрессий до бюрократического либерализма. Следует отметить, что зачастую репрессии, а также административное воздействие бывают малоэффективными, т.к. создают для оппозиции имидж «мучеников», а это в свою

очередь, предоставляет возможность социальным массам радикализироваться, в то время как политика либерализма, заставляющая власти конструктивно сотрудничать с оппозицией, зачастую создает у населения видимость бессилия власти или даже надежду на конструктивный настрой власти.

Исследователи также различают оппозицию в узком и широком смыслах:

1. **Оппозиция в узком смысле** – это политическая партия или движение, являющееся парламентским меньшинством, но могущее прийти к власти на следующих выборах.

Некоторые учёные (Р.Даль и др.) исследуя основные параметры политической оппозиции в демократических обществах Запада, выделяют четыре основные модели: «британскую», «континентальную», «скандинавскую» и «американо-швейцарскую» (Сартори, 2004: с. 99-100).

Для британской модели, которая считается классической (или «вестминстерской»), характерно наличие двух хорошо организованных главных партий. Именно они и находятся в постоянном противопоставлении друг к другу как в парламенте, так и на выборах. В данном случае оппозиция настолько выделяется, что ее можно можно запросто идентифицировать. Отметим, что основное противостояние между оппозицией и правительством происходит как на парламентских выборах, так и в парламенте. Именно парламент является каждодневным местом противоборства. Мы бы не ошиблись назвав парламент форумом, который используется для победы на следующих выборах, т.к. парламентские дебаты влияют не только на депутатов, но и на общество, а также на будущие выборы.

Однако, в отличие от Великобритании, в некоторых государствах континентальной Европы (Испания, Франция, Италия и др.) в оппозицию входят несколько партий, поэтому борьба между ними носит не соревновательный характер, а является центром противостояния оппозиции и власти, в данном случае после выборов между партиями возникает коалиционный торг с целью формирования исполнительной власти, т.е. оппозиция не нацелена на приобретение парламентского большинства, что в принципе и невозможно в данных условиях. Оппозиция в данном случае рассчитывает на увеличение количества мест в парламенте, а это в свою очередь, предоставляет ей дополнительные возможности для маневрирования.

При скандинавской модели (Дания, Норвегия, Швеция) политический торг также играет немаловажную роль, но разница между этими моделями в том, что эти рамки в данном случае существенно расширены. Причем, переговорный процесс при решении ряда ключевых вопросов охватывает значительно большее количество участников, чем в британской модели, т.к. включает сообщества предпринимателей и работодателей, профсоюзы и т.д. Таким образом, эта модель оппозиции предоставляет возможность использовать также и механизмы социального партнерства.

Последняя, американо-швейцарская, модель оппозиции отличается от «классической» тем, что политические партии обладают сравнительно слабым внутренним единством, в них наблюдается некоторая децентрализованность, причем в данном случае не происходит противостояния между оппозицией и правительством. Таким образом, линия противоборства оппозиции и правительства проходит не между самими партиями, а внутри них.

Исследования, в которых проводился анализ политической оппозиции восточных стран, особенно в тех странах, в которых наличествует партийная система с доминирующей партией (например, Индийский национальный конгресс, Либерально-демократическая партия Японии и др.), показывают, что существенная роль среди форм оппозиции играют фракции внутри правящей партии. Таким образом, эти партии превращаются «в механизм агрегирования и согласования различных интересов, управления конфликтами, возникающими из множества расколов» (Миронов, 2004: с. 87).

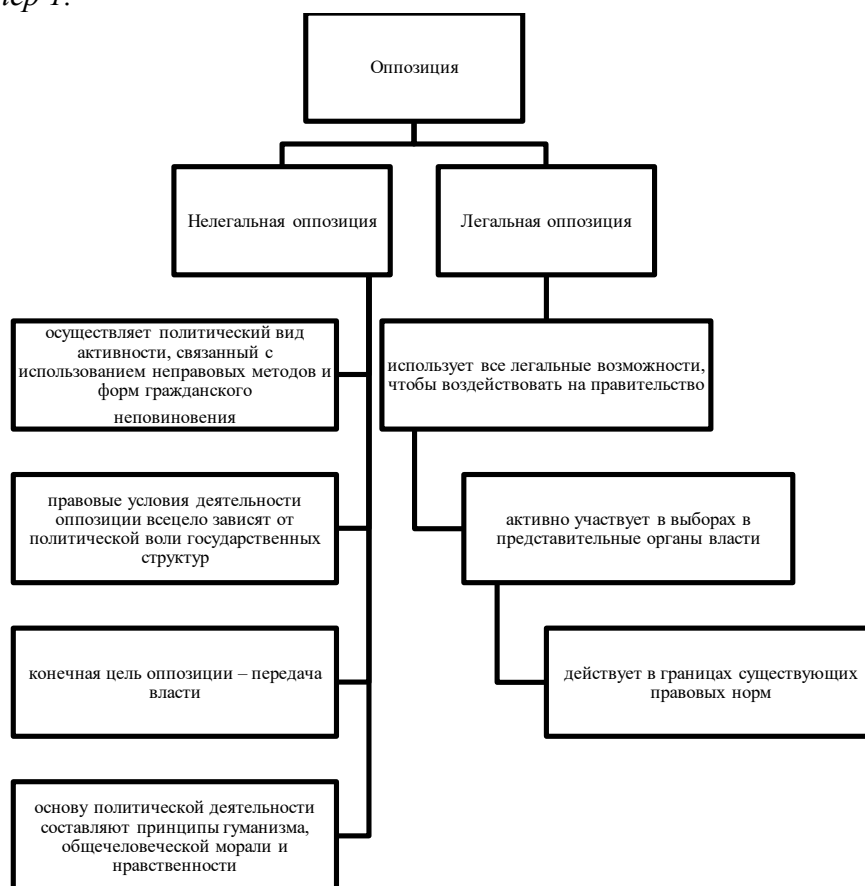
Суммируя вышесказанное, отметим, что определение оппозиции в «узком» смысле, которое мы рассмотрели выше, отвечает условиям только первой (британской) и лишь отчасти второй (скандинавской) моделей.

2. Оппозиция в «широком смысле». Р. Даль предложил следующее объяснение понятия широкой оппозиции: «Предположим, что А определяет курс правительства в определенной политической системе по тому или иному вопросу в течение некоторого промежутка времени... Предположим, что в течение этого промежутка времени Б не может определять поведение правительства, и что Б противостоит тому курсу правительства, что определяется А. Тогда Б является тем, что мы называем «оппозицией». Заметим, что в течение некоторого другого промежутка времени предопределять курс правительства может Б, и тогда в оппозиции окажется А» (Даль: <http://id.hse.ru/books/25279636.html>).

Следует отметить, что оппозиция, использующая методы критики, возбуждения эмоций общества, которые ведут к дестабилизации, расколу в обществе или в межгосударственных отношениях, относится к деструктивной. Что же касается конструктивной оппозиции, то в отличие от деструктивной, она нацелена на критику официального курса правительства, используя мнение общества. Конструктивная оппозиция, таким образом, ориентирована в основном на то, чтобы внести свою реальную лепту в решение наиболее сложных задач и проблем, стоящих перед обществом.

Кроме того, оппозицию, в зависимости от используемых форм деятельности, можно также подразделить на легальную и нелегальную (см. кластер 1).

Кластер 1.

Причем, оппозиционные политические партии (движения, группы), использовавшие во время выборов шанс создать свой депутатский корпус, приобретают и имеют возможность стать

частью существующей системы власти, т.е. системной оппозицией. Системная оппозиция, наряду с властными структурами участвующая в решениях, принимаемых государственными структурами, считает, что ее предназначение заключается в самостоятельном и объективном анализе деятельности законодательной и исполнительной властей. Учитывая результаты этого анализа оппозиция разрабатывает и проводит в жизнь альтернативные программы эффективного развития всех сторон общественной жизни.

Политическая оппозиция уже давно стала важнейшим и необходимым атрибутом любой политической системы, которая стремится оответствовать основополагающим демократическим принципам. Однако, несмотря на это, сущностное понимание оппозиции в политологических исследованиях все еще остается весьма неоднозначным. Это можно объяснить тем, что методологические подходы к проблемам и задачам политической оппозиции, используемые в работах исследователей, различаются.

Многие исследователи, определяя сущность политической оппозиции, отличают два основных подхода.

1. Первый подход условно можно обозначить как политологический. В этом случае под оппозицией понимается только «институционально оформленные политические субъекты», которые ведут «линию политического противодействия, а также противопоставления господствующим взглядам, политике или практике большинства». Такой подход дается в исследованиях Д. Зеркина, С. Сергеева и др. (Зеркин, 1998; Сергеев, 2004).

2. Второй подход определяется как социологический. В этом случае термин политическая оппозиция понимается в более широком смысле. Под оппозицией в данном случае подразумевается «любое общественное недовольство или инакомыслие», причем общественное недовольство может выражаться не только в организованных формах «противодействия власти, но и неорганизованным в политические институты». Такое понимание оппозиции дается в работах В. Васильева и др. (Васильев, 1996: с. 42-53).

Первое аналитическое суждение о понятии «политическая оппозиция» принадлежит английскому лорду Болингброку (1749), который признавал политической оппозицией любую политическую партию, проигравшую на выборах. Характеристика политической оппозиции, данная Болингброком, заложила основу традиционного понимания политической оппозиции как компонента политической системы, причем функциональная деятельность этой политической системы «служит эффективности и рациональной управляемости социума» (Змановский, 2003: с.23).

Следует принять во внимание, что «основное значение и необходимость политической оппозиции заключается не только в ее стремлении к власти а также в возможностях смены политической власти, а в том управленческом эффекте, который осуществляют ее функции контроля и критики правительства» (Wrong, 1968: p. 681). Таким образом, политическая оппозиция, воспринимается как одна из составных компонентов общества, которое, преследуя «свои собственные политические интересы, объективно несет стабилизацию и оптимизацию в развитие всего общественного организма» (Поршаков, 1993: с. 171).

Зарубежные исследователи, анализируя перспективы политической оппозиции на оременном этапе, склоняются в основном к политологическому подходу. Авторы понимают оппозицию, прежде всего, «как организованный субъект политической деятельности» (Parsons, 1963: с. 248).

Д.Зеркин, в частности, дает такое определение политической оппозиции: «Оппозиция – это организованная группа активных индивидов, которые объединены осознанием общности своих политических интересов, ценностей и целей и ведущих борьбу с господствующим субъектом за доминирующий статус в системе государственной власти» (Зеркин, 1998: с. 96).

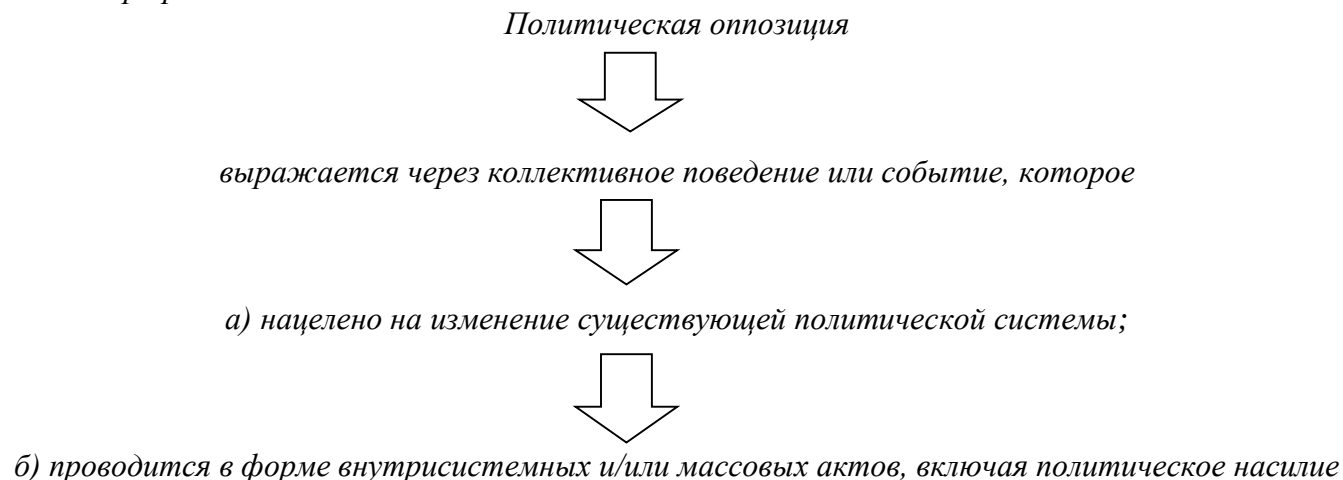
Исследователь считает политическую оппозицию субъектом конфликта, которая не может существовать «как раз и навсегда данное явление». По мнению исследователя, она «формируется и активизируется именно в ходе развития конфликта», без организационной структуры которой не может функционировать. Таким образом, институциональные основания оппозиции предоставляют ей шанс не только сохраниться, но и развиваться вне конфликтной ситуации.

Интерес представляет гипотеза В. Гельмана, который подчеркивает «несостоятельность социологического детерминизма в теоретическом плане». По мнению исследователя, социологический подход предполагает, что «субъекты политики служат лишь отражением общественных предпочтений» (Гельман, 2004: с. 152-153). В то же время, некоторые исследователи (Дж. Сартори и др.) доказывают, что любой политический режим, так же как и партийная система имеет свою собственную логику развития, которая «не зависит от массовых ценностей и установок, а значит обладает определенной автономией по отношению к ним». Причем, «трансформационный период общественного развития» дает возможность создать целый ряд специфических условий, при которых «именно действия политических акторов и формируемые ими правила игры (институты) задают вектор массовых предпочтений и обуславливают динамику развития как политического режима, так и присущих ему оппозиций» (Сартори, 2004: с.113).

Российские исследователи определяют оппозицию несколько иначе. Они определяют оппозицию как социальное явление. В. Васильев, к примеру, считает оппозицию объективным явлением «общественной жизни, определяемое общественным разделением труда, социально-классовой структурой, уровнем жизни граждан, дифференциацией потребностей, интересов, целей, политическим режимом, соотношением законности и легитимности власти» (Васильев, 1996: с.50).

Э. Скакунов и А. Тановой склоняются к социологическому подходу в понимании политической оппозиции, причем исследователи подчеркивают, что «оппозиция не связана только с политическими организациями и партиями, то есть с институционально оформленными структурами. Политическая оппозиция выступает в качестве поведенческой предрасположенности индивида, группы или организации (латентная оппозиция), которая при определенных условиях может сопровождаться их конкретными действиями (манифестируемая оппозиция)» (Скакунов, <http://ecsocman.hse.ru/data>). На основе их понимания политической оппозиции мы составили график (см. график 1):

График 1.

Следует отметить, что такое определение политической оппозиции представляется несколько спорной и, как нам кажется, смешивает разные понятия. Однако, социологический подход, является целесообразным для выявления и понимания происхождения оппозиции, впрочем, нужно подчеркнуть, что оппозиционные настроения в обществе, а также различие интересов, которое используется оппозицией, не считается политической оппозицией. К примеру, С.Сергеев, проанализировав различные определения понятия оппозиции, пришел, по нашему мнению, к совершенно правильному выводу, что «различного рода массовые протестные настроения, а так же оппозиционные политические убеждения на уровне общественного сознания более логично определить термином «оппозиционность». В то время как собственно под политической оппозицией следует понимать именно ее институциональную оформленность» (Сергеев, 2004: с. 132).

Суммируя вышесказанное, отметим, что под «оппозиционностью» мы понимаем социальное инакомыслие в самых широких формах, массовое недовольство общества, т.е. такие формы противостояния структурам власти, которые находятся вне организационно-институциональных рамок. Причем, под оппозиционностью понимается не только существование политического противостояния каких-то отдельных людей или даже неформальных социальных групп, она может выражаться в виде стихийно проходящих антиправительственных демонстраций или каких-либо других массовых акций. Оппозиционностью также можно считать любую «объективную данность социального организма», которая выражается через неоднородность социально-экономического строя, а также различие интересов социально-классовых слоев общества.

Однако, понятие политической оппозиции имеет более узкое смысловое значение, указывающее на партийно-политический уровень и организационно-институциональную составляющую оппозиционности, формализованную в функциональные рамки политической системы. Таким образом, можно сказать, что политическая оппозиция – это концентрированная оппозиционность, формализованная в рамки политических институтов.

Другими словами, под политической оппозицией следует иметь ввиду политические институты, стремящиеся к завоеванию власти или пытающиеся способы влияния на властные структуры, занявшие в своей деятельности линию политической альтернативы или даже противостояния правящей политической элите.

Исследователи пришли к выводу, что формированию политической оппозиции предшествуют, как минимум, четыре этапа:

1. Первый этап является периодом оформления и становления социальной оппозиционности;

2. Второй этап является периодом концентрации социальной оппозиционности, которая трансформирует ее в политико-организационные формы противостояния государственной власти, вплоть до утверждения формализованных оснований их деятельности. То есть, при этом этапе возникают организованные формы оппозиции, вплоть до того периода, когда их формально признают легальными политическими акторами. Характерной особенностью этого этапа является существование «организованной неформальной оппозиции»;

3. Этап, при которой легализуется организованная оппозиция, отличается тем, правовые возможности и институциональные гарантии оппозиционной деятельности функционирует без формализации. Этот этап характеризуется существованием организованной формальной оппозиции;

4. Этап, когда власти идут на уступки оппозиции, причем создаются правовые и институциональные основы деятельности организованной формальной оппозиции в рамках представительного органа. Этот этап характерен тем, что политическая оппозиция оформляется

как формализованный политический институт, который является частью политической системы общества, так называемой парламентской оппозицией: «институт политической оппозиции в рамках представительного органа власти становится формальным каналом коммуникации между властью и обществом» (Саенко: 1996: С. 19).

Таким образом, подытоживая вышесказанное, уточним формулировку термина политическая оппозиция: политическая оппозиция – это самостоятельный элемент системы разделения власти, которая посредством парламентского контроля может способствовать рационализации этой системы.

Список использованной литературы

1. Васильев В.А. (1996). Оппозиция как социальное явление //Социально-политический журнал. № 5. – С.42-53
2. Гельман В.Я. (2004). Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? // Полис. № 4. – С. 152-153.
3. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция // <http://id.hse.ru/books/25279636.html>
4. Зеркин Д.П. (1998). Политический конфликт и оппозиция //Социально-политический журнал. № 5. – С.96.
5. Змановский Г.Р. (2003). Политическая оппозиция в современной России: теоретический анализ. Автореф. дисс... к.п.н. – Екатеринбург. – С.23.
6. Миронов Н. (2004). Институционализация политической оппозиции // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. № 4 (49). – С.87.
7. Оппозиционные партии в России. Справка. Режим доступа: <http://ria.ru/spravka/20080721/114555864.html#ixzz32Lj5tgT>
8. Поршаков С. (1993). Политическая оппозиция в странах Запада //Мировая экономика и международные отношения. №3. – С.171.
9. Саенко Г.В. (1996). Политическая оппозиция как социальное явление в общественной жизни современной России (конец 80-х 90-е годы). // Автореф.диссер.... канд. полит.наук. – Москва.
- 10.Сартори Дж. (2004). Партии и партийные системы: Рамки анализа // Партии и выборы: Хрестоматия. Ч.1. – Москва. – С. 113
- 11.Сергеев С.А. (2004). Политическая оппозиция и оппозиционность: опыт осмысления понятий // Социально-гуманитарные знания. № 3. – С. 132.
- 12.Скакунов Э.И. Политическая оппозиция в период модернизации в России // http://ecsocman.hse.ru/data/066/092/1217/002_skakunovPoliticheskaya_sotsiologiya.pdf
- 13.Parsons T. (1963). On the Concept of Social Power // Proceeding of the American Philosophical Society. № 107. – P.248
- 14.Wrong D.H. (1968). Some Problems Social Power // American Journal of Sociology. – N.Y.: vol.73. № 6. – P.681.
- 15.Васильев В.А. (1996). Оппозиция как социальное явление //Социально-политический журнал. № 5. – С.50

CULTUROLOGY

UOT: 008

LITERARY ORIGIN OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN

Nubar Bayramova

Dissertant

Azerbaijan State Pedagogical University, Guba branch

nubar.bayramova.78@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6298-9617

Abstract: The roots of multiculturalism goes back to very ancient times in Azerbaijani education. Although itself new essentially this term but for centuries in the customs and traditions of our people, existed in national, moral values, evolving formed and reached its modern state. We will see the manifestation of a multicultural spirit, a tolerant mood if we travel to our classical literature,

Our classics the desire of to understand humanity as a whole in their works, the need to look for factors that unite individual peoples along spiritual lines, an attempt to bring religions closer together, equal respect for the saints of different religions, not because of the religion they worship, ethics of valuing according to values, inviting everyone to mercy, compassion, pity for others such nuances prove that the deepest layers of our literature are mixed with such multicultural values. Almost proudly and boldly every representative of our classical literature with a millennial history it accepts the listed values. Examples created by those writers tells us that there is a multicultural mood and tolerant relations in the Azerbaijani society at all times.

Key words: Azerbaijan, multiculturalism, tradition, tolerant, millennial, education, national

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ-BƏDİİ KÖKLƏRİ

Bayramova Nübar İsmayıl qızı

Dissertant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı, Azərbaycan

nubar.bayramova.78@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan təhsilində multikulturalizmin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Bu terminin özü yeni olsa da mahiyyətcə əsrlər boyu xalqımızın adət və ənənələrində, milli, mənəvi dəyərlərində mövcud olmuş, təkamül edərək, formalaşaraq müasir vəziyyətinə gəlib çıxmışdır. Klassik ədəbiyyatımıza səyahət etsək multikultural ruhun, tolerant əhvalın təzahürünü görmüş olarıq.

Klassiklərimizin öz əsərlərində bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəməsi, ayrı-ayrı xalqları mənəvi xətlərlə birləşdirən amilləri aramaq ehtiyacı, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni tərzdə ehtiram bəslənməsi, insanlara sitayiş etdikləri dinlərinə görə deyil, dəyərlərinə görə qiymət vermə əxlaqı, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, başqasının dərdinə acımağa dəvət, kimi nüanslar ədəbiyyatımızın ən dərin qatlarının belə multikultural dəyərlərlə yükləndiyini sübut edir. Fəxr və cəsarətlə demək olar ki, minillik tarixə malik klassik ədəbiyyatımızın hər bir nümayəndəsi bu sadalanan dəyərləri qəbul edir. Həmin ədiblərin yaratdıqları nümunələr bizə Azərbaycan cəmiyyətində hər bir dövrdə multikultural əhvalın və tolerant münasibətlərin mövcud olduğundan xəbər verir.

Açar sözlər: Azərbaycan, multikulturalizm, ənənə, tolerant, minillik, təhsil, milli

Çox mədəniyyətli cəmiyyətin idarə olunmasında və münasibətlərin sağlam tənzimlənməsində multikulturalizmin mövcudluğu əvəzsizdir. Eyni zamanda istənilən cəmiyyətin daxilində

mədəniyyətlərarası dialoqun bərqərar olması üçün vacib şərtidir. Bu gün Azərbaycanda multikulturalizmin inkişaf səviyyəsini nəzərdən keçirdikcə əmin oluruq ki, bu heç də birdən birə yarana bilməzdi. Nəzərə alsaq ki, hər bir xalqın mədəni inkişafının köklərində təhsilinin dayanmışdır multikulturalizmin tarixi faktlarla yanaşı məhz təhsildə tədqiq olunmasının metodoloji əhəmiyyəti böyük olduğunu və araşdırılmasına ehtiyac duyulduğunun şahidi oluruq. Ona görə Azərbaycan təhsilində multikulturalizmin kökləri hardan başladığını araşdırmaqdan ötəri klassik ədəbiyyatımıza səyahət edək. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi: *“Leksikonumuzda nisbətən yeni söz olan multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olub. Sadəcə, müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyyəti dəyişməyib”* Multikulturalizmin köklərini axtaranda onun daha çox qədimlərə gedib çıxdığının şahidi oluruq. Müasir dövrün dəbli terminlərindən sayılsa da mahiyyət və məzmunca əsrlər boyu xalqımızın adət və ənənələrində, milli, mənəvi dəyərlərində mövcud olmuş və onlarla bərabər təkamül edərək indiki formasında müasir dövrümüzdə vəziyyətinə gəlib çatmışdır. Ədəbiyyatımızın ən qədim nümunələrindən başlasaq belə multikultural ruhun və tolerant əhvalın şahidi olur, ədəblərimizin böyük ciddi cəhdlə öz əsərlərində bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəməsinin, ayrı-ayrı xalqları mənəvi xətlərlə birləşdirən amilləri araşdırmaq cəhdlərini, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq istəmələrini, digər dinlərin müqəddəslərinə ehtiram bəslənmələrini, insanlara inanclarına görə deyil, dəyərlərinə görə qiymət vermə əxlaqlarını və ən əsası heç kəsi irqinə, dininə, dilinə, etnik və milli tərkibinə görə fərqləndirməmələrini görmüş oluruq. Böyük fəxarətlə minillik tarixə malik klassik ədəbiyyatımızın hər bir nümayəndəsinin əsərlərinə bu dəyərləri sezdikcə multikulturalizmin necə dərin köklərinin olduğunu şahidi oluruq. Ədəblərin əsərləri bu fikru təsdiq etməklə yanaşı, həmçinin yaşadıkları zamanın tarixi nəfəsində də multikulturallığın olmasını bildirir. Məhz bu nümaunələr bizi bütün dünya siyasətçiləri qarşısında nəinki başımızı uca edər, həm də inamla bu yolu davam etdirməyə motivləndirir. Ədəbiyyatımızın incilərini vərəqlədikcə sanki multikulturalizmin tarixi inkişafının kardioqrammasını müşahidə edirik. Hər bir əsər öz dövrünün siyasi aləmində baş verən proseslərdə multikulturallığın vacibliyinin təsvirini verir. Heç təsadüfi də deyil ki, öz zamanında müxtəlif ədəblər tərəfindən deyilən kəlamlar bu gündə aktuallığını qoruyub saxlıyır. “Əşqdır mehrabı uca göylərin” deyən Nizami Gəncəvinin, “mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyən Hüseyn Cavidin, “hepimiz bir günəşin zərrəsiyik” söyləyən Abdulla Şaiqin, “qardaşız, qardaşız ey insanlar” deyən Məhəmməd Hədinin kəlamları və yaxud, Seyid Əzim Şirvaninin “insan olmaq bir şəxsin müsəlman olmasından asılı deyil” əsaslı fikirləri bu gündə eynən dövründəki kimi aktual və vacibdir. Bu məşhür kəlamlarda gizləncə ötürülən multikultural dəyərləri duymamaq, hiss etməmək nəinki mümkün deyil, bu kəlamlar həm də sonrakı nəsilləri humanizmə doğru yönəldən bir çağırış, bir mesaj olmuşdur. Təkcə Nizaminin “Yeddi gözəlinə” xüsusi vurğulanan xalqlar dostluğunun tərənnümü klassik ədəbiyyatımızda multikulturalizmin kulminasiya nöqtəsi sayıla bilər. Əsərdə sanki subliminal mesajlar ilə ayrı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara hörmət bəsləmək, onların qəhrəmanlarının adlarını hörmətlə çəkmək, onlara daima, isti və ən əsası səmimi dostluq münasibəti sərgiləmək insanlara ötürülür.

Digər səmavi dinlərin müqəddəslərinə: İbrahimə, Yaquba, Sülüymana, Musaya, İsa Məsihə, Məryəmə bəslənilən dərin hörmət, onların həyat və əməllərinə həsr olunan təşbəhlərin və bənzətmələr multikultural və tolerant əhvalın bariz nümunələridir (Abdulla, Həbibbəyli, Məmmədəliyev, Kərimli, 2016: s. 6). Eyni zamanda digər millətlərin nümayəndələrindən olan alimlərə: Sokrata, Platona, Aristotelə, Evklidə, Hippokrata, həmçinin ədəblərdən Höteyə, Şillərə, Şekspirə, Hüqoya, Volterə, Russoya olan hörmət və ehtiram diqqətdən kəharda qalmır. Klassikamızın ən qiymətli qəzəllərində ayrı-ayrı dinlərə mənsub olan gözəllərin vəsf olunması, onlara öz millətimizin saf və ülvi məhəbbətinin tərənnümü edilməsi tarixən bizim multikultural dəyərlərə sahib olduğumuzun və xalqımızın qəlbində heç bir zaman millətlər arasında fərq qoyulmadığının, yeri gəldikdə öz sevgisinin uğrunda əzab və məhrumuyyatlara dözən Kərəm, Şeyx Sənan, Bahadır, Əli kimi aşiq obrazları deyilən fikirləri multikulturallığın dərin tarixə malik olduğunu tamamilə təsdiqləyir. Bu tipli məqamlar multikultural

həyat tərzinin tarixən psixologiyamızda necə formalaşaraq indiki həyat tərzinə çevrildiyini izahını vermiş olur ki, bu da xalqımızın qəlbinin həssas, tolerant və paylaşma duyğusu ilə zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Klassik ədəbiyyatımızdan bəzi məqamlara nəzər yetirməklə yuxarıda sadalanan fikirlərin təsdiqini tapa bilərik.

Ədəbiyyatımızın ən qiymətli incisi və eyni zamanda soylənən faktların vizit kartı sayılan Kitabı Dədə Qorqud dastanında multikultural dəyərlərin təməl qoyulmuş desək yanılmırıq. Yazılı abidə sayılan bu qiymətsiz əsərdə multikultural və tolerant dəyərlər bir neçə boyda özünəməxsus maraqlı tərzdə ifadə edilmişdir. “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyunda Qanturalın evlənməyə “kafir” qızı Trabzonun xristian təkurunun qızı Sarı donlu Selcan xatunu seçməsinə, bunun üçün hətta igidlik nümunələri sərgiləməli olduğunu, Oğuz bəyləri üçün dini və milli mənsubiyyətin heç bir məna daşımadığını, dastanda xristian qızının vəsf edilərkən oğuz qızlarından fərqləndirilmədiyinin kökündə multikultural dəyərlərin dayandığının şahidi oluruq (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: s.104-118)

Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərinin ən önəmli cəhəti insanpərvərlik, humanizm, heç bir dini etnik fərq qoymadan bütün insanlara eyni cür yanaşmanın hakim olmasıdır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl”i, “İskəndərnamə”si multikultural dəyərlərin, tolerantlığın ən heyvətəmiz incilərindəndir. “Yeddi gözəl” poemasının baş qəhrəmanı Bəhrəm Gur bir gümbəz ətrafında yeddi ölkə gözəllərini yığdıqda onun üçün onların hansı dinə, irqə, millətə mənsub olmasının heç bir fərqlərin olmaması, “Xosrov və Şirin” əsərində atəşpərəstliyin, bütəpərəstliyin və xristianlığın sevginin yolunda heç bir maneəçilik yaratmaması şairin əsərlərində multikultural ruhun hakim olduğunun göstəricidir. Bəli Nizami üçün dinindən, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bəşər övladı hər şeydən üstün idi. Tolerantlıq, özgəyə acıma hissi, dözümlülük demək olar ki, onun əsərlərinin aparıcı ideyası, “Bu günəşdən dünyada hamıya işıq çatar” fikirləri isə onun həyat devizi idi (Gəncəvi, 2004: s. 58).

Oxşar multikultural ideyalar **Şeyx Mahmud Şəbüstərinin** (1287-1320) əsərlərində bütün dinlərə və xalqlara bəslədiyi eyni münasibətdə, daima insansevərlik, humanist fikirlərini təbliğində öz əksini tapmışdır. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərində dinlər və məzhəblər arasında ziddiyyətlərin mənasız olduğu vurğulanır, kilsə, məscid, monastr arasında fərq olmadığı göstərilir (Şəbüstəri, 2005: s.112).

Azərbaycanın ilk hökmdar şairlərindən olan **Qazi Bühranəddinin** (1344-1398) əsərlərində də özgə dinlərə isti münasibət aydın şəkildə vurğulanmışdır (Bühranəddin,1988: s. 56).

Həm fars, həm də ana dilində şeirlər yazan **Qasım Ənvərin** (1356-1433) şeirlərini araşdıranda irqindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq daima nura yaxınlaşan bəşər övladının vəsf olunduğunun şahidi oluruq (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: s. 38-48).

Ədəbiyyatımızın multikultural dəyərlərə malik dahilərimizdən danışarkən əsərlərinin əsas nüvəsini dinindən, irqindən, milliyyətindən asılı olmayaraq fərqləndirilməyən kamil insan anlayışı tutan **İmadəddin Nəsimi** (1369-1417) xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Nəsimi bəşər övladına eyni gözlə baxan, insanı yer üzünün əsrəfi hesab edən, digər dinlərin müqəddəslərinə hörmət və ehtiram göstərən, bütün insanlara tolerant, isti münasibət sərgiləyən şairlərdəndir.

İsamısan, Musamısan?

Ya Yusifi-Kənanmısan?

Vallah ki, canım canısan,

Mən səndən üz döndərmənəm.

İskəndəri zülmətə irişdirdimi döndüm,

Xızrın sifətin çeşməyi-heyvanə yetirdim.

Həm Yusifi mən çahi-biyabanə buraxdım¹

Həm atəşi mən Musayi-İmranə yetirdim

(Çahi-biyabanə-səhradakı quyuya)

(Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1985: s. 32-78).

XV əsr ədəbiyyatının iki dilli (həm fars, həm də azərbaycan) şairlərindən olan **Nemətulla Kışvərinin** yaradıcılığının özülündə Tövratin, Mülki-Süleymanın, İsanın kəlamları dayanmışdır.

Xəlilü Söhfü¹ İncilim, Kəlimim,² Turu Tövratım,
Zəburum, nəğməvü sövt³ ilə Davudi-xoşəlhanım.⁴

(1.Söhf-Qurani Kərim, 2.Kəlim- Musa peyğəmbərin ləqəblərindən biri, 3.Sövt-əks, səda,
4.Xoşəlhanım-xoşəsəlim)

Şeirlərində eşq və məhəbbət duyğularının müxtəlif dillərə və dinlərə məxsus insanların birləşməsində başlıca vasitə sayan XV əsr şairlərdən biri də **Həqiri Təbrizi** olmuşdur (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: s. 36).

Əsərlərinin özəyinin şəxsiyyət azadlığı olan, humanist üç dilli (ərəb, fars, türk) korifeyi **Məhəmməd Füzulinin** (1494-1556) bütün bəşər övladına dilindən, dinindən, irqindən asılı olmadan eyni gözlə baxmış, əsərlərində bərabərlik ideyalarını tərənnüm etmiş, qəzəllərində İsa peyğəmbərin, Musa peyğəmbərin adlarını böyük ehtiramla çəkmişdir (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1986: s.97).

Nola gər Məryəmdən əfsun görsə nəqdi-pakını¹
Ol ki, İsa bir kəminə² bəndeyi-fərmanıdır.

Mən şairi-Museyi-kəlaməm,
Sahirlərə³ möcizi-təməmməm

(1.pak, təmix can, 2.aciz, kiçik, 3. Sehirbaz, sehirkar)

Əsərləri insanlarda olan nəcib duyğuları, sədaqəti, doğruluğu, inam və etibarını tərənnüm edən şairlərimizdən biri də **Məhəmməd Əmani** (1536-1608) olmuşdur. Təbiəti qoynunda insan gəzdirdiyinə görə vəsf edən şairin əsərlərində İsa Məsihə daim hörmət və ehtiram sərgilənmişdir. (Azəroğlu, 1956: s. 44-64).

XVII əsr Azərbaycan ziyalısı kimi **Aşıq Abbas Tufarqanlı**nın (1585-1650) əsərlərində digər xalqların mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə hörmət hissi daima vurğulanır, dəyərləri önə çəkilir, şeirlərinə ictimai məzmun gətirməklə milli təfəkkürdə çevriliş yaratmışdır (Azərbaycan aşıqları və el şairləri, 1983: s 87).

XVII əsr ziyalısı **Molla Camal Rəncinin** “Şeyx Sənan” mənzum hekayəsi də multikultural dəyərlərin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir (Rənci, 1983: s. 85). Əsərdə eşqdə dinlərə fərq qoymadığını, insanlara məhəbbət hissinin hər şeydən, hətta dinlərdən belə üstün sayıldığını əks olunur. Kamal Abdullaya istinadən desək, (Abdulla, Həbibbəyli, Məmmədəliyev, Kərimli, 2016: s.103) bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatından multikulturalizmin qırmızı xəttidir.

Həmçinin Füzuli məktəbinin davamçısı sayılan XVII və XVIII əsrlər şairi **Qövsü Təbrizi** yaradıcılığı da multikultural fikirlərlə zəngindir. Ədibin əsərlərində multikultural dəyərlərin insanlarda vətənə, yurda, ana dilinə sevgidən başladığı göstərilir. Onun fikrincə bu sevgi digər millətlərin dininə, dilinə hörmət və ehtiramın bünövrəsini qoyur. Şeirlərində daima digər dinlərin müqəddəslərinə, xüsusilə, İsa Məsihə qeyri-adi ehtiram duyulur ki, bu da multikultural dəyərlərə inam və ehtiramdan qaynaqlanır. (Təbrizi Q., 2006: s. 152)

Dərd əlindən dudi-ahim¹ çün fələk peymalənir,
Yaşınır xurşidi-tabanü Məsiha gizlənir.²

(1.ahın tüstüsü, 2.Parlaq günəş üzünü örtür, Məsiha gizlənir)

Multikultural ruhlu şairlərdən danışarkən XIX əsrin ən parlaq nümayəndəsi **Qasım Bəy Zakirin** (1784-1857) adını çəkməmək mümkün deyil. Öz dövrünün multikultural dünyagörüşlü ziyalısı kimi hər zaman öz şeirlərində xalqların dostluğuna önəm verir, insanları öz aralarında milli ayrı-seçkilik salınmamasına çağırır (Zakir, 1984: s. 74).

XIX əsrin daha multikultural dünyagörüşlü mütəfəkkurləri sayılan **Abbasqulu Ağa Bakıxanov** (1794-1846) yaradıcılığı multikultural dəyərlərin bolluğu kontekstindən kulminasiya nöqtəsindədir.

Bəlkə də multikultural bir ailədə böyüməsi nəticəsində görmüş olduğu psixoloji mühit (atası II Mirzə Məhəmməd xan Bakı xanları nəslindən, anası Sofiya xanım müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcü qızı) ədibi bu sahədə fərqli və eyni zamanda zəngin dünyagörüşünə yiyələndirmişdir. Bir çox əcnəbi dilləri bilməsi ona Qərb mədəniyyətini dərinlən mənimsəməsinə və yaradıcılığı boyunca təbliğinə səbəb olmuşdur. (Bakıxanov, 1984: s. 52). Xüsusilə Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Əsərdə ərəbcandakı multikultural mühit çox gözəl təsvir edilmişdir, xüsusilə bu ərazidə yaşayan digər dinlərin- xristianlıq, zərdüştlük və islam dininin tarixi və mahiyyəti maraqlı təhlil edilmişdir. Onda bu multikultural fikirlərin formalaşmasında təbii ki, dövrünün bir çox ziyalıları ilə dostluğu, məsələn; A.S.Qriboyedov, F.Bodenştedt, Fazil xan Şeyda və s. kimi ziyalıların təsirinin əhəmiyyəti böyükdür. Əsərlərinin birində ədibin çox maraqlı bir fikri səslənir “*Həqiqət və ədalətdən kənar hər kəs kafirdir*” Bu fikirlə şair müxtəlif dinlərin nümayəndələrinə nə dərəcədə ehtiramla yanaşdığını nümayiş etdirir. (Abdulla, Həbibbəyli, Məmmədəliyev, Kərimli, 2016: s.143).

Mir Həmzə Seyid Nigari (1805-1886) yaradıcılığının əsasını allaha sevgi və ilahi məhəbbət duyğuları təşkil edir. Öz şeirlərində hər zaman insanları dininə və dilinə görə ayırmamağa çağırmışdır. Daima bərabərlik, humanistlik ideyalarının davamçısı olaraq, insanları sülhə, əmin-amanlığa səsləmişdir.

Bəxşi-Xuda, rəşki-Məsiha eşq,

Mayeyi-möcüzəyi-Musadiq eşq.

Hər bir nəfəsi Məsihasa¹

Hər bir nəzəri nəziri-kimiya...

Başqa məddahə nə hacət, sifəti-zatına kim,

Vasifin² “Müşəf”u İncilü “Zəbur”u Tövrat

(1.*Məsih kimi*, 2.*vəsf edən, mədh edən*) (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1988: s.198)

Dramaturgiyasının banisi, multikultural ruhlu klassikimiz **Mirzə Fətəli Axundzadə** (1812-1878) Azərbaycanın multikultural və beynəlmiləl dünyagörüşlü ziyalılarından. Əsərlərində hər zaman qərb fəlsəfəsini, qərb dünyagörüşünü, incəsənətini təbliğ edən yazıçı multikultural fikirlərin təbliğçisi olmuşdur. Böyük rus şairi Puşkinin ölümünə həsr etdiyi “Qəsideyi-təziyə” əsəri bu baxımdan xüsusi diqqətəlayiqdir (Axundzadə, 2005: s.24-96). “Müsəlman Molyeri” titulu qazanmış Mirzə Fətəli Axundzadənin öz dövrünü qabaqlayan, insanları dini fanatizmdən əl çəkib tərəqqiyə səsləyən ədibin insanlara tolerant münasibəti onun əsərlərində bədii aspektdən olduğu qədər fəlsəfi fikirləri multikultural dəyərlərlə çox zəngindir. Bir çoxları onu ateist adlandırırsa da istənilən dini səpgili müzakirələrə tolerant yanaşmalar sərgilədiyinə görə onu daha çox deist adlandırmaq məqsədəuyğudur. Ədibin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində səslənən maraqlı bir fikir vardır: “*Belə bir əqidə büt-pərəstlikdən də ziddir. Kainatı yaradan Allah bu cür sifətlərdən uzaqdır və ona bu kimi sifətləri vermək küfrdür. Siz dediyiniz Allah, sizin xəyalınızda zənn ilə süni surətdə yaradılmış Allahdır. Sənin Allahın səfəhlərin dediyindən çox yüksəkdir.*” Həmçinin islama münasibəti ilə bağlı: “*İslam dini ancaq o zaman yaşayıb davam edə bilər ki, insanlar dini mahiyyətini şüur və mərifət əsasında anlamış olsunlar. Sonra başqa xalqlardan fərqləndirmək üçün formal olaraq müsəlmanlıqda qalmaq olar*” (Axundzadə, 1955: s. 100). Axundzadənin digər millətlərdən olan dünya şöhrətli məşhur yazıçı və alimlərə böyük hörmətlə yanaşmasının səbəbi də bəşəriyyətin xilasını insanların əqli zindandan tamamilə xilas olunaraq kamilləşəcəyində görməsində idi. Mütəfəkkirlər arasında ilk olaraq məhz Axundzadənin yazılarında sekularizm anlayışı işlənməyə başlanmışdır. Ö sekulyarizmin təhlilini vermiş, dinin dövlətdən ayrılması, ictimai və siyasi aktivliyinin sıfıra endirilməsinin vacibliyini önə çəkmişdir. Ədibə görə əgər cəmiyyət sekulyar prinsiplərlə idarə olunursa, demək bu cür cəmiyyətlərdə hər bir fərdin dini seçimləri azad olacaq, qəbul olunacaq, dini baxışları müzakirə edilməyəcəkdir. Ədibin arzuladığı sekulyar cəmiyyətdə dini mövqeyindən asılı olmayaraq hər kəs qanun qarşısında bərabər olacaqdır. Axundzadə hər zaman xalqını çox savadlı görmək istəyir, onun əlifba islahatına meyl etməsinə və yeni latın qrafikalı əlifbanın qəbul edilməsinə səy göstərməsinə çalışırdı. Ədib: “*Mənim əlifbam yüz ildən sonra şərq ədəbiyyatında öz*

layiqli yerini tutacaq... Bu əlifba ilə yeni əsərlər yazılacaq, həmçinin onun hərfləri ilə köhnə kitablardakılar oxucularına çatdırılacaq... O zaman mənim məqsədimə nail olunacaq və mən qabaqcadan arxayın ola bilərəm, baxmayaraq ki, o xoşbəxt günü görməyəcəm” (Hüseynov, 2006: s. 293).

XIX əsrin ziyalı **Seyid Əzim Şirvaninin** (1835-1888) əsərlərinə də səyahət etməklə multikultural ruhun, humanist fikirlərin nə dərəcədə hakim olduğunu görə bilərik. Öz həyatını xalqının maariflənməsinə həsr edən görkəmli şairimiz hər zaman əsərlərində müxtəlif millətlərin dillərini, mədəniyyətlərini, xüsusilə də rus dilinin bilməyin vacibliyini təbliğ etməyə çalışır, insanları dininə, dilinə, milliyyətinə görə deyil, elminə görə dəyərləndirməyə çalışırdı. (Şirvani, 1969: s. 25-89).

Demə bu kafir, ol müsəlmandır,
Hər kəsin elmi var, o, insandır.
Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olursan get, əhli ürfan¹ ol
(1. Əhli ürfan-bilikli, kamallı)

Multikultural ruhlu şairlərdən olan **Sədi Sani Qarabaği** (1841-1879) şeirlərində islamla yanaşı digər dinlərə də şöyük ehtiram bəsləyirdi. Qarabaği insanları dinlər arasındakı sərhədləri keçməyə, insanlıq ətrafında birləşməyə səsləyirdi (Qarabaği, 2014: s.62).

Adəmi Nuh anda mühəyya¹ idi,
Xızr idi, İlyas idi, İsa idi,
Yunis idi, Munisi Musa idi,
Cümlə cahana bu təmənnə idi.
(1. Mühəyya- hazır)

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının incilərindən olan **Mirzə Əbdülxaliq Yusif** (1851-1924) dövrünün məşhur qəzəlxanı kimi qəzəllərində multikultural fikirlərlə insanlara çağırışlar edirdi. Qəzəlxan bütün bəşər övladlarını birləşməyə, həmrəy olmağa çağırırdı. “Biz hamımız bir Adəmin övladıyıq” deyən şair biz hamımız deməklə dinindən, dilindən asılı olmayaraq bütün insanları eyni cür qəbul etdiyini hayqırırdı (Yusif, 2002: s. 46). Mirzə Əbdülxaliq Yusif həmçinin məşhur qəzəlxan **Əliağa Vahidin** müəllimi olduğundan, onun baxışlarını Vahid yaradıcılığında da görmək mümkündür.

Biz hamımız bir cəddənin¹ əfradıyıq,²
Biz hamı bir məhəbbətin şadıyıq,
Biz hamı bir Adəmin ovladıyıq,
Bəs nə üçün biz özgə xəyal eyləriz?
Bir-birimiz ilə cəngi cidal eyləriz.

(1. Cəddə-yol, 2. Əfrad-insanlar) (Abdulla, Həbibbəyli, Məmmədəliyev, Kərimli, 2016: s.182).

Daima əsərlərində fanatizmlə, mövhumatçılıqla, cəhalət və avamlılıqla savaşan **Mirzə Ələkbər Sabir** (1862-1911) humanizmə, insanpərvərlik duyğularına fokuslanan şairlərdəndir ki, onun şeirləri bu gün belə aktuallığını itirmir. Şairin yaşadığı ziddiyətli dövrün çox ziddiyətli olmasına baxmayaraq, o böyük qəhrəmanlıqla mübarizə aparır, yaşayan xalqlar arasında parçalanma və intriqalara yox deyirdi. Şairin “Beynəlmiləl” adlı əsəri dövrün ədalətsizliklərinə üsyan edirdi. Bu əsərlə şair sanki “İblisi-məlunların” iş üzünü açır, insanlar arasında dini, irqi, etnik əlamətlərə görə ayrı seçkiliyin yolverilməz olduğunu hayqırırdı (Sabir, 2004: s. 74).

Babam sünni, nənəm şiə, dürəğ¹ mən,
Nə farsam mən, nə hindəm mən, türək mən!
Muğanda-muğbeçə,² məsciddə-əkbar,
Təfavüt yox...həqiqətdə zirək mən!..

(1. Dürəng-müxtəlif irq millətlərdən əmələ gəlmişmələz, qarışıq, metis, 2. Muğbeçə-atəşpərəst, kafir) (Abdulla, Həbibbəyli, Məmmədəliyev, Kərimli, 2016: s.194).

Görkəmli dramaturqumuz **Cəlil Məmmədquluzadənin** (1869-1932) multikultural fikirlərin təbliğində rolu danılmazdır. Mirzə Cəlilin nəşri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalın bu işdə xidməti də böyük olmuşdur. Jurnalın sayəsində ədib daima geriliyi, xurafatı, mühafizəkarlığı tənqid etmiş, məqalələrində digər millətlərin tərəqqiyə aparan cəhətlərini təbliğ etməyə çalışmışdı. Onun jurnalının təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin Türkiyə, İran da daxil olmaqla bütün müsəlman dünyasında məşhur olması multikultural ideyaların daha geniş areala yayılmasına səbəb olur, təsir qüvvəsini artırırdı. Ədibin “Usta Zeynal”, “Kamança” adlı əsərləri həmin fikirlərin təbliğində rolu qiymətsizdir (Məmmədquluzadə, 2004).

Multikultural ruhlu əsərlərin sırasında insanpərvərlik duyğularını təbliğ edən, milli, dini fərqlərin heç bir əhəmiyyət daşımadığını sübut etməyə çalışan **Süleyman Sani Axundov** (1875-1939) müəllifi olduğu “Əşrəf” hekayəsi də mütləq qeyd edilməlidir. Əsər multikultural dəyərlər baxımından bu gün də aktuallığını qiruyub saxlıyır.

Görkəmli dramaturqlardan olan **Abdulla Şaiq** (1881-1959) da öz əsərlərində insanların dünyagörüşlərinin dəyişilməsinin zəruri olduğunu, şəxsi qüvvələrin xalqlar arasında nifaq salmasının, savaş törətməsinin nə qədər pis olduğunu vurğulayırdı. Abdulla Şaiqin “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik” adlı kəlamı özündə dərin bir multikultural mənə daşıyır. Çox maraqlı bir fakt da ondadır ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf proqramının Azərbaycandakı nümayəndəsi cənab Paolo Lembo şairin “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik” seirini “Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında hesabat-1995” kitabına epigrafi kimi vermişdir və hətta kitabı Abdulla Şaiqin Bakıdakı ev muzeyinə təqdim edərkən demişdir: “*Azərbaycanın görkəmli şairi Abdulla Şaiqin bu misralarında bütöv bir xalqın-Azərbaycan xalqının qardaşlıq və sülh arzuları, istəkləri özünün parlaq təzahürünü tapmışdır. Bu şeir öz məzmunu ilə demək olar ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının proqramını əhatə edir*” (Şaiq, 2003).

Öz əsərlərində xalqlar dostluğunu vurğulayan multikultural ruhlu şair **Hüseyn Cavid** (1882-1941) daima tolerant fikirləri ön plana gətirmişdir. Deyilən fikirlər şairin “Şeyx Sənan” əsərində öz təsdiqini tapır. Xüsusilə də şairin “Qız məktəbində” adlı şeiri Gülbahar adlı qızın dili ilə bütün insanlara sonsuz sevginin bəslənməsinin vacibliyini bildirir (Cavid, 2007).

Oxşar baxışları cumhuriyyət şairimiz **Əhməd Cavadın** (1892-1937) şeirlərində də duya bilirik. Başqa dillərdən (rus, gürcü) məşhur əsərlərinin tərcüməsi zamanı onun multikultural baxışlarını görməmək mümkün deyil. Şota Rustavellinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasını bu qəbildəndir. (Əhməd Cavad. 2005)

Lakin **Qurban Səid**in (1905-1942) “Əli və Nino” əsərini ədəbiyyatımızın multikultural ruhlu əsərin tacı kimi də dəyərləndirmək olar. 1937-ci ildə Vyanada E.P.Tal Verlaq tərəfindən nəşr etdirilən və indiyədək dünyanın 33 dilinə tərcümə edilən “Əli və Nino” adlı əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının multikultural fikirləri təbliğ edən ən parlaq nümunələrindəndir desək yanlışdır. Öz adət-ənənələrinə sadıq qalan, öz həyatını belə dövlətinin müstəqilliyi uğrunda fəda verən bir vətənpərvər ruhlu bir gənc-qəhrəmanın başqa millətə və dinə məxsus qızı öz dövrünün mühafizəkar baxışlarına qaşı gələrək dərin bir məhəbbətlə sevgisini tərənnüm edən yazıçı multikultural dəyərləri bütün dünyaya bir mesaj kimi ötürür. Maraqlısı da ondadır ki, həm tarixi, həm də sevgi romanı kimi məşhur olan bu multikultural ruhlu əsər bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır.

Ta qədim əsərlərdən XX əsrə qədər etdiyimiz bu səyahət tolerantlığın, multikulturallığın xalqımızın qiymətli xadimlərinin əsərlərində, daha doğrusu, sözün əsl mənasında əjdadlarımızın qanında və canında yaşayıb formalaşdığının sübutudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K., Həbibbəyli İ., Məmmədəliyev V., Kərimli T. (2016). Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. – Bakı: Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. – 286 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. (2005). III c. – Bakı. – 650 s.

3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (1985). VI c. Bakı: Elm. – 550 s.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (1986). VII c. – Bakı: Elm. – 462 s.
5. Azəroğlu, B. (1956). Əmani.– Bakı: Azəroğlu. – 450 s.
6. Azərbaycan aşığı və el şairləri. (1983) I c. Bakı: Elm. – 336 s.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (1988). VIII c. – Bakı: Elm. – 542 s.
8. Axundzadə, M.F. (2005). Puşkinin ölümünə Şərq poeması. Seçilmiş əsərləri. III c. – Bakı: Qərb-Şərq. – 376 s.
9. Axundzadə, M.F. (1955). Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Azərnəşr. – 147 s.
10. Şaiq, A. (2003). Arazdan Turana. Bakı: Nurlan.
11. Bürhanəddin, Q. (1988). Divan. – Bakı: Azərnəşr. – 332 s.
12. Bakıxanov, A.A. (1984). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Yazıçı. – 356 s.
13. Cavad, Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb.
14. Cavid, H. (2007). Əsərləri. – Bakı: Elm
15. Gəncəvi, N. (2004). Xosrov və Şirin. – Bakı: Çarşıoğlu. – 457 s.
16. Hüseynov, H. (2006). XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixi. – Bakı: Zəkiyev nəşriyyatı. – 544 s.
17. Kitabı Dədə Qorqud. (2004). – Bakı: Öndər nəşriyyat. – 376 s.
18. Rənci, M.K. (1983). Şeyx Sənan. Keçmişimizdən gələn səslər. III buraxılış. – Bakı: Elm. – 92 s.
19. Şəbüstəri, Ş.M. (2005). Gülşəni-raz (Sirlər bağçası) Fars dilindən filoloji tərcümə, ön söz və izahların müəllifi Möhsün Nağısoğlu. – Bakı: Nurlan. – 386 s.
20. Şirvani, S.Ə. (1969). II c. – Bakı: – 360 s.
21. Sabir, M.Ə. (2004). Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza. / Hophopnamə. II c. – Bakı: Şərq-Qərb.
22. Zakir, Q. (1984). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Yazıçı. – 420 s.
23. Qarabaği, S.S. (2014). Seçilmiş əsərləri.– Bakı: Elm və Təhsil. – 324 s.
24. Qurban Səid. (2006). Əli və Nino. – Bakı: Şərq-Qərb.
25. Məmmədquluzadə, C. (2004). Kamança; Usta Zeynal. Dram sərləri: I və II c. – Bakı: Öndər.
26. Təbrizi, Q. (2006). Divan. – Bakı: Elm və Təhsil. – 635 s.
27. Yusif, Ə.M. (2002). Dirilti aləmi eşqin nidası... – Bakı: Nurlan.

SOCIOLOGY

UOT: 1(091).

INFORMATION SOCIETY: ESSENCE AND FEATURES

Arzu Nadirzade

PhD student

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Philosophy

arzumutellibova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9012-0126

Abstract: The article provides detailed information about the information society and its essence. The young researcher clearly explained the topic with the scientific methods she used in his research work and explained each concept with facts from a historical point of view. The introduction to the article contains information about the word information and its initial meaning. Then, the author approached the subject from a philosophical point of view, conducted both sociological and cultural analysis, and revealed the historical roots of the modern information society. The main part of the article mentions the stages of development of the information society based on the quotes of scientists who are well versed in culturology, social and philosophical sciences. Here, taking into account the views of A. Toffler, M. Castels, prominent cultural scientist Berdyaev, certain new ideas are reflected. The article also contains the author's personal conclusions. In the concluding part of the article, the young researcher noted both the literature he used and his own conclusions.

Key words: culture, philosophy, information, information society, sociology, psychology

İFORMASIYA CƏMİYYƏTİ : MAHİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nadirzadə Arzu Mais qızı

Doktorant

AMEA Fəlsəfə İnstitutu

arzumutellibova@gmail.com

Xülasə: Məqalədə informasiya cəmiyyəti və onun mahiyyəti haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir. Gənc tədqiqatçı elmi tədqiqat işində istifadə etdiyi elmi metodlarla mövzunu aydın şəkildə izah etmiş və tarixi aspektdən faktlarla hər bir anlayışın izahını vermişdir. Məqalənin girişində informasiya sözü və onun ilkin mənası haqqında bilgiler yer almışdır. Daha sonra isə müəllif, mövzuya fəlsəfi aspektdən yanaşaraq həm sosioloji, həm də mədəni təhlil apararaq müasir informasiya cəmiyyətinin yaranmasının tarixi köklərini açmışdır. Məqalənin əsas hissəsində kulturologiya, sosial fəlsəfi elmlər üzrə kifayət qədər bilgili olan alimlərin sitatları əsasında informasiya cəmiyyətinin inkişaf mərhələləri qeyd olunmuşdur. Burada A. Tofflerin, M. Kastelsin, görkəmli mədəniyyətşünas alim Berdyaevin fikirlərindən istiqamət götürülərək müəyyən yeni fikirlər öz əksini tapmışdır. Məqalədə müəllifin şəxsi qənaətləri də yer almaqdadır. Məqalənin nəticə hissəsində gənc tədqiqatçı həm istiadə etdiyi ədəbiyyatlardan, həm də özünün gəldiyi nəticələrdən qeydlər etmişdir.

Açar sözlər: mədəniyyət, fəlsəfə, informasiya, informasiya cəmiyyəti, sosiologiya, psixologiya;

“İnformasiya” sözü Azərbaycan dilinə XX əsrin sonlarında daxil olsa da, beynəlxalq miqyasda informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində ölkəmizdə də bu termindən geniş istifadə edilməyə başladı. “İnformasiya” ingilis sözü olub (“information”) məlumat, bilgi bəzən də kompüter proqramlarının verilənlər bazasını ümumi xarakterizə edən termin kimi istifadə edilir. Hazırda

Azərbaycanda ümumişlək sözə çevrilmişdir. Çünki onun mənası hər kəs tərəfindən anlaşılan və aydın qəbul ediləndir.

İnformasiya terminin tarixi köklərini araşdırsaq, görürük ki, bu termin hələ ilk informasiya vasitələrinin yarandığı dövrlərdə mövcud olmuşdur. Məsələn, ilk əlyazmaların yarandığı dövrlərdən başlayıb araşdırmaq olar. İlk yazının kəşf olunması ilə insanlar daha fərqli düşünməyə başladılar və öz düşüncələrini də daha böyük miqyasda tanıtmək, daha böyük auditoriyaya təqdim etmək fikrində idilər. Beləliklə, onlar şairlərin şeirlərindən bir parçanı, el deyimlərindən, bəzən də eldən-elə yaddaşlarda gəzən bir hadisəni yazı materiallarına köçürərək çoxaltmağa başladılar. Beləliklə, informasiya lokallıqdan çıxaraq qloballaşdı və daha geniş vüsət aldı. Əsrlər boyu əlyazmalar vasitəsilə bir dövrün mədəniyyəti digər dövrün mədəniyyətinə çatdı və bunu təşkil edən başlıca amil informasiyanın, biliyin insan hafizəsində deyil, maddi mədəniyyət nümunələrinə həkk olunaraq cəmiyyətə təqdim edilməsi idi. Bu səbəbdən də hesab edirik ki, informasiya anlayışının mahiyyətinə mədəni aspektdən yanaşmaq daha doğru olardı.

Mədəniyyət anlayışı kifayət qədər geniş və çoxşaxəli bir anlayışdır. Əsrlər boyu alimlər müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər ki, mədəniyyətimiz daha geniş anlayışdır, yoxsa cəmiyyətimiz? Və ya ikisindən biri digərinin tərkibində mövcud olursa, tabe edən və tabe edilən hansı tərəfdir? Bu sferada informasiyanın da özünəməxsus bir mövqeyi vardır. Bu baxımdan da informasiya sözünü fəlsəfi anlamda təhlil etmək şərtidir.

Qeyd etdik ki, informasiya sözü ingilis sözü olub, bilik, məlumat anlayışlarını ifadə edir. Bu, sözün ilkin və dəqiq mənasıdır. Lakin müəyyən dövrlər keçdikcə bütün sözlər kimi informasiya anlayışı da öz ilkin mahiyyətini qorumaqla, həm də başqa, yeni və daha müasir bir anlam daşımağa başlamışdır. Belə ki, EHM-lərin (Elektron Hesablama Maşınları) meydana gəldiyi zamandan etibarən onun “verilənlər bazası” anlayışı ilə identifikasiya edilməsi bunun bariz nümunəsidir.

İndiki dövrdə «kibernetik məkan» (cyber zone) deyilən bir anlayış meydana gəlib. Belə məkan müasir rabitə (kommunikasiya) vasitələri əsasında yaranır və virtual reallığı özündə birləşdirir, elektron, xüsusən də kompüter rabitə vasitələri (məsələn, internet) şəbəkəsinin köklü surətdə genişlənməsi sayəsində hamı üçün istifadəsi mümkün bir sahəyə çevrilir. *Kompüter* və informasiya *texnologiyalarının* təsiri altında, ümumiyyətlə, sosial məkanın strukturu dəyişir. Coğrafi faktorların sosial münasibətlərə təsiri getdikcə azalır. İnformasiya mübadiləsi üçün zəruri olan vaxt da azalır, Transaksiyanın həcmi və tezliyi, coğrafi məkanın əhəmiyyəti azaldıqca milli və beynəlxalq eyniliyin (identikliyin) quraşdırılmasında informasiya məkanının rolu artır. Peyk rabitə vasitəsinin köməyi ilə mobil telefon, telefaks, internet ilə Yerə istənilən nöqtədə olan abonentlə əlaqə yaratmaq olar. Ən yeni texnologiya milli sərhədlər tanımayan elə körpülər yaratdı ki, onların vasitəsilə informasiya maneəsiz olaraq fiziki maneələri və dövlət sərhədlərini keçir. Yeni qlobal, vahid kibernetik məkan yaranır (Rüstəmov, 2007: s. 42).

Bu kibernetik məkanın özü də qlobal bir informasiya cəmiyyəti yaradır. Bu informasiya cəmiyyətində artıq ünsiyyət dili fərqli formalarda təzahür tapır. Burada istifadə olunan fikri ifadə etmək formaları real cəmiyyətdən olduqca fərqlidir. Buna görə də informasiya cəmiyyəti anlayışının mahiyyətini dərinlən izah etməyə ehtiyac vardır.

XX əsrin əvvəllərinə qədər məlumat anlayışı ancaq tarixi dövrlər haqqında və müəyyən bir hadisə haqqında fikirləri ümumi şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir. Lakin ilk dəfə 1928-ci ildə R.Hartley adlı amerikalı bir alim texniki rabitə kanalları vasitəsilə yayılan məlumatların cəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün “informasiya” sözündən istifadə edərək onu elmə gətirir. Bundan sonra informasiya sözü texniki və ya buna yaxın sahələrdə bir qurğudan digərinə ötürülən verilənlər bazası mənasında işlədilir (Stonier, 1991: P. 257—263).

İnformasiya inqilabı hər hansı bir hadisə və ya bu hadisədən yaranan hər hansı bir proses deyildi. İnformasiya inqilabı yarandığı gündən indiyə qədər böyük bir dövrü əhatə edən və bu zaman kəsiyində

kifayət qədər böyük informasiya partlayışlarının həyata keçməsinə şərait yaradan müasir texnoloji bir mədəniyyət sferasıdır (A.M.). Burada yeni bir mədəni fazadan, yəni daha geniş imkanlara sahib bir sivilizasiyadan söhbət gedir. Yaranmış olan bu təbii sivilizasiya da öz növbəsində yeni bir tarixi paradigmanın mövcudluğuna zəmin yaradır. Burada informasiyanın emalı ilə yanaşı, onun mübadilə prosesi, digər mədəni sferalara nüfuzu, təsiri, habelə qarşılıqlı əlaqələri əks olunur. Bütün bu prosesləri insan şüuru müasir eysoslar vasitəsilə qavrayır. İnformasiya cəmiyyətinin bir fərdi olan bir şəxsiyyət bu mühitdə ən azı bir informasiya almaqla onun paylayıcısına çevrilir. Deməli, buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, informasiyanın yayılmasında texnoloji qurğulardan da çox insan beynindən istifadə olunur. (A.M.)

Görkəmli rus alimi Berdyayev “Mədəniyyət haqqında söhbətlər” əsərində bir mövzuya toxunmuşdu ki, heç bir mədəniyyət sivilizasiyaya çatmamış məhv ola bilməz və ona görə də məhv olmaqda olan bir mədəniyyətin yaranmaqda olan digər bir mədəniyyətə təsiri labüd və qaçılmazdır (Manafova, 2010: s.13). Bəs, bu hal necə baş verir? Əlbəttə ki, mədəniyyətin varislik funksiyası vasitəsilə. Hansı ki, bu funksiyayı da yerinə yetirən məhz bəşər övladıdır. İnsanlar yaşadıkları mədəniyyəti mütləq istər daşa, istər ağaca həkk edərək gələcək nəsillərə ötürməyə qadirdirlər. Bu insan övladının təbiətində var, mənimsədiyi şeyi, qavradığı bilgini hər zaman saxlamaq istəyir, onu qorumağa və daha təhlükəsiz saxlanclara aparmağa can atır. Deməli, insanın qorumaq instinkti də mədəniyyətin qorunub saxlanılmasında, gələcək nəsillərə ötürülməsində çox böyük və əhəmiyyətli bir rol oynayır. Elə isə bu fikri olduğu kimi haqqında danışdığımız müasir informasiya cəmiyyəti anlayışı ilə identifikasiya edə bilərik. Belə ki, durmadan yaradan, inkişafa can atan bəşər övladının yaratdığını qoruyub saxlama instinktinin bugünkü nəticəsi məhz texnoloji qurğular vasitəsilə informasiyanın emalı, onun ötürülməsi prosesindən ibarətdir. Bu təkcə mədəniyyətin yox, eyni zamanda dünyanın sosial-ictimai və siyasi-iqtisadi durumuna, nizam-intizamına da öz təsirini göstərməkdədir.

İspan sosioloq Manuel Castells hesab edir ki, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməklə onun ümumi dünyagörüşünə, həyat şərtlərinə, mədəni, ictimai-siyasi həyatına təsir edir. Bu cəmiyyət yeni iqtisadi əlaqələrin, müasir qayda-qanunlarla idarə olunan yeni dünya cəmiyyətinin və onun özünəməxsus mədəniyyətinin yaranmasının başlanğıcı hesab olunur. Hazırda yaşadığımız sivilizasiya o qədər sürətli inkişaf edir ki, insan beyninin qnoseologiyası da buna uyğunlaşaraq ətraf mühiti və yeni texnoloji mədəniyyəti daha sürətli qavrayır (Кастельс, 2000: с. 28.]

İnformasiya inqilabı təkcə informasiya sənayesinin mövcud imkanları ilə insanların və ümumi olaraq cəmiyyətin informasiya ehtiyacını ödəmək üçün bütün mümkün yollardan səmərəli istifadə etməklə lazımi və faydalı məlumatları emal etmir, o, həmçinin də kütlə psixologiyasının tələblərini araşdıraraq insanların maraq dairəsini müəyyənləşdirir və bəzən də lazımsız, müəyyən xaos proseslərə zəmin yaradan populist informasiyaları da emal edərək yayır.

Tarixi aspektdən bu mövzunun dərinəndən araşdırılması vacibdir. Belə ki, beynəlxalq elmi cəmiyyətlərdə informasiya cəmiyyətinin 4 böyük inqilabla hazırkı vəziyyətə gəldiyi düşünülür. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İbtidai insanda şifahi nitqin yaranması;
2. Yazının meydana gəlməsi;
3. Mətbəenin ixtirası;
4. Elektronlaşdırma və müasir kompüterlərin yaradılması;

Sonuncunun meydana gəlməsi ilə informasiya cəmiyyəti anlayışı sözün əsl mənasında yeni bir eraya qədəm qoydu. Hazırda elə bir informasiya mühitində yaşayırıq ki, insan beyni artıq informasiya almadan gününü planlaya bilmir, hər şeydən saniyələr içində xəbərdar olur və eyni informasiyanı bir dəqiqə içində onlarla yerə ötürür. Bu məsələnin müsbət tərəfidirsə, həmin informasiya inqilabının gətirdiyi xeyli sayda mənfi nüanslar da vardır.

Müasir menecmentin banisi, amerikalı alim P.Druker qeyd edir ki, yuxarıda sadalananlardan ən birincisi elə məhz yazının yaranmasıdır ki, onun nəticəsində də ilkin informasiya vasitələri olan məktublar, teleqraflar yarandı və artıq bundan sonrakı dövrdə həmin vasitələrin inkişafı barədə ciddi dəyişikliklər oldu (Druker, 1998).

Buradan belə bir sual meydana gəlir: informasiyanın mahiyyəti və məqsədi nədir? Gündəlik həyatımızda baş verən hadisələrin mətn və ya şifahi nitq vasitəsilə bir insandan digərinə, bir insan qrupundan digərinə, həmçinin bir cəmiyyətdən digərinə ötürülməsi nəticəsində informasiya mübadiləsi baş verir. Tarixi dövrlərdə bu proses daha da böyüyərək bir sivilizasiyaya çatmış mədəniyyətlə yaranmaqda olan yeni bir mədəniyyət arasında əlaqə yaradır və varislik funksiyası vasitəsilə digər mədəniyyətə də öz töhfəsini verir. Məsəl üçün burada yeni bir sosial mühitin yaranması üçün həmin mühitin tarixi kökləri araşdırılır və məlum olur ki, bundan əvvəlki dövrün mədəniyyətində də elə bu cür sosial mühit var imiş və hal-hazırda həmin əkilən toxumlardan yeni rüseymlər cücərməyə başlayır.

Tarixilik metodu vasitəsilə A.Toffler bu mövzuya özünün “Üçüncü dalğa” əsərində aydınlıq gətirmişdir. O Drukerdən fərqli olaraq sosioloji inkişaf tarixini dalğalardan ibarət 3 böyük dövrə ayırır:

1. Ən qədim dövrlərdən başlayıb XVIII əsrə qədər davam edən Aqrar dövr;
2. XVIII əsrdən başlayaraq XX əsrin 50-ci illərinə qədər davam edən Sənaye dövrü;
3. 1950-ci illərdən başlayıb bu günə qədər dayanmadan inkişaf edən Postsənaye dövrü (Toffler, 1980).

İlk informasiya inqilabının insanın şifahi nitqinin yaranmasından başladığını hesab etmək olar, amma onun dəqiq tarixi hələ də elmdə təxmini olaraq qeyd edilir (təq. 150-200 min il əvvəl). Homo Sapiens insan tipinin şüurunun inkişaf etməsi təkcə onun nitqində yox, həm də ibtidai insanın kultivativ fəaliyyətində böyük inkişafə yol açdı. Dil özlüyündə qədim cəmiyyətdə qəbilələr və tayfalar arasında bir körpü yaratdı, onları həm bir-birinə yaxınlaşdırdı, həm də düşmənçiliklərinin səbəblərini aydınlaşdırdı. Dil sonsuz ifadəli və yaradıcı dəyərlərlə birləşən yeni düşüncə tərzini formalaşdırmaq qabiliyyətini təmin etdi. Bu da cəmiyyətin bütün üzvlərinə məlumatların yayılmasına səbəb oldu. İndi ən vacib məlumatlar nisbətən böyük bir qrupun üzvlərinə, eləcə də digər nəsillərə ötürülə bilər. İnsanlar digər insanların səhvlərindən öyrənməyə və kollektiv təcrübəni inkişaf etdirərək başqalarının uğurlu təcrübələrini təkrarlamağa başlayırlar. Bunun nəticəsində də bəşər övladı biliyin inkişafına töhfə verən bir yaddaş – irs yaratdı.

İkinci informasiya inqilabı yazının yaranması oldu ki, bunun nəticəsində insanlar həm nitqdəki səsləri ifadə etməyi, fikirlərini əyani surətdə həkk etməyi öyrəndilər, həm də eyni fikirləri eyni zamanda bir neçə insan və ya insan qruplarına çatdırılmasını, onların məlumatlanmasını bacardılar. İlk yazılar sillabik (heca), piktografik (şəkli), ideografik (bir şəkil bir fikri ifadə edən) yazılar olsa da, zamanla hərflərin də meydana gəlməsi ilə səliqəli bir yazı sistemi yaradıldı. Bütün bunlar minilliklər boyu inkişaf etdi. Daş, qaya, ağac və kağızaqədərki yazı materiallarından şüurlu istifadə edən insan nəhayət kağızın da kəşf edilməsi ilə yazı işini sürətlə təkmilləşdirdi.

Mədəniyyətin ilkin beşiyi adlandırılan dördlük – Mesopotamiya, Misir, Çin və Hindistanda bu proseslər paralel şəkildə getmişdir. Ona görə ki, bu dördlük böyük İpək yolunun üzərində yerləşirdi və onların arasında ticarət əlaqələri var idi. Deməli, birbaşa ünsiyyət informasiya cəmiyyətinin təməlini qoymuşdur. İki və daha artıq insanın və insan qruplarının arasındakı kommunikasiya informasiya mübadiləsinə yaradır (A.M).

Nəticə etibarilə üçüncü informasiya inqilabı İohan Quttenberqin çap maşınını ixtira etməsi ilə başladı. Bundan sonra informasiyanı mətnə çevirmək və daşınabilən material halında paylamaq, insanlara və ümumən cəmiyyətə ötürmək daha rahat şəkildə baş verdi. Bu artıq sənayeləşmə dövrünə qədər informasiyanı daha əlçatan etdi.

XX əsrin 40-cı illərindən artıq Elektron Hesablama Maşınlarının istehsalına başlandı. Bu hesablama qurğuları yaradıldığı ilk vaxtlarda tonlarla ağırlığa malik idi. O, məhdud sayda əməliyyatları

icra etsə də, zamanla təkmilləşdirilərək bugünkü müasir kompüterlərə çevrildi. Təbii ki, kompüter cihazlarının meydana gəlməsi ilə də artıq informasiya inqilabının dördüncü və ən sürətlə inkişaf edən mərhələsi başlandı. Bundan sonra informasiyanın həmin elektron hesablama maşınlarına ötürülməsi, təkrar emalı prosesi informasiya bazarının yaranmasına gətirib çıxardı. Artıq nanotexnologiyaların işlənilib hazırlanması bu böyük ixtiranın davamı olmaqla bərabər, kompüterləşmə sənayesində yeni bir cığır açdı.

Hazırda informasiya sənayesi ən yüksək inkişaf mərhələsindədir. Bu hər bir fərdin asanlıqla işlədə bildiyi telefon, planşet və ya daşınabilən informasiya qurğularının (disk, flash kartlar, nanokartlar) sayəsində baş verib. Belə ki, artıq sosial platformalar tək-cə xüsusi şəxslərə deyil, hər hansı bir vətəndaşa da aid ola bilər. Buna görə hər bir fərd informasiya daşıyıcısı olmaqla bərabər, öz sosial platformasından da bunu yaymağa qadir olan bir informator rolunu oynayır. (A.M.)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, informasiya yarandıqdan sonra cəmiyyəti təşkil edən fərdlər vasitəsilə lokallıqdan çıxaraq qlobal bir xarakter daşıyır, yəni o paylanır, insanlar arasında yayılır, bir cəmiyyətdən digərinə, bir mədəni sferadan digərinə rahatlıqla keçə bilər və dünyəvi xarakter daşıyır. Məhz bu proseslərin fonunda da informasiya cəmiyyəti yaranır, yəni mütəmadi şəkildə, dayanmadan hər bir fikir, hər bir hərəkət informasiyaya çevrilir, ötürülür və məlumatların dövr etdiyi qlobal bir informasiya məkanı yaranır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Druker, P. (1998). The Information Revolution // Forbes ASAP. 24.08.
2. Manafova, M. (2010). Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. – Bakı: Sabah. 359 s.
3. Rüstəmov, Y. (2007). Fəlsəfənin əsasları. – Bakı: Nurlan. – 504 s.
4. Stonier, T. (1991). Towards a new theory of Information // Journal of Information Science. № 17. – P. 257-263.
5. Toffler, A. (1980). The third wave. – Blackstone Pub. 448 pg
6. Кастельс, М. (2000). Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ИД ВШЭ, 2000. – 608 s.

THEOLOGICAL SCIENCES

HADITH CULTURE AND SUFISTIC INTERPRETATION IN HIDAYETU'L-IHVAN

Alparslan Kartal

PhD

Kafkas University, Turkey

kartalalparslan@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5360-2361

Abstract. Baba Nimetullah Nakhcivani, known to be born in Nakhchivan of Azerbaijan, died in 920/1514, although his date of birth is unknown. He started the first science education in Nakhchivan during the Akkoyunlu period. Later, he went to Tabriz and wrote *al-Fevâtiḥu'l-ilâhiyye wal-mefâtiḥu'l-gaybiyya*, in the history of commentary, the Quran was interpreted as Sufism from beginning to end and accepted as the first Sufi commentary. In Ottoman Sultan II. Beyazıt period, he migrated to Anatolia in 1499 and settled in Akşehir district of Konya. His people continued their educational and scientific activities here. The author is also a mystic and has a mystical character. He died in 1514.

In our study, the methodology used by the author, a scholar who has an interpretation, using verses and hadiths as evidence in his work named *Hidayetu'l-Ihvan* will be determined. The sources of the hadiths cited will be determined and their health rates will be revealed.

Keywords: Nimetullah Nahcivanî, *Hidayetu'l-Ihvan*, hadith.

HİDAYETU'L-İHVAN'DA HADİS KÜLTÜRÜ VE İŞÂRÎ YORUMLAR

Alparslan Kartal

Dr.

Kafkas Üniversitesi, Türkiye

kartalalparslan@hotmail.com

Özet. Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan'da doğduğu bilinen Baba Nimetullah Nahcivânî'nin doğum tarihi bilinmemekle beraber vefat ettiği tarih 920/1514'dir. Akkoyunlular döneminde Nahçıvan'da ilk ilim tahsiline başlamıştır. Daha sonra Tebriz'e gitmiş ve tefsir tarihinde Kur'an'ın baştan sona tasavvufi olarak yorumlandığı ve ilk tasavvufi tefsir olarak kabul edilen *el-Fevâtiḥu'l-ilâhiyye vel-mefâtiḥu'l-gaybiyye*'yi telif etmiştir. Osmanlı Sultanı II. Beyazıt döneminde 1499 yılında ise Anadolu'ya hicret etmiş ve Konya'nın Akşehir kazasına yerleşmiştir. Halkı irşat ve ilmî faaliyetlerine burada devam etmiştir. Müellif aynı zamanda mutasavvıf olup tasavvufi bir meşrebe sahiptir. 1514 yılında ise vefat etmiştir.

Çalışmamızda tefsir sahibi bir alim olan müellifin, *Hidayetu'l-Ihvan* adlı eserinde ayet ve hadisleri delil olarak kullanırken kullandığı metodoloji tespit edilecektir. Atıfta bulunduğu hadislerin kaynakları tespit edilip sıhhat oranları ortaya konulacaktır.

Anahtar Kavramlar: Nimetullah Nahcivanî, *Hidayetu'l-Ihvan*, hadis.

Giriş

Nahcivan, İslam kültürünün önemli örneklerinin olduğu bir coğrafya olup İslamî ilimler alanında mühim şahsiyetleri yetiştirmiştir. Nahcivan'ın yetiştirmiş olduğu ve ünü tüm dünyaya yayılan büyük İslam alimlerinden biri de Baba Nimetullah Nahcivanî'dir. Farklı ilim dallarında birçok eser yazan Baba Nimetullah'ın en önemli eserlerinden biri de *Hidayetu'l-Ihvan*'dır. Bu eser tasavvufu ilgilidir. Tasavvuf literatüründe tenkit eserleri azdır. Mevcut tasavvufi tenkit eserleri, daha çok tasavvufa veya tasavvufu

ilgili meselelere dair eleştirilere cevap niteliğindedir. *Hidayetu'l-İhvân* da bu tür bir eserdir. Marifetullah, Vahdet-i Vücûd ve Rüyetullah gibi en çok tenkit edilen tasavvufi meseleler etrafındaki, kelamcı ve felsefecilere ait düşünceleri eleştiren müellif, aynı zamanda tasavvufu doğru algılamayan ve yanlış uygulayanları da tenkit etmiştir. Bu eser müellifin genel düşünceleri hakkında da bilgi vermektedir. Yani Baba Nimetullah Nahcivânî'nin tasavvufi görüşlerinin en yoğun olduğu eseridir.

Baba Nimetullah Nahcivânî'nin Hayatı ve Eserleri

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmayan Baba Nimetullah Nahcivânî, Baba Ni'metullah, Şeyh Alvân, Alvân el-Akşehrî, Ni'metullah Sultan ve Baba Ni'met gibi isim ve lakaplarla bilinir. Soyu, ailesi ve ilim tahsili süreci hakkında da yeterli bir malumât bulunmamaktadır. *Taşköprizade, önemli bir tefsiri ve birçok eseri olmasına rağmen Ni'metullah hakkında çok az bilgi bulunmasının sebebini onun fakirliği zenginliğe tercih etmesine, şan ve şöhretten kaçarak kendisini gizlemesine bağlar.*¹

Baba Nimetullah, Nahcivan'da doğmuş muhtemelen ilk ilim tahsiline de burada başlamıştır. İlk tahsil yıllarında üst düzey bir öğrenme kabiliyetine ve zekaya sahip olduğu rivayet olunmuştur. Vefat tarihi (ö. 920/ 1514) olarak bilindiğinden XIV. Yüzyıl ile XV. Yüzyıl başlarında yaşamıştır. Bu tarihlerde Nahcivan bölgesi Akkoyunlular'ın idaresi altında ve Türk nüfusun yoğun olduğu bir yerleşim yeri idi. Buradan hareketle Baba Nimetullah'ın da Türk olduğu düşünülmektedir.²

*Nahcivânî'nin 892/1487 senesinde Tebriz'de ölüm döşeginde olan Seyyid Yahyâ Şirvânî'nin halîfesi Halvetî Şeyhi Dede Ömer Rüşenî'yi ziyâret ettiği bilinmekle beraber Nahcivân'dan kaç senesinde Tebriz'e gittiği zikredilmemektedir. Nahcivânî tefsirini telif Tebriz'de başlamış ve mezkûr eserini 902 Ramazan (1497) tamamlamış ve 904 Şa'bân (1499) II. Beyazıt (1482-1512) döneminde Tebriz'den ayrılıp Anadolu'ya göç etmiştir. 905/1500 senesinde Konya Akşehir'e yerleşerek uzun yıllar ilim, irfân ve halkı irşâd ile meşgûl olan mutasavvıf, 920/1514 senesinde vefât etmiştir.*³ Kabri Konya ili Akşehir ilçesi Köyceğiz Mahallesi'ndedir. Vefat tarihi hakkında farklı rivayetler olsa da Türkiye'de son dönemlerde yapılan çalışmalarda diğer rivayetlere göre bu tarih daha kuvvetli görülmüştür.

Nakşibendî olduğu bilinen Baba Nimetullah tüm eserlerinde meşrebini yansıtmıştır. İbn Arabî düşüncesine de hakim olduğu eserlerinde görülen müellif, zaman zaman cahil sufileri, müteşeyyihleri de yermiştir. Ayrıca rüşvet karşılığında insanlara yanlış fetvalar veren fakihleri de tenkit etmiştir. Safi inanca sahip insanların fakih ve müteşeyyihler tarafından istismâr edilmesini engellemeye çalışmıştır.

Baba Nimetullah eserlerini Arapça ve Farsça yazmıştır. En önemli ve meşhur eseri *el-Fevâtihu'l-ilahiyye ve'l-mefatih'u'l-gaybiyye el-mudhatü li'l-keîmi'l-Kur'aniyye ve'l-hikemi'l-Furkaniyye*'dir. Tefsir tarihinde Kur'an ayetlerinin baştan sona tasavvufi açıdan tefsir edildiği ilk tasavvufi tefsir olarak kabul edilen eserin bazı sayfalarında dipnot kullanılmış olması da dikkat çekmektedir.

Müellifin eserleri şu şekilde sıralanabilir:

1. **el-Fevâtihu'l-ilahiyye ve'l-mefatih'u'l-gaybiyye el-mudhatü li'l-keîmi'l-Kur'aniyye ve'l-hikemi'l-Furkaniyye.**
2. **Terceme-i Nakş-i Füsûs**
3. **Şerh-i Gülşen-i Râz**
4. **Mecmuâ-i Letâif**
5. **Hidayetu'l-İhvân**
6. **Risale-i Mükâşefe**
7. **Hidaye**
8. **Risale-i Zikriyye**

¹ Yaşar Kurt, "Baba Nimetullah", DİA, XXXIII/132.

² Kurt, *Ni'metullah Nahcivânî ve Tasavvufî Tefsiri*, OMÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1998, s. 39.

³ Orkhan Musakhanov, *Ni'metullah Nahcivânî'nin Hidayetü'l-İhvân'ı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 2-3.

9. Risale-i Es'ile ve'l-ecvibe
10. Risale-i Tahkikat
11. Risale-i Nikat
12. Risale-i Vücûd-i Mutlak
13. Istilahâtü's-Sûfiyye

Hidayetu'l-İhvân'daki Hadislerin Kaynakları

Hidayetu'l-İhvân, genel olarak tasavvufî bir eser olarak kabul edilmektedir. Müellifin İslamî ilimlere olan derin vukûfiyeti nedeniyle, tasavvufî ile ilgili bu eserinde sık sık ayet ve hadislerle atıflarda bulunmuş ve onları farklı bir şekilde yorumlamıştır. Ayet ve hadis atıflarına bakıldığında anlatılan konuya muvafık naslara hakimiyeti görülmektedir. Eserde atıfta bulunulan hadislerin kaynakları şu şekildedir:

مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ⁴

Ebû Hüreyre *radıyallahu anh*'den rivayet edildiğine göre Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu:

“Allah Teâlâ, ‘Ben sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir insanın hatır ve hayal edemediği nimetler hazırladım’ buyurdu.”

Başta Buhârî ve Müslim’in *Sahihler*’i olmak üzere mutemed hadis külliyyatının ekseriyetinde rivayet olunan yukarıdaki hadis sahihtir.

الدنيا حرام على أهل الآخرة، والآخرة حرام على أهل الدنيا والآخرة حرام على أهل الله⁵

“Dünyâ âhiret ehline haramdır. Âhiret dünyâ ehline haramdır. Allah ehli kimselere ise her ikisi haramdır.”

Rivayet hakkında bir değerlendirme yapan Aclûnî, Deylemî’nin Müsnedü’l-Firdevs’inde bu hadisi İbn Abbas’tan rivayet ettiğini, Münâvî’nin İbn Süleyman adındaki raviyi zayıf gördüğünü, İbn Maîn’in ise aynı raviyi sika olmamakla cerhettiğini aktarmaktadır.⁶ Rivayet muhaddisler tarafından hadis kriterleri yönüyle zayıf olarak değerlendirilmiştir.

ستفترق أمتي ثلاثا وسبعين فرقة كلهم في النار إلا الفرقة فهم هم الذين علي ما أنا عليه وأصحابي⁷

“Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, kurtulmuş fırka hâric hepsi cehennemdedir. Onlar benim ve ashâbımın üzere olduğu şey (yol) üzere olanlardır.”

Çok farklı lafızlarla farklı tariklerle gelen hadis temel hadis kitaplarının hemen tamamında rivayet edilmiştir. Bazı tarikleri mevzu ve zayıf olsa da bazı tarikleri sahihtir.⁸ *Bu ümmetin 70 küsür fırkaya ayrılacağını ve biri hariç diğerlerinin ateşte olduğunu bildiren hadislerin –özellikle farklı rivayet yolları bir arada ele alındığında– birbirini takviye ettiği ve sahih veya en azından hasen olduğunun söylenmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.*⁹

انما الاعمال بالنيات

“ Ameller niyetlere göredir....”¹⁰

Bu rivayet, meşhur ve mutemed hadis kaynaklarında yer verilen sahih bir hadistir.

تخلقوا باخلاق الله

“Allah’ın ahlakıyla ahlaklanınız.”

⁴ el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavkî’n-Necah, I-IX, h. 1422, Bed’u’l-Halk, 8.

⁵ Süyûtî, *Cem’ul- Cevâmi’*, I/12561(12667)

⁶ Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu’l-Hafâ*, Mektebetu’l-Kudsî, Kahire, h. 1351, s. 410.

⁷ Rivayet yakın lafızlarla şu kaynakta geçmektedir: İbn Mâce, *Sünnet*, 2.

⁸ Rivayetin farklı tarikleri hakkında ayrıntılı değerlendirme için bkz. Ahmet Keleş, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife*, yıl 5, sayı 3, Kış 2005, s. 25 – 45.

⁹ Ebubekir Sifil, “73 Fırka Hadisi”, *Milli Gazete*, 3 Ocak 2004.

¹⁰ Buhârî, *Bed’ul-Vahy*, 2;

Bu rivayet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Aslına rastlanılmamıştır. ¹¹Nahcivanî bu rivayete meşhur tefsiri, *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihu'l-Gaybiyye*'de Fatiha Suresi'nin tefsirinde de atıfta bulunmaktadır. Bu rivayeti işari olarak yorumlayarak burada Allah'ın ahlakından kastın, Hz. Peygamber'e inen Kur'an'a tabi olmak olduğunu ifade etmektedir. Kur'an'ın içinde de en seçkin sure Fatiha olduğundan onsuz namaz olmayacağı hadislerde beyan edilmiştir. ¹²

مَا وَسِعَنِي سَمَائِي وَلَا أَرْضِي ، وَلَكِنِّي قَلْبِي عَبْدِي الْمُؤْمِنِ

“Ben yere göğe sığmadım ancak takvâli (takî) temiz-pâk (nakî) mümin kulumun kalbine sığdım.”

Bu rivayet halk arasında ve sufiler mabeyninde meşhur olmasına rağmen hadis kriterleri açısından kaynağı tespit edilemeyen bir rivayettir. Sahavî, *Makasidu'l-Hasene* adlı eserinde bu rivayet için şu bilgileri vermektedir: “Gazzalî bu rivayete İhyâ'sında yer vermektedir. Ancak İhyâ'daki hadislerin tahririni yapan Irakî bu rivayetin aslına rastlamadığını belirtmektedir. Bilinen bir isnadı yoktur. Ahmed b. Hanbel ve Taberânî bu rivayet ile benzer manalarda rivayetlerde bulunmuşlardır.” ¹³

من احبني احبته و من احبته قتلته ومن قتلته فعلي ديتة ومن علي ديتة فانا ديتة

“Beni seven kimseyi ben de severim, sevdiğim kimseyi öldürürüm. Katlettiğimin diyeti benim üzerimedir ve diyeti benim üzerime olan kimsenin diyeti de benim.

Bu rivayetin aslına, kaynaklarda rastlanılmamıştır.

كنت كنزاً مخفياً فأحببت أن أعرف، فخلقت الخلق لكي أعرف

“Ben gizli bir hazîne idim, bilinmek istedim, beni tanımaları için mahlûkâtı yarattım.” ¹⁴

Sufiler arasında çok meşhur olan ve hadis olarak nakledilen bu söze hadis kaynaklarında rastlanılmamaktadır. Zerkeşi, İbn Teymiyye, İbn Hacer ve Suyûtî bu rivayetin aslının olmadığını beyan etmişlerdir. Ali el-Kârî de bu görüşte olmakla beraber rivayetin manasının sahih olduğunu, “Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.” ayetiyle muvafık olduğunu ifade etmektedir. ¹⁵

خمرت طينة آدم بيدي أربعين صباحاً

“Âdem'in çamurunu kırk sabah ellerimle yoğurdum” ¹⁶

Beyhakî bu rivayetin mevkuf olduğunu ve Selman-ı Farisî'nin Müslüman olmadan önce öğrendiği malumatlardan olduğunu haber vermiştir. Rivayetin zayıf olduğunu da belirtmiştir. ¹⁷

من عرف نفسه فقد عرف ربه

“Nefsini bilen Rabbini tanır.” ¹⁸

Bu rivayet ehl-i tasavvuf arasında çok meşhurdur. Ancak hadis kriterleri açısından bu rivayet incelendiğinde sabit olmadığı görülmektedir. Suyûtî, bu rivayetin sahih olmadığını belirtmektedir. Nevevî'nin, *el-Fetavâ*'sında bu rivayetin sabit olmadığı şeklindeki değerlendirmesini de aktarmaktadır. Bu sözün Yahya b. Muâz'ın sözü olduğuna dair bir rivayete de yer vermektedir. ¹⁹

Sonuç

İslamî ilimlerin farklı alanlarında eserler veren yed-i ûlâ sahibi bir alim olan Baba Nimetullah Nahcivânî, tahsilinin önemli bir bölümünü Nahcivan'da tamamladıktan sonra Tebriz'e geçmiş daha

¹¹ Muhammed Nasıruddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfeti ve'l-Mevdûeh*, I-XIV, Dâru'l-Mearif, Riyad, VI/346.

¹² Nimetullah b. Mahmud en-Nahcivanî, *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihu'l-Gaybiyye*, Dâru'r-Rukab, I-II, Mısır, 1999, I/19.

¹³ es-Sahavî Şemsüddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makasidu'l-Hasene*, thk. Muhammed Osman eş-Huşet, Dâr'u'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, s.589,(990 nolu rivayet).

¹⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II/121.

¹⁵ Aclûnî, a.g.e, II/132.

¹⁶ Irakî, *Tahrîcu İhyâu Ulûmiddîn*, c. I, s. 121.

¹⁷ Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, *el-Esma ve's-Sıfat*, Mektebetu's-Süvâdî, I-II, Cidde, 1993, II/151.

¹⁸ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II/234.

¹⁹ es-Suyûtî Cemalu'd-din Abdurrahman b. Kemal, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, Dâru'l-Fikr, 1424/2004, I/288.

sonra ömrünün sonuna kadar hayatını geçireceği Akşehir'e göç etmiştir. Akşehir'de vefat eden ve kabri de orada bulunan Nahcivanî'nin en önemli eseri, ilk tasavvufî Kur'an tefsiri olan **el-Fevâtîhu'l-İlahiyye vel-Mefâtihu'l-Gaybiyye'dir**. Müellifin farklı konulardaki görüşlerini belirttiği, bazı tespit ve tenkitleri de içeren *Hidayetu'l-İhvan* adlı eseri de önem arz etmektedir. Bu eser müellifin kendi çevresine ve talebelerine nasihatleri ve İslam'ı, ayet ve hadisleri yanlış yorumlayan ve temsil edenlere de eleştirileri içeren müstesna bir kitaptır.

Hidayetu'l-İhvan'da sık sık konunun vuzuha kavuşması ve delillendirilmesi için ayet ve hadisler atıflarda bulunulmuştur. 70'in üzerinde ayete ve 10 civarında hadise atıfta bulunulmuştur. Konunun ayet ve hadislerle açıklanması hususunda müellifin çok mâhir olduğu görülmüştür. Atıfta bulunulan hadislerin kaynaklarına yer vermeyen müellif bazı hadisler işârî yorumlarda bulunmuştur.

Tasavvufî bir meşrebe sahib olan müellifin atıfta bulunduğu hadislerin de mutasavvıflar mabeyninde meşhur olan hadisler olduğu görülmüştür. Rivayetlerden üçü hadisçiler tarafından sahih, ikisi ise zayıf görülmüştür. Diğer beş rivayetin hadis kaynaklarında aslına rastlanılmamıştır. Ancak bunlar tasavvuf eserlerinde sıklıkla atıfta bulunulan hadislerdir. Müellifin hadisin kaynaklarından ziyade mânasına ve konuyu açıklama yönüne odaklandığı anlaşılmaktadır. Eserdeki hadis yorumlarının ayrı bir çalışmaya konu olabileceği görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, h. 1351
2. el-Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn, *el-Esma ve's-Sıfat*, Mektebetu's-Süvadi, I-II, Cidde, 1993.
3. el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavkî'n-Necah, I-IX, h. 1422.
4. el-Elbânî, Muhammed Nasıruddin, *Silsiletu'l-Ehâdisi'd-Daifeti ve'l-Mevdûeh*, I-XIV, Dâru'l-Mearif.
5. el-İrâkî, Tahrîcû Ehâdisi'l-İhyâ, Merkezü Nuri'l-İslam li Ebhâsi'l-Kur'âni ve's-Sünne, İskenderiyye, tsz.
6. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, I-II.
7. Keleş, Ahmet, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife*, yıl 5, sayı 3, Kış 2005, s. 25 – 45.
8. Kurt, Yaşar, *Ni'metullah Nahçıvânî ve Tasavvufî Tefsiri*, OMÜSBİ, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1998.
9., "Baba Nimetullah", *DİA*, XXXIII/132.
10. Musakhanov, Orkhan, *Ni'metullah Nahçıvânî'nin Hidâyetü'l-İhvân'ı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
11. en-Nahcivanî, Nimetullah b. Mahmud, *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihu'l-Gaybiyye*, Dâru'r-Rukab, I-II, Mısır, 1999.
12. es-Sahavî, Şemsüddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makasidu'l-Hasene*, thk. Muhammed Osman eş-Huşet, Dâr'u'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
13. Sifil, Ebubekir, "73 Fırka Hadisi", *Milli Gazete*, 3 Ocak 2004.
14. es-Suyutî, Cemalu'd-din Abdurrahman b. Kemal, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, Dâru'l-Fikr, 1424/2004.

THE ESSENCE AND IMPORTANCE OF RAISING CHILDREN IN A MUSLIM FAMILY

Sabina Mirzeyeva

PhD, Associate Professor
Baku State University, Azerbaijan
mirzoyeva.76@mail.ru

OCRID: 0000-0002-3903-1010

Murad Aghayev

Master student
Necmettin Erbakan University, Turkey
OCRID: 0000-0002-5076-9622

Abstract. The upbringing of children in Islamic family law covers many aspects, from the physical education of children and adolescents to their spiritual, psychological, and moral upbringing. The topic highlights the relationship between parents and children in the context of the rights and responsibilities of both parties, as well as analyzes the essence and importance of child-rearing from an Islamic point of view. First of all, the evolutionary process of raising the lexical meaning of education, purposefulness, and perseverance, cultivating potential skills and talents, as a broad movement that encompasses the formation and evolution of human personality, and in terms of Islamic enlightenment. The peculiarities are explained as a movement towards perfection. Given the foundation of child-rearing in the family and the fact that this process has been going on in that environment for many years, the article first briefly examines how the family is valued in Islam and clarifies the role of that environment in the upbringing process. And here, despite the fact that the family is organized differently in different cultures, it draws attention to a number of common features: The article also tries to classify families according to the nature of the relationship with children. Accordingly, families have grouped accordingly. Superficial families; father-dominated families; strong families who choose the middle way.

Although we have compared the social evolution of man in society to a ladder that leads to figurative expression, the family is the first step in this process. If the family is based on Islamic values, people will be spiritually and physically comfortable in such an environment; Sincerity, solidarity, like-mindedness, and empathy are among the basic requirements of Islam for the family environment, and in such an environment, physical and mental fatigue, nervous tension, and distress will soon disappear. According to Islam, the family can be strengthened by mutual understanding, assistance, and unity among its members. And on the basis of each of these relations, it is necessary to know the right marriage between the parties, mutual respect, rights and responsibilities, and, finally, the essence and importance of the proper upbringing of the child.

Keywords: Muslim family, child, upbringing, environment, parent, attitude.

MÜSƏLMAN AİLƏSİNDƏ UŞAQ TƏRBİYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Mirzəyeva Səbinə

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
mirzoyeva.76@mail.ru

Murad Ağayev

Magistr tələbəsi
Nəcməddin Ərbakan Universiteti, Türkiyə

Xülasə. İslam ailə hüququnda uşaq tərbiyyəsi bir çox cəhətləri əhatə edir, burada uşaq və yetişmələrin fiziki tərbiyyəsindən tutmuş, onların ruhi, psixoloji və əxlaqi-mənəvi tərbiyyəsi nəzərdə tutulur. Mövzuda valideyn-övlad münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi hər iki tərəfin hüquq və vəzifələri kontekstində işıqlandırılaraq, eyni zamanda islami nöqteyi-nəzərdən uşaq tərbiyyəsinin əsas mahiyyəti və əhəmiyyəti təhlil edilir. İlk əvvəl olaraq tərbiyyənin lüğəvi mənasının yüksəlişə doğru yönələn təkamül prosesi, məqsədyönlülük və davamlılıq, potensial bacarıq və istedadların yetişdirilməsi, insan şəxsiyyətinin təşəkkül və təkamülünü əhatə edən geniş hərəkət

kimi, terminoloji mənada isə islam maarifi baxımından yanaşılaraq, tərbiyənin insanda Allahın bəyəndiyi fitrətin dirçəlişi, ona xas cəhətlərin kamala doğru hərəkət kimi izahı verilmişdir. Uşaq tərbiyəsinin əsasının ailədə qoyulması və bu prosesin uzun illər həmin mühitdə davam etməsini nəzərə alaraq, məqalədə ilk əvvəl ailənin islamda necə dəyərləndirilməsi qısaca nəzərdən keçirilir, həmin mühitin tərbiyə prosesindəki rolu aydınlaşdırılır. Və burada ailənin müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə təşkil olunmasına baxmayaraq bir sıra ümumi özəllikləri diqqəti cəlb edir: Məqalədə həmçinin ailə tərbiyəsində meydana gələn ruhi sarsıntılar, nizamsızlığı, məsuliyyətsizliyi daha aydın şəkildə təsvir etmək üçün öncə ailələri övladlara bəslənən münasibətlərin xarakterinə görə təsnif etməyə səy göstərilir. Buna uyğun olaraq ailələr belə qruplaşdırılır. Səthi münasibət qurulan ailələr; ata diqqəti ilə idarə olan ailələr; orta yol seçən güclü ailələr.

Cəmiyyətdə insanın ictimai təkamülünü obrazlı ifadə ilə yüksəlişə doğru aparan pilləkanla müqayisə etdikdə, bu prosesin ilkin pilləsini ailə təşkil edir. Əgər ailə islami dəyərlər əsasında qurularsa belə bir mühitdə insanlar mənəvi və fiziki cəhətdən rahat olar; səmimiyyət, həmrəylik, həmfikir, həmdərd olmaq islamın ailə mühiti üçün nəzərdə tutduğu əsas tələblərdəndir və belə bir mühitdə fiziki və ruhi yorğunluq, əsəbi gərginlik və pərişanlıq tezliklə yox olub gedər. İslama görə ailə, onun üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşma, yardım və birlik üzərində möhkəmlənə bilər. Və bu münasibətlərin yaranmasının hər birinin təməlinə tərəflər arasında düzgün qıyılan nikah, qarşılıqlı hörmət, haqq və hüquqları, məsuliyyətləri bilmək və ən nəhayət övlada verilən düzgün tərbiyənin mahiyyəti və əhəmiyyəti labüddür.

Açar sözlər: Müsəlman ailəsi, uşaq, tərbiyyə, mühit, valideyin, münasibət.

Giriş

Zəngin islam mədəniyyətində sosial məsələlər və o cümlədən ailədə, valid eyn-övlad münasibətləri, uşaqların tərbiyyəsi diqqət mərkəzində yerləşir. Bu münasibətlər həm qarşılıqlı hüquqi vəzifələr və məsuliyyətlər səviyyəsində, həm də əxlaqi və tərbiyəvi müstəvidə nəzərdən keçirilir. Valideyn-övlad münasibətləri ailə çərçivəsində qurulur və burada onlar arasında hüquqi və əxlaqi-mənəvi vəzifələrin yerinə yetirilməsi, uşaqların düzgün tərbiyə edilməsi gələcəkdə sivil cəmiyyətin təşkilində mühüm rol oynayır. Beləliklə tərbiyənin əhatəsi və məzmun çevrəsi genişdir ki, buraya əxlaqi, fiziki, əqli, ictimai-siyasi tərəflər daxildir. Deyilənlərdən tərbiyənin ümumi cəhətlərini belə xülasə etmək olar:

1. Yüksəlişə doğru yönələn təkamül prosesi;
2. Məqsədyönlülük və davamlılıq;
3. Potensial bacarıq və istedadların yetişdirilməsi;
4. İnsan şəxsiyyətinin təşəkkül və təkamülünü əhatə edən geniş bir hərəkət;
5. Fərqli məktəblər və fikir cərəyanları ilə əlaqədar olaraq müxtəlif hədəflər daşımaq.

Tərbiyənin lüğəvi mənası müxtəlifdir: yuxarı çıxmaq, boy atmaq, yetişdirmək, uşağın qidalanması, böyüyüb boy atmaq (Qənbərli, 2012: s. 137-139). Bu sözün bir mənası da artım və fayda deməkdir. Lisanül-ərəb lüğətinin müəllifi bu sözü böyümək və artmaq kimi izah edir. Bəzi qaynaqlar bu sözün yetişdirmək, artırmaq, böyütmək, malik olmaq və tamamlamaq mənaları bildirdiyini qeyd etmişlər (İsmayılzadə, 2006: s. 153). Zəkəriyyə tərbiyə sözünün üç mənasını ayırd edir:

1. Bir şeyi islah etmək, buna görə xaliq və sahib (malik) məfhumunu “rəbb” sözü ilə ifadə edirlər;
2. Birinci mənə ilə əlaqəli olmaqla bir şeyi böyüdüüb yetişdirmək, bu işdə yardımçı olmaq və başçılıq etmək məfhumu bildirir;
3. Bir şeyin başqa bir şeyə əlavə edilməsi.

Başqa lüğətlərdə də əsas mənə islah etmək və tərbiyədir (İsmayılzadə, 2006: s. 246). Rağib İsfəhaninin “Müfrədat” əsərində demək olar ki, qeyd edilən bütün mənalar yığcam şəkildə verilmişdir. Müəllifə görə tərbiyə “rəb” kökündən olub mənəsi yetişdirməkdir; bir şeyi bir haldan başqa hala gətirərək onu kamal həddə çatdırmaq deməkdir. İbn Əsir əvvəlki müəllifin fikirlərini bir qədər fərqli şəkildə ifadə edərək yazır ki, “tərbiyənin əsası onun təcridi bir proses olmasıdır və bu proses addım-addım gerçəkləşir. Müstəfəvi öz əsərində tərbiyənin mənasını “kamilliyə doğru yönəltmək” kimi vermişdir (Mirzəyeva, 2009: s. 85).

Bu geniş mənə tutumu içərisində həmin sözün əsas məzmun yükü yüksək kamal həddinə yetirmək, islah etmək və yaxşılaşdırmaq anlamları bildirir. Mütəhhəri qeyd edir ki, hər şeyin potensial qabiliyyəti və istedadı vardır ki, bu da tərbiyə ilə gerçəkləşir və aşkar olur. Hüccəti tərbiyədən söz açarkən yazır ki, “bu məfhum insanın fiziki, əqli və psixoloji gücünü müəyyən bir sistemə salaraq həyata keçirməkdir. Bu bir əməli prosesdir ki, hər kəsin malik olduğu bacarıq və qabiliyyət tərbiyəçinin ardıcıl və davamlı səyi ilə yetişdirilir” (Yusifpur, 1998: s. 36).

Tərbiyənin terminoloji mənası.

Hər bir cəmiyyətdə onun tarixi-mədəni inkişaf yolları və adət-ənənələrə uyğun olaraq müxtəlif tərbiyə üsulları həyata keçirilir. Burada dini-mənəvi dəyərlərin rolu olduqca mühümdür. Tərbiyə məsələsi müəyyən şəkillərdə və xüsusi qaydalar üzrə qurulur.

Mütəxəssislər cəmiyyətin inkişafı üçün sağlam ictimai-mədəni mühit yaratmaq üçün konkret konsepsiyalar hazırlayırlar və bu işdə tərbiyənin böyük rolu vardır. Tərbiyə ciddi və həssas məsələdir və bu yöndə uğur qazanmaq üçün onun incəliklərini sistemli şəkildə dərk etmək lazım gəlir. Tərbiyənin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, alman filosofu İ.Kant onu insan və cəmiyyət həyatında ən böyük və çətin məsələ hesab etmişdir .

Tərbiyənin vahid və hərtərəfli tərfi yoxdur və təbii olaraq müxtəlif dövrlərdə və fərqli mədəniyyətlərdə bu fərqli münasibətlər olmuşdur. Sosioloqların fikrincə “tərbiyəyə geniş müstəvidə yanaşmaq lazımdır” (Kıyıcı, 2002: s. 23).

Vilyam Diltay tərbiyəni proqramlaşdırılmış bir fəaliyyət kimi qiymətləndirir və müəllifə görə böyük rolun köməyi ilə cavanların mənəvi həyatını tənzimləyirlər. (Керимов, 1978: s. 41).

J.Russoya görə, tərbiyə bir fənd və hünər olmaqla təbii inkişaf qanunlarını nəzərə almaqla gerçəkləşir. Burada məqsəd insan vücudunda olan təbii istedadları müəyyən istiqamətə yönəltməkdir. Onun fikrincə tərbiyə prosesi anadangəlmə istedadlar çərçivəsində gerçəkləşir. Şüarinejad tərbiyənin psixoloji aspektlərinə toxunaraq yazır: “Tərbiyə insani dəyərləri rəftar vasitəsilə aşılamaq və onları sistemli şəkildə həyata keçirməkdir. Bununla da uşağın rəftarı naqislikdən kamala, yanlışlıqdan doğruya doğru istiqamətlənir” (Бартольд, 1966: s. 375).

Başqa bir mülahizəyə görə, tərbiyə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün mühüm bir məsələdir; burada maariflənmə ilə yanaşı, cəmiyyətdə formalaşan həyat normalarının aşılınması nəzərdə tutulur. Tərbiyənin köməyi ilə insanlarda olan potensial qabiliyyət aşkarlanır. İslam maarifi baxımından yanaşsaq, tərbiyə insanda Allahın bəyəndiyi fitrətin dirçəlişi, ona xas cəhətlərin kamala doğru hərəkəti deməkdir .

Tərbiyənin önəmli cəhətlərindən biri onun ailədəki təsiridir, tərbiyə istər müsbət və istərsə də mənfi olsun onun təsiri birinci olaraq ailədə özünü büruzə verir. Məsələnin həssaslığı ondadır ki, uşaqların əməllərin kökü çox halda ailə tərbiyəsindən qaynaqlanır. Burada söhbət təkcə uşaqların tərbiyəsindən bu günkü həyatına təsirindən getmir, belə ki, həmin uşaqlar böyüyüb başa çatandan sonra ailə qururlar və onların əvvəl aldıkları tərbiyə yeni ailəyə, öz övladlarına birbaşa və dərin təsir göstərəcək.

Deməli, övladların tərbiyəsi onların bu günü ilə məhdudlaşmır, onların gələcəyi və gələcək ailə həyatı ilə bağlı bir məsələ kimi qarşıya çıxır.

İslamda övlad tərbiyəsinin əhəmiyyəti.

Uşaq tərbiyəsinin əsası ailədə qoyulur və bu proses uzun illər həmin mühitdə davam edir. Ona görə öncə ailənin islamda necə dəyərləndirildiyini qısaca nəzərdən keçirməklə, həmin mühitin tərbiyə prosesindəki rolunu aydınlaşdırmağa səy göstərək.

Ailənin fərqli tərifləri vardır və insanların ilkni birgəyaşayış formasıdır. İnsan icmasının əsası ailədə qoyulur və evlilik üzrə qurulan bu qurumda ata, ana və övladlar birgə yaşayırlar. Ailə tərkibinə ər, arvad və övladlar daxildir. Başqa sözlə desək ailə vahid ictimai bir düzəndən ibarətdir (140,14). Ailənin hədəfi və vəzifələri barədə fərqli fikirlər vardır. Məsələn, sosioloq R.M.Maklverə görə ailə nəsil artımı

və övladların tərbiyəsi üçündür. E.Berges belə hesab edir ki, ailə sosial münasibətlərin müştərək mədəni əsaslarla tənzimlənməsini təmin edir (Сюкияйнен, 1984: s. 75).

Maklverə görə ailədə aşağıdakı əlaqə və ünsürlər diqqət mərkəzində dayanır .

1. Cinsi əlaqələr.
2. Nəsil artımı.
3. Övlad tərbiyəsi.
4. Ailə üzvlərinin ehtiyaclarını ödəmək üçün müştərək iqtisadi mənbələr.
5. Məskən.

Vilyam Qud və Klark Vinset kimi sosioloqlar ailəni fərdlərin ictimai birliyi hesab etməklə yanaşı, belə düşünürlər ki, bu birlik həyatın keşməkeşləri qarşısında insanların vahid bir sistem kimi təşkilatlanması və bir növ sığınacaq yeridir (Yusifpur, 1998: s. 114).

Bütün bu fərqli yanaşma və baxışlarda həm də müştərək və ümumi cəhətlər də vardır. Ailə müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə təşkil olunsada burada bir sıra ümumi özəlliklər diqqəti cəlb edir:

1. Cinsi əlaqə və nəsil artımı.
2. Ailə üzvləri arasında ülfət və ünsiyyət.
3. Uşaqların böyüdülməsi və tərbiyəsi.
4. Uşaqların qorunması və sağlam saxlanması.
5. İctimai sistemin möhkəmlənməsi.
6. Övladların cəmiyyətə hazırlanması .

İslamda ailə mühüm ictimai birlik forması kimi diqqəti cəlb edir, ona görə bir çox davranış prinsipləri və qaydalar ailə həyatı üçün nəzərdə tutulmuşdur. İslamda insanın xilqəti cüt halda gerçəkləşir, hər bir kişi və qadının qarşı tərəfi vardır. Kişi və qadın evlənərək ailə həyatı qururlar .

Quran ayələrində önə çəkilən bu fikirlər əslində ailə təşkilinin fəşəfi əsasını təşkil edir. Ailə qurmaqda hədəf heç də cinsi əlaqə və digər amillər deyildir, burada əsas odur ki, kişi və qadın xoşluq və səfa dolu birgə yaşayış mühiti yaradır, bir-birinə hörmət və yardım edir, mehribanlıq və xatircəmlilik içində ömür sürürlər. Sağlam və səmimi mehribançılıq mühitində insanlar gerçək səadətə qovuşa bilirlər.

İnsan sağlam ailə mühitində bütün ehtiyaclarını ödəyərək rahat yaşaya bilir və müxtəlif sapınmalardan qorunur. Qadın və kişi ailə mühitində xilqətin təbii qanunlarından kənara çıxmır, özlərini böyük iftixarla ata və ana kimi görür və məsuliyyət daşıdıqlarını anlaşırlar. Bu məsuliyyət özünü əsasən övlad tərbiyəsində büruzə verir, çünki övladın gələcəyi onun sağlam böyüməsindən və tərbiyəsindən asılıdır.

İnsanın həyatda bir sıra mühüm ehtiyacları vardır və onlar təmin edilməsə hətta dindarlıq da çətinliyə düşər. Bunlar maddi-iqtisadi, bioloji, sosial, əxlaqi-mənəvi və s. ehtiyaclardır. İslam peyğəmbəri (s) buyurur: “Hər kim evlənirsə, o, dininin yarısını hifz etmiş olur, qalan yarısı üçün ilahi təqva yolu seçməlidir” (7.c.8,82). Başqa bir hədisdə isə belə deyilir: “İslamda ailədən gözəl bünövrə və əsas yoxdur” (İbn Rüşd, 1961: c.8, s. 82).

Ailə cəmiyyətin bünövrəsi və təməlidir, evlilik və ailə qurmaqdan uzaq olan bir mühitdə istər-istəməz əxlaqi fəsad çoxalır. Ailələr dağıldıqca uşaqlar normal tərbiyə ala bilmirlər və cəmiyyətin ictimai və mənəvi əsasları sarsılır.

Başqa sözlə desək, fərdlər, kişilər, qadınlar, uşaqlar, ailə və cəmiyyət bütöv zəncirin bir-birinə bağlanan həlqələri olmaqla bir-birindən ayrılmazdır. İslam icmasında ailə həyatının yüksək dəyəri, qadının burada tutduğu böyük yer, övladların düzgün tərbiyəsi, ailənin möhkəmliyi, maddi-iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün mövcud güc istedadların işə salınması kimi məsələlər diqqət mərkəzində yerləşir. Təbii ki, ailənin mühüm vəzifələrindən biri övladların tərbiyəsidir.

Tərbiyənin önəmli cəhətlərindən biri onun ailədəki təsiridir, tərbiyə istər müsbət və istərsə də mənfi olsun onun təsiri birinci olaraq ailədə özünü büruzə verir. Məsələnin həssaslığı ondadır ki, uşaqların əməllərin kökü çox halda ailə tərbiyəsindən qaynaqlanır. Burada söhbət təkcə uşaqların tərbiyəsindən bu

günkü həyatına təsirindən getmir, belə ki, həmin uşaqlar böyüyüb başa çatandan sonra ailə qururlar və onların əvvəl aldıkları tərbiyə yeni ailəyə, öz övladlarına birbaşa və dərin təsir göstərəcək.

Deməli, övladların tərbiyəsi onların bu günü ilə məhdudlaşmır, onların gələcəyi və gələcək ailə həyatı ilə bağlı bir məsələ kimi qarşıya çıxır.

Mütəxəssislərə görə, “bir sıra uşaqlarda müşahidə edilən ruhi səbatsızlıq, nizamsızlıq və məsuliyyətsizlik kimi xüsusiyyətlər ailə tərbiyəsinin nəticələridir” . Bu məsələni daha aydın şəkildə təsəvvür etmək üçün öncə ailələri övladlara bəslənən münasibətlərin xarakterinə görə təsnif etməyə səy göstəririk. Buna uyğun olaraq ailələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Səthi münasibət qurulan ailələr.

Belə ailələrdə bir növ o qədər də qanun-qayda olmur, buna görə də ictimai adət-ənənələrə və başqa qaydaların icrasına məhəl qoyulmur. Təqribən kim nə istəsə onu edir, başqasının işinə müdaxilə mənasızdır. Bu cür ailələrdə uşaqlar fikri və əməli cəhətdən müstəqil olsalar da, istər-istəməz bu cür vəziyyət nəticə etibarı ilə hərc-mərcliyə və özbaşınalığa gətirib çıxarır. Belə mühitdə eyni zamanda hər kəs öz mənafeyini düşünür, ailənin ümumi taleyi unudulur, məsuliyyət hissi azalır. “Belə bir şəraitdə uşaqlar ictimai həyatda düzgün yol tapa bilmir və fərdiyyəçiliyə qapanır” (Mirzəyeva, 2009: s. 82).

2. Ata diqtəsi ilə olan ailələr.

Bu cür ailələrdə adətən ata öz göstərişlərini uşaqlara diktə edir və onlar da bunu icra etməli olurlar. Ailə üzvləri barədə qərar onun tərəfindən verilir. Hətta uşaqların paltar geyməyi və oynamağı da atanın göstərişi ilə olur.

Ailədə bu cür tərbiyənin təsiri ondan ibarətdir ki, uşaqlarda yaradıcılıq və müstəqil düşünmək qabiliyyəti azalır, onlarda özlərinə güvənmək hissi də cüzi olur. Eyni zamanda belə mühitdə böyüyən uşaqlar müti və əmrə hazır vəziyyətdə olur. Onların rəftar və hərəkətlərində qətiyyətsizlik halları müşahidə olunur. Sonralar uşaqların qazandığı bu xüsusiyyət gələcəkdə öz ailə mühitinə də təsir göstərir. Başqa bir yandan, həmin uşaqlarda müsbət duyğular, mehribançılıq hissləri azalır, “daha çox sapınmalara meyilli olurlar”.

Sosial və psixoloji baxımdan yanaşsaq bu tip ailələrdə uşaqların tərbiyəsi müsbət nəticələr vermir.

3. Orta yol seçən güclü ailələr.

Bu cür ailələrdə uşaqlara düşüncə azadlığı və sərbəstlik ruhiyyəsi aşılanır, ancaq valideynlər onları nəzarətsiz buraxmır, onlarda məsuliyyət hissi tərbiyə olunur. Valideyn-övlad münasibəti səmimi əsaslara söykənir, uşaqlar mehribanlıq və qayğı ilə əhatə olunurlar.

Belə ailələrdə eyni zamanda nizam-intizam olur, valideyn bir işi uşağa qadağan edəndə onun səbəbini izah edir; belə bir mühitdə qarşılıqlı anlaşma yaranır, ailə üzvləri arasında məşvərət və məsləhət abı havası yaranır.

İslam üçüncü növ ailəyə üstünlük verir. Göründüyü kimi, hər üç ailə növündə fərqli xüsusiyyətlər vardır və istər-istəməz bu xüsusiyyətlər uşaqların psixologiyasına və tərbiyəsinə birbaşa təsir göstərir. İslam məktəbi bir növ insaniyyət məktəbi olduğundan ailə mühitinə və tərbiyə məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verir. İslam mövqeyindən yanaşsaq, hər üç növ ailə ilə bağlı mühüm tövsiyələr irəli sürmək olar.

Məlumdur ki, islam orta və mötədil yol seçən bir məktəbdir, heç vaxt ifrat və təfriti qəbul etmir. Ona görə islam birinci və ikinci növ ailə mühitini qəbul etmir. Övlad tərbiyəsində səhlənkarlıq və hərcmərclik də, istibdad və kəskin münasibət də müsbət nəticə vermir.

Həzrəti-Əli (ə) buyurur: “İnsan insan olduğu üçün, şüur və düşüncə sahibi olduğuna görə öyüd-nəsihət və ədəb öyrənir və tərbiyə olunur, onu qol zoruna islah etmək olmur” (İbn Mace, 1992: c.2, s. 267). Deməli, uşaq nə sıxıntıya məruz qalmalı, nə də özbaşına olmalıdır. Ona görə uşağa diktə etmək doğru deyildir, onun şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmaq uşağın müstəqillik ruhiyyəsini və özünə etimad hissini gücləndirir, onun şəxsiyyətinin sağlam inkişafına kömək edir.

Övlad tərbiyəsi həmçinin böyük sosial-ictimai əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, ictimai həyatın öz qanun və xüsusiyyətləri vardır və burada insanların bütün təbəqə və zümrələrinin normal həyatı üçün sağlam və münasib şərait yaradılmalıdır. Uşaqlar cəmiyyətin mühüm qismini təşkil edirlər və onlar yaşadıkları mühitdə ictimai rəftar və davranış normaları ilə tanış olmalıdır. Onların ictimai həyata hazırlıqlı olması mühüm məsələdir və bu iş ailədə valideyn tərəfindən uşaqlara təlim edilir. Məsələn, valideynlər uşaqlara öz şəxsiyyətlərinə hörmət bəsləməyi, özünə dəyər verməyi öyrətməlidirlər. Uşaqlar eyni zamanda bilməlidirlər ki, başqalarının da şəxsiyyəti və mənliliyi vardır. Deməli, hər kəs öz şəxsiyyət və mənliliyinə dəyər verməklə yanaşı, başqalarının şəxsiyyətinə də ehtiramla yanaşmalıdır. Bununla, uşaqlar başqalarının haqlarına hörmət edir və ictimai həyat qanunları ilə uzlaşma şəraitində yaşayırlar.

Demək olar ki, cəmiyyətdə qarşılaşdığımız dəyərlər və dəyərsizliklər əsasən valideynlərin uşaqlarla rəftar və söhbətlərindən qaynaqlanır. Başqa sözlə desək, rəftar və davranışlar valideynlərdən uşaqlara, sonra isə onlar vasitəsi ilə cəmiyyətə ötürülür. Bununla da cəmiyyətdə əxlaqi və digər dəyərlərin aşağı düşməsi birbaşa ailə mühitində formalaşan tərbiyədən asılıdır. Obrazlı ifadə ilə desək, evdə və ailədə səpələn toxumlar sonra cücərərək cəmiyyətdə bar verir.

Nəticə

İslam dininin ən mühüm qaydalarından və vəzifələrindən biri övladların İslam dininin təlim-tərbiyə qaydalarına əsasən tərbiyə edilməsidir. İnsanların düzgün tərbiyə edilməsi onlarda dəyərli insani keyfiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Əksinə övladların qeyri-düzgün tərbiyəsi onlar tərəfindən müxtəlif qeyri-etik davranışların törədilməsinə səbəb olur. İslam ailə hüququnda bu məsələyə ciddi diqqət yetirilmişdir. Və bütün bu tərbiyyə prosesində olan düzgün yönəlmələr uşaq tərbiyyəsinin mahiyyətini və əhəmiyyətini ehtiva edir.

Məlumdur ki, fərdin cəmiyyətdə göstərdiyi əməl və rəftar birbaşa ev və ailədə verilən tərbiyənin nəticəsi olaraq qarşıya çıxır. Uşaqlar həmin tərbiyədən aldıkları rəftarı cəmiyyətə daşıyır. Deməli, əgər uşaqların tərbiyəsi düzgün, sağlam və müsbət istiqamətdə aparılırsa, onun cəmiyyətdə və ictimai həyatda inikası da eyni olacaq. Əksinə, əgər tərbiyə düz aparılmasa, onun nəticələri də mənfi olacaqdır. Məsələn, narkaman ata-ana istər-istəməz bu cür övlad tərbiyə edərək cəmiyyətə təhvil verərlər.

Bunun əksinə olaraq, məsuliyyəti olan valideynlər doğru-dürüst övladlar tərbiyə edib cəmiyyətə verərlər. Birinci halda uşaqların tərbiyəsinə biganə qalmaq həm onların gələcəyini, həm də cəmiyyəti təhdid edirsə, ikinci halda həm uşaqlar özlərinə doğru bir həyat yolu seçir, həm də cəmiyyətin sağlam inkişafına yardımçı olurlar. Təbii haldır ki, tərbiyənin təsiri heç vaxt ailə ilə məhdudlaşmır, onun nəticələri daha çox cəmiyyətdə təzahür edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Balcı, R. (2006). Əbu Hureyre. – İstanbul: Nəsil.
2. Buhari. (2003). Səhihi Buhari, Muhtasarı Tecridi Sarih. (terc. Abdullah Feyzi Kocaer). – İstanbul: Çağrı Yayınları. – 503 s
3. Burgess, H.J.L. (2003). The Family. – New York: American Book Company. – 324p
4. Donuk, A. (1992). “Çeşitli topluluklarda ve eski Türklerde aile” – İstanbul: N.Y.Y. – 175s.
5. Eisenstadt, S.N. (1998). European Experience and the Civilizations of Modernity – Expansion and Reaction. Essays on European and Reaction in Asia and Africa. – Leiden. – 467 p.
6. Əhmədov, Ə. (1993). İslam əxlaqı. – Bakı: Maarif. – 297 s.
7. Gibb, H.A.R. (1998). Social Reform: Factor X. The Search for an Islamic Democracy. The Middle East in Transition. – Leiden. – 321 p.
8. Həzrət Məhəmmədin hikmət xəzinəsindən. (2012). Toplayan, tərcümə və tərtib: Məmməd həsən Qəmbərli. – Bakı: Şərq-Qərb. – 248s
9. İbn Mace. (1992). Sünən. – İstanbul: Çağrı Yayınları. – 462 s.
10. İbn Rüşd (1991). Bidayətul Müctəhidtər: 4 cildə. Ahmed Meylani. – İstanbul.

11. İsmayılzadə, İ. (2006). Quran elmləri ensiklopediyası. – Bakı: Qur’ani-Kərim Araşdırmalar Mərkəzi. – 591 s.
12. Kızılcı, S. (2002). İslam hukukunda örf ve adətler. – İstanbul. – 143 s.
13. Qurani –Kərim. (2004). Tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov; V.M.Məmmədəliyev. – Bakı: Qismət. – 607 s.
14. Maciver, R.M. (1998). Society, a text book of Sociology. New York: Farrar and Rinehart. 432p
15. Mirzəyeva, S. (2009). İslamda uşaq hüququ. – Bakı: Adiloğlu. – 156 s.
16. Nasr, S.H. (2007). “Islamic cosmology” in Unesco, to Islamic civilization. Albany State University of NY press. – 421p.
17. Yazıcıoğlu, M. S. (2001). İslam düşüncesinin tarihsel gelişimi. – Ankara: Akça yayımları. – 206 s.
18. Yusifpur, Ə. (1998). İslamda ailə üzvlərinin hüquqları. – Bakı.
19. Бартольд, В.В. (1966). Мусульманский мир. Сочинения. Т.6. – М. – 785 с.
20. Ерасов, Б.С. (1990). Культура, религия и цивилизация на Востоке (Очерки общей теории). – М.: Наука. – 205 с.
21. Керимов, Г.М. (1978). Шариат и его социальная сущность. - М., «Наука». – 223 с.
22. Резван, Е. А. (2001). Коран и его мир. – СПб. Петербургское: Востоковедение. – 608 с.
23. Сюкияйнен, Л.Р. (1984). Мусульманское право и семейное законодательство стран Арабского Востока. – Москва: Мусульманское право. – 296 с.

UOT: 297.

ANATOLIAN MYSTICISM AND TOLERANCE OF ABU’L-HASAN KHARAKANÎ

Alparslan KARTAL

PhD, Associate Professor

Kafkas University, Turkey

kartalalparslan@hotmail.com

ORCID ID: 000-0001-5360-2361

Abstract. One of the first regions in which Turks enter Anatolia is Kars and its vicinity. Before the Seljuk Sultan Alparslan's Malazgirt Victory (1071), Abu'l-Hasan Kharakani (963-1033) has migrated from Iran to the Kars region. The reason for his advent of Kars is spreading the tolerance and universal values of Islamic religion to these lands.

At the beginning of the 11th century when the Turks had not yet fully entered Anatolia, Abu'l-Hasan Kharakani was illuminating people in Kars, where people from different religions were living together. He was a great sufi, and his greatest goal was to make people believe in God and meet their needs. Those sentences belong to him: *"God! Under all circumstances I am the servant of you and your Messenger, the servant of the believers! The greatest goodness; To serve the servant of Allah without feeling tired and weary."*

Abu'l-Hasan Kharakani had established a *dergâh* (school of mysticism) for his followers and enlightened them mentally and heartily. But his *dergâh* was open to everyone. For the first time in Anatolia, he started the tradition of setting up outdoor dining and eating angles every day. Apart from Muslims, Christian and other religions were accepted for his meal. The creation of a person by God was enough to sit at this table. This is the most beautiful example of tolerance for that period and all the time.

This human love of Kharakani, who finds respect for all people to be the slaves of the same God, is one of the main features of Anatolian Sufism. This understanding reached from Abu'l-Hasan Kharakani to Ahmet Yesevi in Turkestan was represented in Anatolia by the followers of Yesevi. Mevlana Celaleddin-i Rumî and Yunus Emre are the most important representatives of Anatolian mysticism based on respect, tolerance and love of people of different races and religions. This understanding, which Harakani laid the foundation for and continued by the Anatolian Sufis, ensured that very different nations would live together harmoniously in these lands. Mevlana Celaleddin-i Rumi clearly stated the influence of Harakani on himself. In this direction, Harakani is the founding element of Anatolian mysticism based on human love and tolerance.

In this study, Abu'l-Hasan Kharakani's understanding of mysticism in general and tolerance and human love in particular will be examined. Examples of ethics of co-existence in his own period will be included. How this understanding spreads and the effects that it creates in other sufis will also be addressed. It is also argued how Kharakani's understanding of tolerance means for today and how it constitutes exemplary. Nuru'l-Ulum, which contains some words of Kharakani, and his knowledge of other works by referring to his life will reveal his understanding of human love.

Keywords: Abu'l-Hasan Kharakanî, Anatolian sufism, co-existence, human love, tolerance.

Giriş

Anatolian lands have been occupied many times in the historical process, have changed hands and become a geography where different nations live together. Undoubtedly, factors such as the strategic and geo-political position of Anatolia and the fact that it has a fertile climate and a moderate climate are important factors. It is an undeniable fact that Anatolia, which has a heterogeneous population structure throughout history, has shown the most important examples of coexistence experience.

There are some reasons why nations with different races, religions and cultures can live together without losing their identity for centuries, depending on geography. One of the most important factors in the coexistence of different language, religion and culture societies in the Anatolian region, especially since the acceptance of Islam and the domination of the Turks to this day, is Anatolian Sufi thought. The people who represented this thought were the sufis and the dervishes they had trained.

In this article, the human love and tolerance of Abu'l Hasan Kharakani, one of the greatest and pioneer sufi who immigrated from the Iranian Kharakani region and settled in Anatolia and had a great effect on the Islamization of this region, will be dealt with. His contribution to the coexistence of life in Anatolia will be examined by taking advantage of the Nuru'l-Ulum book and its other works.

The Influence of Sufism on the Islamization of Anatolia

Sufism is synonymous with the concept of *ihsan*, which means that a person worships him as if he sees God. It is the Sufism to the *ihsan* dimension of Islam, that is to say, its deeper dimension. Sufism is an Islamic thought that emphasizes Allah's love more than Allah's fear. "In Sufism, it is the knowledge of the heart that leads the way to understanding to unity behind all that exists: apparent and hidden, universe and being." (Agha, 2017: p. 15)

Sufi thought has the philosophy "Love the Creator because of God" (Yunus Emre). The foundations of this thought were laid down during the reign of Hz. Muhammad, but were institutionalized a few centuries later through sects. Sufism advocates that what is essential is monotheism, that they are worthy of being loved because of the fact that the beings are God's. "In fact, it is love that will enable people to be together in the face of differences, challenges and conflicts." (Muhaiyaddeen, 201, p.19)

About two or three centuries after the Arabs, the Islamic mysticism of the Turks has a great influence on the Muslimization of the Turks. Islam has reached the Maveräünnehr region, where the Turks are, through Sufis from Iran. (Turan, 1980: s. 16; Kara, 1977: s. 72) According to Barthold, the influence of the Sufis, who use a softer style compared to Islamic jurists, is widespread in the spread of Islam among the Turks. (Barthold, h. 1341: s.62-63) This thesis supports the fact that mysticism in the Turkestan region is the most important element that keeps religious life alive even after about 1000 years. (Roy, 2000: pp. 144)

According to the great historian Halil İncalcık, after the conquest of Anatolia by the Turks, these people, also called alp-eren (sufis), directed the religious and social life. Politics was directed by the Alps (warrior) (İncalcık, 2015: I / 6). There are 9 conditions for being Alp-eren:

- 1- Velâyet (the state of graciousness to God)
- 2- Riyâzet (little eating and drinking)
- 3- Kifâyet (to educate the "nefs" ego)

- 4- Love of Allah
- 5- Tevekkül (know what Allah will do after you have done what you need to do)
- 6- Knowing Allah's orders and prohibitions
- 7- Wisdom
- 8- Choosing the right friends
- 9- Himmet (devotion to others, devotion to service for people) (İnalçık, 2015, I / 31)

Himmet, the last of the above-mentioned characteristics of Alperen, is the feeling that he gives his life to people and serves them. The Sufi is what lives to live others. Because this goal exists in the essence of Islam. The Sufis who have made the promise of their lives that Muhammad's words "You can not be a true believer unless you ask for your beloved brother, what you want for yourself," has seen the service of people serving God. The word of Sheikh Edebâli, the founder of Osman Bey, the founder of the Ottoman State, "If you live people and the state lives," it is also important to point out the sincerity that this understanding has shown to spread to every area of life. (Bu cümle olmadı gibi!!!)

Islam born in Arabia has matured over that period of Iran and has reached Central Asia. Continued to evolve in Central Asia and eventually came to Anatolia with the Turks' immigration. (Şeker, 2012, 149) Anatolian mysticism is an interpretation of Islam reached at the end of these evolutionary processes.

Abu'l-Hasan Kharakanî and His Influence on Anatolian Sufism

Ebu'l-Hasan Harakani was born in Harakan in the year 963 in the province of Simnon, Iran (de Bruijn, 1978, IV/1057). This village was previously described as a village belonging to Bistam in ancient sources since it was affiliated to Bistâm province. (Landolt, 1985, I/305) Harakani was not literate according to the majority of ancient and modern sources, which provided for his living with farming (Zehebi, 1983, XVII/421-422). (Çiftçi, 2004, p. 37) However, there are also some who think that he is literate (Seyhan, 2013, p. 1054) In the period Harakani lived, his mystical teacher, Abu'l-Abbas Kassâb-i Âmulî (409/1018). However, all sources state that the famous sufi Bâyezîd-i Bistâmî, who lived about 100 years ago, is his true teacher (Attâr, 2007, p. 592) In the same period, a person who does not live in the same period is called as uveysism in order to receive the education of the spiritual, which Harakani also received mystical education in this way. (Çelik, 2014: p. 76) Harakani took the example of Bâyezîd's mysticism as an example; He has chosen the way of suffering and hardship to reach Allah. Instead of the method of approaching Allah with a very witty worship, he chose to serve and serve the needs of His servants. One of the things Harakani most emphasizes after appealing to Allah's orders and prohibitions is the importance of serving people.

Kharakanî died in 1033 at the age of 73. Although Kharakan village is mentioned in some sources in the place of death, according to a lot of Ottoman sources, his tomb is in Kars. () Ottoman Sultan in 1579 III. During the time of Murad, the Kars expedition was dreamed by a cavalry soldier. According to the description of the soldier who saw the dream, the place of the carriage was excavated and moved to the present place in the center of Kars. Mustafa Ali Çelebi of Gallipoli (1008/1600), the living witness of the event, wrote that they lived in Nusretnâme. (Çelebi, 196-197)

Kharakani's influence on the Islamization of Anatolia and the formation of Anatolian mysticism are very important. Harakanî migrated to Kars before the Malazgirt Victory which opened the way for Anatolia to become a Turk-Islamic homeland and won under the command of the Seljuk Sultan Alparslan. He founded the dervish lodge in Kars, where people of different religious and cultural backgrounds were present and invited people to Islamic religion, temperance and good morals. It was the first time that Islam had begun to conquer hearts. About 50 years ago, when Anatolia was seized by war, it gained the hearts of people from different religions and realized the spiritual conquest before the material conquest. This illumination, which was initiated to the east of Anatolia, spread to the inside of Anatolia.

Kharakani's shaping of Anatolian mysticism has been realized in two different ways. It is the Islamization of Anatolia, the result of which Abu Ali-yi Fârmedî, who he trained as a union, influenced Yusuf-u Hamedânî and Hodja Ahmed Yesevi, also known as Pir-i Turkestan. The caliphs that Yesevî raised were scattered to different parts of Anatolia and invited people to Islam. The understanding of Anatolian mysticism has also been formed with the efforts of Anatolian erenes such as Hacı Bektaş-ı Veli, Hacı Bayram-ı Velî, Yunus Emre who grow up with the help of these Yesevi dervishes. Kharakani was the one who laid the foundations of this Islamic understanding, that is, Anatolian mysticism, based on human love and tolerance.

The second way of Harakani's shaping of Anatolian mysticism is to hear his mysticism and his practices directly in the Anatolian geography. Having been established for the first time in Anatolia and the determination of certain methods for the training of the dervishes, Harakanî is again dominant. Harakanî established a dervish during the period in Iran. When he migrated to Kars, he ensured that the mysticism was established by establishing the same dervish lodge. The Dergah also set up tables where people from outside can come and eat, and make sure that this service is performed every day. It is from the very essence of his path that the service to people is to serve to Allah. Dervishes are required to evolve in this dharma by serving people outside the hours of worship and dhikr. These and similar applications have been sampled and maintained in Anatolia shortly.

Although it is known that the "Fakrname" type works which tell about the characteristics of the order, the way of mankind, the authority, the sheikh and the dervish, and the information about it, started with Ahmed Yesevi, Kharakanî's Genealogy (Seyru Sulûk) is the first work in this sense. This tradition initiated by Harakanî continued with Ahmed Yesevi and Âşık Pasha; Yunus Emre continued his tradition of Sufism with his understanding of "Four Door Forty Hour". (Yildiz, 2016: p. 6-7) The practice of repentance, two rak'ah prayers and showering in order to enter the order of the dervish, which is located in the Race of the Genealogy which is attributed to Harakanî, still continues in most of today's orders.

Kharakâni is located in the silsillar of sects that extend to the Prophet. It is at the intersection of different silks. For this reason, millions of mystic and mysterious people in different geographical areas with different traditions and methods know that Kharakanî is a generation of his own way, and his periodic anecdotes in the periodical tarikat zikirlerinde. Abdülhalık-i Gucdevani (d. 575/1179), the disciples of Yusuf-u Hamedani, is considered to be one of the elders of Harakani Naqshbandi, since he is the uveysi sheikh of Shah-i Naqshibendi, the founder of the Naqshbandi way. Ahmed Yasawi, another caliph of Yusuf-u Hamedani, and the Harakani, Bektashiyye, Halvetiyye, Bayramiyye, Şemsiyye, Melamiyye and so on. Many cults are considered Pîr.

Kharakani's mystical thought influenced the Sufi believers such as Haji Bayram-i Veli, Hadji Bektash-i Veli and Yunus Emre. Mevlana Celaleddin-i Rumi (1207-1273) calls him "Religion Shaykh", and is found in various places of the Mathnawi to his men. In fact, "the goods we sell in our shop are nothing but the commodity we buy from Abu'l-Hasan Kharakani" is quoted to Mevlana. It is clear that this so-called Mevlana means mystical knowledge which has reached him from Kharakani.

Harakani's Contribution to Human Love and Experience of Living Together

While the activities of Kharakanî and his mystical thoughts are still alive, they have been heard in a wide geographical area and this great person has aroused curiosity in people. Sultan Ghazni Mahmud, an important and powerful political figure, came to his delegation to meet with him. The Sultan, who wanted to test him in the beginning, admired and respected him in the later stages of the conversation. The four advice Harakani gave her when she was leaving is very important: "Do not be guilty; "The first two of these four referrals are related to one's personal relationship with God, while the last two relate to attitudes toward people. These recommendations also reveal Harakani's idea of religion. One face of man must turn to Allah while the other side must look at the beings that Allah has created. According to him,

he who does not have mercy to beings (all creatures) can not carry Allah's love in his heart "(Çiftçi, 2004: p. 247)

The meanings of the right hand of the Mevlevi whirling dervishes and the left hand of the right whirles looking downward are also related to the above sense. The Mevlevi dervish is taken from Allah, the knowledge, sustenance and so on. He should share things with people. There is nothing in the truth that anyone who does not trust in Allah can give to the people. But if the servant shares with Him, the knowledge and light that Allah will take from Him will increase.

It also states that a person has two ways of looking at Allah and people and that he has an obligation to both sides Harakani:

"Every day do the things that the people like and are pleased with as much as you go. Every night you can be ashamed of the likes of righteousness. "

Service and respect for humans in Harakani's thought of Sufism are like worship to Allah. But these two things need to work together. Islam commands these two directions to be balanced.

Harakani reveals the way he has chosen in his ways to reach Allah: "The Alim wakes up in the morning and strives to increase the province. Zâhid is the point of increasing the bluff. But Abu'l-Hasan is saying to please and rejoice in the heart of a (human) brother "(Attar, 2007, p. 611) Harakanî states that each one of them has different qualities and possesses different abilities and characteristics, and expresses in his words that everybody can do what he can to make heaven and be happy: "One of the organs of the believers is busy with Almighty Allah (His orders and counsel) must be. Either he has a memorial with his heart, or he is to cherish O. Either he must visually see what he wants to see, either generously by hand or visit people with his feet. Or he must serve the believers by faith. Or he should pray to Allah with a certain faith. Or he must try to reach the mind (in the mind and mind of the mind), or he must be sincere in all his work. Or he should warn all people that the Day of Resurrection will be tough. It is my keenness to enter the kennel in the course of time as soon as one of such a person (on the day of resurrection) lifts his head. "(Çiftçi, 2004: p. 240) Harakani states that all mankind desires salvation by these words, which are the manifestations of the great chief.

Harakanî regards the whole humanity's sadness, sorrow as his own sorrow and sorrow. The striking words belong to him: "I wish I had died instead of the whole people, but the people had to enjoy the pain of death. I wish that the account of all the people (Allah) was sought by me, but the people should have accounted for it. I wish that the punishment of all the people was drawn to me, and that people should see hell. "" A thorn in the fingers of someone from Turkestan to the door of Damascus, my thorns have fallen on my finger. Likewise, if someone from Turkestan to Damascus is hit by a foot, his suffering is my pain; If there is sadness in a heart, (it is my sadness) that heart is my heart. "(Attar, 2007, p. 604)

These words prove Harakani's love for people of different religions, cultures and races. This philosophy of Harakanî influenced the people and administrators of his era, and in the following centuries beautiful examples of the experience of cohabitation in Kars were shown.

It can be argued, however, that the region extending from Turkestan to Damascus is the geography of Islam, so al-Harakani can only mean Muslims living there. But we are of the opinion that such an assertion is not true. Because it is known that for many centuries many Jewish, Christian, martial and pagan people, especially the religious people, have continued their lives freely. It is therefore not right to judge generously and come to ignore non-Muslim elements that have lived and lived for centuries in the land. In this respect, it can be said that the prayers, wishes and wishes of al-Harakani include all the people living in that region, "carries the purpose of winning their hearts," and al-Harakani, like all the prophets, "use a grabbing style, not exclusive." (Seyhan, 2015: pp. 15-16)

Harakani is particularly merciful towards the poor and the grooms. At the end of the day he reserved them and tried to get rid of their needs. He had a lot of strange and lonely people in his dormitory.

Everyone who had settled it wanted to spread joy and joy so much that he did not even want the dervish lodge to be a death place. If such a thing happened, people were afraid that the burden would be cut off. "God! Do not let the criminals die in my tiny. Because, if Abu'l-Hasan calls a strange death in a single line, I do not have the strength to tolerate the death of the garrison. "(Harakani, 2001: p. 91)

One day one of his followers told Harakani that the Christians had begun eating, and asked them how to treat them. Harakani's response is open to his human love and tolerance:

"Whosoever comes to this door, give him bread and do not ask for his name. For everyone who is worthy of soul majesty in the majesty of Ulu Allah is of course worthy of eating bread at the table of Abu al-Hasan. "

Every single person who is a servant of Allah is worthy of reverence and supplication. This is the moralization of a prophet for a Muslim. Indeed, Although Mohammed (S.A.V) did not know that a Jew who belonged to a funeral passed by, he rose to his feet; He told his companion that he was worthy of reverence for being a human. Here, Harakani did not discriminate between faith, race, color and language, and gave respect to people for being God's servants; Living with them in peace. Harakâni has recommended that other Muslims, especially ruling elites, do so. In this regard, Kars and its vicinity have made considerable contributions to his experience of living together.

Conclusion

Anatolia has been a geography where nations with different religions, languages, races and cultures lived together for centuries. Due to its geographical, strategic and geopolitical position it has always been popular and seized by various states and nations. However, whatever the dominance, a heterogeneous population formed in the Anatolian soil, and experience of living together coexisted for centuries.

The great Sufi who had migrated to Kars in the northeastern region of Anatolia in order to spread Islam from the Harakan region of Iran about 50 years before Anatolia entered Anatolia with the Malazgirt Victory of the Turks, the dominant nation of Anatolia for the last 10 centuries, Abu'l-Hasan Kharakani brought human love and tolerance together. Harakanî, who had the pleasure of spreading Islam through earning the hearts, treated the Christians and other religions in Kars with tolerance. He invited them to the table; Found in refreshments. He has shown with the words and the filler that he is worthy of reverence for the sake of Allah's sake.

Some of the dervishes Harakani had trained went to Horasan and influenced people such as Yusuf-u Hamedani and Ahmed Yesevi. Ahmed Yesevi 's love of Allah, the love of man, the sense of mysticism and mercy-oriented mysticism spread to Anatolia by Yesevi's dervishes. Aşlam One of the first names that come to mind in the world when it comes to divine and human love is Mevlana Celaleddin-i Rumi, Kars'dan Khorasan'dan Turkistan'a and finally spread to Anatolia and the foundation of Harakanî'nin thrown by the Anatolian Sufi, both impressed and most important One of his representatives. Anatolian mysticism is nothing but Islam. Harakani and Mevlana have repeatedly emphasized that the roads are oriented towards the Quran and circumcision in this sense.

Kars'ın 10. asrın sonları ile 11. asrın başlarında kozmopolit bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Farklı din, dil ve kültürden insanların bir arada uzun yıllar yaşayabilmesinin birçok nedeni olabilir. Ancak Harakanî'nin engin hoşgörüsü, yetiştirmiş olduğu dervişlerin faaliyetleri, zamanının idarecilerine yön vermesi vb. hususlar, bu birlikte yaşama tecrübesinin en önemli etkenlerindendir. Dilden dile aktarılan sözlerinde de bu müsamaha ve insan sevgisi barizdir. Bu sözler insanları derinden etkilemiş ve nesilden nesile bu tesir aktarılmıştır.

References

- Attâr, Ferîdüddîn (2007), Tezkiretu'l-Evliyâ, çev. Süleyman Uludağ, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
Çelebi, Gelibolulu Mustafa Ali, Nusretnâme, Nuruosmaniye Kütüphanesi, sayı:4350.
Çelik, İsa (2014), Tasavvufi Düşünce Tarihinde Ebu'l-Hasan Harakânî, Harakânî Dergisi, No:1, ss. 75-90.

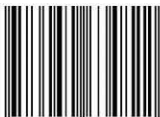
- Çiftçi, Hasan (2004), Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî, Şehit Ebu'l-Hasan Harakânî Derneği Yayınları, Kars.
- Harakanî, Ebu'l-Hasan (2006), Seyr-u Sülûk Risalesi, haz. Sadık Yalsızuçanlar, Sufi Kitap.
-(2001), Nûru'l-Ulûm, haz. Şenol Kantarcı, Ebu'l-Hasan Harakanî Derneği, Ankara.
- İnalçık, Halil (2015), Devlet-i Aliyye: İş Bankası Yayınları, I-III, İstanbul.
- Turan, Osman (1980), Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet, Nakışlar Yayınevi, İstanbul.
- Kara, Mustafa (1977), Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Landolt, H. (1985), “Abu'l-Hasan Karaqanî”, Encyclopedia Iranica, Ed. Ehsan Yershtater, London.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (h. 1341), “Eski Türk Kitabelerinin Ehemmiyet-i Tarihiyyesi, çev. Necip Asım, *Orhun Abideleri* içinde, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- de Bruijn J.T.P (1978), “Kharakani”, The Encyclopaedia f Islan New Edition, Edt. E. Van Dozel, B. Lewis and Ch. Pellat, Leiden.
- Roy, Olivier (2000), The New Central Asia: The Creatio of Nations, London.
- Seyhan, Ahmet Emin (2013), Ebu'l-Hasan Harakanî'nin İlim Anlayışı, *Jasss*, Volume 6, Issue 5, p. 1049-1083.
-(2015), Anadolu'nun Manevî Mimarlarının Birlikte Yaşama Tecrübesine Katkıları (Ebu'l-Hasan El-Harakânî Örneği), Kafkas Üniversitesi Harakani Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, 2015, ss. 1-35.
- Şeker, M. Fatih (2012), İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru, TDV Yayınları, Ankara.
- Yıldız, Musa (2016), Yesevî'nin Fakrnâme'sine Takrîz, Yesevî'nin Fakrnâmesi ve İki Farsça Risale, çev. Kemal Eraslan, Necdet Tosun, Ahmed Yesevî Üniversitesi.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed (1983), Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, nşr. Şu'ayb el-Arnâûd, I-XXIII, Beyrut.

KAFKARS EĞİTİM YAYINLARI

MERKEZ : KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi-KARS
Tel : 0474 225 14 10
Üniversite Dahili : 1411
Şube - 1 : Şehitler Mah. Ahmet Arslan Cad. No: 3/2-KARS
Tel : (474) 212 57 93
Şube - 2 : Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi B Blok Zemin Kat-KARS
Tel : (474) 225 20 57
GSM : (535) 082 16 16 – (538) 278 68 78
e-mail : kafkarskirtasiye@hotmail.com kafkarsyayincilik@hotmail.com

9 786050 634822 >